

92/1.2

1-6

N

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ FODOR PÁL
SZULTÁN,
BIRODALMI TANÁCS,
NAGYVEZÍR

■ IZSÁK LAJOS
AZ EGYPÁRTRENDSZER
LÉTREHOZÁSA
MAGYARORSZÁGON

■ GECSÉNYI LAJOS
MAGYAR DIÁKOK A BÉCSI
TARTOMÁNYI ISKOLÁBAN

■ KÁDÁR JÁNOS ÉS
M. SZ. GORBACSOV
TALÁLKOZÓJA MOSZKVÁBAN,
1985. SZEPTEMBER 25.

20 AON C

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXIV. ÉVFOLYAM, 1992. 1–2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, JUHÁSZ GYULA, KOSÁRY DOMOKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Zsoldos Attila</i> : Jobbágyok a királyi várszervezetben	1
<i>Fodor Pál</i> : Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír	17
<i>Somogyi Éva</i> : A közös minisztertanács tagjai, 1867–1907	35
<i>Izsák Lajos</i> : A polgári pártok felszámolása és az egypártrendszer létrehozása Magyarországon	61

ARCOK, ÉLETKÉPEK

<i>Gecsényi Lajos</i> : Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében	95
<i>Marosvári Attila</i> : Az Iparegyesület „mesterinas-iskolája”, 1845–1847	107
<i>Sándor Pál</i> : 1848–49 és a temesvári zsidóság	125

DOKUMENTUM

Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában, 1985. szeptember 25-én	133
---	-----

ÉLETMŰ

<i>M. Takács Lajos</i> : Századok örököse. Váradi-Sternberg János professzor halálára . .	151
---	-----

ZSOLDOS ATTILA

JOBBÁGYOK A KIRÁLYI VÁRSZERVEZETBEN

A várjobbágyság megnevezésére a 12–13. század fordulójától kezdve ugrásszerűen megszaporodó forrásaink igen változatos elnevezéseket használnak. A terminológiai sokszínűség összehangolása a királyi várszervezet népeinek hierarchikus szerkezetével számos eltérő álláspont kialakítására indította a magyar történetírást. A várszervezet népeire s azon belül is a várjobbágyokra vonatkozó terminológiai kérdések értelmezésével kapcsolatosan alapvetően két irányzat alakult ki az utóbbi száz év szakirodalmában. Az egyik irányzat képviselői a forrásokban a várjobbágyokkal kapcsolatosan használt — első pillantásra szövevényesnek tűnő — terminológia alapján arra következtettek, hogy a várjobbágyságon belül jónéhány egymástól eltérő csoport különböztethető meg. Ily módon osztotta Pesty Frigyes a várjobbágyságot a „szent király jobbágyságai”, a „szent király jobbágyságainak fiai”, a „várjobbágyok”, a „várnépbeliek közül kiemelt jobbágyok”, valamint a „várjobbágyok fiai” nevet viselő csoportokra.¹ A felsorolás egyúttal az egyes várjobbágycsoportok között Pesty által feltételezett rangsort is jelöli — a legelőkelőbbtől a legalacsonyabb szintig —, s maga Pesty csak abban volt bizonytalan, hogy vajon a „várnépbeliek közül kiemelt jobbágyok” nem sorolandók-e inkább a „várjobbágyok” csoportja elé.² Thuránszky László lényegében átvette Pesty csoportosítását, az egyes kategóriákat azonban másként rangsorolta.³ Novák József már csak három rétegről tett említést, külön csoportnak tekintve a „szent király jobbágyságait és jobbágyságainak fiai”, a „régie várjobbágyokat”, továbbá a megítélése szerint azonos szintet képviselő „jobbágyfiúk”, „várnépből lett jobbágyok” és „szállásadó jobbágyok” kategóriáit.⁴

Ezzel az irányzattal párhuzamosan jelentkezett a szakirodalomban az álláspontoknak egy olyan csoportja, amely jóval egyszerűbbnek látta a várjobbágyokra vonatkozó terminológia s ezzel együtt a várjobbágyság rétegzettségének kérdését. Tagányi Károly — Pesty munkájának kemény hangú bírálójaként⁵ — a különböző elnevezések alatt feltűnő várjobbágy-kategóriák között nem jogi, hanem csupán

1 *Pesty Frigyes*: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882. 57–82.

2 *Pesty F.*: i. m. 61.

3 *Thuránszky László*: A thuriki (recte thurapataki) és komjathnai Thuránszky család története és lezármasa. Sátorajaujhely, 1938. 8–9.

4 *Novák József*: A várjobbágyság intézménye. Debrecen, 1940. 45.

5 *Tagányi Károly*: Pesty munkája a várispánságokról. Budapesti Szemle 35 (1883) 227–250.

eredetre valló különbségeket ismert el, s kétségbe vonta Pesty osztályozásának helyességét, nem mindenben kifogástalan érvek alapján.⁶ Árpád-kori történelmünk méltán nagy tekintélyű összefoglalója, Pauler Gyula a szent király jobbágysai és a kiemelt várjobbágysai között látott különbséget.⁷

Hasonlóan vélekedett Czímer Károly is. Utóbbi előadása szerint a „várjobbágysai” (továbbá a „szent király szabadja, fia” stb.) elnevezés jelölte a várjobbágysai előkelőbb rétegét, majd III. Béla korában kialakult a várjobbágysai egy alacsonyabb rangú csoportja is, a várnépbeliek közül kiemelteké. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi csoporttal kapcsolatosan Czímer azt feltételezte, hogy az a 13. században egy „katonáskodó várjobbágysai” és egy „szállásadó várjobbágysai” kategóriára oszlott.⁸

Tagányi Károly — Erdélyi Lászlóval vitázva — utóbb pontosította saját korábbi álláspontját, s a várjobbágysai között aszerint tett különbséget, hogy azok a szent király jobbágysai avagy a várnépbeliek közül kiemeltek-e. A két réteg közötti különbségeket abban látta, hogy míg az előbbi csoport kiváltságait csak a király, az utóbbiét már a megyésispán rendelkezése alapján is el lehetett nyerni, továbbá, hogy a szent király jobbágysai szabadon rendelkeztek földjeik felett, szemben a kiemeltekkel, akik csak királyi engedéllyel adhatták el birtokukat.⁹ Tagányi vitapartnere, Erdélyi az általa „szabad”-nak tekintett szent király jobbágysai, valamint a „szabados”-nak tartott „várjobbágysai” különbözőségét vélte felfedezni.¹⁰ Holub József a Pauler és Tagányi által vallott nézeteket tette a magáévá,¹¹ miként az újabb szakirodalom is szinte egyöntetűen ezt az álláspontot képviseli.¹²

Az egyes várjobbágysai csoportok elnevezéseinek rendszerező vizsgálatok alkalmas kiindulási pontként kínálkoznak azok a forrásaink, amelyekben a királyi várszervezet népeinek különböző csoportjai egyszerre szerepelnek. 1214-ben a bihari vár Gyán nevű falujából való személyek pert indítottak az ugyanott lakó Galdú fia Magnusz ellen azt állítván, hogy az jöttment (*extorris*). Az esetet megörökítő feljegyzés a közösen fellépő vádlókat csoportokba osztva sorolja fel, megkülönböztetve egymástól a „szent király jobbágysainak fiait”-t, az „ispánnak szállást adó jobbágysai fiait”-t és a „várnépbeliek”-et. A vádat támogatták a bihari

6 Jellemző e tekintetben, hogy a jobbágysaiukat — a kifejezés szó szerinti értelmezésével — ténylegesen a várjobbágysai fiainak tartotta, így pl. az első locsmándi adománylevélben szereplő „kelchiobafyu”-kat (helyesen: kelthiobagfyu) egy Kelch nevű várjobbágysai fiainak tekintette, akik, a többi jobbágysaiúhoz hasonlóan, az atyai vagyon örökléséig apjuk házában éltek, fegyveres szolgálattal és az ispánnak szállásadással tartoztak. — I. m. 236.

7 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899. 339–340.

8 Czímer Károly: Az Árpád-házi királyok várjobbágysai. Szeged, 1914. 8–13.

9 Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak. Történeti Szemle 5 (1916) 581–582. – A várjobbágysai földeladások jogszerűségének kérdése legújabbban: Zsoldos Atilla: Terra hereditaria és szabad rendelkezésű birtok. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 23–37.

10 Erdélyi László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle 3 (1914); 4 (1915); 5 (1916) passim, összefoglalóan: Erdélyi László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Bp. 1915. 168–171.

11 Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 51–52.

12 Ld. pl. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 469.; 497.; Borossy András: A királyi várpánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. Hadtörténelmi Közlemények 30 (1983) 18–20.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágysai kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. 223.; Magyarország története. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. I. szerk.: Székely György. Bp. 1984. 994. és 1154–1155.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 199. stb.

„várjobbágyok” is. 1219-ben a békési vár népei: a „várjobbágyok”, a „várnépek közül kiemelt jobbágyok” és a „várnépek” vádoltak közösen két várjobbágyot a király előtt. 1222-ben borsodi várnépek és két várjobbágy saját ispánja ellen kezdtek pert, „az összes jobbágy, mind a kiemelték, mind a szent király szabadjai, továbbá negyven, a várnépbeliek közül való ember” azonban az ispán mellett tanúskodtak. 1263-ban, nevezetes locsmándi adománya ügyében IV. Béla előbb úgy döntött, hogy „a várjobbágyok, a jobbágyok fiai, akiket keltjobbágyfiúknak mondanak, és a várnépek” szolgáljanak az adományosnak, utóbb viszont a nemesek birtokai mellett a „nemes várjobbágyok” földjeit is kivette az adomány hatálya alól, ám azoknak a földjei tekintetében, „akiket újonnan soroltak be a jobbágyok csapatába”, eredeti rendelkezését hagyta érvényben.¹³

Az idézett adatok táblázatba foglalása lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a királyi várszervezet népeinek hierarchiájára egyfajta hármastagolódás volt a jellemző (ld. az 1. sz. táblázatot).¹⁴ A várnépbelieket illető *castrensis* kifejezés alkalmazása egységesnek látszik, ez azonban megtévesztő: más adatok tanúsága alapján kétségtelen, hogy a 13. században az inkább a korábbi időszakra jellemző *civis* és *civilis* terminusok is használatban maradtak.¹⁵ Annál változatosabbnak mutatkozik az a terminológiai készlet, amellyel a másik két csoportot jelölik forrásaink. Az itt szereplő kifejezések közös jellemzője, hogy valamennyiben jelen van a *iobagio*-elem, annak jeleként, hogy a kérdéses elnevezésekkel illetett várszervezetbeliek egyaránt más minőséget képviseltek, mint a várnépbeliek. Ugyanakkor viszont az is kitűnik, hogy nem valamiféle egységes „jobbágyréteg” áll szemben a várnépbeliekkel, hiszen a terminusok közös *iobagio*-elemét az esetek többségében jelzők, értelmező kifejezések vagy körülírások kísérik, melyek — mint látni fogjuk — jelentős mértékben befolyásolták a *iobagio*-elem értelmezésének lehetőségét.

Az említett jelzők és értelmező kiegészítések egyik karakterisztikus típusa a „szent király”-ra utal. Ez a terminusfajta három formában tűnik fel forrásainkban: találkozunk a szent király jobbágyaival, szabadjaival és (jobbágyainak) fiaival. A 2. sz. táblázat azokat az adatokat összegzi, amelyekben a szent királyra utaló terminusfajta nem önállóan, hanem a várszervezeti népek valamely csoportját jelölő elnevezés jelentését bővebben kifejtő magyarázat részeként szerepel. Ezek az adatok éppen azért fontosak a terminológiai vizsgálat számára, mert a teljes kifejezések egyes elemei kölcsönösen értelmezik egymást. Áttekintve a táblázatot, megállapítható, hogy a szent király jobbágyai, szabadjai és (jobbágyainak) fiai

13 1214: VR 97. sz.; 1219: VR 210. sz.; 1222: VR 341. sz.; 1263: ÁUO VIII. 49–5 5. (A rövidítéseket ld. a tanulmány végén.)

14 Az a körülmény, hogy az 1214. évi bihari adatban a szent király jobbágyainak fiai és a szállásadó jobbágyfiak mellett egyszerűen csak várjobbágyként említett személyek is feltűnnek, csak látszólag mond ellent a hármastagolódás tételének. Erre vonatkozóan már a táblázat egyéb adatai is eligazítanak, a későbbiekben még kitérünk erre a kérdésre. — Vö. még Borosy A.: i. m. 20.

15 1213-ban „universi castrenses de Cornust” bizonyos személyeket „pro concivibus” vádoltak be — VR 51. sz.; 1215-ben „Sama castrensis de Zounuc” hasonlóképpen azt állítja egy bizonyos Péter fia Pousáról, hogy az „suus esset concivis” — VR 127. sz.; 1229-ben „cives castri Bolondus” állítja azt a várjobbágyokról, hogy azok „eorum essent concives, simili officio, idest debito castrensi-um subiacentes” — VR 371. sz.; 1239-ben Toriani Pousról mondták a pozsonyi várjobbágyok, hogy „fore castrensis et castro Posoniensi civilium servitio pertinere” — CDES II. 43.; 1256-ban a zalai Zsid falubelieket előbb mint „civiles”, utóbb mint „castrenses” említi ugyanaz az oklevél — HIO VII. 59.

között semmilyen elhatároló jellegű különbség nem fedezhető fel: a *ioubagiones sancti regis* éppen úgy alkalmas volt a *ioubagiones naturales* értelmezésére, mint a *liberi sancti regis* forma, ugyanakkor pedig ez utóbbi mind a *ioubagiones (castri)*, mind a *filii ioubagionum sancti regis* alakhoz kapcsolódhatott. Ennek megfelelően a kifejezéseknek a szent királyra történő utalást nem tartalmazó elemei is szükségszerűen azonos értelemmel bíró terminusokként értékelendők a *ioubagiones naturales* formától a *ioubagiones (castri)* alakon át a *proceres castri* elnevezésig. Az 1. és a 2. sz. táblázat megfelelő adatait összevetve az a következtetés adódik, hogy az egyszerű „várjobbágyságok” (*ioubagiones castri*), illetve a 13. század második felében viszonylagos gyakorisággal feltűnő „nemes várjobbágyságok” (*nobiles ioubagiones castri*) kifejezések is a várszervezet népeinek ugyanazon csoportjára vonatkoznak, mint a „szent király”-típusú terminusok különböző változatai. Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a várjobbágyságra vonatkozó terminológiai készlet egyes elemeit egy-egy, forrásainkban többször is említett személy vagy rokonság példáján vizsgáljuk meg. 1263-ban István ifjabb király négy Inárcs falubeli fehérvári szállásadó jobbágyfiút emelt „ugyanazon vár tisztos jobbágyainak csapataiba és testületébe”. Miután István követte apját a trónon, az inárcsiak jónak látták immár V. István királlyal megerősíttetni státusukat. Ekkor, 1271-ben István új oklevelet adott ki a részükre, amelyben a korábbi kiváltságolásra utalva azt írta, hogy az inárcsiakat „a várnépbeliek szolgálatából és állapotából, amelyből ... eredtek, kiemelve ugyanazon vár nemes jobbágyainak a csapataiba és szabadságába” helyezte át, s megerősítette ezt a rendelkezést. Végül pedig 1275-ben, amikor Kun László ugyanezeket az inárcsiakat a királyi szerviensek közé fogadta, a nemesítő oklevél egyszerűen mint fehérvári várjobbágyságokról tesz említést a rokonság tagjairól.¹⁶ Az inárcsiak tehát nem közvetlenül kerültek a királyi szerviensek közé, hanem fokozatos kiváltságolás eredményeképpen: előbb a királyi várszervezetben belül nyertek el korábbi helyzetükhöz képest nagyobb szabadságot biztosító státust. Ennek kifejezésére a három oklevél három különböző terminust alkalmazott, melyek mindegyike ugyanazt a tartalmat, a várjobbágyi jogállást jelölte. A három terminus: a *honesti ioubagiones castri*, a *nobiles ioubagiones castri* és az egyszerű *ioubagiones castri* az inárcsiak példájából is megállapíthatóan a közönségesen csak várjobbágnak mondott társadalmi csoportra vonatkozott.¹⁷

A példák további szaporítása nélkül is leszögezhető: a királyi várszervezet népeit illető 13. századi terminológiai készlet egy jelentős hányada változatos formában ugyan, de egyaránt a várjobbágyság megnevezésére szolgált. Az egyszerű *ioubagio castri* kifejezéshez kapcsolódó jelzők és értelmezők annak az értékrendszernek az egyes elemeit tárják fel, amelynek mentén a várjobbágyságok elhelyezték magukat a várszervezeteken és a korabeli társadalmon belül. A kérdéses kifejezések egy jelentős része a várszervezet többi népéhez viszonyítva fejezi ki a várjobbágyi státus megkülönböztetett voltát. A várjobbágyság a vár előkelői (*proceres castri*), akik a jobbágy névvel (is) szintén illetett, de a várjobbágyi szabadság tel-

16 1263: *Pest* 486.; 1271: *ÁUO* III. 257.; 1275: *ÁUO* IV. 49.

17 Hasonló terminológiai következtetés vonható le abból az esetből is, amely szerint az 1165-ben a „proceres ... castri, proceres filii sancti Stephani regis” közé emelt pozsonyi várnépbeliek leszármazottai 1284-ben kiváltságleveleket átírva mint olyan „ioubagiones castri” szerepelnek, akik „eadem gaudeant libertate, qua veri, primi et nobiles ioubagiones castri ... Posoniensis gratulantur” – 1165: *CDES* I. 85–86. és 1284: *CD* V.3. 253–254.

jességét nem élvező várszervezetiekhez képest tisztességes (*honestus*), igazi (*verus*), nemes (*nobilis*) vagy éppen dicsőbb (*altior*) jobbágyok. A várjobbágyi szabadságot születésüktől fogva, s nem külön királyi kiváltságolás alapján élvezik, azaz természetes (*naturalis*) jobbágyságai a várnak. A „szent király”-ra, bizonyosan Szent Istvánra utaló megjelölések kialakulásának magyarázatát jó okkal kereshetjük abban a magyarországi jogfelfogásban, amely minden, a bizonytalan régiségből eredő — vagy eredeztetni kívánt — kiváltság megalapozójaként Szent Istvánt tisztelte. Az, hogy a várjobbágyok az általuk ténylegesen élvezett szabadságokat Szent István személyéhez kapcsolták, — szemben a többi díszítő jelzővel —, elsősorban nem a várszervezet többi népétől való elhatárolódás hangsúlyossá tételére lehetett alkalmas, bár kétségtelen, hogy ilyen szerepe is volt. Igazi jelentősége abban állhatott, hogy a várjobbágyok által önmaguk számára igényelt szabadságokat a királyi hatalommal szemben biztosította. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a várjobbágyokat végső soron éppen olyan *proprius* függés kötötte a várszervezet intézményéhez, mint a várnépbelieket vagy mint a többi királyi szolgálónépet a maguk birtokszervezetéhez. Ennek megfelelően a király tulajdonosi hatalma teljes mértékben kiterjedt a várjobbágyok személyére és javaira egyaránt. Az a fikció azonban, amely szerint a várjobbágyok tényleges helyzetének viszonyait összegző „várjobbágyi szabadság” Szent István alkotásának minősült, s az a körülmény, hogy ezt a királyi hatalom is kész volt elfogadni,¹⁸ azzal a következménnyel járt, hogy a király tulajdonosi hatalma nem érvényesült a várjobbágyok felett abban a korlátlan formában, amely pedig a várjobbágyi státus alapján lehetséges lett volna, s amely a királyi udvarszervezet jobbágyságainak esetében viszont maradéktalanul érvényre jutott. A szent királynak tulajdonított intézkedések tiszteletben tartása bizonyos fokig megkötötte az uralkodó kezét, s gátat szabott a királyi hatalom várjobbágyokat illető rendelkezési szabadságának. Ez a jelenség egyfajta önkorlátozás volt a királyi hatalom részéről, amely annak belátásán alapult, hogy a várjobbágyok csupán e jogok birtokában képesek ellátni azokat a szolgáltatásokat és kötelezettségeket, amelyeket az uralkodó elvár tőlük. A király és a várjobbágyok e sajátos viszonya eredményezte azt a nagyfokú stabilitást, amely a várjobbágyi státushoz kapcsolódó különböző intézmények, mindenekelőtt a várjobbágyi birtoklás terén tapasztalható.¹⁹

A királyi várszervezet népeire vonatkozó 13. századi terminológiában a *iobagio*-elem feltűnik olyan kifejezések részeként is, amelyekről egyértelműen megállapítható, hogy nem a 'várjobbágy' értelemben voltak használatosak. E kifejezések néhány jellegzetes példája az 1. sz. táblázatban is szerepel. Az ily módon megjelölt csoport tagjainak a várszervezeti népek hierarchiáján belül elfoglalt helyét két tényező egyidejű figyelembevételével tudjuk megállapítani. Egyfelől a rájuk utaló terminusok alapja éppenúgy a *iobagio* (vagy a *filius iobagionum*) volt, mint a várjobbágyok esetében, annak jeleként, hogy a csoport helyzete bizonyos vonatkozásokban lényegesen eltérő minőséget képviselt a várnépbeliekhez képest. Másfelől viszont a várszervezet népei között lefolytatott státuspercek arról tanúskodnak: a várjobbágyok gondosan ügyeltek arra, hogy megkülönböztessék

18 1222: 19. tc. és 1231: 26. tc. – EFHII 140. – Az Aranybulla legújabb kiadását ld. Érszegi Géza: Az Aranybulla. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár, 1972. 5–26.

19 Bővebben ld. Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. Aetas 1990. 3. sz. 5–13.

magukat e másik jobbágyréteg tagjaitól.²⁰ Minden kétséget kizáróan megállapítható tehát, hogy ez a jobbágy-csoport a várszervezeti népek hármas tagolódási rendjében a várjobbágyok és a várnépbeliek között elhelyezhető, átmeneti típust képviselt.

A csoportot jelölő egyes elnevezésfajták nemcsak arra figyelmeztetnek, hogy a várszervezeti népeknek volt egy, a várjobbágyoktól különböző, de szintén a *iobagio* terminus segítségével megnevezett csoportja, hanem egyúttal a két réteg között meglévő különbségek néhány jellegzetes elemét is feltárják. A várjobbágyok, mint láthattuk, státusukra úgy tekintettek, mint ami születésüktől fogva, természetes módon illeti meg őket. Ehhez képest ez a jobbágy-csoport várnépi eredetű volt és kiemelés révén jutott a jobbágyi szint egy alacsonyabb fokára (*iobagiones de castrensibus exempti*). Bármennyire is karakterisztikusnak tűnik ez a különbség, valójában mégis félrevezető. Több olyan példával is rendelkezünk ugyanis, amelyek azt mutatják, hogy az érdemeket szerző várnépbeli közvetlenül — tehát a kiemelt jobbágyi szint átlépésével — is átkerülhetett a várjobbágyok sorába kiváltóságolás révén, tehát kiemelés útján nyerte el maga is a született várjobbágyok jogait.²¹ Ennek alapján világos, hogy a „kiemelt (vár)jobbágy” elnevezésben a kiemelés tényére utalás elsősorban nem az illető személy eredetének rögzítését szolgáló elem volt, hanem azt jelölte, hogy a kiváltóságossal elnyert státus nem azonos a várjobbágyokéval. A kiemelt személy új helyzete megközelítette a várjobbágyi szintet anélkül azonban, hogy azt ténylegesen elérte volna. A kiemelés következtében a korábbi várnépi állapothoz képest következett be olyan változás, amelynek pontos mibenlétét illetően — források hiányában — meglehetősen tájékozatlan a kutatás. Feltételezések szerint a kiemeléssel az egykori várnépbeli kötelezettségeinek súlypontja a katonáskodásra helyeződött át.²² Bár a feltételezés megalapozottsága nehezen vitatható, figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a várnépbeliek között is voltak olyanok, akik hadakozással tartoztak a várnak szolgálni, s így a várszervezet által kiállított katonák létszámának növelése a kiemelés aktusának mellőzésével, a várnépbeli státuson belül is megoldható lett volna. Forrásokkal alá nem támasztható, pusztá hiptézisként megközelíthető, hogy a kiemeltnek az egyes várnépbeli csoportok alsószintű igazgatásában is juthatott szerep. Talán a *centurionatusi* szervezetben, a várjobbágyok közül kikerülő száznagyok alá rendelt, a 11. század második felének törvényhozási emlékeiből ismert tíznagyi tisztség lehetett az, amelyet a 13. századra a kiemelt jobbágyok láttak el. Ez mindenesetre megmagyarázná az eredetileg ’tisztviselő’ értelmű jobbágy kifejezésének²³ a kiemelt csoportjára történő alkalmazását.

Némileg pontosabban meghatározható az az időszak, amelyhez a kiemelt várjobbágyok csoportjának kialakulása köthető. A várszervezet történetének legkorábbi emlékeiben még csak utalásszerűen sem találjuk meg a csoport nyomát, ezzel szemben a 13. század elejének forrásaiban már mint létező várszervezeti réteg bukkan fel. Érthető, hogy történetírásunk egyöntetűen a 12. századot jelölte meg

20 Ld. pl. 1215: *VR* 112., 121. sz., stb.

21 1165: *CDES* I. 85–86.; 1243: *ÁUO* VII. 135.; 1251: *RA* I/2. 296.; 1311: *CD* VIII.1. 396. (az utóbbit vö. azonban 1271: *ÁUO* VIII. 350–351.)

22 *Czimer K.*: i. m. 9.; *Borosy A.*: i. m. 20.

23 Ld. *Zsoldos Atilla*: A várjobbágyi jogállás kialakulása. (Sajtó alatt.)

a csoport megjelenésének idejeként.²⁴ Ennél pontosabb meghatározás ismereteink jelenlegi szintje mellett nem lehetséges.

A 1. sz. táblázatból az is kitűnik, hogy a kiemelt jobbágyságokat az „ispánnak szállást adó jobbágyságok fiait” néven is emlegették. Ez a terminus, melynek használata a 13. század első felére volt jellemző,²⁵ a várjobbágyságok a kiemelték közötti különbségek egy újabb jellemző vonására világít rá. Az ispánnak járó szállásadás kötelezettsége ugyanis a Drávától északra fekvő magyarországi várszervezetek várjobbágyságait nem terhelte. Szállásadással a várnépek tartoztak az ispánnak,²⁶ s az a körülmény, hogy a várjobbágyságokra jellemző *iobagio* elnevezés és a várnépbeli terhelő *descensus*-adás együttesen kapcsolódott a kiemelték csoportjához, szemléletesen érzékelteti a csoport említett átmeneti jellegét: tagjai a várjobbágysági jogok és kiváltságok teljességének nem voltak a birtokában.

Mivel a várjobbágyságoknál alacsonyabb helyzetben lévő kiemeltékekkel kapcsolatban forrásaink gyakran élnek a *iobagio* mellett a *filiius iobagionum* kifejezéssel, néhány régebbi történetírónk önálló jelentést tulajdonított az utóbbi terminusnak, s ennek alapján megkülönböztette egymástól a „szent király jobbágyságai”-t és a „szent király jobbágyságainak fiait”-t vagy éppen a „várjobbágyságok”-at a „várjobbágyságok fiait”-tól. Ugyanez a gondolat játszott szerepet abban, hogy a turóci és lipői jobbágyságok rétegét többen a királyi várszervezet intézményéhez kapcsolták, sajátos várjobbágysági csoportot látva bennük.²⁷ Az, hogy a turóci jobbágyságfiúkat az elnevezés hasonlóságán kívül semmilyen más, szerves kapcsolat nem fűzte a királyi várszervezethez, nem lehet kétséges.²⁸ A *filiius iobagionum* kifejezés értelmezése azonban valóban további megfontolásokat igényel. A „jobbágyságok fiait” alak mind a várjobbágyságokat jelölő, a „szent király”-ra utaló megfogalmazásokban, mind pedig a kiemeltékekre vonatkozóan előfordul.²⁹ Ennek megfelelően azokban az esetekben, amikor ezen jellemző kiegészítések nélkül, csak a *filiius iobagionum* meghatározás szerepel egy-egy várszervezetbeli személy vagy rokonság státuszának megjelöléseként, kizárólag a terminusra alapozottan nem lehet eldönteni, hogy a kérdéses személyek a két jobbágyság-kategória közül melyikhez tartoztak.³⁰ Tökéletesen jellemzi ezt a helyzetet, hogy az 1241-ben a pozsonyi vár Magyar falubeli jobbágyságfiairól (*filii ... iobagionum castri Posoniensis*) azért állapítható meg bizonyosan, hogy a teljes jogú jobbágyságok közé tartoztak, mert az 1241-ben felsorolt személyek közül többen a nevével találkozunk abban, az előző évben kelt oklevélben is, amelynek tárgya éppen a „szent király régi és valódi jobbágyságai” közé tartozó Magyar és Etre várjobbágyság-nemzetségek *mansionum*ainak írásba foglalása volt.³¹ Ez a pozsonyi eset kellő alapot szolgáltat ugyanakkor annak megállapításá-

24 Czifler K.: i. m. 9.; Györffy Gy.: i. m. 469.; Borosy A.: i. m. 20.; Magyarország története i. m. I. 1154.

25 1214: VR 97.sz.; 1229: ÁUO XI. 211.; 1241: HO VI. 39.; 1242: CDES II. 79. (A kiadó, Richard Marsina ítélete szerint az oklevél hamis); 1245: CD IV.1. 380.; 1251: ÁUO II. 222.; 1263: Pest 486.

26 1240: HO III. 5–6.; 1253: ÁUO VII. 358.

27 Pesty F.: i. m. passim; Novák J.: i. m. 47–49.

28 Mátyusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

29 1165: CDES I. 85.; 1214: VR 97.sz.; 1222: PhRt I. 657.; 1229: ÁUO XI. 211.; 1245: CD IV.1. 380.; 1251: RA I/2. 296.; 1263: ÁUO VIII. 49–50.; 1268: HO I. 38.; 1273: HO VII. 141–143., stb.

30 Vö. pl. 1216-ban Kosztolány nyitrai várföld határleírása szerint „tenet metam cum filiis iobagionum de Nitria, videlicet Fonchol et fratrum suorum” – ÁUO XI. 135–136.; 1273-ban Kun László nemesítette az újbárá vár Horvátiból való bizonyos népeit, akik „de filiis iobagionum castri de Abauyar oriundi” – RA II/2–3. 64.

31 1241: CD IV.1. 149–152. és 1240: CDES II. 51. (vö. RA 705. sz. és CDES II. 96. sz.)

hoz, hogy a *iobagio* és a *filius iobagionum* kifejezések között a lényegyet érintő jelentésbeli különbség nem volt.

A várjobbágyság terminológiai kérdéseinek eddigi vizsgálata alapján — a szakirodalom jelentős részével összhangban — leszögezhetjük tehát, hogy a királyi várszervezet jobbággy néven emlegetett népeinek két csoportja volt. Az egyikbe a várjobbággyi jogok teljességét élvezők tartoznak, akiket forrásaink hol valamely, a „szent király”-ra utaló, hol pedig kiváltságos helyzetüket tükröző jelzővel ékesítve, vagy egyszerűen csak a *iobagio castri* terminussal emlegetnek. A másik csoport tagjai a várnépbeliek közül kiemelt, a várszervezet élén álló ispánnak szállásadással tartozó jobbággyok közül kerültek ki, akiket a várjobbággyokhoz képest a szabadságoknak csak egy alacsonyabb foka illetett meg.

A *iobagio castri* terminus az eddig ismertetetteken kívül egy további összefüggésben is felbukkan forrásainkban. 1263 táján egy Pothorich nevű birtok egyik határosa „Gug fia Akus, a nyitrai vár öt nehezéket fizető jobbággya” volt.³² Az öt nehezéket fizetők csoportjával több alkalommal találkozunk a 13. század második felében. Az adatok értelmezését azonban az a körülmény nehezíti meg, hogy az öt nehezék fizetésének kötelezettsége a várszervezet népeinek különböző csoportjait jelölő terminusok mellett szerepel.³³ Az öt nehezéket fizető várszervezetbeli népek feltűnésének magyarázataként az utóbbi évek szakirodalmában felmerült az az elképzelés, hogy az öt nehezéket fizetők csoportja valójában a „vár telepesei”-ként (*hospites castri*) emlegetett réteggel lenne azonos. Ezek a telepések az „igazi vendégtelepésekkel ellentétben” a vár joghatósága alá tartoztak. A két terminus és az általuk jelölt két — a fenti vélemény szerint azonban egyetlen — csoport végső soron annak következtében alakult volna ki, hogy „IV. Béla király az 1250/60-as évek fordulóján valószínűleg létrehozott egy pénzcenzust fizető paraszti telepesréteget a várszervezetben..., melyet a vendégtelepések szabadságainak egy szerényebb és korlátozottabb kiadásával ruházott fel”.³⁴

Az idézett vélemény azonban számos olyan elemet tartalmaz, amelyek kétségeket ébresztenek mind a hipotézis egészét, mind egyes részleteit illetően. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy jóval az 1250/60-as évek fordulóját megelőzően is éltek a királyi várszervezet földjein *hospesek*. Már Kálmán király törvénye említést tett a várnépek (*cives*) között élő telepeseikről.³⁵ A 13. század első felében a vasi vár *hospescei* éltek egy Rodina nevű földön, a trencsényi vár telepeseiről tudunk Geztén, s a pozsonyi várnak is voltak *hospescei* Szelincsen és Pácson.³⁶ Aligha lehet tehát helytálló a *hospites castri* megjelenését IV. Béla tatárjárás után ki-

32 1263 k.: „Akus filium Gug iobagionem castri Nitriensis solventem quinque pondera” – *ÁUO* VIII. 273.

33 1256: „homines, qui ... castro quinque pondere solvere tenentur” – *ÁUO* II. 269.; 1261: „solventes comiti seu castro quinque pondera” – *ÁUO* XI. 503.; 1263: „solvens castro ... quinque pondera” – *ÁUO* VIII. 81.; 1263 k.: „iobagio castri ... solvens quinque pondera” – *ÁUO* VIII. 273.; 1267: „castrensis solvens quinque pondera” – *ÁUO* III. 158.; 1271: „populi castri ... quinque ponderum solutiones” – *CD* V.1. 146.; 1274: „filii iobagionum ... quinque pondera videlicet solvencium” – *HO* VII. 150.

34 *Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. (A paraszti társadalom átalakulása a 13. században.) Századok 115 (1981) 300.

35 Kálmán 35. tc.: „Si quis hospitum acola terram civium cohabitavit”. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 187.

36 1208: *RA* I/1. 76.; 1238: *CDES* II. 28.; 1243: *CDES* II. 83. (Szelincsen egyébként – Kálmán törvényének szövege által sugallt helyzetnek teljesen megfelelően – várnépek is éltek, ld. 1280: *ÁUO* IV. 214.)

bontakozó reformpolitikájához kapcsolni. A vár telepeseire vonatkozó adataink tovább is bővíthetők abban az esetben, ha azokat a *hospes*-emléteket is figyelembe vesszük, amelyek nem tartalmazzák kifejezetten a *hospes castr*i kifejezést, mégis kétségtelen, hogy valamely vár földjén élő *hospes*ekre vonatkoznak. Felmerül ugyanis a kérdés: valóban indokolt-e különbséget tenni a *hospites castr*i néven nevezett és más, szintén a várszervezethez tartozó földeken élő *hospes*-közösségek között? Az idézett vélemény szerint erre a megkülönböztetésre azért van szükség, mert a *hospites castr*i a vár joghatósága alá tartoztak, míg az „igazi vendégtelepesek” nem. Ezzel szemben azonban igazolható, hogy bármely *hospes*-közösség — akár a várszervezet központjának számító vár *suburbium*ában, akár a vár valamely távolabb fekvő birtokán telepedett meg — egyaránt a vár joghatósága alatt állt.

1284-ben Kun László eladományozta a honti várszervezet központjául szolgáló, addigra már jelentőségét veszített Hont nevű település területét. Ennek állapotát oklevélben úgy jellemezte, hogy azon „a népek a mondott vár joghatósága alatt, a vendégtelepesek szabadsága szerint éltek”.³⁷ A vár joghatóságát végső soron az ispán gyakorolta, egy, ugyanebből az évből való pozsonyi adat alapján azonban arra következtethetünk, hogy nem feltétlenül és nem minden esetben közvetlenül. Miklós nádor és pozsonyi ispán ugyanis 1284-ben a pozsonyi káptalan népeit megillető kiváltságok tiszteletben tartására intette a helyi várszervezet különböző tisztségviselőit, köztük a „vár vendégtelepeseinek ispánját”-t (*comes hospitum castr*i) is.³⁸ Talán nem véletlen, hogy ez, a más adatokból nem ismert tisztség éppen a pozsonyi várszervezetre vonatkozó forrásaink sorában bukkan fel, hiszen a többi várszervezethez képest viszonylag nagynak mondható a pozsonyi vár alá tartozó *hospites castr*i-emlétek száma.³⁹ Feltehető, hogy a pozsonyi példa nem volt egyedülálló. Hasonló tisztség létének nyoma lehet Vasban az a „Hydegcsed ispánság”, amelynek Albert nevű földjét Kun László új adománnyal juttatta vissza eredeti birtokosai kezére. László király pátenstét a birtokosok utóbb megerősítették III. Andrással, s ezen új oklevél megfogalmazásából derül ki, hogy a kérdéses birtok nem valamiféle Hydegcsed nevű önálló közigazgatási egységben feküdt, hanem egyszerűen a vasi vár hidegsédi vendégtelepeseinek Albert földjéről van szó.⁴⁰ A hidegsédi *hospes*ek *comitatus*ának említése — az említett 1284. évi pozsonyi adat fényében — azzal magyarázható, hogy a vasi várszervezet vendégtelepeseit is egy, az élükre állított *comes*nek nevezett várszervezeti tisztségviselő igazgatta, akinek a tisztségét Kun László oklevele területiális intézményként jelenítette meg.

A vár *hospes*ei ügyeinek intézésére már csak azért is indokolt lehetett külön tisztségviselőt kijelölni, mert a telepések jogállása — szemben a várszervezet bármely más népével — a közsabadságot is magában foglalta, s így bizonyos esetekben szükségszerűen más elbírálás alá estek, mint a várszervezet *proprius*i füg-

37 1284: a király eladományozza „quandam terram castri nostri Huntensis Hunt vocatam, super qua sub iurisdictione castri predicti populi sub libertate hospitum residebant” – *Hont* 25.

38 1284: *ÁUO* IV. 268.

39 1243: *CDES* II. 83.; 1256: *ÁUO* II. 269–271.; 1276: *ÁUO* IX. 147.; 1294: *ÁUO* XII. 550–551.

40 A két oklevél megfelelő részei az alábbiak szerint vetíthetők össze:

1281: „quandam terram Albert vocatam ... in comitatu Hydegcsed vocato existentem ... nunc vacuum et habitatoribus carentem” – *ÁUO* IX. 297.

1291: „terram hospitum castri nostri Castry Ferrey de Hydegcsed, Alber vocatam vacuum et habitatoribus destitutam” – *UB* II. 241.

gésben élő népei. A királyi várszervezet földjén élő *hospesek* helyzetének különlegességét éppen az határozta meg, hogy a telepések személyét tulajdoni függés köteléke nem kapcsolta a várszervezethez, de ez a legkevésbé sem zárta ki azt, hogy a *hospes*-közösségek fölé a várszervezet élén álló ispánnak és hatalmi apparátusának a joghatósága éppen úgy kiterjedjen, mint ahogy az a várjobbágyok, a várnépek vagy az örök esetében természetsszerűleg érvényesült. Az, hogy a várak földjén letelepedett *hospesek* közösségei, a királyi kiváltságolás útján, idővel mentesültek ettől a joghatóságtól, csak másodlagos fejlemény volt; erről éppen az egyes vármegyeszervezetek központjaiban — amelyek mutatis mutandis maguk is a vár földjének számítottak — megtelepedett *hospesek* privilégiumai tanúskodnak. A kiváltságlevelek állandóan visszatérő eleme volt az ispáni joghatóság alóli részleges vagy teljes felmentés és a közösség saját igazságszolgáltatási intézményeinek kialakítását engedélyező rendelkezés. Ezek a kiváltságok hol az „összes bíró joghatósága alól” történő felmentésként fogalmazódtak meg,⁴¹ hol pedig ennél konkrétábban, kifejezetten a területileg illetékes ispán ítélkezésének megszüntetését említik az oklevelek.⁴² A várszervezeti központokban élő *hospesek* tehát — kiváltságolásukig — maguk is az ispán és tisztségviselői joghatósága alatt éltek, s joggal nevezték őket a „vár telepesei”-nek.⁴³ Jellemző e tekintetben, hogy azon esetekben, amelyekben a *hospes*-közösség csak részleges igazságszolgáltatási kiváltságban részesült, a telepések bírāja (*iudex*) vagy falunagya (*villicus*) által el nem bírálható bűntényekben változatlanul az ispánt vagy valamelyik alárendeltjét illette meg az ítélkezés joga.⁴⁴ Mindezek az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a pozsonyi vár Szelincsen, Pácon, Jablanban vagy Mysserben élő telepesei (*hospites castri Posoniensis de ...*) és a Pozsony városában élő vendégek (*hospites nostri* – sc. regis – *de civitate Posoniensi*) felett érvényesülő várszervezeti joghatóságot illetően a legkisebb eltérés sem volt egészen 1291-ig, a Pozsonyban lakók kiváltságolásáig. Az egyetlen különbség a várszervezeti központban és a „vidéken” letelepedettek között — nem említve természetesen a városias és a falusias jellegű településen való élet természetes következményeit — elnevezésükben mutatkozik: az előbbieket általában pusztán a település nevének kitételével jelölik forrásaink,⁴⁵ míg az utóbbiakról szólván a *hospites castri* fordulat a haszná-

41 1230: „Exemimus eciam eos [sc. hospites] ab omnium iudicium iurisdictione” – *RHMA* 427. (Szatmár)

42 1248: „nec ipsi cives Nitrienses aliquorum extraneorum iudicium, palatinorum videlicet et comitum provincialium adstare iudicio teneantur” – *RHMA* 499. (Nyitra); 1271: „Exemptos [sc. hospites] nihilominus a iudicio, iurisdictione, potestate et iudicatu comitis lauriensis et curialis comitis sui” – *RHMA* 526. (Győr); 1277: „iidem cives a iurisdictione et potestate ac iudicio omnium baronum nostrorum et specialiter comitum Supruniensium ... exempti penitus et excepti habeantur” – *RHMA* 546. (Sopron); 1279: „a iudicio et iurisdictione omnium iudicum et specialiter comitis Castri Ferrei ... sint excepti penitus et exempti” [sc. hospites] – *RHMA* 552. (Vasvár)

43 Ld. pl. 1276: „terram hospitum castri de Golgouch in ipsa civitate existencium” – *RA* II/2–3. 155.

44 1231: „omnem causam ... preter effusionem sanguinis maior ville iudicare tenetur, effusionem sanguinis non per se, sed per ianitorem castri possit iudicare, cum quo iudicium habeat commune” – *CDCr* III. 346. (Valkó); 1240: „in causis minutis a suo solummodo villico de communi eorundem consensu ordinato iudicentur, causam autem, que ad sanguinis effusionem, vel perditionem libertatis alicuius vergere possit, comes castri presente villico iudicabit ... in presencia curialis comitis respondere in nullo teneantur” – *AUO* VII. 103. (Bars)

45 1230: „hospites Teutonici de Zathmar Nemethi” – *RHMA* 426.; 1231: „hospites iuxta castrum Valkow commorantes” – *CDCr* III. 346.; 1240: „hospites nostri ... in suburbio castri de Bors commorantes” – *AUO* VII. 103.; 1271: „hospites nostri de laurino” – *RHMA* 526.; 1276: „hospites nostri de Castroferreo” – *HO* VI. 320. (az oklevél keltére ld. *RA* 2738.sz.); 1279: „hospites nostri de Castro Ferreo” – *RHMA* 551.

latos.⁴⁶ Az eltérő terminológia háttérében egyszerűen az húzódik meg, hogy a szatmári, a barsi, a győri (stb.) királyi *hospesek* magától értetődően a vár joghatósága alatt éltek — hiszen településük a vár földjén létesült, a várszervezet központjának *suburbiuma* volt —, a „vidéken” élő telepések esetében viszont jelezni kellett azt a tényt is, hogy a föld, amelyen élnek, a várhoz tartozik. A várszervezet központjában és a „vidéken” letelepedett *hospes*-közösségek közötti különbség csak az előbbieket egy részének kiváltságolása esetén nyert jogi jelleget, éppen az ispán joghatósága alóli felmentés következtében. A 13. század során a magyar királyok — más települések mellett — jónéhány várszervezeti központ telepeseinek közösségét látták el olyan kiváltságokkal, amelyek révén azok függetlenné váltak a várszervezet intézményétől, s ezzel a közösség tagjai is értelemszerűen megszűntek a „vár telepesei” lenni. A kiváltságolással az ilyen közösségek előtt megnyílt az önkormányzattal rendelkező királyi várossá válás lehetőségének az útja. A hasonló privilégiumot nem nyerő *hospes*-telepek, amelyek továbbra is megmaradtak a várszervezet kötelékében, egyszerűen hátrányosabb helyzetben találták magukat. Fejlődésük megrekedt, s közszaad *hospes*-lakókik jelentős része a jóval kedvezőbb lehetőségeket kínáló kiváltságos *hospes*-települések lakosságához csatlakozott. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a *hospites castri* említések egy jelentős hányada az említés idején már üresen álló, de egykor a várak telepesei által lakott, elhagyott földekre vonatkozik.

A várszervezet joghatóságát illető kérdés mellett más körülmény is a *hospites castri* és az öt nehezéket fizetők rétegének az azonosítása ellen szól. A két csoport tagjainak személyes jogállása ugyanis alapvetően más volt: a vár telepesei közszaadokként éltek a vár joghatósága alatt,⁴⁷ az öt nehezéket fizetők ellenben a várszervezetnek alávetett *propriusok* voltak.⁴⁸ Ez a különbség minden további megfontolást kizáróan bizonyossá teszi, hogy a két csoport azonosítása nem lehetséges; az eltérő terminológia esetükben egymástól ténylegesen is különböző csoportokat jelölt. Ennek jeleként a 13. századi forrásaink megkülönböztették egymástól a vár telepeseit és az öt nehezéket fizetőket, mint ahogy ezt tette az 1256-ban eladományozott Bazin határleírása is.⁴⁹

Ahhoz, hogy az öt nehezéket fizetők csoportját beilleszthessük a királyi várszervezet népeinek hierarchikus rendjébe, célszerű ismét e rétegre vonatkozó terminológiát választani kiindulópontként. Mint arról már szó esett, ezt a kötele-

46 1208: *RA* I/1. 76.; 1238: *CDES* II. 28.; 1241: *HO* VI. 40. (IV. Bélának az oklevelet átíró 1261. évi oklevelét – *HO* VI. 108. – 1270-ben V. István „*hospites castri nostri Trinchiniensis*” számára erősíti meg – *HO* VI. 175–176.); 1243: *CDES* II. 83.; 1256: *CDES* II. 366.; 1258: *CDES* II. 428.; 1259: *HO* VI. 98.; 1263: Történelmi Szemle 1964. 7.; 1259–70 k.: *RA* I/3. 505.; 1271: *ÁUO* VIII. 340.; 1276: *ÁUO* IX. 147.; 1291: *UB* II. 241.; 1294: *ÁUO* XII. 550–551.

47 1241-ben éppen a trencsényi várjobbágyok állításával szemben igazolták a vár zamari hospesei, hogy ők „*homines libere condicionis*” – *HO* VI. 40. (vö. még 1261: *HO* VI. 108.; 1270: *HO* VI. 175–176.).

48 A szolgagyőri vár 1267-ben megnevesített Zolot fia Sebestyén nevű, öt nehezéket fizetőjét a király azzal kiváltságolja, hogy a továbbiakban „*nullus eundem ... vel suos heredes ratione pristinae servitutis impetere audeat seu aliquatenus perturbare*” – *ÁUO* III. 159. – (vö. még 1274: *HO* VII. 150–152., *RA* II/2–3. 86.).

49 1256: *CDES* II. 366–367. – Jelen tanulmány kéziratának lezárása után látott napvilágot Kristó Gyula tanulmánya, mely – részben hasonló megfontolások alapján – szintén a *hospites castri* és az öt nehezéket fizetők csoportjainak egymással történő azonosítása ellen érvel. *Kristó Gyula*: Öt pondust fizetők és várhospesek. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* XCII. Szeged, 1991. 25–35.

zettséget forrásaink a várszervezet legkülönbözőbb csoportjait jelölő terminusok mellett szerepeltetik.⁵⁰ Ennek a körülménynek az ad jelentőséget, hogy ugyanez a sajátosság figyelhető meg a szállásadással terhelt jobbágyságok esetében is (ld. a 3. sz. táblázatot). A szállásadók és az öt nehezéket fizetők közötti kapcsolatra utal továbbá egy kronológiai tényező is: a szállásadókra vonatkozó adatok a 13. század első felében csoportosulnak, ezzel szemben viszont az öt nehezéket fizetők a század második felének forrásaiban szerepelnek (ld. a 4. sz. táblázatot). E két tényező együttes figyelembevételéből az a következtetés adódik, hogy a 13. század első felére jellemző szállásadás és az öt nehezék fizetésének a század második felében emlegetett kötelezettsége valójában a királyi várszervezet népeinek ugyanazon kategóriáját terhelte: a kiemelt jobbágyságokat. Az öt nehezék fizetésére kötelezetteknek a 13. század második felében történő felbukkanása ezek szerint nem egy új, addig nem létező várszervezeti szolgáltatócsoport kialakulását jelzi, hanem azt, hogy a kiemelték a korábbi *descensus*-t a század második felében megszabott összeg lefizetésével válthatták meg. Alátámasztja ezt az elgondolást, hogy a kérdéses időszakban más várszervezeti népek, nevezetesen az örök esetében is kimutatható a szállásadásnak tételesen felsorolt állat- és terményszolgáltatással való felváltása.⁵¹ Az adóval és anyagi jellegű szolgáltatásokkal terhelt várszervezeti népek hagyományos kötelezettségének felülvizsgálata már a tatárjárás előtt megkezdődött,⁵² s ennek a reformpolitikának lehetett része a kiemelt jobbágyságok természetbeni szolgáltatásának pénzbeli adónemmé történő átalakítása, mely természetesen maga után vonta a kiemeltéket jelölő terminológia változását is.

A 13. század elejének forrásai — miközben megkülönböztették a teljes jogú várjobbágyság rétegétől — a kiemelt jobbágyság csoportját a várjobbágyság egészén belül helyezték el. E felfogás tükrében egy 1222. évi feljegyzés „valamennyi ... jobbágyság, mind a kiemelték, mind a szent király szabadjai” megfogalmazást alkalmazta a két csoport megjelölésére.⁵³ A kiemelték helyzetét megvilágító egykorú értéktétel alapján nyilvánvalóan az szolgálhatott, hogy a 13. század első felében, amikor a királyi várszervezet még „üzemelt”, a kiemeltéket jóval szorosabb szálak fűzték a teljes jogú várjobbágyságokhoz, mint egykori társaikhoz, a várnépbeliekhez. Alapvetően más képet tárnak elénk a várszervezet bomlásának folyamatát bemutató források. A folyamat előrehaladtával, úgy tűnik, mind élesebben kirajzolódott a kiemeltéket a teljes jogú várjobbágyságtól elválasztó határ, s ezzel egyidejűleg egyre kevesebb jelentőséggel bírt a kiemelték és a várnépbeliek között húzódó vonal. Az e téren bekövetkezett változást jellemzi az a szóhasználat, amely a más összefüggésben már említett inárcsi kiváltságlevelekben szerepel. Az 1263-ban a szállásadó jobbágyságok közül a vár „tisztas jobbágyságai” közé emelt inárcsiak kiváltságait megerősítő 1271. évi oklevél a várjobbágyság 1263 előtti státusára utalva már arról írt, hogy az inárcsiakat „a várnépbeliek szolgálatából vagy állapotából” (*ab officio seu condicione castrensi*) emelte ki V. István még ifjabb királyként, s ezzel mintegy azonosította egymással a kiemelt jobbágyságok és a várnépbeliek rétegét.⁵⁴ V. István oklevele saját kora tényleges viszonyainak megfele-

50 Ld. a 33. sz. jegyzet adatait.

51 1270: UB I. 380.

52 1240: HO III. 5–7. – Vö. Magyarország története I. 1379.

53 1222: „omnes ... ioubagiones, tam exempti, quam liberi sancti regis” – VR 341.sz.

54 1271: ÁUO III. 257. (vö. 1263: Pest 486.).

lően járt el: a királyi várszervezet felbomlásakor kiemeltek, hacsak külön királyi kegy folytán nem emelkedtek a királyi szerviensek közé, a várnépbeliek sorsában osztoztak.⁵⁵ Ennek a jelenségnek a magyarázata abban rejlik, hogy a kiemelés révén a várnépbelieknél magasabb szintre jutottak ugyan, de helyzetüknek a várnépbeliekhez képest meglévő kiváltságos jellege csak a működőképes várszervezetben belül juthatott érvényre. A kiemeltek státusa ugyanakkor a várjobbágyi jogoknak éppen azokat az elemeit nélkülözte, amelyek a teljes jogú várjobbágyok számára lehetővé tették, hogy azok jelentősebb megrázkódtatás nélkül átvészeljék a királyi várszervezet felbomlását, és annak bekövetkezése után is még jó ideig változatlanul várjobbágyként éljék a maguk hagyományos keretek által megszabott életét, immár a királyi várszervezet nélkül. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a kiemeltek csoportja csak a (még) működő királyi várszervezet időszakában tekinthető a várjobbágyosság egy alacsonyabb szintű jogokkal élő rétegének. A várszervezet bomlási folyamatának visszafordíthatatlanná válása után helyzetük — a jobbágy vagy a jobbágyfiú név használata mellett is — sokkal inkább a várjobbágyi jogok egy részével is rendelkező várnépbelieknek, mintsem a várnépbeliek kötelezettségeinek egy részével is terhelt várjobbágyoknak mutatja a kiemelteket.

55 Közismert és szemléletes példája ennek IV. Béla 1263. évi két locsmánci adománya (1263: *ÁUO* VIII. 49–50. és 521–552.). Vö. még *Zsoldos A.*: A várjobbágyi birtoklás i. m. 10–11.

Rövidítések a jegyzetekhez és a táblázatokhoz

- ÁUO* Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi: *Wenzel Gusztáv*. Pest–Bp. 1860–1874.
CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829–1844.
CDCr Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XV. Ed. *Tade Smiciklas*. Zagrabiae 1904–1934.
CDES Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971–1987.
EFHII Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. A magyar történet kútforrásainak kézikönyve. Szerk. *Marczali Henrik*. Bp. 1901.
HO Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr–Bp. 1865–1891.
Hont Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. Közzéteszi: *Kubinyi Ferenc*. (Magyar történelmi emlékek II.) Bp. 1888.
Pest *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938.
PhRt A pannonthalmi Szent Benedek rend története I–XII. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrácz*. Bp. 1902–1916.
RA *Szenpétery Imre–Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–1987.
RHMA Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Ed. *Stephanus Ladislaus Endlicher*. Sangalli 1849.
UB Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete des Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. von *Hans Wagner, Inntraut Lindeck-Pozza*. Graz–Köln–Wien, 1955–1985.
VR *Karácsonyi János–Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradai tüzespróba-lajstrom. Bp. 1903.

1. táblázat

A várszervezet népeinek hármastagozódása

1214: VR 97. sz.	fili ioubagionum sancti regis	fili ioubagionum descensum comiti persolventium	castrenses
1219: VR 210. sz.	iobagiones	iobagiones de castrensibus exempti	castrenses
1222: VR 341. sz.	iobagiones... liberi sancti regis	iobagiones... exempti	(homines de) castrensibus
1263: ÁUO VIII. 49.	iobagiones castri	fili ioubagionum, qui kelthiobagfyu dicuntur	castrenses
1263: ÁUO VIII. 50.	nobiles iobagiones	illi qui in numerum iobagionum castri de novo sunt computati	

4. táblázat

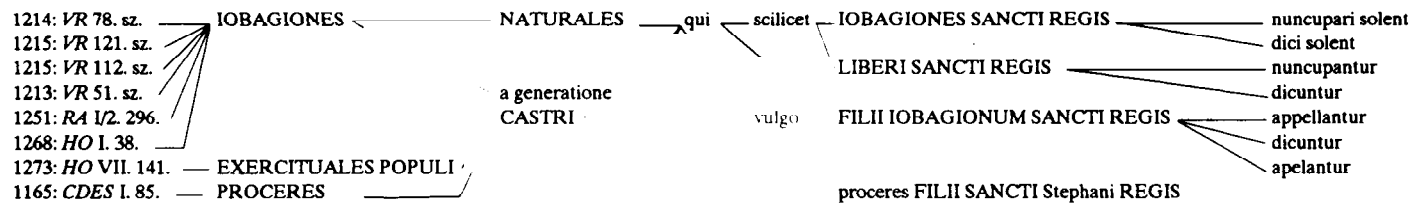
Szállásadók és öt nehezéket fizetők

	Szállásadók	Öt nehezéket fizetők
1214	VR 97. sz.	
1229	ÁUO XI. 211.	
1241	HO VI. 39.	
1242	CDES II. 79. (hamis)	
1245	CD IV. 1. 380.	
1251	ÁUO II. 222.	
1253	ÁUO VII. 358	
1256		ÁUO II. 269.
1261		ÁUO XI. 503.
1263	Pest 486.	ÁUO VIII. 81.
1263 k.		ÁUO VIII. 273.
1267		ÁUO III. 158.
1271		CD V. 1. 146.
1274		HO VII. 150.
		RA II/2–3. 86.

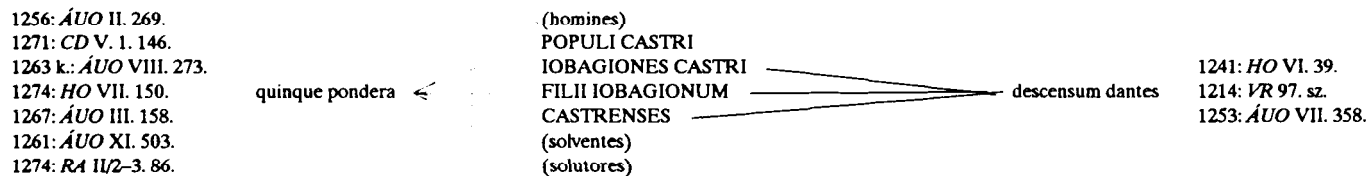
2. táblázat

A szent király szabadjai, jobbágysai (nak fia)

3. táblázat

Az öt nehezéket fizetők és a szállásadók

FODOR PÁL

SZULTÁN, BIRODALMI TANÁCS, NAGYVEZÍR

Változások az oszmán hatalmi elitben
és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása

A *telhisz* szó eredeti jelentése „összefoglalás”, „kivonatolás”. Államigazgatási műszóként többnyire (de nem kizárólag) azoknak a beadványoknak a megjelölésére szolgált, amelyeket a nagyvezír terjesztett a szultán elé.

A nagyvezíri *telhisz* nem tartozik az oszmanisztikai kutatások kedvenc témái közé. Ha eltekintünk attól az egy kézen megszámolható szövegkiadástól, amelynek bevezetőjében futó ismertetést találunk róla, akkor elmondhatjuk, hogy e fontos irattípusról mindeddig egyetlen önálló tanulmány született: Suraiya Faruqi 1967-ben írt doktori disszertációja.¹

A *telhiszekkel* kapcsolatos számos kérdés közül azonban ő is csak hárommal foglalkozott részletesen:

1. a *telhiszek* diplomatikai elemzésével
2. datálási problémáival és
3. azzal, hogy a rendelkezésére álló *telhisz*-gyűjteményekből adatokat gyűjtött a nagyvezír hivatali működésére.

Amikor egy amerikai-magyar kutatási program keretében a *telhisszel* kezdtem foglalkozni, hamar kitűnt, hogy nemcsak az eddig vizsgált területeken van lehetőség továbblépésre,² hanem újabb szempontok felvetése is szükséges. Így például, még senki nem tette fel a kérdést, hogy a *telhisz* miért jelent meg olyan „hirtelen” a 16. század második felének államigazgatásában, vagy hogy miért éppen akkor bukkant fel. Egyszerű adminisztratív újítás volt ez, vagy pedig volt ennek az újításnak valamilyen szociológiai háttere? Mivel magyarázzuk, hogy a szultán és legfőbb embere a közvetlen kapcsolattartást felcserélte egy nehézkes, bürokratikus érintkezési móddal? Nyilvánvaló, hogy e kérdések tisztázása nélkül a *telhisz*

1 Suraiya Faruqi: Die Vorlagen (*telhise*) des Großwesirs Sinān paša an Sultan Murād III. Diss. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg. Hamburg, 1967. Bár a munka egyik fejezete, a diplomatikai rész nyomtatásban is megjelent (Das Großwesir-*telhis*: eine aktenkundliche Studie. Der Islam 45 [1969] 96-116.), a továbbiakban csak a témát bővebben kifejtő disszertációra fogok hivatkozni.

2 Erre tettem kísérletet "A nagyvezíri *telhisz*" c. diplomatikai tárgyú tanulmányomban, előkészületben az "Ottoman-Habsburg Rivalry and the History of Central Europe 1566-1656 (Sources and Interpretations)" című program keretében a közeljövőben megjelenő tanulmánykötetben.

funkciója nem érthető meg, sőt azok a szempontok sem, amelyeket a telhisz történeti forrásként való hasznosításakor szem előtt kellene tartanunk. Éppen ezért ebben a tanulmányban az itt felvetett kérdésekre próbálok feleletet adni. Mivel az az intézményi struktúra, amely a telhisz kialakulásának keretét adott, három oszlopon: a szultánon, a birodalmi tanácson és a nagyvezíren nyugodott, a tárgyalás során elsősorban arról lesz szó, hogy ezek milyen szerepet tölthettek be az oszmán birodalom politikai rendszerében, és miképpen változott a viszonyuk a 15-16. század folyamán.

*

A 16. század közepére az oszmán állam vitathatatlanul a muszlim világ leghatalmasabb politikai alakulata lett, olyannyira, hogy az európai kortársak szemében már-már megtestesítette az egész iszlámot. Ez a felfogás az oszmán uralkodó elittől (különösen annak katonai szárnyától) sem állt távol. A „hivatalos” ideológia — amely főleg az előző fél évszázad során kristályosodott ki — úgy hangzott, hogy az oszmán birodalom az iszlám földje, ahol a vallásjog előírásai érvényesülnek; ezért — s mert az iszlám két szent városát, Mekkát és Medinát is a magukénak tudhatják — az oszmán uralkodók joggal tekinthetők az iszlám legfőbb képviselőinek. Ez az igény fejeződött ki abban, hogy a szultánt egyre gyakrabban írták és emlegették úgy, mint az „iszlám padisahját”.³

Ez a legitimációs célú ideológia azonban, amelyet még a birodalmon belül is számosan vitattak, sok tekintetben ellentmondásban állt a valóságos helyzettel. A szultán elsősorban nem vallási vezető volt, hanem saját jogú szuverén uralkodó, akinek hatalmát a dinasztia teljesítménye alapozta meg. A dinasztikus jog — amely a mongol-török és a közel-keleti politikai hagyományok közös öröksége volt — az uralkodónak szabad rendelkezést biztosított mindazokon a területeken, amelyek nem tartoztak kifejezetten a vallásjog hatálya alá. E szférákban autoritása teljes és oszthatatlan volt, magában foglalta a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalmat. Minden rendelete a törvény erejével bírt. Ugyanakkor mint muszlim uralkodótól elvárták tőle, hogy érvényt szerezzen a vallásjog előírásainak is. Ezt a felelősséget az oszmán szultánok arra használták fel, hogy fokozatosan állami tisztségviselőkké változtatták át a vallási ortodoxia képviselőit; foglalkoztatásukat és pályájukat szorosan az államszervezet rendjéhez kötötték, s így a legfontosabb vallási tisztségek betöltéséről „világi” méltóságok határoztak. Ez az oka annak, hogy bár Szülejmán idejében óriási erőfeszítések történtek a birodalom kettős jogi alapozásának összhangba hozására, a dinasztia iszlám legitimációja bizonyos fokig mindig bizonytalan maradt.⁴

Az oszmán dinasztia országa a valóságban tradicionális birodalom volt, ez adta a szultáni hatalom politikai keretét. E hatalom lényege két szóval jellemezhető: a *redisztribúció*val és a *patrimonializmussal*. A redisztribúció jelentette az oszmán államiség tartalmát: az anyagi javak begyűjtését és szétosztását, melynek révén a

3 *Metin Kunt: Ottoman Names and Ottoman Ages. Journal of Turkish Studies* 10 (1986) 232.

4 *Cornell H. Fleischer: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1541-1600). Princeton, 1986. 191-292. Az oszmánok egyéb legitimációs próbálkozásairól újabb összefoglalás: Suraiya Faroqhi: Die Legitimation des Osmanensultans. Zur Beziehung von Religion, Kunst und Politik im 16. und 17. Jahrhundert. Zeitschrift für Türkeistudien 1989. 2. sz. 49-67.*

dinasztia hatalmának két fő pillére, a hadsereg és a hivatalnoksereg fenntartható volt. A patrimonializmus viszont a politikai rendszer működését határozta meg. Azt a funkcionálisan felfogott társadalmi csoportot, amely ezt a redisztribúciós rendszert működtette és annak hasznát élvezte, az oszmán birodalomban *aszkeri*-nek (katonai) nevezték (megkülönböztetésül az adózók, a *ráják* tömegétől). Ezen a rétegen belül, annak csúcsán minden időszakban elkülöníthető egy szűkebb kör, amely a legjelentősebb pozíciókat kézben tartotta, és amelyet szoros kapcsolatok fűztek az uralkodói háztartáshoz, a folyton duzzadó palotaszervezethez. Az uralkodó apparátus elméletileg három különböző foglalkozási ágra oszlott: a kard, a toll és a tudomány embereire, azaz katonákra, bürokrátákra és tudósokra. Valójában azonban mind a kormányzati pályák, mind a hozzájuk kapcsolódó intézmények erősen kialakulatlanok, változékonyak maradtak még a 16. században is, és a pályák közti átjárás is sokáig megfigyelhető. Az I. Szelim és az I. Szülejmán alatti nagy hódítások a 16. század első felében és a nyomukban születő új adminisztrációs igények kétségkívül elősegítették, hogy a hivatali hatáskörök kifejecesedjenek és a bürokratikus eljárások szakszerűsödjenek; párhuzamosan egy, az államapparátuson belül elkülönülő bürokrácia körvonalai is kirajzolódtak, elsősorban a pénzügyigazgatásban. Mindez azonban csak egy hosszú fejlődés nyitánya volt: még sokáig megmarad az adminisztráció személyes jellege, vagyis az a helyzet, hogy egy-egy hivatal sorsa, a hierarchiában elfoglalt helye és működése legalább annyira függ a hivatalt viselő személy képességeitől és kapcsolataitól, mint a bürokratikus normáktól vagy a törvényi szabályozástól.⁵

Rendkívül tanulságos, hogy a dinasztikus legitimitáció fő forrása, az oszmán birodalomban oly gyakran hivatkozott *kánun-i oszmáni*, az „oszmán törvény” vagy „oszmán szokás”, éppen a birodalom legalapvetőbb intézményeivel kapcsolatban a leghomályosabb. Ami a kánun-i oszmániban határozott vagy jól körülírt, az valamilyen módon az adózásra vonatkozik (vagy a *timár*-rendszerre, ami viszont csak ugyanannak a jelenségnek a másik oldala). A központi államszervezettel foglalkozó részek sem az általános törvénykönyvekben (mint a II. Mehmed-féle *kánunnámében*⁶), sem az egyéni kánun-gyűjteményekben (mint pl. Tevkii Abdur-

5 Az oszmán birodalom patrimonális rendszerként való felfogása Max Weber idevágó tanulmányain alapszik, l. *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1979. 357-474. C. Fleischer mintha túlértékelné a 16. századi oszmán államszervezet bürokratizálódásának mértékét (i. m. 7-8. fejezet és uő.: Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy. *Journal of Turkish Studies* 10 [1986] 135-141.) Sem a bürokrácia számbeli növekedése, sem a bürokratikus pályák stabilizálódása nem olyan mérvű, hogy az komolyan feszegetné a patrimonális rendszer kereteit, amit a következő korszak válsága amúgy is újra megszilárdít (l. Carter V. Findley: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton, 1980.; Joel Shinder: *Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: a New Perspective*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1973. 2-3. sz. 217-237.). Itt utalnék a *Kitâb-ı mesâlih-i'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn* című, 1640 körül keletkezett traktátus 51. fejezetére, amely egyedülállóan izgalmas beismerését tartalmazza annak, hogy a központi adminisztráció tárgyi és személyi adottságai még a 17. század közepe felé közeledve sem feleltek meg a kiterjedt birodalom szükségleteinek (l. *Yaşar Yücel: Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar*. Ankara, 1988. 127-128.)

6 *Abdulkadir Özcan: Fâtih'in teşkilât kannunâmesi ve nizam-ı âlem için kardeş katli meselesi*. *Tarih Dergisi* 33 (1980-1981[1982]) 29-56. *Ahmet Akgündüz: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*. I. Kitap. *Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990. 317-332., 333-345. Ugyanebben a kötetben II. Mehmed korának többi törvénykönyve is megtalálható.

rahman pasa 1676 körül összeállított kollekciójában⁷) nem állnak másból, mint a rangsorrendek, előrejutási szabályok és mindenekelőtt ceremóniális szokások ismertetéséből. Ugyanígy hiányoznak a tartományi méltóságok és hivatalok működését szabályozó részletes előírások is. Igaz ugyan, hogy a kánunok rendszerint úgy jöttek létre, hogy utólag szentesítettek már meglévő gyakorlatot, mégis nyilvánvaló, hogy a legfontosabb adminisztratív szervek (nagyvezír, birodalmi tanács, beglerbég, kádi stb.) hatáskörének és működésének törvényi szabályozására még az igyekezet is hiányzik. Ez a szultáni hatalom személyes és patrimonális jellegéből fakadt; az aprólékos törvényi előírások ugyanis az uralkodó szuverenitását korlátozták volna, főleg azért, mert ezzel a „szolgák” bizonyos jogainak elismerése járt volna együtt.⁸ Az intézményeknek ezt a körülhatárolatlanságát persze hiba volna tudatos szultáni politikára visszavezetni. Inkább arról van szó, hogy egy ilyen patrimonális világban fel sem vetődött olyasfajta szabályozás igénye, ami az egész intézményi szférát átfogta volna. Ilyen körülmények között a kánun — elvi szinten — inkább szemléletmódnak tekinthető, amely a tradíció szentségén nyugodott.⁹ Valójában a szultáni hatalom elsősorban a szokásjogon alapult, s egyben ez volt az, ami bizonyos határt szabott az uralkodói akaratnak. A szultán természetesen bármikor kiadhatott olyan rendeletet, amely nem állt összhangban a hagyományokkal. Ilyenkor azonban bizvást számíthatott a bürokrácia vagy a társadalom ellenkezésére. 1580-ban például III. Murád parancsba adta, hogy a nagyvezír ezentúl nem kapja meg a szultáni pecsétet, ami mindaddig a szultáni hatalom átruházását jelképezte. Ezt a döntését azonban hamarosan kénytelen volt megváltoztatni, mivel a nép és a hivatalnokok nem fogadták el hitelesnek a nagyvezír által kibocsátott okiratokat.¹⁰ Ugyancsak az ő uralkodása alatt nagymértékben megnőtt a szultáni magánlakosztály befolyása az államügyekre. Ezt a fejleményt nagyon sokan elítélték, de nem azért, mert a szultáni önkényuralom erősödését látták benne (ez lényegében jól összefért a patrimonális uralomról élő elképzelésekkel), hanem azért, mert ellentétesnek tartották a hatalomgyakorlás hagyományos módszereivel. Érdemes megjegyezni, hogy a szultáni despotizmus látszólagos megerősödése éppen arra az időre esett, amikor kezdtek színre lépni azok az erők, amelyek idővel képessé váltak a szultáni akarat tényleges korlátozására. Mindenütt, ahol a politikai rendszer elsősorban a dinasztia katonai hatalmára épül, a hadsereg egy idő után elkerülhetetlen igényt formál a politikába való beleszólásra. Ez rendszerint akkor következik be, amikor nélkülözhetetlensége nyilvánvalóvá válik. Az Oszmán Birodalomban a 16. században kezdtek önálló politikai erővé válni az udvari zsoldos csapatok, s hamarosan döntő szerephez jutottak a belpolitikai küzdelmekben. Ezzel párhuzamosan megindult a

7 [Tevkî'i 'Abdurrahman Paşa]; 'Osmanlı kânûnâmeleri. Milli Tetebbular Mecmuası 1.3.1331 (1912-13) 497-544. (A továbbiakban: TAP.)

8 Nem véletlen, hogy a kánunok jelentős részét a központ nem saját elhatározásából, hanem az érintett társadalmi csoportok követelésére adta ki.

9 Ezt az álláspontot képviselte már Konrad Dilger: Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert. München, 1967. 11-12. A. Akgündüz ezzel szemben az oszmán jogrendszernek a muszlim vallásjoggal való konformitását hangsúlyozza (Osmanlı kanunnâmeleri i. m. 41-255.).

10 İsmail H. Danişmend: İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. 3. c. İstanbul, 1972. 53-54.; 6. c. İstanbul, 1971. 20.

tartományi hatalmi struktúra decentralizációja is, s így a szultáni autoritás korlátlan érvényesítése mind nagyobb nehézségekbe ütközött. A változások mélységét jelzi, hogy ezek az új erők nemsokára rendszeresen emeltek trónra és taszították le onnan szultánokat. De az is igaz, hogy a dinasztia uralkodói jogait és a hatalomgyakorlás hagyományos formáit még ezekben az esetekben sem kérdőjelezték meg soha.

Az oszmán államiséget mélyen befolyásoló hagyomány túlnyomóan a szászáni-da eredetű közel-keleti muszlim államfelfogásból származott. Ez a koncepció az uralkodó és az akaratát képviselő állam legfőbb kötelességének a társadalmi igazságosság érvényesítését (magyarán: az adózó népesség védelmét) tekintette. Az állam központi szerve, a *diván*, nem csupán kormányzati intézmény volt, hanem egyidejűleg a bíraskodás legfőbb fórumaként is működött, ahol bármely alattvaló előterjeszthette panaszát és jogorvoslatot kérhetett. Az uralkodóktól — elvben legalábbis — elvárták, hogy a divánban személyesen megjelenjenek és igazságot szolgáltatassanak a méltánytalanságot elszenvedett alattvalóknak.¹¹

A diván, amely a muszlim államokban változatos struktúrákat mutat fel, az Oszmán Birodalomban is hamar gyökeret eresztett. Úgy tűnik, a korai időkben az államigazgatás és az igazságszolgáltatás feladatai két, egymástól független diván között oszlottak meg. Az egyik egyfajta nyilvános kihallgatás volt, amely a kérelmezők meghallgatására és a panaszok orvoslására szolgált. Hosszú időn át ezeket a nyílt gyűléseket — amiket *kapu*-nak is hívtak, mivel az udvar kapujánál vagy annak közelében zajlottak — naponta tartották, és az uralkodók személyesen elnököltek rajtuk. A kihallgatások valószínűleg közös étkezésekkel végeztek. II. Murád (1421-1451) idejére azonban e „nyílt udvarok” mindkét része komoly változásokon ment át. A szultán többé nem osztott személyesen igazságot, s napi nyilvános megjelenése többnyire arra korlátozódott, hogy részt vett az udvaroncaival tartott megbeszéléseken és étkezéseken, valamint a követek fogadásán, akiket ilyen alkalommal láttak vendégül. II. Mehmed (1451-1481) uralkodása idején hetente kétszer — más források szerint négyszer — tartottak nyilvános audienciákat, de ezek már teljesen rituális jelleget öltöttek és időtartamuk is néhány percre csökkent. Utolsó éveiben II. Mehmed a jelek szerint teljesen megszüntette a nyilvános kihallgatásokat és a közös étkezéseket. II. Bajezid (1481-1512) uralkodása elején átmenetileg újra felélesztették ezt a régi szokást, de a század végétől az uralkodók rendszerint már csak évente kétszer (két vallási ünnepen) jelentek meg a nyilvánosság előtt, a követeket pedig magánkihallgatáson fogadták.¹²

A nyílt udvarok funkcióit előbb egyes tisztségviselők, majd a nagyvezír által irányított másik diván vette át. Már II. Murád korában hallunk arról, hogy a szultáni udvar külső kapujánál a kádiaszker és segítői fogadták a panaszosokat, miközben a vezírek divánja politikai és kormányzati ügyekkel foglalkozott, és ta-

11 *Halil İnalcık*: The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600. New York, 1973. 65-103.

12 *K. Dilger*: Untersuchungen i. m. 37-47.; *Ahmet Mumcu*: Hukuksal ve siyasil karar organı olarak divan-ı hümayun. Ankara, 1986². 11-27.; *Gülru Necipoğlu-Kafadar*: The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.

PhD. thesis. Harvard University, Cambridge, MA, 1986. 28-72. Utóbbi mű időközben könyvalakban is megjelent (Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Cambridge, MA-London, 1991.), de az átdolgozásnak számos, minket érdeklő részlet áldozatul esett, ezért a disszertáció eredeti szövegére fogok hivatkozni.

nácsadó és döntéselőkészítő szervként működött a szultán mellett. Mikor azután a 15. század második felében a legfőbb állami méltóságok (köztük pl. a kádiaszker, a defterdár) sorra a vezíri diván tagjaivá váltak, a szultán személyes igazgatszolgáltatási joga és kötelessége szintén erre az intézményre szállt át. Így jött létre a 16. század elejére a két korábbi fórum, a kapu és a diván funkcióit magában egyesítő „nagy diván” (*divân-i âli*), a kormányzat csúcsszerve, amely a szultán nevében a legfőbb törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat gyakorolta a birodalomban.¹³ Ezzel a helyzettel együtt járt, hogy a diván döntéselőkészítő szervből bizonyos határokig döntéshozó testületté lépett elő, noha a szultán az ellenőrzés és a végső döntés jogát elvben mindenben, a gyakorlatban pedig a fontosabb ügyekben mindig fenntartotta. Fontos leszögezni, hogy diván a szultán személyének „meghosszabbítása”, személyes „tulajdona” volt, ezért a ráruházott hatáskörök az uralkodók személyiségétől, az érdekcsoportok hatalmi harcaitól függően bővíthettek vagy csökkenhettek. Mégis, az iszlám világ változatos, több divánon nyugvó államstruktúráihoz képest merőben új fejlemény, hogy az oszmán központi államigazgatás hosszú időn át egyetlen diván köré szerveződött.¹⁴

A divánnak ez a „klasszikus” formája mintegy két évszázadot ért meg. Abban a mértékben, ahogy a patrimoniális irányítás módszerei háttérbe szorultak a bürokratikus államigazgatási eljárásokkal szemben, a diván is bomlásnak indult. E folyamat fontos állomása volt a defterdári hivatal különválása valamikor a 17. század első felében, majd az önálló nagyvezíri hivatal létrejötte 1654-ben. Bár a *divân-i âli* formálisan továbbra is megmaradt, egyre ritkábban hívták össze, s a 18. században már csak ceremóniális események (zsoldosztás, követfogadás, ünnepek) lebonyolítására szolgált.¹⁵

- 13 G. Necipoğlu-Kafadar: The Formation 108. A szultáni tanácsot már saját korában többféle jelzővel illették, s a szakirodalomban a *divân-i hümayun* forma honosodott meg. A magam részéről azért részesítem előnyben a *divân-i ‘ali* kifejezést, mert úgy tűnik, a 16. századi hivatalos dokumentumokban ezt jóval gyakrabban használták, kezdetben ez lehetett a "hivatalos" megnevezés.
- 14 Ez azt jelenti, hogy a nagyvezír elnöklétével működő délutáni, pénteki és szerdai tanácsokat (*ikindi, cuma* és *çarşamba divanı* én kivétel nélkül a "nagy diván" meghosszabbításának, kiegészítő szervének tartom, mert e tanácsokat 1. ugyanazon személyzet, 2. ugyanazon egységes adminisztrációs rendszer keretei között üzemeltette. Nem látom tehát indokoltnak Mumcu megkülönböztetését, amellyel az *ikindi divanı*-t kiveszi ebből a sorból (l. *Divân-i hümayun* i. m. 142-146.).
- 15 A *defterdar kapısı* (a defterdári hivatal) különválásának módja és ideje nem világos. Linda T. Darling szerint (The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the cizye and avariz Taxes, 1560-1660. Ph.D. Diss. Chicago, 1990. 46.) a *maliye* (a pénzügyigazgatási apparátus) vagy a 16. század vége előtt, vagy a 17. század elején költözött el a palotából, de K. Röhrborn cikkében, amit ennek alátámasztására idéz, semmit sem találunk a kérdésre vonatkozóan (l. Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhunderts). Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 122 [1972] 118-139.). Joseph Matuz elképzelhetőnek tartja, hogy a *defterdar kapısı* a nagyvezíri hivatal felállításával egyidejűleg alakult ki, de erre semmilyen bizonyítékot nem hoz (Das Kanzleiwesen Sultan Süleyman's des Prächtigen. Wiesbaden, 1974. 59.). İsmail H. Uzunçarşılı bizonyításra nem szoruló tényként kezeli a *defterdar kapısı* meglétét a 17. század első felében (talán korábban is?), s a század közepi nagy változást abban látja, hogy a fődefterdár egyszemélyi vezetésre tesz szert a pénzügyigazgatásban (Defterdar. İslam Ansiklopedisi 3.c. İstanbul, 1945. 507.; uő.: Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1984². 329.). A *paşa kapısı*ra (a nagyvezíri hivatalra) és a diván szerepének megváltozására: l. H. Uzunçarşılı: Merkez i. m. 5, 249.

A klasszikus birodalmi tanács összetétele két nyilvánvaló szándékról árulkodik:

1. Azok a főbb méltóságok kaptak helyet benne, akiket egy-egy tisztségviselői csoport vagy igazgatási ág vezetőinek tekintettek. Ezek közül a nagyvezír, a változó létszámban jelen lévő vezírek, a ruméliai beglerbég (az *ehl-i sejj*, a „kard emberei” képviselőiben), a két kádiaszker (az *ehl-i ilm*, a jogtudósok fejei), a három defterdár és a nisándzsi (a bürokraták, az *ehl-i kalem* vezetői) már a 16. század első felében ott ültek a divánban. Mások viszont — így a janicsár aga és a kapudán pasa (a hajóhad parancsnoka) — csak a 16. század második fele után, és bizonyos feltételekhez kötve vehettek részt a tanácskozásokon (a „küszöböt” feltehetőleg a vezíri rang elérése után léphették át).

2. A tagokat úgy válogatták össze, hogy kölcsönösen ellensúlyozzák egymást, s így elejét vegyék bármiféle hatalmi monopólium kialakulásának. Ez a törekvés már a II. Mehmed-féle kánunnámében is tükröződik, amely kimondja, hogy a politikai ügyek a nagyvezír, a vallásjog hatálya alá eső ügyek a kádiaszker, a pénz-ügyek pedig a defterdár felügyelete alá tartoznak. A hatáskörök ilyenén megosztása azonban a gyakorlatban nem járt érdemi önállósággal, mert a diváni tagoknak a legfontosabb intézkedéseikben egymás jóváhagyására volt szükségük. A nagyvezír például egy fillért sem utalhatott ki a defterdár tudomása nélkül, a defterdár viszont köteles volt tájékoztatni a nagyvezírt tervezett lépéseiről vagy az uralkodónak készített jelentéseiről. (Ugyanilyen páros függőségeket figyelhetünk meg a nagyvezír és a többi tanácstag között is.) Végül soron maga a diván, pontosabban annak nyilvánossága volt az, ami korlátozta és homogenizálta a vezető tisztségviselők akaratát. Miután a legfontosabb ügyekről a testület vitáiban született állásfoglalás, senki — még a nagyvezír sem — tehette meg, hogy kénye-kedve szerint döntsön és figyelmen kívül hagyja a tanácsnokok véleményét. A diván tehát a kölcsönös függések és az egymásba folyó hatáskörök intézménye volt, amelyen belül a kollegialitás követelménye nagymértékben elősegítette a hatalmi ambíciók megfékezését.

E követelmény teljesítését — amit az oszmán politikai gondolkodásban a tanácskozás, a *mesveret* fogalmával fejeztek ki — különösen a diván legtekintélyesebb tagjától, a nagyvezírtől várták el, mivel magasan a többi tisztségviselő felett helyezkedett el a hatalmi hierarchiában. A csekély számú, ide vonható jogi szöveget alapul véve úgy tűnhet, a nagyvezír jogállása nem sokat változott az idők folyamán. II. Mehmed korában épp úgy a birodalom második emberének, a szultán „abszolút helyettesének” (*vekil-i mullak*) vagy „legfőbb szolgájának” (*bas kul*) számított, mint a 17. század második felében, IV. Mehmed uralkodása idején. Megbízatása — amit a szultáni pecsét átadása fejezett ki jelképesen — általánosságban a társadalmi és a politikai rend (*nizám-i álem*) megőrzésére szólt, s ennek alapján tényleges felelősséget viselt az államhatalom és a társadalom szinte minden életmegnyilvánulásáért. Ezen a szélesen meghatározott feladatkörön belül azonban volt néhány kitüntetett terület, amelyre minden másnál nagyobb figyelmet kellett fordítani. Ide tartozott a kül- és belpolitika, az igazságszolgáltatás (a panaszosokkal való foglalkozás), a főváros rendjének és ellátásának biztosítása, az államapparátus és a hadsereg — különösen az udvari zsoldosok — felügyelete és a vallási ortodoxia képviselőinek kézben tartása. A szultán távollétében — és a tárgyalat korszakban többnyire ez volt a helyzet — a nagyvezír látta el a „nagy di-

ván” elnöki teendőit, s az ehhez kapcsolódó egyéb divánokban végzett munkáját is hozzászámítva meghatározó szerep hárult rá az oszmán állam napi adminisztrációjának lebonyolításában. Sokirányú feladataihoz széleskörű felhatalmazásokat élvezett; a szava — a palota belső ügyeit leszámítva — döntő súllyal esett latba, számos politikai, jogi és kinevezési ügyben önállóan dönthetett.

A nagyvezíri tisztség tekintélyét a hagyományos politikai értékrend is messzemenően támogatta. A *kánun-i oszmáni* szerint — ami elsősorban a 16. század első felének viszonyait foglalja össze és teszi meg mércévé — az államvezetés, a kormányzás a szultán és a nagyvezír illetékességi körébe tartozik, kettőjük belső ügye. Egy 1618 és 1622 között keletkezett királytűkőr névtelen szerzője ezt így fogalmazta meg: „... az uralkodással kapcsolatos ügyeket a nagyvezíren kívül senkinek sem szabad ismernie. ... a nagyvezírek a padisahok titoknokai, kincstárnokai, helyettesei, bizalmasai és jóakarói; nem engedhető meg tehát, hogy náluk közlelbbi és kedvesebb szolgáljuk legyen!”¹⁶ Ez az ideálisnak tekintett állapot valóban elég sokáig fennállt. Nagyvezírek sora volt hivatalba lépése előtt a szultán nevelője, s szultán és nagyvezír szoros kapcsolata tükröződik az utóbbiak *lala* (nevelő) címében is. A felső vezetés ebben a korszakban meglehetősen egységes tömböt képezett, s belső hierarchiájában a nagyvezír vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt. Egyes nagyvezírek befolyását, szultánhoz való viszonyát időlegesen megzavarhatták ugyan intrikák, de a posztal járó hatásköröket egyetlen tisztségviselő, egyetlen hatalmi csoport sem volt képes tartósan korlátozni, mert ehhez politikai támogatást sehonnan sem remélhetett. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy a szultánok hosszú ideig nyilvánosan részt vettek az ügyek intézésében, s a személyes kapcsolattartás révén a nagyvezíreknek módjukban állt kivédeni az ellenük irányuló támadásokat. Hasonló védelmet jelentett, hogy a két fő méltóság rendszerint együtt vett részt a hadjáratokon, s így kevés alkalom maradt arra, hogy bárki közéjük ékelődjék. Emellett bizonyos intézményes garanciát nyújtott a nagyvezírek számára az az egyensúly, amely a szultáni háztartás két fő alkotórésze, a *birun*, a külső palota (a központi államszervezet székhelye) és az *enderun*, a belső palota (a szultáni magánlakosztály) között állt fenn. Ez annyit jelentett, hogy a szorosan vett uralkodói palota alárendelt helyzetben volt az államszervezettel szemben. Az *enderun* alkalmazottait, beleértve a szultán legszűkebb környezetét, gondosan távol tartották az államügyektől, sőt egyfajta „állami” ellenőrzést érvényesítettek felettük azáltal, hogy a nagyvezír javaslatot tehetett vezetőjük, a *kapu agaszi* leváltására és kinevezésére.

Az elvi alapok változatlanlansága ellenére a nagyvezíri tisztség a 16. század végére jelentős presztízsvesztést szenvedett el, politikai súlya csökkent és feladatköre is módosult. E nagy változás részben az elmélyülő gazdasági válsághoz kapcsolódott. A 16. század végéről és a 17. század elejéről fennmaradt telhisz-gyűjtemények tanúsága szerint a korabeli nagyvezírek energiáinak jelentős részét az kötötte le, hogy előteremtsék a pénzt a felduzzadt udvari zsoldosseregek fizetésére. Bár a pénzügyi krízis hatására megizmosodott és egyre nagyobb befolyásra tett szert a pénzügyi bürokrácia, ebben a kulcsfontosságú kérdésben a fő felelősség mégis a nagyvezírekre hárult. Amint III. Murád szultán egyik Szinán pasához (öt ízben nagyvezír 1580–82, 1589–91 és 1593–96 között) intézett leiratában világó-

16 *Yazar Yücel: Osmanlı devlet düzenine ait metinler. I. Kitâb-i müstetâb. Ankara, 1974. 19.*

san kifejezte: „a pénzügyeket rád bízam, és nem másra...”.¹⁷ Ugyanez derül ki Szinán pasa egyik beadványából is, amelyben nagyvezíri működésének főbb eredményeit foglalja össze; a felsorolt öt pontból négy — jellemző módon — gazdasági jellegű.¹⁸ A zsoldfizetés örök gondján kívül súlyos terhet rótt a nagyvezírekre az elburjánzó palota-személyzet pénzügyi szükségleteinek kielégítése, amit a szultánok — időnként saját érdekeik ellen cselekedve — kíméletlenül megköveteltek tőlük. Mindez oda vezetett, hogy a nagyvezírségre való alkalmasság legfőbb kritériuma hovatovább a jelölt gazdagsága lett, mert csak ilyen személyektől várhatták el, hogy végső esetben saját vagyonukból pótolják ki a hiányzó összegeket.¹⁹ Egyes nagyvezírek válságos pillanatokban megkísérelték, hogy egyfajta köztelherviselésre kényszerítsék a vezető tisztségviselőket, ám rendszerint heves elutasításban részesültek.²⁰ Így aztán a palota és a zsoldos csapatok kettős szorításában még az ilyen típusú nagyvezírek is hamar elvéreztek, és egyre gyorsabb ütemben váltogatták egymást.

A pénzügyi válság kifejlődésével párhuzamosan egyfajta hatalmi átrendeződés indult el az uralkodó eliten belül. Ennek következtében a korábban egységes központi irányítás lassanként felbomlott, különféle tisztségviselők és csoportok befolyása nagymértékben megnőtt — mégpedig egyes vélemények szerint elsősorban a nagyvezír rovására. E felfogás képviselői úgy látják, hogy a nagyvezíri jogkörök csorbulásáért azonos felelősség terheli a palota, a vallási hierarchia, a janicsárság és a pénzügygazgatás vezetőit, valamint a katonai establishment önálló hadvezéri funkciókat ellátó tagjait, a szerdárokat.²¹ A valóságban azonban az említett csoportok nagyon eltérő mértékben részesedtek a hatalom „újraelosztásából”. Számos jel szerint egy részüket a nagyvezírek továbbra is jól ellenőrzésük alatt tartották. Mivel mindegyikükre nem áll módunkban kitérni, e csoportból vegyük szemügyre a janicsár agák esetét, akik esetenként kulcsfigurákká léptek elő a hatalmi küzdelmekben. Kétségtelen, hogy a 16. század végére e tisztség birtokosai többféleképpen megerősítették helyzetüket. Erre mutat, hogy klientúrát építet-

17 A pénzügyi tisztségviselők térnyerésére: *K. Röhrborn: Die Emanzipation* i. m.; Az idézet: *Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*. Revan 1943. fol. 25^b. Ez a kézirat a fol. 2^a-66^b-ig terjedő lapokon - néhány kivételtől eltekintve - Szinán nagyvezír telhiszeit tartalmazza, döntően a pasa második, 1589-1591 közötti eső hivatalviselése idejéből. A telhisz-gyűjteménynek még két kézírata van: TSMK, Revan 1951. fol. 135-169., és Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2236. Ezek közül Revan 1951. nem állt rendelkezésemre, Esad Ef. 2236-ra pedig csak akkor fogok utalni, ha a telhisz Revan 1943-ban nincs meg; ugyanis Esad Ef. csupán mintegy harmadát foglalja magában a Revan 1943. anyagának, ráadásul a másolás sem tűnik elég gondosnak. A kéziratokról a legszükségesebb tudnivalók egyébként megtalálhatók *S. Faroqi* említett disszertációjában (*Die Vorlagen [telhise] des Großwesirs Sinān paša an Sultan Murād III. I. fej. 12-13., II. fej. 18., III. fej. 131-132.*).

18 Revan 1943. fol. 34^b; vö. fol. 39^a-39^b. A "sikertémák": 1. a pénzrendszer stabilizálása, 2. a jövedelmek behajtása, 3. a kiadások [a zsoldkifizetés] mérséklése, 4. az árak szabályozása, 5. az ellenség megfékezése. Fontos szerep jutott a nagyvezíreknek a vagyonelekobzások végrehajtásában, melyek a 16. század vége felé szaporodtak meg a pénzügyi hiány csökkentésének eszközeként.

19 *K. Röhrborn: Die Emanzipation* i. m. 121. Vö. Revan 1943. fol. 4^a: Szinán azzal büszkélkedik, hogy egy év alatt annyi pénzt hajt be, mint más nagyvezírek két év alatt.

20 Szinán pasa kudarcára ilyen ügyben: Revan 1943. fol. 3^b-4^a.

21 *K. Röhrborn: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin-New York, 1973. 13-26.

tek ki a janicsár testületen belül, hogy tetemesen megnövekedett a jövedelmük, hogy személyesen az uralkodó elé járulhattak jelentéstételre, hogy közülük többen vezíri rangot értek el,²² s hogy rövid, átmeneti időszakokra ténylegesen a kezükbe csúszott át az állam irányítása. Mindennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a 16. és a 17. század közepe között eltelt évszázad nagyobbik részében a nagyvezír és a janicsár aga érdekei több ponton találkoztak, mint amennyiben ütköztek. Az aga elsősorban a palotát, a szultán személyét képviselte a janicsárokkal szemben, s nem fordítva; a nagyvezír egyik legfontosabb kötelessége volt őrködni azon, nehogy túl szoros szálak szövődjenek a tisztek és a legénység között. Arra is van példa, hogy az aga azért került szembe a közjanicsárokkal, mert az utóbbiak rosszalították az aga embereinek sorozatos felvételét a testületbe.²³ A legfőbb összekötő kapocs mégis az volt nagyvezír és janicsár aga között, hogy a mind gyakoribb lázongások megfékezésében egymásra voltak utalva. Színán pasának egy ilyen tárgyban írt telhise tanulságosan mutatja, hogy ebből a szempontból a két méltóság inkább szövetségesnek tekintendő, s nem vetélytársnak.²⁴ Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a nagyvezírek továbbra is gyakorolták javaslattevési jogukat az agák kinevezésére vagy leváltására²⁵ (ez egyébként a többi, még említendő tisztségviselő esetében is így maradt).

Egyértelmű tényerést tapasztalunk viszont a vallási hierarchia újonnan kiemelkedő vezetőjénél, a *sejhülszlámn*nál, vagy másik nevén *müftin*él. E tisztség birtokosai, noha nem lettek a diván tagjai, vagyis megőrizték névleges függetlenségüket az államtól, a 16. század második felére magukhoz ragadták a legmagasabb rangú (napi 300 akce feletti jövedelemmel járó) professzori és kádi állásokra való ajánlás jogát.²⁶ Befolyásukat azzal is növelték, hogy az államhatalommal támadt konfliktusaiban rendre elvállalták az *ilmije*-osztály érdekeinek képviseletét. Érthető, ha éppen ez váltotta ki leginkább a nagyvezírek méltatlankodását, hiszen a müfti tevékenységében a patrimoniális felfogással gyökeresen ellenkező elv, a képviseleti politizálás elve jelent meg, ami nemcsak idegennek, de veszélyesnek is tűnt a korlátlan szultáni hatalom szemszögéből. Színán pasa egy alkalmmal így fakadt ki a müfti ellen, amikor az támogatást nyújtott egy kádi-mozgolódásnak: „nem vezet jóra, ha mindenki beleavatkozik a kormányzás ügyébe;... most is ésszerűbb lett volna, ha a nevezett müfti nem avatkozik az állam ügyeibe, és azzal foglalkozik, hogy vallásjogi kérdésekre ad választ”.²⁷ Minden ellenkezés dacára a sejhülszlám a század végére végérvényesen bekerült az oszmán nagypolitika tényezői közé, akinek véleményét a nagyvezírek többé nem hagyhatták figyelmen kívül.²⁸

Mivel a szultánok II. Szelim trónralépése (1566) óta lemondtak a hadjáraton való részvételtől, a csapatok parancsnokságát széles jogkörökkel felruházott vezírek (*szerdárok*) vették át. Ez a gyakorlat kétszeresen is hátrányosan érintette

22 I. m. 18-19.

23 Revan 1943. fol. 33^b.

24 Revan 1943. fol. 37^b-38^a: Hírül véve, hogy az ünnepre a janicsárok lázadást terveznek, a nagyvezír magához hívatta az agát és ekképpen figyelmeztette: "Ha az ünnepen bármiféle zavargás lesz, úgy tudd, hogy nem maradok meg sem én, sem te. Szedd hát össze az eszedet!"

25 Egy példa: Revan 1943. fol. 29^a.

26 Halil İnalıcık: The *rûznâme* Registers of the *kadiasker* of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives. Turcica 20 (1988) 254., 260.

27 Revan 1943. fol. 24^a.

28 Vö. Cengiz Orhonlu: Osmanlı tarihine âid belgeler. Tehîsler (1597-1607). İstanbul, 1970. 61. sz.

a nagyvezíreket. Amennyiben őket bízták meg ilyen feladattal, könnyen előfordulhatott, hogy távollétük alatt vetélytársaik kitúrták őket a hatalomból. Ezért mindenféle ürüggyel próbálták kibújni a megbízatás alól, vagy ha nem sikerült, igyekeztek mielőbb megszabadulni a terhes kötelezettségtől.²⁹ Amikor viszont más vezírek kaptak szerdári kinevezést — időnként egyszerre több is —, súlyos illetékességi viták alakulhattak ki a szerdárok és a nagyvezír között. A szerdároknak ugyanis felhatalmazásuk volt arra, hogy a hadjárat idején bizonyos megüresedett posztokat és javadalmakat eladományozzanak. A hatásköröket azonban — annyi más területhez hasonlóan — itt sem vonták meg pontosan, ezért a szerdárok ez irányú tevékenysége állandó viták forrásává vált, kivált, ha párhuzamos kinevezésekhez vezetett, vagy a kinevezések keresztezték egymást.³⁰ A nézeteltérések abból is táplálkoztak, hogy a központi hatalomnak egyidejűleg többféle érdeket kellett szem előtt tartania. A hadjáratokon való részvétel ösztönzése megkívánja a szerdári jogkörök széles tartását, hiszen a fegyverrel megszerezhető javadalom (*dírlík*) gyakorolta a legfőbb vonzerőt a harcra fogható társadalmi csoportokra. Másfelől súlyos gazdasági érdekek forogtak kockán. Általánossá vált az a szokás, hogy — Szinán pasa szavait idézve — „a hadjáratokon pénz lefizetése nélkül magasabb állást (*manszib*) nem osztogatnak”, ami annyit jelentett, hogy a szerdárok az igények kielégítése fejében hatalmas összegeket szedtek be a pályázóktól.³¹ Ehhez járultak azok a pénzek, amelyeket állami jóváhagyással a hadjáratok költségeire hajtottak be az érintett területeken, s amelyekből rendszerint maguknak is jókora summákat tartottak meg. Ezért a központ, élén a nagyvezírral, nem is azt kifogásolta elsősorban, hogy az adományozások a megengedettnél (a „szokásosnál”) nagyobb körre terjedtek ki (a szerdárok beglerbégeket, szandzsákbégeket, defterdárokat cserélgettek, udvari müteferrikákat, csausokat stb. neveztek ki), hanem azt, hogy ezekből a pénzekből nem részesedhetett úgy, ahogyan szeretett volna.³² A nagyvezíreknek mindenesetre volt egy eszközük arra, hogy valamelyest beleszólhassanak ezekbe a tranzakciókba: a szerdároknak utólag jóvá kellett hagyniuk kinevezéseiket a divánnal. Az eljárás során a nagyvezírek igyekeztek megakadályozni a túlzottnak vélt adományozások véglegesítését, s legalább egy részét megszerezni a szerdároknál felhalmozódott pénzüsszegeknek.³³ Törekvéseik némi sikerét mutatja, hogy kevés szerdár tudta változtatás nélkül elfogadtatni a benyújtott listákat (*ru'usz defteri*).

Am ezzel még nem értek véget a szerdárok működéséből fakadó bonyodalmak. Különösen sérelmesnek találták a nagyvezírek, hogy egyik-másik szerdár minden teketória nélkül elmozdított helyéről olyan tisztségviselőket, akiket a nagyvezír személyesen ültetett oda.³⁴ Előfordult, hogy egyes vezírek még akkor is zavartalanul gyakorolták a szerdársággal járó jogokat, amikor a megbízásukat már rég visszavonták.³⁵ Ezek az esetek jól jelzik, hogy a szerdári intézmény való-

29 C. Orhunlu: Telhîsler i. m. 52, 78. sz.

30 K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 25.

31 Revan 1943. fol. 5^b: *seferde akçesüz mansib virilmezmiş*.

32 Revan 1943. fol. 5^b, 13^b, 25^b-26^a, 36^b-37^a.

33 Uo.; vö. K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 23.

34 C. Orhunlu: Telhîsler i. m. 21. sz.

35 I. m. 87. sz. Erre az adott lehetőséget, hogy a hadseregparancsnokok tigrával ellátott ürespapírokat, bianko-fermánokat kaptak, amelyekkel önálló rendeleteket adhattak ki. A bianko-fermánok alkalmazásának kezdeteire ld. Joseph Matuz: Kanzleiwesen, 74.; Anton C. Schaendlinger: Die Schreiben Süleymäns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter. Unter Mitarbeit von Claudia Römer. Wien, 1986. IX. (a legkorábbiak 1552-ből valók). Vö. K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 25-26.

ban rést ütött a nagyvezírek hatalmán, bár nem szabad elfelejteni, hogy itt is rendkívül sok múlott a tisztségeket birtoklók személyes adottságain.

Mégis azt kell mondanunk, hogy sem a szerdárook, sem a többi felsorolt méltóság nem lehetett volna képes sem önmagában, sem együttesen a nagyvezír hatalmának korlátozására, ha nem állt volna mögöttük egy még hatalmasabb erő: a szultáni „belső palota”, az egyetlen rivális, amelyről eddig még nem esett szó. A magam részéről úgy látom, hogy a nagyvezír hatalmának csökkenése végső soron a palota szerepének, tágabban fogalmazva: a szultáni hatalomgyakorlás módjának megváltozására vezethető vissza, ami a 16. század második felében bontakozott ki teljes formájában.

Ez a nagy, jelentőségteljes változás fokozatosan érlelődött kb. egy évszázadnyi idő történéseiben. Kezdetei II. Mehmed korára nyúlnak vissza, és egy olyan uralkodási gyakorlat részeként jelennek meg, amit a „fejedelmi elzárkózás” fogalommal határozhatunk meg. Konstantinápoly elfoglalása után II. Mehmed egyre inkább magáévá tette a perzsa és a bizánci hagyomány uralkodásról vallott felfogását, amelyben fontos helyet foglalt el az uralkodói intézmény szentsége, s annak külső jeleként az uralkodónak a társadalomtól való elzárkózása.³⁶ Mehmed e gondolat megvalósítása jegyében építtette fel a városnak a szoros felé eső oldalán a később Topkapi Szerájnak nevezett komplexumot, amely igazi patrimoniális gondolattal mind a központi államszervezetnek, mind a szultáni magánlakosztálynak helyet adott. Míg a palota helyének megválasztásában a várostól való elkülönülés, a palota építészeti megoldásaiban (az adminisztratív udvar elválasztása a rezidenciától) a saját házanépétől való elhatárolódás szándéka nyilatkozott meg. A szeráj legfontosabb épületei (*divánhâne, arz odaszı*) egy új birodalmi ceremónia keretével szolgáltak, ami még hangsúlyosabban hirdette a régi, közvetlen udvari élettel való szakítást és az alattvalóitól egyre távolabb kerülő uralkodó fennségességét. Ebben a szellemben cselekedett II. Mehmed akkor is, amikor a szultáni tanács ellenőrzésének új módját vezette be. Uralkodásának vége felé egy vasrácsos, függönnyel elfedett ablakot vágatott a tanácssterem hátsó falára, s alkalomadtán innen figyelte láthatatlanul a tanács munkáját. E változtatással összhangban újjáformálta a szultáni kihallgatás szabályait. A diván arra jogosult tagjait nem nyilvánosan, hanem saját audienciatermében fogadta, akik hetente négy alkalommal járultak eléje jelentéstételre és a tanács döntéseinek jóváhagyása végett. Ezzel együtt meghatározta (vagyis jócskán leszűkítette) azon személyek körét, akik az uralkodót jelentéstétel céljából felkereshették. Újításait azzal a fenntebb már említett intézkedésével tetézte be, hogy megszüntette a közös étkezéseket udvarának népével.³⁷

36 G. Necipoğlu-Kafadar: The Formation i. m. 40 skk. A következőkben nagy mértékben támaszkodtam e munkára: Meg kell jegyezmem ugyanakkor, hogy az oszmán uralkodók visszahúzódnását már Konrad Dilger a változó uralomfelfogásból vezette le (Untersuchungen i. m. 47.).

37 G. Necipoğlu-Kafadar meggyőzően bizonyítja, hogy a rácsos ablak már Mehmed tanácstermén megvolt, hogy a kihallgatási terem ebben a korszakban felépült, s hogy Dilger téved, amikor a Mehmed-féle kánunnáma vonatkozó részeit mindenestől a 16. századi hamisításnak tartja (The Formation i. m. 43-49.).

A II. Mehmed által kialakított modell tartósnak bizonyult ugyan, mégis hosszú időbe telt, amíg a benne rejlő koncepció maradéktalanul megvalósult. A szultánok például valószínűleg jóval gyakrabban mentek el a diván üléseire (s nem csupán a függönyös ablakból figyelték), mint általában feltételezik. Intő jel, hogy erre vonatkozóan még abból az időszakból is vannak szórványos adataink, amikor pedig valóban fölöttébb megritkultak az efféle uralkodói látogatások.³⁸ A visszahúzódás tendenciája mindazonáltal létezett és az idő haladtával fokozatosan erősödött. Ennek biztos jele, hogy amikor Ibrahim pasa hathatós közreműködésével 1526 és 1528 között átépítették az államigazgatás szempontjából oly jelentős kihallgatási termet (*arz odaszi*) és új tanácsstermet (*divánhâne*) emeltek, szinte mindenben a mehmedi elképzelésekhez igazodtak. Az „igazságosság tornyá”-val (*adalet köskü*) összekapcsolt divánhâne hátsó falán éppen úgy megtaláljuk a rácsos ablakot, mint Mehmed korábbi tanácstermén (mögötte a kis loggiával, a szultán figyelőhelyével, ahová a háremen keresztül lehetett eljutni). Az *arz odaszi* új szerkezete, belső terének gazdag díszítése és borzongató hangulata, a kihallgatásokon felvett új viselkedési stílus viszont azt jelezte, hogy Szülejmán továbblépett a misztikus magasságokba emelt uralkodó képének megformálásában. Regnálásának első évtizedében honosította meg azt a szokást, hogy nem állt fel többé a követek fogadásakor. Kihallgatások idején már nem a korábban szokásos szofán, hanem trónuson foglalt helyet, s elődeitől eltérően vagy hallgatásba burkolózott, vagy rendkívül keveset beszélt. Mindezek később olyannyira beépültek az oszmán uralkodók magatartási kódexébe, hogy Kocsi bég egyenesen a szultáni méltósággal járó legfontosabb követelménynek nevezte a titokzatoskodást és a homályos beszédet.³⁹

Az elzárkózás Szülejmán uralkodásának vége felé már olyan méreteket öltött, hogy egyes körökben heves elégedetlenséget váltott ki. Lütüfí pasa jól ismert, rosszálló megjegyzései a szultán megközelíthetetlenségéről szelíd korholásnak tűnnek ahhoz az indulatos kirohanáshoz képest, amit a janicsárok intéztek uralkodójuk új szokásai ellen 1558 körül írt folyamodványukban: „... a padisah pedig az iszlám padisahja. A négy fal között senkiről nem tud semmit. Egy sereg zsarnokba helyezi a bizalmát akkor, amikor arra hivatkozik, hogy »vezíreim vannak, mindenkinek vannak agái, ők tudják, kinek mi az érdeke«. Nem ismeri az emberek helyzetét. ... Miért van ez így?”⁴⁰ A derék janicsárok ugyan valószínűleg túloz-

38 *Nejat Göyünç*: XVI. yüzyılda ruus ve önemi. *Tarih Dergisi* 17. 22. (1967 [1968]) 26. (1573-as adat); Revan 1943. fol. 5^b (1590 közepe tájáról).

39 *Kemal Aksüt*: Koçi Bey risalesi. İstanbul, 1939. 126: *saltanatın en büyük mühimmi sır saklamaktır. Padişahlara aslâ saltanata müteallik söz aşıkâre söylemek caiz değildir.* (A hatalomgyakorlás legfőbb követelménye a titkok megőrzése. A hatalomgyakorlásról a padisahok soha nem beszélhetnek nyíltan.)

40 *İsmail H. Uzunçarşılı*: Şehzade Mustafa'nın ölümünde medhali olan vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın inkinci sadaretinde yenicilerin ağalarından şikâyeti havi Kanunî Sultan Süleyman ile Rüstem Paşa'ya ağır mektupları. *Belleten* 122 (1967) 199. Szülejmán már uralkodása elején nagy megütköztetést keltett azzal, hogy kedvencét, Ibrahim nagyvezírt *szeraszker* (főparancsnok) címmel ruházta fel (1529-ben). Dzselsélzáde szerint - aki a kinevezési diplomát a szultán megbízásából elkészítette - az uralkodó azzal indokolta döntését, hogy a nagyra nőtt birodalom igazgatása túl sok terhet rakott a vállaira, s "nem helyénvaló, ha minden ügyben személyesen fáradozunk" (l. *İsmail H. Uzunçarşılı*: Onaltıncı asır ortalarında yaşamış olan iki büyük şahsiyet: Tosyalı Celâi zâde Mustafa ve Salih Çelebiler. *Belleten* 87 (1958) 401: 27. jegyz.).

tak a szultán tájékozatlanságát illetően, a négy fal emlegetése azonban távolról sem volt jogosulatlan. Arra utaltak vele, hogy az öregedő szultán egyre több időt töltött a háremben, amelyet éppen ő telepített át a város közepén álló Régi Szerrájból az új palotába. Ez a lépés mérőföldkőnek bizonyult az új uralkodási gyakorlat teljeskörű kifejlődésében. Szülejmán utódai végképp a háremben ismerték fel megváltozó életmódjuk ideális színterét, ezt az intézményt találták legalkalmasabbnak arra, hogy „elrejtse” őket a külvilág tekintete elől. Csupán egy-két évtized telt el Szülejmán halála után, s az uralkodói elzárkózás mehmedi programja teljes valósággá vált. E kor szultánjai végérvényesen búcsút mondtak magánlakosztályuk férfi részlegének, s magánéletük java részét a jelentősen átépített és kibővített háremben éltek le.

Mindennek az lett a legfőbb következménye, hogy a nagyvezír vezette diván mellett új, konkurrens hatalmi központ alakult ki, s a befolyásért vívott harcban hamarosan a belső palota kerekedett felül. A hárem és az enderun hivatalnokai, kihasználva az uralkodóhoz való közelségüket, növekvő mértékben folytak bele a közügyekbe, mindenekelőtt az álláshelyek adományozásába. A palota főlényét biztosította az is, hogy a legfontosabb állami tisztségekbe (köztük beglerbégi, szandzsákbégi posztokra) soha nem látott arányban ültették a hárem és az enderun alkalmazottait és neveltjeit. A divánban a korábbi három-négyről hétre, sőt időlegesen tizenegyre emelték a tanácskozó vezírek számát, s így — lévén ezek mind a palotai emberei, akik a nagyvezír szemmel tartását kapták fő feladatul — a divánban is a hagyományos elit kárára módosultak az erőviszonyok.⁴¹

Ezeket a változásokat szokás lett úgy értelmezni, hogy a szultánok visszavonultak az ügyek intézésétől, s magukat az élvezeteknek átadva lemondtak a hatalomról a hárem javára. Ez az álláspont azonban ilyen formában aligha tartható. Az áttanulmányozott telhisz-gyűjtemények arról győznek meg, hogy a szultánok nemhogy elhanyagolták uralkodói feladataikat, hanem éppenséggel minden korábbit messze felülmúló mértékben szóltak bele az adminisztráció munkájába, néha a legjelentéktelenebb ügyekben is maguknak tartva fenn a végső döntés jogát. Helyesebb tehát azt mondani, hogy a 16. század végére az oszmán államban kettévált a döntési és a végrehajtási központ; az első továbbra is azonos maradt a nyilvánosság elől elzárkózó szultán személyével, aki körül újabb ága nőtt ki a hatalmi elitnek, míg a második többé-kevésbé a *diván-i áli*, a birodalmi tanács tisztségviselőiben és hivatali apparátusában testesült meg. A palota embereinek térhódítása felől szemlélve a dolgot úgy is fogalmazhatunk, hogy a patrimoniális háztartás látványosan maga alá gyűrte az államot, s a politikai döntéseket ebben az új központban hozták, amelyben a szultán továbbra is meghatározó szerepet töltött be.

Ámde a padisahok ezzel valóban lemondtak valamiről, ami pedig uralmuk legitimációjához alapvető fontossággal bírt. Mint fentebb elmondtuk, a közel-keleti államfelfogás, az „igazságosság” („circle of equity”) elve megkövetelte az uralkodók személyes részvételét az igazságszolgáltatásban és az alattvalók jogainak megvédelmezésében. Az említett változások következtében a szultánok ennek a

41 A vezírek számára és kiválogatásuk módjára: K. Röhrborn: Die Emanzipation i. m. 130 skk; uő.: Untersuchungen, 15.

kötelezettségnek egyre kevésbé akartak és tudtak eleget tenni, hiszen elzárkózásuk és a diváni ülésektől való távolmaradásuk miatt gyakorlatilag megszűnt annak lehetősége, hogy az egyszerű alattvalók eljuthassanak az uralkodó elé. Ezen a helyzeten nem sokat javított, hogy a tradícióhoz való kötődés szellemében fenn tartottak egy-két alkalmat arra, hogy a panaszosok legalább elvben megközelíthessék a szultánt. Ilyen alkalom kínálkozott a pénteki imára való kivonulás, a vadászatok és az isztambuli ellenőrző körutak idején, amikor bárki átnyújthatta kérvényét az uralkodónak, pontosabban kísérete tagjainak. Maguk a szultánok azonban a lehető legritkábban foglalkoztak az ilyenkor összegyűlt panaszok orvoslásával — kivéve a felső köröket és a hadsereget érintő, politikailag kényes ügyeket feszegető beadványokat —, hanem elhelyett átküldték az iratokat a nagyvezíreknek, és őket utasították az ügyek kivizsgálására és megnyugtató elrendezésére.⁴² Bár talán soha nem hivatkoztak annyit az igazságosságra és a szultánok ezzel kapcsolatos kötelességeire, mint ebben a korszakban, sokan — mindenekelőtt a hatalmi és a társadalmi átrendeződésben vesztes rétegek — találták úgy, hogy a szultáni udvar elfordult ennek az elvnek a követésétől, pedig ez kulcsfontosságú volt a dinasztia körüllengő legitimációs űr kitöltésében. Ha hihetünk Musztafa Álinak, a 16. század végi állapotok heves kritikusának, III. Murád szultán maga is elismerte a szemlélet megváltozását, amikor így nyilatkozott az igazságosságról: „Amit igazságosságnak hívnak, az jövedelemhiányhoz vezet, amit pedig az alattvalók iránti könyörületnek tekintenek, az megakadályozza a dinárok és dirhemek szaporodását.”⁴³

A hatalom súlypontjának áthelyeződése a szultán és a nagyvezír viszonyában is komoly változásokat hozott. A korábbi közvetlen kapcsolat végképp a múlté lett, s a nagyvezírek lassanként kivételes kegyként könyvelhették el, ha a szultán hajlandó volt személyesen fogadni őket. Mivel az uralkodók egyre kevésbé jártak a divánba, s a kihallgatások száma is csökkent, jószerivel csak közvetítők révén érintkeztek birodalmuk legfőbb méltóságával. Ezt a kiszolgáltatottsággal járó helyzetet a nagyvezírek kétféle módon próbálták ellensúlyozni. Egyrészt újra és újra megkísérelték meggyőzni az uralkodót, hogy az állam érdeke megkívánja a személyes megbeszéléseket, valamint a szultán részvételét a diváni ülésein. Ebbéli igyekezetüket azonban kevés siker koronázta. A másik módszer az volt, hogy mindent elkövettek azért, hogy a maradék szálakat is elvágják a szultán és a külvilág között. Ez a törekvés — amely látszatra ellentétesnek tűnik a nagyvezírek érdekeivel — különösen jól tükröződik Szinán pasának az ún. *tezvir kjágidok* (hamis papírok, értsd: intrikus célt követő beadványok) ellen viselt „háborújában”. Az imént emlegetett szultáni kilovagolások nemcsak a valódi sérelmek miatt fel-

42 A kérelmek (korabeli megjelöléssel: *'arz-i hal* vagy *ruk'a*) adminisztrációjára s ennek szerepére az állam és társadalom közti politikai párbeszédben: K. Aksüt: Koçi Bey risalesi i. m. 121, 125-126.; Faik R. Unat: Sadrazam Kemankes Kara Mustafa Paşa lâyihasi. Tarih Vesikalari 1. 6. 1941-1942. 452, 467; Halil İnalçık: Şikâyet hakkı: *'arz-i hâl* ve *'arz-i mahzar*'lar. Osmanlı Araştırmaları 7-8 (1988) 33-54; Suraiya Faruqi: Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570-1650). Journal of the Economic and Social History of the Orient 35 (1992) 1-39.

43 C. H. Fleischer: Bureaucrat and Intellectual i. m. 229.

kerekedő panaszosoknak nyújtottak fórumot, hanem az intrikusok és a vetélkedő hatalmi csoportok is kihasználták arra, hogy névtelen vagy mások nevében írt levelekkel bevádolják és lejárássák egymást a szultánnál. Miután a nagyvezír örök célpontja volt az efféle áskálódásoknak, érthető, ha Szinán szinte minden előterjesztésében hevesen ostorozta a kérelmezésnek ezt a módját, nem titkolva, hogy rendkívül ártalmasnak tartja. Betiltását ugyan nem merte ajánlani, de több javaslatot tett a felesleges bonyodalmak elkerülésére, a gyalázkodók elrettentésére. Szerinte a szultánnak öt-hat, írni-olvasni tudó *kapudzsival* az oldalán kellene elhagynia a palotát, akiknek az lenne a dolga, hogy a beadványokba mindjárt az átvételkor beleolvassanak, s ha vádaskodásokat tartalmaznak, a beadóját a helyszínen elfogják. Nem tudjuk, Szinán pasa javaslatának mi lett a sorsa, mindenesetre feltűnő, hogy az utána következő nagyvezírek irományaiból ez a probléma szinte teljesen eltűnik.⁴⁴

Amikor Szinán pasa a *tezvir kjágid*, illetve általánosságban a szultáni igazságszolgáltatás eme formája ellen kikelt, teljes összhangban járt el azzal az új elvvel, amelynek értelmében a nagyvezír lépett elő fő közvetítővé a szultán és a palotán kívüli világ között. Nem ismerjük pontosan, hogy ez a közvetítői szerep, amely a korábbi struktúrában is benne volt, mikor vált ennyire hangsúlyossá, de nyilvánvaló, hogy az uralkodói bezárkózás egyik következményének tekinthető. Az is tény — legalábbis a telhiszek ezt mutatják —, hogy a 16. század végén a jelentések többsége már a nagyvezíren keresztül jutott el a szultánhoz. Tevkii Abdurrahman pasa kánunnáméjából jól látható, hogy ez a nagyvezíri jogosítvány a 17. század első felében az oszmán politikai rendszer egyik sarkpontja lett, hiszen a kánunnáme mindjárt az első részben leszögezi: „A magas küszöbnél szolgálatban álló állami méltóságoknak és hittudósoknak, valamint az ország különféle részein tartózkodó kormányzóknak és bíróknak az a dolga, hogy jelentési kötelezettséggel járó ügyeiket a nagyvezírnek jelentsék. ... A nagyvezír számára van fenntartva, hogy közvetlenül a nemes kengyelhez előterjesztést tegyen és a magas birodalommal kapcsolatos ügyeket jelentsen.”⁴⁵

Ez az „előjog” látszatra a nagyvezíri tisztség tekintélyét erősítette, valójában azonban a kiszolgáltatottság egyik újabb formájaként értékelhetjük. Elsősorban azért, mert a jelentési kötelezettség a nagyvezírek önálló cselekvési lehetőségeit is mind szigorúbb korlátok közé szorította. Ebből a szempontból fontos új fejlemény volt, hogy a nagyvezírek kinevezési jogkörét jelentősen megnyírbálták, mégpedig úgy, hogy az udvari állások (*kapu dirligi*, amibe az udvari zsoldosok álláshelyeit is beleértették) adományozását szultáni jóváhagyáshoz kötötték. Bár a krónikás Musztafa Ali bizonyíthatóan túloz, amikor azt állítja, hogy III. Murád idejétől a nagyvezírek csupán jelentéktelen kinevezési ügyekben intézkedhettek saját hatáskörükben, kétségtelen, hogy mozgási szabadságuk szűkült, és egyre több ügyben kellett a szultánhoz fordulniuk. Míg a Mehmed-féle kánunnáme megengedte a kádiaszkereknek és a defterdároknak, hogy napi két akcse jövedelemmel járó tisztségeket *bila arz* (jelentés nélkül) adományozzanak, addig Szinán pasa 1590 körül hatalmas visszaélésnek nevezi, hogy Szijavus pasa nagyvezírsége

44 Revan 1943. fol. 14*.

45 TAP, 498-499.

idején (1586-1589) a divánban *kapu dirlikeket* és *terakkít* (fizetésemelést) osztogattak szultáni hozzájárulás nélkül, s megjegyzi, hogy ez már ötven évvel korábban is szabálytalan lett volna.⁴⁶ Még ennél is határozottabban foglal állást Kocsi bég, amikor egyik 1640-es felterjesztésében kifejti: „Boldogságos uralkodóm, akár egyetlen akcse javadalom [*dirlik*] adományozása is padisahom kiváltsága. Alapjában véve megengedhetetlen, hogy akár a nagyvezír, akár a janicsár aga egyetlen akcsényi javadalmat eladományozzon”.⁴⁷

A szultántól vagy az uralkodó környezetétől való függés egyéb kérdésekben is mind jobban érvényesült. Számos telhisz-részletet idézhetnénk annak illusztrálására, hogy a szultánok a nagyvezírek minden lépését figyelemmel kísérték, hibáikat számon tartották, és megkövetelték, hogy mindenben az útmutatásaik szerint járjanak el. A nagyvezírek állandó magyarázkodásra kényszerültek, s egyre kevésbé bízhattak abban, hogy az uralkodó majd kiáll mellettük. A nagyvezírek ennek következtében elkezdtek félni. Találón írt az egy ízben már említett királytűkör szerzője: „Míg korábban az egész világ félt a nagyvezírektől, most oda jutottak a tisztség birtokosai, hogy ők félnek boldog-boldogtalantól”.⁴⁸ A félelem különösen akkor volt indokolt, amikor olyan problémákkal (társadalmi elégedetlenség, janicsár-lázadások, kádik mozgolódása stb.) kerültek szembe, amelyek mögött világosan felismerték a palota hangadóinak és államapparátus-beli szövetségeseiknek az együttműködését. Személyes érdekük ilyenkor úgy kívánta, hogy ne tartsák magukat az elvárásokhoz, vagyis a pontos tájékoztatáshoz, mert az érintettek haragját nem volt tanácsos kiváltani. Ez az óvatosság magyarázhatja azokat, a telhiszekben olvasható furcsa kitételeket, hogy „szultánom nemes lábaporához félek bármit is megjelenteni”, vagy „számos megírandó, ismertetendő ügy van, de nincs elég mersz ahhoz, hogy mindent az igazságnak megfelelően tudassunk”.⁴⁹ A nagyvezírek tisztában voltak azzal, hogy a dolgok ilyenén alakulása előnytelenül befolyásolja az oszmán politikai rendszer stabilitását („... íme, innen ered a fegyelmetlenség és a rend felbomlása”), mégis keveset tudtak tenni ellene.⁵⁰ A próbálkozók kicsiny táborához tartozott az erős akaratú Szinán, aki egy helyütt kifejti, hogy nagyvezírként mindig a szultáni utasításokhoz tartotta magát, s a jövőben is így fog tenni, kivéve — s itt érdekes kísérletet látunk egyfajta „ellenállási záradék” megfogalmazására —, ha a rendelet összeegyeztethetetlen volna a szultán isten előtti felelősségével és a birodalom érdekeivel. A nagyvezír korlátozott lehetőségeit jellemzi, hogy ehhez szükségesnek érezte hozzátenni: „De ezt sem tennénk meg addig, amíg újra nem jelentenénk”.⁵¹

Már az eddig elmondottakból is kitűnhetett, hogy a szultán és a nagyvezír a 16. század végén már túlnyomórészt írásban tartotta egymással a kapcsolatot. A szultáni döntést igénylő ügyeket — s ezek száma egyre szaporodott —, továbbá az államszervezet képviselőitől vagy az alattvalóktól beérkező jelentéseket és kérelmeket a nagyvezír felterjesztésekben, *telhiszekben* foglalta össze a szultán

46 A. Özcan: Fâtih'in teşkilât kanunnâmesi i. m. 40.; Revan 1943. fol. 27^a; vö. fol. 34^b-vel.

47 K. Aksüt: Koçi Bey risalesi i. m. 84.

48 Y. Yücel: Kitâb-i müstetâb i. m. 19.

49 Revan 1943. fol. 29^a, 13^a.

50 Revan 1943. fol. 31^b; vö. fol. 40^a-val.

51 Revan 1943. fol. 33^a.

számára, aki a határozatát a telhiszre saját kezűleg írt rövid rendeletével, *hatt-i hümmájunnal* (vagy *hatt-i seriffel*, de nevezték még *isáretnek*, *bujuruldinak* is) hozta a nagyvezír tudomására. Ez az eljárási mód logikus következménye volt a fentiekben bemutatott politikai átalakulásoknak. A telhisz fogalma ennél fogva jóval többet jelent egy közönséges iratfajtánál, amely egyszer csak felbukkant az oszmán adminisztrációs gyakorlatban. A telhisz megjelenése egy teljes adminisztratív mechanizmus létrejöttét jelzi, amely önálló szakaszt, a beteljesedés szakaszát jelenti az „uralkodói elzárkózás” programját megvalósító hosszú folyamatban. Ebben a mechanizmusban, vagyis szultán és legfőbb tisztségviselőjének elburokratizálódott kapcsolatában mutatkozik meg legtisztábban az az új uralkodási gyakorlat, amely az igazságosságon alapuló államfelfogásnak hátat fordítva az istenkirályság egyfajta halovány lenyomatát igyekezett átplántálni az Oszmán Birodalom politikai rendszerébe.

A KÖZÖS MINISZTERTANÁCS TAGJAI, 1867-1907

Ismertes, hogy a közös minisztertanács intézményét létrehozó 1867. évi törvények a közös minisztérium összetételét tudatosan meghatározatlanul hagyták.* A törvény csak annyit szögez le: „Egy közös minisztériumot kell felállítani azon tárgyakra néve, melyek ... valósággal közösek,”¹ vagyis a külügyre, a hadügyre és a pénzügyre nézve. A 8.§ kimondja ugyan, hogy a külügyminiszter csak „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett” járhat el, a közös költségvetést „a közös minisztérium mind a két felelős minisztérium befolyásával fogja készíteni”, az azonban, hogy mit jelent a „befolyás”, azt a két felelős kormány milyen formában érvényesítheti, jogilag meghatározatlan maradt. Komjáthy Miklós a közös minisztertanács kialakulásáról szóló tanulmányában azt írja, hogy a közös minisztertanács fogalmába csak a közös miniszterek tartoztak bele, bár 1869-től rendszerint a magyar és az osztrák kormány elnökét, illetve tagjait is meghívták a közös miniszteri konferenciákra. Ez azonban konkrét ügy kapcsán, alkalmilag történt, ettől őket nem tekintették a közös minisztertanács állandó tagjainak.² A 20. század elején viszont Thallóczy azt írja: „a praxis azt mutatja és senki arra nem emlékezhet, hogy a három közös miniszter direkt közös tanácskozássra gyűlt volna össze”. „Mert melyek lehetnek azok az ügyek, melyekről a három miniszter tanácskozik?” A közös pénzügy talán? A közös költségvetést a közös pénzügyminiszter állítja össze, „de minthogy behajtása Magyarországon a magyar pénzügyminiszter feladata, Ausztriában az ottanié, így eo ipso ezek is résztvesznek a tanácskozáson”. „Ami viszont a külpolitika irányát illeti, azt sem a közös miniszterek határozzák meg, hiszen arra mindkét ország miniszterelnöke befolyást gyakorol; és a katonai igazgatás szükségleteinek meghatározása, röviden a hadügyi reszort kompetenciájába tartozó ügyek is a gyakorlatban egészen más módon intéztetnek el.”³

Kiséreljünk meg hát ezen, egymásnak bizonyos fókig ellentmondó vélemények után mindenekelőtt arra válaszolni, kik voltak a közös minisztertanács tagjai (résztevői) az általunk vizsgált évtizedekben.

* Részlet a szerző *Az Osztrák Magyar Monarchia közös minisztertanácsa* c. monográfiájából.

1 1867:XII. 27. §.

2 Miklós Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Miklós Komjáthy (hrsg.): Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914-1918. Bp. 1966. 30–31.

3 Thallóczy Lajos levele Müllerhez 1904. júl. 2. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA.), Politisches Archiv (PA.) Karton (K.) 623. III/13.

1. táblázat⁴

	z 1868–1871 között (a Beust-korszakban) tartott 120 minisztertanács	z 1872–1877 között (az Andrássy-korszakban) tartott 67 minisztertanács
résztevők	részvételek száma és aránya (%)	
az uralkodó	50 (41,8%)	38 (56,7%)
a külügyminiszter	119 (99,2%)	67 (100,0%)
a hadügyminiszter	113 (94,2%)	54 (80,5%)
a közös pénzügyminiszter	110 (91,7%)	56 (83,5%)
mindkét miniszterelnök	70 (58,3%)	40 (59,8%)
csak egy miniszterelnök	23 (19,1%)	6 (8,9%)
szakminiszterek, közös minisztériumi tisztviselők, szakemberek	40 (33,3%)	44 (65,6%)

A miniszterelnök

A közös kormányzat első éveiben, 1868–1871 között, mint az 1. táblázat mutatja, valóban szokássá válik, hogy a minisztertanácsra meghívják a két országos kormány miniszterelnökét (120 alkalomból 70-szer), de egyáltalán nem számít kivételnek, ha a közös miniszterek pusztán egymás között értekeznek.

1868 nyarán kiderül, hogy a hadügyminisztérium már felemészttette a katonai kiadásra szánt majd teljes évi összeget. A pénzügyminiszter hallani sem akar további folyósításról a delegációk hozzájárulása nélkül, ennek hiányában lemondással fenyegetőzik. Ám az ügy egyelőre nem kerülhet a delegációk, sőt az országos kormányok elé sem, mert a költségvetési túllépés publikussá válása veszélyeztethetné az éppen napirenden lévő véderőtörvény parlamenti elfogadását. A közös minisztereknek szigorúan egymás között kell megoldást találniuk. Átmeneti intézkedést hoznak: a császár utasítja a közös pénzügyminisztert, hogy a delegációk által már megszavazott összegből (amelyet az egész költségvetési évre szántak), előlegként teljesítse a hadügyminiszter igényeit, s a döntésért maga vállalja a „felelősséget”.⁵ Itt tehát a közös miniszterek egymás között, az országos kormányok szándékos megkerülésével döntöttek.

Közös minisztertanácsra pusztán a három közös miniszter részvételével, leggyakrabban akkor került sor, ha a közös miniszterek valamely kérdésben egymás között mintegy előzetes megbeszélést folytattak, s aztán hívták meg az országos kormányok tagjait. 1869-ben a katonai vezetés elhatározza, hogy eladja a fe-

4 337 minisztertanács résztvevőit elemeztem. A Beust-korszak (1867–71) valamennyi minisztertanácsát, az Andrássy-korszak 67 (1872–1877), a Kálnoky-korszak 72 (1883–1895) minisztertanácsának jegyzőkönyvét, a teljes Goluchowski-anyagot és Aehrenthal minisztersége első esztendejének, azaz öt minisztertanácsnak a jegyzőkönyveit (1907).

5 Gemeinsamer Ministerrat (a továbbiakban: GMR.) 1868. jún. 30. gemeinsame Ministerkonferenzahl (a továbbiakban: GMCZ.) 18; GMR. 1868. júl. 11. GMCZ. 19. A közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1868–1883: HHStA. PA. XL; *István Diószegi* (hrg.): Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates des österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895. Sajtó alatt; *Éva Somogyi* (hrg.): Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates des österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907. Bp. 1991.

leslegessé vált és amúgyis kedvezőtlen helyen fekvő bécs-józsefvárosi katonai gyakorlópályát, s ezáltal olyan célokra szerez pénzt, amelyekhez a delegáció esetleg nem nyújtana támogatást (új gyakorlópálya építésére a bécsi Schmelzen, katonai kórház építésére stb.). Az osztrák pénzügyminiszter azonban, konzultálva magyar kollégájával, kijelenti, hogy a katonai kincstár kezében lévő ingatlanok nem „közösek”, hanem annak az államnak a tulajdonát képezik, ahol az ingatlan fekszik. Adott esetben tehát az eladásból befolyt összeg az osztrák pénzügyminisztériumot illeti. A kérdésről, amely lényeges és precedens értékű, először a közös miniszterek tárgyalnak, azután *gemischte Ministerrat*ok sorozatát tartják.⁶ Itt jellegzetesen olyan kérdésről van szó, amelyben a közös és az országos kormányok érdeke szembenáll egymással, s a minisztertanács célja a kompromisszum megteremtése.

A kiegyezés utáni első években gyakran előfordul (23 ilyen eset van), hogy a közös miniszterek értekezletén csak az egyik vagy a másik ország miniszterelnöke, vagy kormányának más tagja vesz részt. (Ez a későbbi években ritkán esik meg.) Sok oka lehet annak, hogy a közös minisztertanácsba csak az egyik „birodalomfél” képviselőit hívják meg. Leggyakrabban a magyar közjogi ellenállást megelőzendő tárgyalnak a közös miniszterek a magyar kormánnyal: a delegáció megnyitásának ceremóniájáról,⁷ a határőrvidék bekebelezéséről, a határőrvidéki erdők eladásáról⁸ — ez utóbbi kérdések ugyanis Magyarország számára messzeemenő gazdasági, politikai és közjogi következményekkel jártak. Máskor valamely ügyben az osztrák kormányt kellett megnyerni: így Taaffe miniszterelnökhelyettest és honvédelmi minisztert a *Landwehr* illetve a honvédség intézményének,⁹ amelyben az osztrákok keletkezésekor és a következő évtizedekben is a magyarok összeesküvését látták a közös hadsereg, a közös birodalom ellen, és kevésbé voltak konciliánsak, mint akár a közös miniszterek, akár a császár.¹⁰ Nem egyszer a közös kormány elé idézték Taaffet, hasson az osztrák delegációra, hogy az elfogadja az éppen aktuális költségvetést. Nagyon jellemző, hogy a közös minisztertanácsban Hofmann minisztériumi osztályfőnök mint a közös kormány képviselője egyenrangú félként szól a vitához, s a delegációban folytatandó taktikáról ad tanácsot az osztrák miniszternek.¹¹

A minisztertanácsi jegyzőkönyvek hosszú sorát végigolvasva úgy látjuk, hogy azok a minisztertanácsok, amelyeken a közös minisztereken kívül csak az egyik vagy a másik kormány képviselői vesznek részt, a közös miniszterek szűkebb (tehát egymás között tartott) konferenciájának tekintendők, amelyekre az országos kormányokat a közös miniszterek mintegy megidézik — ahogy tették 1867 decembere előtt is —, nem annyira hogy egyeztessék, sokkal inkább, hogy elfogadtassák velük a maguk nézeteit.

6 GMR. 1869. máj. 23. GMCZ. 44; GMR. 1869. máj. 25. GMCZ. 45; GMR. 1869. máj. 26. GMCZ. 46. stb.

7 GMR. 1868. jan. 10. GMCZ. 2.

8 GMR. 1869. febr. 9. GMCZ. 34; GMR. 1869. febr. 18. GMCZ. 36; GMR. 1869. máj. 26. GMCZ. 49; GMR. 1869. júl. 1. GMCZ. 53.

9 GMR. 1868. febr. 9. GMCZ. 12; GMR. 1868. márc. 5. GMCZ. 15; GMR. 1868. márc. 8. GMCZ. 11.

10 A kérdésről részletesen írok: A közös minisztertanácsról frott, idézett c. munkám III/2. fejezetében.

11 GMR. 1869. júl. 10. GMCZ. 55.

A közös minisztertanács kialakulása első éveiben nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állt az 1867 előtti császári minisztertanáccsal. Az egykorú gyakorlat a közös minisztertanács jegyzőkönyveit irattárilag is az osztrák császári minisztertanács folytatásaként kezelte, tovább használta azokat az előre nyomtatott felzetű jegyzőkönyveket, amelyek az 1867 előttiak letisztázására szolgáltak, ugyanolyan rendszer szerint iktatta őket, mint iktatták volt a régieket.¹² És nemcsak a kancelláriai szabályok öröklődtek, hanem az emberek is, az iktatóhivatalban, a magas bürokráciában s a tanácskozások jelentős részén az elnöki székben is. Magától értetődik, hogy a tárgyalások jellegében, hangnemében, a résztvevők szerepében is továbbéltek a kiegyezés előtti hagyományok. Thallóczy megállapításával ellentétben a dualizmus első éveiben igenis összeültek a közös, egykor volt birodalmi miniszterek, akadtak olyan tárgyak, amelyek — nézetük szerint — csak rájuk tartoztak.

Magyar kutató számára talán váratlan, hogy lényeges változást a minisztertanács összetételének ebben a vonatkozásában az Andrássy-korszak sem hozott.¹³ Az 1870-es években is — éppúgy, mint a Beust-érában — a közös minisztertanácsok 60%-án vett részt a két országos kormány miniszterelnöke.¹⁴ A közös miniszterek továbbra is gyakran tartottak egymás között értekezletet. 1873-ban így tárgyalták meg a birodalom központi hivatalai tisztviselőinek fizetésemelését,¹⁵ 1878-ban az okkupációval kapcsolatos intézkedéseket. A közös minisztereken kívül a katonai kancellária főnöke vesz részt érdemben a Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos tárgyalásokon,¹⁶ mégpedig nyilvánvalóan teljes jogú tagként — egy olyan tisztviselő, akinek a közös kormányzat alkotmány szabta kereteiben nyilvánvalóan nincsen helye. Ezek a minisztertanácsok tárgyukban, funkciójukban is inkább hasonlítanak az 1880-as évek katonai konferenciáihoz, mint a későbbi évtizedek — félszemmel a delegációra tekintő, tehát a parlamenti felelősséggel inkább számoló — „klasszikus” minisztertanácsaihoz.

Persze továbbra is gyakran megesik, hogy a költségvetést először egymás között tárgyalják a közös miniszterek, azután a császár elnöklete alatt, végül az országos kormányok bevonásával. Az 1874. március 3-i minisztertanácscon a császár felszólítja a résztvevőket: állítsák össze minél előbb olyan formában a költségvetést, „ahogyan azt az országos pénzügyminiszterekkel közölni szokás”, és arra is figyelmeztet, hogy az minél kevesebb példányban készüljön, hogy elkerüljék a feleslegesen széleskörű publicitást.¹⁷ 1875 nyarán a közötti miniszterek eleve megállapodnak abban, hogy először egymás között tárgyalják a költségvetést, azután a császár elnöklete alatt, végül „kombinált ülésen” az országos kormányok részvételével.¹⁸

12 *M. Komjáthy*: i. m. 24.

13 A közös külügyminisztérium elnöki osztályának (amely a közös minisztertanács ügyeivel foglalkozott) szerepe sem változott meg az Andrássy-korszakban.

14 Ld. az 1. táblázatot.

15 GMR. 1873. febr. 20. GMCZ. 144.

16 GMR. 1878. júl. 19. GMCZ. 206; GMR. 1878. júl. 25. GMCZ. 207; GMR. 1878. aug. 11. GMCZ. 209.

17 GMR. 1874. febr. 7. GMCZ. 151. Azután a közös miniszterek a császár elnökletevel: GMR. 1874. márc. 3. GMCZ. 152; Végül a két miniszterelnök és pénzügyminiszter részvételével: GMR. 1874. márc. 30. GMCZ. 153; GMR. 1874. márc. 31. GMCZ. 154.

18 GMR. 1875. jún. 26. GMCZ. 162; GMR. 1875. jún. 27. GMCZ. 163. „Kombinált” minisztertanács: GMR. 1875. júl. 8. GMCZ. 164; GMR. 1875. júl. 9. GMCZ. 165.

Lényegesen ritkábban fordul elő viszont, mint a Beust korszakban, hogy csak az egyik, vagy a másik ország kormányát hívják meg a közös minisztertanácsba, hogy megtörjék ellenállását, megnyerjék a birodalmi érdekek számára. Elsősorban magyar közjogi problémákról van szó ilyenkor, pl. a magyar delegáció túllépi kompetenciáját,¹⁹ vagy ami éppúgy visszatérő gond, mint a magyar közjogi ellenzékiesség: az osztrák delegáció megmakacsolja magát és nem hajlandó tudomásul venni a költségvetés túllépését, rendkívüli hitel felvételét.²⁰

Az 1880-as évektől azután valóban átalakul a minisztertanács; ritkaságszámba megy, ha a közös miniszterek csupán egymás között értekeznek.

2. táblázat²¹

	Az 1883–95 között (a Kálnoky-korszakban) tartott 72 minisztertanács	Az 1895–1906 között (a Goluchowski-korszakban) tartott 73 minisztertanács
részvevők	részvételek száma és aránya (%)	
az uralkodó	24 (33,3%)	21 (28,7%)
a külügyminiszter	72 (100,0%)	72 (98,6%)
a hadügyminiszter	66 (91,6%)	54 (74,0%)
a közös pénzügyminiszter	63 (87,5%)	62 (84,9%)
mindkét miniszterelnök	69 (95,8%)	68 (93,1%)
csak egy miniszterelnök	1 (1,4%)	
szakminiszterek, közös minisztériumi tisztviselők, szakemberek	62 (86,1%)	66 (90,4%)

Az 1883 és 1895 közötti tizenkét évben mindössze kétszer fordul elő, hogy a közös miniszterek csupán egymás között értekeznek.²² 1885-ben a katonai vezetés azt kívánja, hogy hét zászlóaljat a tervezettnél hosszabb ideig állomásoztassanak Hercegovinában, ami bizonyos többletkiadással jár. A hadügyminiszter feleslegesnek tartja a két delegációt vagy a két kormányt póthitelek jóváhagyásával nyugtalanítani. Más forrásokból fedezik a költségeket, s úgy határoznak: majd utólag szerzik meg az indemnitást a közös kormány számára.²³ Szándékkal hagyják ki tehát az országos minisztereket, hátuk mögött döntenek. Egy 1889. évi, csak a közös miniszterek részvételével tartott tanácskozás a várható háborúval kapcsolatos, főként pénzügyi jellegű intézkedésekről számol be az uralkodónak.²⁴

19 GMR. 1874. máj. 6. GMCZ. 155.

20 GMR. 1878. máj. 15. GMCZ. 201; GMR. 1878. jan. 26. GMCZ. 202.

21 Ld. a 4. sz. jegyzetet. Az Aehrenthal-korszak öt minisztertanácsa nem reprezentatív értékű. Ezen általában Aehrenthal tárgyalta az országos miniszterekkel, a két közös miniszter egy alkalommal, a császár egyszer sem jelent meg.

22 *Diószegi István*: A közös minisztertanács működése 1883–1895. (Kézirat, bevezetés a Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895 c. kötethez. 264. A még publikálás előtt álló kötet teljes anyagát a szerző rendelkezésemre bocsátotta, amiért ez alkalommal is köszönetemet fejezem ki.)

23 GMR. 1885. okt. 4. GMCZ. 327.

24 GMR. 1888. jan. 11. GMCZ. 349. A császár ezt a minisztertanácsot „a közös kormány” ülésének nevezte. *Diószegi I.*: i. m. 107.

A Goluchowski-korszakban öt olyan tanácskozást tartottak, amelyen a két miniszterelnök nem volt jelen. Ilyen alkalmakkor a közös miniszterek előzetesen egymás között vitatták meg a közös költségvetést. A minisztertanács elnöke „bevezetőként utal arra, kíváncsúnak tartja, hogy a jövő évi költségvetéssel kapcsolatban először a közös miniszterek egymás között egyezsége jussanak”.²⁵

A jegyzőkönyveket olvasva szembeszökő a különbség a minisztertanácsok és azok között, amelyeken a két felelős kormány képviselői is résztvesznek. Ezeken feltűnik a kormánynak az abszolutista államokban szokásos uralkodói tanácsadó testület jellege. A közös miniszterek *Besprechungja* intern tanácskozás, amely feltételezi a résztvevők egymás közötti érdekazonosságát; nézeteik elsősorban eljárásbeli kérdésekben térnek el egymástól. Amikor a tanácskozásokon a két országos kormány tagjai is megjelennek, kerül előtérbe az a kérdés, hogy szándékaikat hogyan fogják elfogadtatni az alkotmányos testületekkel. Ilyenkor a közös miniszterek nem az uralkodó tanácsadói, sokkal inkább közvetítők a Monarchiában állandóan ütköző háromféle érdek: ti. az egymással gyakran ürköző birodalmi, osztrák és magyar érdekek között.²⁶

Tagjai voltak-e hát az országos miniszterek a közös minisztertanácsnak? Ludwig Bittner, aki az „Österreich-Ungarns Aussenpolitik”-ban először közölt minisztertanácsai jegyzőkönyveket Thallóczy Lajoshoz hasonlóan magától értetődőnek tekinti, hogy a közös kormányt a közös miniszterek és a két ország miniszterelnöke alkotja.²⁷ Komjáthy Miklós — mint utaltunk rá — főként a korai és a világháborús jegyzőkönyvek alapján az országos miniszterelnököket a közös kormány nem teljes jogú tagjainak tekinti.²⁸ Diószegi István az 1870–80-as évek jegyzőkönyveit elemezve — de valójában az egész dualista korszakot kiválóan ismertetve — a közös minisztertanácsot, amelynek a közös miniszterek és a két miniszterelnök egyaránt tagja, tekinti az Osztrák-Magyar Monarchia közös kormányának. „A közös miniszterek egyetemleges felelősségében, amit a kiegyezési törvény megállapított, a közös ügyekre gyakorolt befolyása következtében a két kormány is osztozott, és ezt a felelősséget csak úgy vállalhatta, ha a döntések meghozatalában egyenrangú fél gyanánt szerepelt. Az a kiegyezés időszakában keletkezett és később is előbukkanó korabeli felfogás, amely megkülönböztette a közös minisztertanács »teljes jogú« és »nem teljes jogú« tagjait, és a közös minisztertanács fogalmát a közös miniszterek tanácskozására korlátozta, véleményünk szerint *közjogi* tekintetben nem volt megalapozott. A közös minisztertanács *közjogi* tekintetben nem volt és nem lehetett más, mint a közös miniszterek,

25 GMR. 1897. szept. 17. GMCZ. 404; GMR. 1898. márc. 21. GMCZ. 408; GMR. 1900. márc. 23. GMCZ. 418; GMR. 1901. ápr. 8. GMCZ. 431; GMR. 1902. márc. 14. GMCZ. 435. A formula az idézett minisztertanácsokon szinte szó szerint azonos.

26 A Goluchowski-korszakban a meghívó szövege is megkülönbözteti a két eltérő típusú minisztertanácsot: „Besprechung der gemeinsamen Ministern” szól a külügyminiszter meghívója, ha csak a közös minisztereket hívja össze (Goluchowski Krieghammerhez és Kállayhoz, 1901. ápr. 4. HHStA., PA. I, K. 621. 99/C.d.M.; Goluchowski Krieghammerhez és Kállayhoz, 1902. márc. 12. uo. 53/C.d.M.), „gemeinsamer Ministerkonferenz”, amikor a két miniszterelnököt és esetleg az osztrák és a magyar kormány más tagját is meghívja a tanácskozásra. Felesleges darabonként idézni a meghívók sorát, amelyek az 1901–1906 évekre a fent idézett Kartonban, az 1906–1915 évekre uo. 624. Kartonban találhatók.

27 Ludwig Bittner — Hans Übersberger (hrg.): Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministerium des Äussern I. Wien–Leipzig, 1930.

28 Ld. a 2. sz. jegyzetet.

valamint a két kormány miniszterelnökének (esetleg más tagjainak) tanácskozá-
sa.”²⁹ (Kiemelés — S. É.)

Hogy a közös minisztertanács a gyakorlatban hogyan alakult, azt a fentiekben láttuk. Am úgy tűnik, függetlenül attól, hogy a különböző időszakokban mennyi-
re volt általános vagy ment kivételszámba az országos miniszterek meghívása a közös minisztertanácsba, *sohasem tekintették őket evidensen* a közös kormányzat tagjainak. Minden minisztertanácsi meghívóból, minden minisztertanácsra való utalásból kitetszik ez. Az 1870-es években combinierte Ministerberatungról, verstärker Ministerratról beszélnek, ha az országos miniszterek is részt vesznek a tanácskozáson.³⁰ És később is mindig utalnak arra, ha az országos minisztereket is meghívják a minisztertanácsra, részvételük nem magától értetődő. Elrendelem — írja Ferenc József Beustnak —, hogy a javaslatot „a Reichsminiszterek konferenciáján a két miniszterelnök bevonásával” tárgyalják meg. Közös minisztertanács lesz, írja Bolfras a császárnak, amelyen a magyar miniszterelnök is részt fog venni,³¹ közös minisztertanács lesz a közös miniszterek és a két miniszterelnök részvételével — írja Aehrenthal közös külügyminiszter.³² A nevezetes, 1905. augusztus 22-i minisztertanácsi jegyzőkönyv így kezdődik: „Öfelsége konferenciára hívta össze a közös minisztereket és a két miniszterelnököt, hogy a magyarországi helyzetet megvitassák.”³³

A századvég közjogi harcai idején Goluchowski mintegy elvileg is állást foglal a kérdésben: „Azok a minisztertanácsok, amelyeken a közös minisztereken kívül a két miniszterelnök és esetleg egyes reszortminiszterek is résztvesznek, ... szorosan véve aligha adhatjuk a közös minisztertanács nevet...”³⁴

Ezek után csak azt kérdezhetjük: miért tartotta Thallóczy óta mindenki oly fontosnak, hogy a két miniszterelnök tagja-e a közös kormánynak?

Ismeretes, hogy a dualista államkoncepció, főként annak eredeti (tehát magyar) változata, tagadta a két ország felett álló Gesamtmonarchie létét. Ebből következett, hogy nem ismerte a közös kormányt mint testületet és főként nem ismerte a birodalmi parlamentet, helyette konstruálta a delegáció intézményét. A közös minisztériumnak — Komjáthy megállapítása szerint — és éppen a parlamenti ellensúly hiánya következtében sikkadt el a polgári alkotmányosság szerinti kormány-jellege.³⁵ Elemzésünk körén kívül esne e konstrukció pozitívumainak

29 *Díószegi I.*: i. m. 233. és 264–265.

30 Szlávay magyar miniszterelnök Andrásynak, 1873. febr. 16.: a költségvetés megtárgyalására összehívott „kombinierte Ministerberatung” tervezett időpontja neki nem felel meg. HHStA., PA. I, K. 558. Auersperg osztrák miniszterelnök Andrásynak, 1873. febr. 16.: a szokásos „kombinierte Ministerrat” összehívását kéri. Uo. „Verstärkte Ministerrat”-ról van szó GMR. 1870. júl. 22. GMCZ. 68; Beust „in einem durch die beiden Ministerpräsidenten verstärkten Ministerrat”-ban akarja tárgyalni a véderőtörvény módosítását. Beust Lónyayhoz, 1871. jún. 17. HHStA., PA. I, K. 560. 339/PS. stb.

31 Bolfras a császárhoz, 1899. márc. 5. Kriegsarchiv (KA.) Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers (MKSM.) 20-1/1/1899.

32 Aehrenthal Schönaichhoz, 1907. nov. 28. HHStA., PA. I, K. 624. 706/C.d.M.

33 GMR. 1905. aug. 22. GMCZ. 450.

34 Goluchowski Bánffyhoz, 1895. szept. 7. NR. 196. HHStA., PA. XL, K. 213. Liasse XXX. Az iratot először *M. Komjáthy* idézte.

35 „Megfelelő parlamenti ellensúlyról pedig szándékosan nem gondoskodtak a kiegyezést tető alá hozó magyar politikusok, jól tudván, hogy a közös kormány törvényhozási megfelelője csak birodalmi parlament lehet. Ők pedig mind a kormányzás, mind a törvényhozás szintjén még a látszatát is kerülni kívánták mindannak, ami a magyar állam felett álló birodalomnak volt a kifejezője. *M. Komjáthy*: i. m. 26–27.

és negatívumainak vizsgálata. Sokszor és sokan mutattak rá a kiegyezési rendszer megszületésének pillanatától arra az alapvető ellentmondásra, ami az egész szisztémát jellemezte: hogy egyrészt következetesen törekedett Ausztria és Magyarország alkotmányosságának megteremtésére-megőrzésére, másrészt pedig kizárta vagy korlátozta az alkotmányos kezelést a birodalom legfontosabb dolgaiban, a közös ügyekben. Mégpedig nemcsak az uralkodóval kötött kényszerű alku következtében, hanem mert így látott módot arra, hogy a dualista birodalomban Magyarország megőrizze viszonylagos önállóságát.³⁶

Birodalmi parlament híján a közös kormány felelőssége nagyon bizonytalan volt. A magyar kiegyezési törvény 39. §-a szerint ugyan a közös minisztereknek joguk volt megjelenni a delegációk ülésén és kötelességük, hogy a delegációkban hozzájuk intézett kérdésekre választ adjanak — ami tulajdonképpen a parlamenti felelősségre vonás lehetőségét jelentette —, az 50–51. § pedig a közös miniszterek esetleges perbefogásának feltételeit is megszabta, a két ország törvényei azonban ebben a vonatkozásban is eltértek egymástól. Ugyan az osztrák törvény is leszögezte, hogy a közös minisztérium a delegációnak felelős,³⁷ a törvény végrehajtásának megszabását azonban későbbi időre halasztotta.³⁸ A század végétől az osztrák képviselőházban és a delegációban ismételten sürgették a harminc évvel korábban megígért törvény benyújtását,³⁹ ám 1911-ig csupán odáig jutottak, hogy Aehrenthal a delegációban kijelentette: „Egy ilyen törvény megalkotása alkotmányos berendezkedésünk kiépítése szempontjából hasznos volna.”⁴⁰

Persze nem pusztán a törvények végrehajtási utasítása hiányzott ahhoz, hogy a közös miniszterek valóban felelős miniszterek legyenek. A delegációk sajátos működése, kompetenciájuk szűken behatárolt volta tette illuzórikussá, hogy a közös miniszterektől a delegációk megvonhassák a bizalmat, hogy a közös minisztereket parlamentáris úton megbuktathassák.⁴¹ Ez akkor is így volt, ha a közös miniszterek gyakorta és meggyőződéssel hivatkoztak „felelősségükre”.⁴²

36 A kérdésről ld. *Hanák Péter*nek az 1960-as években írott, máig alapvető tanulmányait: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés; Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában — Túlsúly vagy függőség? In.: *Uő.*: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975. 127–156, 289–340.

37 16. §. Reichsgesetzblatt (RGBl) Nr. 146/1867 *Edmund Bernatzik* (hrg.): Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien 1911². 446–447.

38 18. § I. h.

39 1898. márc. 30-án Lorbeer, 1901. ápr. 30-án Dobernig és elvbarátai interpelláltak a képviselőházban, 1904. jan. 21-én Tollinger és elvbarátai a delegációban a közös miniszterek felelősségének ügyében. 1906. jún. 6-án Sylvester, Dobernig és társai kérdezték meg Goluchowski külügyminisztert, nem óhajt-e érvényt szerezni az 1867. évi 146. tc. 18. §-ban tett ígéretnek. HHStA., Administrative Registratur des Ministerium des Äußern (Adm. Reg.), Fach 4, K. 445. Az 1898-as interpelláció ügyében Thun Goluchowskihoz, 1898. ápr. 13. HHStA PA. I, K. 633. 222/C.d.M. Goluchowski — mint várható —, elhárítja magától a „felelősséget”: a törvényalkotás a Reichsrat kompetenciájába, a törvény előkészítése az osztrák kormány hatáskörébe tartozik.

40 Abschrift der Noten des k.k. Ministerpräsidenten, 1911. febr. 9. 620/MP. Uo.

41 A közös kormány és a delegációk kapcsolatáról, s hogy mennyire korlátozott volt azon ügyek köre, amelyekért a közös miniszterek a gyakorlatban a delegációknak valóban felelősséggel tartoztak, A közös minisztartanács c. idézett munkám III. részében részletesen írok.

42 1884-ben Kálnoky közös külügyminiszter azt panaszolta az uralkodónak, és emiatt felmentését is kérte, hogy a magyar politikusok nem a delegációban tették bírálat tárgyává külpolitikáját, ahol neki, mint felelős miniszternek joga és kötelessége lépéséért felelősséget vállalni, hanem megengedhetetlen módon a magyar parlamentben. Kálnoky a császárhoz, 1884. okt. 13. (Telegramm) HHStA., PA. I, K. 467. Liasse XX/C.

Mivel a gyakorlatban kevésbé érvényesült a közös miniszterek parlamenti felelőssége, meghatározónak látjuk a két felelős kormány miniszterelnökének részvételét a közös minisztertanácsban. Az ő személyük által legalább közvetve érvényesülhetett a parlamenti ellenőrzés. Ezt törvények is leszögezték⁴³ s a miniszterelnökök — ha a közös kormány valamely igényével szembe akartak helyezkedni — rendre hivatkoztak arra, hogy ők parlamentjeik előtt a közös ügyekért is felelősek.⁴⁴

Az országos miniszterek részvétele a közös minisztertanácsban azonban nem pusztán a közös miniszterek alkotmányos korlátozását szolgálta. Maguknak a közös minisztereknek is szükségük volt az országos miniszterekre, akik a parlamentek rokonszenvét inkább bírhatták és megszerezhették, mint ők. Ismeretes, hogy valamennyi külügyminiszter szenvedett az elszigeteltségtől; attól, hogy nem volt élő kapcsolata a parlamentekkel. Beust kétségbeesetten igyekezett a német liberálisok támogatását megszerezni és megőrizni.⁴⁵ Kálnoky panaszkodott a külügyminiszter méltatlan helyzete miatt, hogy parlamenti támasz nélkül kiszolgáltatott,⁴⁶ Aehrenthal szerint a közös miniszter a két parlament közt „a levegőben lóg”, „nincs szilárd pontja”.⁴⁷ Szükségük volt az országos kormányokra, *hogy osztozzanak velük a parlamenti felelősségen*. Erről beszél a közös minisztertanácsban Beust,⁴⁸ Becke közös pénzügyminiszter,⁴⁹ Taaffe osztrák miniszterelnök: az országos minisztereket be kell vonni a közös kormány tanácskozásába, „mert mindkét birodalomfélben ők rendelkeznek a parlamenti többség felett”.⁵⁰

A két miniszterelnök, ha részt vett a közös minisztertanácsban, annak teljes jogú tagja volt, mégpedig az országos érdek teljes jogú képviselője. Lehet, hogy közjoggal a közös és az országos miniszterek együttesen alkották a közös kormányt, mégis úgy érzem, hogy az a definíció, amely szerint a közös minisztertanácsnak a közös miniszterek és a két miniszterelnök egyaránt tagja, elmosza az országos és a közös miniszterek érdekkülönbségét, holott azt a kortársak is pontosan látták.

Mindössze két jellegzetes történetet említenék. Gróf Andrassy Gyula magyar miniszterelnökhöz, a magyar érdekek képviselőjéhez fűződik az egyik, gróf Andrassy Gyula közös külügyminiszterhez, a birodalmi érdek képviselőjéhez fűződik a másik. Mindkettő ahhoz az Andrassyhoz, akinek állásfoglalására, érvelésére jogi precedensként tekintettek a későbbi évtizedekben is.

43 1867:XII. § 8., 16., 24.

44 GMR. 1897. jún. 13. GMCZ. 403. Bánffy magyar miniszterelnök: „Jedenfalls obliege den beiderseitigen Regierung die Verantwortung für jedwede Bedeckung, also auch für jene aus den gemeinsamen Aktiven, gegenüber den Parlamenten, und könne daher eine Teilung dieser Verantwortung mit der gemeinsamen Regierung nicht eintreten.” Ugyanerről Bánffy GMR. 1897. jan. 14. GMCZ. 396; Tisza István magyar miniszterelnök GMR. 1904. ápr. 16. GMCZ. 442.

45 Ld. A közös minisztertanács c. munkám I. részének 4. fejezetét.

46 Kálnoky felségfolyamodványa, 1895. máj. 2. HHStA., PA. XL, K. 213. Kiadta: Friedrich Engel-János. In: Journal of Central European Affairs 11 (1951/52) 259–278.

47 Somogyi Éva: Aehrenthal birodalmi reformtörékvései 1906–1907. Századok 120 (1986) 792.

48 GMR. 1868. jan. 13. GMCZ. 4.

49 GMR. 1869. jan. 11. GMCZ. 3.

50 Uo.

1.) 1868 elején Beust nagy gondban volt amiatt, hogyan fogja védelmezni politikáját a delegációkban, főként a magyar delegációban, ahol a tárgyalás nyelvét sem értette. Ezért úgy gondolta, Andrassy feladata lesz, hogy a közös kormány külpolitikai álláspontját a delegációban képviselje. Andrassy megütközve utasította el Beust öltetét. A kiegyezési törvények szerint — mondta — a külpolitikát a két országos kormánnyal egyetértésben kell irányítani, ezt ő mindig úgy fogta fel, hogy támogatnia kell a közös minisztert, de a „külpolitikáért a közös külügy-miniszter egyedül felelős”, ő, a magyar miniszter a magyar delegációban nem képviselheti a közös miniszter álláspontját. Inkább azt is megengedi, hogy a delegáció bizottságaiban a közös miniszter németül szóljon, a plenáris ülésen pedig helyettesítse őt valaki.⁵¹

Andrassy osztrák partnerei, a liberális Herbst és Giskra, a konzervatív Taaffe is pontosan tudták, hogy a birodalomban háromféle érdek van és nem akarták ezeket egybemosni.⁵²

2.) 1876-ban Tisza Kálmán magyar miniszterelnök és a közös külügyminisztérium között hosszú vitára került sor egy látszólag apró ügyben. Nagyenyed községben leégett egy lovassági kaszárnya, s annak helyreállítására a közös minisztertanács megszavazott egy bizonyos összeget, amit a hadügyminiszter utólag törölt a költségvetési tervzetből. Hasonló gondjai vannak a miniszterelnöknek a gazdasági kiegyezési tárgyalások minisztertanácsi jegyzőkönyveivel kapcsolatban, véleménye szerint ugyanis a résztvevők utólag érdemben módosították a jegyzőkönyv szövegét. E kellemetlen tapasztalatok alapján Tisza azt kívánja, hogy a jegyzőkönyveket a javítások után újra körözzék a résztvevők között, valamint hogy a Magyarországot érintő tanácskozások jegyzőkönyveiből másolatot vagy kivonatot kapjon.⁵³

Az ügy — amint ez ebben a birodalomban nem ment ritkaságszámba — hónapokat vett igénybe, halmozódtak az akták, végül Andrassy egy felségfolyamodványban elvi álláspontját is kifejtette:⁵⁴ „Azt gondolom, hogy azoknak a konferenciáknak a jegyzőkönyveiről, amelyeket csak a közös miniszterek tartottak Ófelsége vagy az én elnökletem alatt, nem kell másolatot csinálni, ezekkel eddig semmiféle nehézség nem volt, ezekbe a jegyzőkönyvekbe a két országos kormánynak sohasem volt betekintése, éppúgy nem, ahogy a két birodalomfél kormányai jegyzőkönyveihez a közös minisztereknek nincsen semmi közük.” Megengedhetőnek tartja, hogy a két országot érintő jegyzőkönyvekből másolatot kapjanak a miniszterelnökök, de csak olyan jegyzőkönyvekről lehet szó, „amelyeket a miniszterelnök amúgy is megkapott betekintésre”. S aztán a jegyzőkönyvek új köröztetési szabályzatában is különbséget tesz azon minisztertanácsok között, amelyen csak a közös miniszterek vesznek részt (ezeket a jegyzőkönyveket csak egyszer kell körözni), itt úgysem lehet probléma a szövegek autentikusságának vonatko-

51 GMR. 1868. jan 26. GMCZ. 8.

52 Ennek jellegzetes és persze külsődleges megnyilvánulása, hogy új egyenruhát terveznek a külügyi tisztviselők számára, nehogy összekeverjék őket a cislajtán minisztériumokban szolgálókkal.

53 Tisza Andrassyhoz, 1876. jún. 7.; Tisza Andrassyhoz, 1876. dec. 5. A teljes iratanyag: Cirkulation der Ministerratsprotokolle betreffend. HHStA., PA.I, K. 558. GA II/3. (Az anyagot először Komjáthy M. használta.)

54 Andrassy felségfolyamodványa, 1877. jan. 9. Uo.

zásában, míg a kibővített minisztertanácsok jegyzőkönyveit a jövőben kétszer kell körözní.⁵⁵

Mint láttuk, Andrássy magyar miniszterelnök nem azonosította magát a közös külügyminiszterrel. Andrássy közös külügyminiszter nemcsak tartalmilag, hanem az iratkezelés módjában is különbséget tett a „tulajdonképpeni” közös minisztertanácsok és a „kombinált”, „megerősített” minisztertanácsok között; úgy vélte, az előbbihez az országos minisztereknek semmi köze. Goluchowski a „kombinált” minisztertanácsot nem tartotta a szó szoros értelmében vett közös minisztertanácsnak. Mégis a két miniszterelnök a dualizmus első évtizedében gyakran, a későbbi időben majd’ mindig ott ült a közös minisztertanácsban és vállalta a felelősséget azért, amit ott együtt elhatároztak.

Mint oly sok vonatkozásban, itt is egy sajátos ambivalencia érvényesült. A közös külügyminiszterek szerettek volna önállóak lenni, birodalmi miniszterek, *Reichskanzlerek*, az országos kormányoktól függetlenül intézni dolgaikat, hogy ezzel mentesüljenek az országos kormányok által érvényesített közvetett parlamenti felelősség alól, és ha volt rá módjuk, tették is. Ugyanakkor szükségük volt az országos kormányokra; arra, hogy azok részt vállaljanak a felelősségben, megszerezzék a parlamenti támogatást nem annyira a kül- vagy katonapolitikai döntésekhez, hanem a mindennek alapjául szolgáló közös költségvetéshez. A két miniszterelnök, ha résztvett a közös minisztertanácson, ha odaengedték, annak teljes jogú tagja volt, az országos érdek teljes jogú képviselője. Lehet, hogy más országokban, a szokványos kormányok esetében is ellentétes érdekeket kell egyeztetni; Ausztria, Magyarország és a Monarchia érdekeinek ellentéte azonban nyilvánvalóan nem degradálható tárcák érdekütközésére.

A közös külügyminiszter

A közös minisztertanács kulcsfigurája, az egyetlen ember, aki gyakorlatilag valamennyi értekezleten részt vesz, a közös külügyminiszter.

Ő a közös minisztertanács elnöke. Honnan ered ez a funkciója, miért éppen neki jut ez a szerep? A lapos válasz — mert őt nevezi ki a császár és király — teljesen helytálló és lényegét tekintve kielégítő is. Már 1867-ben a közös külügyminisztérium elnöki osztályát szervező statútumban ez áll: „Birodalmi kancellár, aki

⁵⁵ A jegyzőkönyv köröztetéséről egyébként részletesen ír *Diószegi I.*: i. m. 282–285. Ha nem is túl gyakran, de mégis megesett, hogy valamelyik országos kormány kifejezetten ellenséges viszonyban állt a közös minisztériummal. Pl. 1871-ben Hohenwarttal szemben a közös miniszterek igyekeztek a Reichsrat-delegáció támogatását megszerezni. A kérdést szabályos közös minisztertanácson is tárgyalták, amelyen a közös minisztereken kívül a Präsidialsection osztrák ügyekkel foglalkozó osztályfőnöke, Hofmann vett részt. Ebbe a jegyzőkönyvbe Hohenwart nyilván nem tekinthetett be. GMR. 1871. márc. 11. GMCZ. 105. Az 1876. évi Andrássy–Tisza polémia után egy jó emberöltővel Stürgkh osztrák miniszterelnök kér Berchtold közös külügyminisztertől autentikus másolatot minisztertanácsai jegyzőkönyvekről és azt Berchtold, Andrássyhoz hasonlóan, mint megengedhetetlen újítást visszautasítja, pedig Stürgkh kérése kifejezetten azokra a minisztertanácsokra vonatkozik, amelyeken az osztrák kormány is résztvett. Stürgkh Berchtoldhoz, 1912. márc. 19.; Berchtold Stürgkh-höz, 1912. máj. 8. HHSa., PA. I, K. 623.

a birodalmi minisztertanácsban elnököl...”⁵⁶ Andrásytól kezdve a külügyminisztereket „Kinevezem Önt Házam és a külügyek miniszterévé és megbízom a közös minisztertanács elnöki teendőinek ellátásával” formulával nevezi ki Ferenc József.⁵⁷

Ebben a birodalomban a politika külpolitika (a belső ügyeket legfeljebb adminisztráció titulus illetheti), a külügyminiszter az állam megkülönböztetett tisztviselője. A hivatalos ranglista első osztályát csak miatta hozták létre, a másik két közös miniszter, valamint Ausztria és Magyarország miniszterelnöke a második rangosztályba szorult.⁵⁸ Már ezért is a külügyminisztert illeti a miniszterek tanácskozásán az elnöki szerep. Amellett ő a császári ház minisztere, ami azt jelenti, hogy ő az udvarhoz legközelebb álló miniszter, aki kivételezett szerepet tölt be, aki közvetlenül érintkezhet a császárral, nem úgy, mint az összes többi miniszter, az udvari kancellária közvetítésével. Ferenc József nevében a császári ház (és a külügyek) minisztere folytat levelezést az idegen uralkodókkal, tárgyal a Vatikánnal az uralkodónak fenntartott püspöki kinevezésekről. Ez számára olyan kapcsolatokat biztosít, olyan politikai befolyást, amely a szűken vett külügyi reszorthatárt jócskán túllépi. A külügyminiszter mint a Ház minisztere bizonyos fókig a birodalom összpolitikájának végrehajtó hatalma.⁵⁹

Aligha volna értelme azon gondolkodni, hogy a közös minisztertanács elnöki szerepe a *Hausministeri* vagy a külügyminiszteri funkcióból eredt-e? (Erről egyébként is végeláthatatlan közjogi vita folyt.) Az azonban nem kétséges, hogy a Ház minisztere és a közös minisztertanács elnöke funkció kölcsönösen erősítik egymást, és abba az irányba hatottak, hogy e hármas feladatot betöltő személy mintegy a birodalom miniszterelnöke legyen. A külügyminisztérium úgy volt berendezve, hogy annak egy része: *Präsidialsection*-ja, *Cabinet des Ministerse*, vagy bármiképp nevezték, a birodalom belső dolgaival foglalkozott, mintegy birodalmi miniszterelnöki hivatal szerepét töltötte be.⁶⁰

56 Notiz des Sectionschef v. Müller über die Bedeutung des Titels „Vorsitzender im gemeinsamen Ministerrate”, 1904. aug. 7. HHStA., PA. I, K. 623. III/13.

57 HHStA., Kabinett- Archiv, Geheimakten K. 40. (Ministerwechsel der gemeinsamen Minister.)

58 1873-ban vezetik be a kilenc rangosztályt a külügyminisztériumban. Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1897. 3; *Erwin Matsch*: Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich (-Ungarn) 1720–1920. Graz–Wien–Köln, 1980. 93–95.

59 A „Hausminister” titulus jelentését egy „legfelső elhatározás” határozta meg (1893. jan. 20.). A cs. és k. Ház ügyeit mint közös ügyeket az 1867:XII. tc. nem ismeri, a külügyminiszter e funkciója az abszolutizmus kori (1852. ápr. 12.) császári elhatározásra épül. Vö. *Komjáthy M.*: i. m. 40; Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1897. 3-4.; *Friedrich Tetzner*: Der Kaiser. Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen I. Wien, 1909. 194–195. *Helmut Rumpel*: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Hrg. von *Adam Wandruszka* und *Peter Urbanitsch*. VI. Die Habsburgermonarchie im System der Internationalen Beziehungen I. Wien, 1989. 41–42.

60 Talán nem érdetelen itt megjegyezni, hogy az a hatóság, amely korábban a császári minisztertanács dolgaival foglalkozott, tehát a Protokollführer-Kanzlei der Ministerkonferenz, 1867 előtt nem a külügyminisztériumhoz, hanem Belcredi államminisztériumához tartozott, tehát összállami hatóságnak számított, s csak 1868 januárjában építették be a külügyminisztérium *Präsidialsection*-jába. Beust felségfolyamodványa, 1868. jan. 2. HHStA., PA. I, K. 558. GA. II/5. Ugyanerről a Minisiterkonferenz-Kanzlei egykori elnöke, Bernhard Meyer azt írja, hogy az ő kancelláriája egy olyan központi hatóság volt, amely a birodalom két részre szakításával megszűnt. *Bernhard Mayer* (hrg.): *Erlebnisse des Bernhard Ritter v. Meyer*. 2. Wien–Pest, 1875. 101–104.

A Házminiszter alkotmányos voltát a magyar ellenzék kezdettől vitatta. 1868-ban Simonyi interpellált a delegációban, 1889-ben Kálnoky és a magyar kereskedelmi miniszter, Baross között folyt vita a kérdésben. 1892-ben ismét a delegációban Ugron tiltakozott a *Hausminister* titulus ellen, amire a külügyminiszter megbízásából gróf Czyráky válaszolt: „A külügyminiszter kinevezésekor kapta a császári ház minisztere titulust, és bízta meg az uralkodó e hivatal teendőinek ellátásával. Ezen teendők nem állam-, hanem magánjogi természetűek.” (Tehát a császári ház minisztere titulus nem következik a magyar törvényekből, de semmiképpen nem ütközik velük, mert a császári ház miniszterének nem állam-, hanem magánjogi funkciója van — körülbelül ezt jelenti Czyráky válasza.) A magyarázatot a delegáció elfogadja.⁶¹

1895-ben újabb Ugron-interpelláció hangzik el: Házminiszterként elnököl-e a külügyminiszter a közös minisztertanácsban, továbbá elnöki megbízása csupán a közös miniszterek egymás közti tanácskozására vonatkozik-e? Bánffy magyar miniszterelnök Goluchowskihoz fordul, „hogya a felvetett kérdésekre nézve saját szempontjából nagybecsű nézeteit velem tüzetesen közölni, s mindazokat az adatokat, történeti előzményeket és az ügy megvilágítására szolgálható segéd-eszközöket rendelkezésemre bocsátani méltóztassék, melyek alapján a kérdés eredményes és végleges megoldást nyerhet”.⁶²

A tárgyyszerű választ, amire máskor Goluchowski oly nagyon törekedett, ez alkalommal szokatlan kioktatással kezdte.⁶³ A magyar parlamentarizmus valóban Európában egyedülállóan hosszú történeti múltra tekinthet vissza, ám az alkotmány élő valami, amelyet az idők során a szükségleteknek megfelelően módosítani kell. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a tradíciót, de éppen a magyar alkotmány hagyományaival állna ellentétben, ha bizonyos kérdések megítélésénél csak az 1848. évi, meg az 1867. évi törvényeket vennénk figyelembe, ha mintegy Prokusz-tész-ágyba mindent ezekbe a törvényekbe akarnánk belegyömöszölni. A törvény élő valami. 1867 óta valamennyi külügyminiszter egyszemélyben a császári ház minisztere is volt. A *Minister des Kaiserlichen Hauses* nem hivatal, hanem egy mandátum, amellyel öfelsége magánjogi ügyeinek intézését és képviselését a külügyminiszterre ruházza. Nem lehet kétségsbevonni az uralkodó jogát, hogy érdekeinek védelmét arra bízza, akire kívánja. És ezután következik a bennünket most igazán érdeklő válasz: minthogy a közös kormánynak nincsen miniszterelnöke, mert nem organikus kormány, „de a közös miniszterek törvényesen előírt tárgyalásain valakinek elnökölnie kell, ezért a közös minisztertanács fennállása óta a mindenkori közös külügyminiszter egyben a közös minisztertanács elnöki teendőivel is meg lett bízva”. (Jellegzetes, hogy Goluchowski Ugron azon kérdésére, hogy a császári ház minisztere csak a közös miniszterek egymás közti értekezletén elnököl-e, egyáltalán nem felel.)

A választ Ugron ugyan elfogadja, de az ügyet végleg lezárni mégsem sikerült. A századforduló után a közös minisztertanácsban való elnöklés problémája újra felmerül, most már abban a formában, hogy egyáltalán alkotmányos-e a közös

61 A „Ház-miniszter” titulus körül folyó közjogi vita teljes iratanyaga 1895-ig bezárólag: HHStA., PA. XL, K. 213. Liasse XXX: Interpellation des ungarischen Reichstagsabgeordneten Ugron bezüglich des Titels: Minister des kais. Hauses 1895.

62 Bánffy Goluchowskihoz, 1895. aug. 15. Uo.

63 Goluchowski Bánffyhoz, 1895. szept. 7. Uo.

minisztertanács intézménye, lehet-e annak elnöke. Lovászy függetlenségi képviselő tiltakozik az ellen, „hogy itt szerveztessék és formákba öntessék egy közös minisztertanács, amelynek törvényeinkben semmi nyoma nincsen, hogy annak élére Öfelsége elnököt rendeljen, és az ezt a címet állandóan viselje”.⁶⁴ Tisza István ekkor sajátos védekező álláspontot foglal el, mintha kicsit behódolt volna az ellenzéknek: nem közös minisztertanácsról van szó, csupán a közös miniszterek „értekezletéről”, az „nem külön jogi személy, impériumot (államhatalmat, kormányzati hatalmat) nem is gyakorolhat”. „A közös miniszteri értekezletre szükség van. Maga a közös költségvetés megállapítása az 1867:XII. tc. értelmében csakis a közös miniszteri értekezleten történhetik meg. Ezen az értekezleten természetesen elnökre is szükség van, és én azt hiszem, hogy a helyes megoldás az, ha nem egyik vagy másik kormány elnöke, hanem közös közeg, a közös külügyminiszter az elnök ... ez a gyakorlat állott fenn 1867 óta, és én semmiféle szükségét nem látom itt bármiféle változást provokálni.”⁶⁵ Tisza nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy a közös minisztertanács elnöki funkciója több annál, semhogy azt tetszőlegesen egyik vagy másik miniszterelnök elláthatná, hogy azt a két ország felett álló birodalom emberének kell betöltenie, ám ezt a parlament nyilvánossága előtt nem vallhatta be.

A külügyminiszter hívja össze a közös minisztertanácsot abban az esetben is, ha a miniszteri értekezletet nem ő maga, hanem az uralkodó (illetőleg közvetlenül rendszerint a császár katonai kancelláriája), a közös had- vagy pénzügyminiszter, vagy valamelyik ország miniszterelnöke kezdeményezte.⁶⁶ Ő határozza meg a minisztertanács témáit, résztvevőit, az ő hivatalából kerülnek ki a minisztertanács jegyzőkönyvek vezetői, gyakran a szakértők egész sora. A császár távollétében ő elnököl a közös minisztertanácson, amelyen egyhangú határozatra kell

64 A Lovászy interpellációval kapcsolatos közjogi vita anyaga: HHStA., PA. I, K.623. III/13.

65 Uo.

66 A császár szólítja fel Beustot, hogy a katonai ingatlanok kérdéséről a két miniszterelnök bevonásával közös minisztertanácsot tartson: Beust Kuhnhoz, 1869. máj. 5. KA. Kriegsministerium (KM.) Präs. 33-14/1869 Hasonlóképpen a császár rendeli el a határörvidéki erdők eladásának ügyében a közös minisztertanács összehívását: Beust Kuhnhoz, 1869. júl. 19. Uo. Präs. 35-13/1/1869. A katonai kancellária szólítja fel Beustot, hogy a császári akaratnak megfelelően hívja össze a minisztertanácsot a galíciai vasútépítés tárgyában: MKSM. Kálnokyhoz, 1883. jan. 10. HHStA., PA. I, K.561. Hasonlóképpen a katonai kancellária kezdeményezi a minisztertanácsot a magyar hatóságoknak a katonai hatóságokkal folytatott levelezési nyelve tárgyában: MKSM. Kálnokyhoz, 1883. máj. 4. Uo. Rendkívüli katonai hitel ügyében rendszerint a hadügyminiszter kezdeményez: Goluchowski a két miniszterelnökhöz, 1899. márc. 3. HHStA., PA. I, K.621. 96/C. d. M. Ő kéri a tanácskozást katonai fontosságú vasutak építése ügyében: Pitreich Goluchowskihoz, 1905. nov. 13. HHStA., PA. I, K. 621. 472/C. d. M. A hadügyminiszter nagyon gyakran a császári akaratra hivatkozva kezdeményezi a minisztertanácsot: így a tűzérség létszámának esetleges csökkentéséről: Kuhn Beusthoz, 1870. okt. 31. Uo. K. 560. Nr. 835; a Villach-Franzensfesti vasút építéséről Kuhn Beusthoz, 1871. jan. 5. KA. KM. Präs. 25-3/1/1871; a katonai szállító járművek számának csökkentéséről Kuhn Beusthoz, 1871. febr. 23. HHStA., PA. I, K. 560. Nr. 146. Rendszerint a közös költségvetés elkészültekor: Becke Beusthoz, 1868. jún. 15. HHStA., PA. I, K.551. Nr. 746; Becke Beusthoz, 1868. okt. 9. uo. K. 552. Nr. 1176. A haditengerészeti osztály várható többletkiadása ügyében a közös pénzügyminiszter kéri a minisztertanács összehívását: Kállay Goluchowskihoz, 1897. jún. 2. HHStA., PA. I, K.656. 269/C. d. M. Hasonlóképpen utólagos hiteljóváhagyás ügyében: Kállay Goluchowskihoz, 1898. febr. 17. Uo. 77/C.d.M. Az osztrák miniszterelnök látja szükségesnek, hogy a délnyugati határ megerősítése tárgyában közös minisztertanácsot tartsanak: Pitreich Goluchowskihoz, 1904. nov. 24. Uo. K. 621. 548/C.d.M. A magyar miniszterelnök kéri a német kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos minisztertanács összehívását: Tisza Goluchowskihoz, 1904. okt. 29. Uo. Adm. Reg., Fach 37, K. 46. Deutschland 10. Nr. 194.

jutni.⁶⁷ Ehhez a határozathoz neki kell a tanácskozást elvezetnie, közvetíteni az érdekek között, azok kompromisszumát megteremteni; ha másként nem megy, a császári akaratra hivatkozva. A közös minisztertanács elnöke mindenképpen a birodalmi érdekeket képviselte, az „összbírodalom” országok és tárcák felett álló érdekeit, amelyekért legalábbis az uralkodónak, akitől megbízatását kapta, feltétlenül felelősséggel tartozott.

A császár

Amikor egy osztrák minisztertanácsban az egyik résztvevő valami olyasmit mondott, hogy őfelsége alkotmányos uralkodó akar lenni, Ferenc József pontos distinkciót tett: az nem, de olyan uralkodó, aki megtartja az általa szentesített törvényeket. Nem akarta áthágni azokat a meglehetősen pontatlanul körvonalazott határokat sem, amelyek kijelölték szerepét a közös minisztertanácsban. Ha egy pillantást vetünk a minisztertanácsok résztvevőit bemutató 1. és 2. táblázatra, kevés határozott tendencia mutatkozik. Ezek egyike, hogy az uralkodó érdeklődése az évtizedek során csökkent a minisztertanács iránt. Míg a kezdeti években, a Beust–Andrássy korszakban a minisztertanácsok majd felén, az 1880–90-es években — amikor azok szerepe nagyrészt rutinfeladatokra korlátozódott — harmadán-negyedén vett részt. Az értekezletek elnevezése ilyenkor is *Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten* (azaz nem *Kronrat* [koronatanács], ha a császár ekként utalt is az ilyen tanácskozásokra), az irat felzetén azonban olvasható: „unter dem Allerhöchsten Vorsitze seiner Majestät des Kaisers und Königs”.

Az uralkodó csak gondosan előkészített tanácskozáson jelent meg. Már az egyik első közös minisztertanácsban Andrássy azt ajánlja, hogy a költségvetésről a miniszterek először egymás között tárgyaljanak, Őfelsége intervenciója nélkül. Akkor mindenki skrupulus nélkül adhatja elő nézeteit. Taaffe is indokoltan tartja, s az uralkodó is helyesli a magyar miniszterelnök jó emberismeretre valló javaslatát.⁶⁸ Máskor az uralkodó utasítja külügyminiszterét, hogy a fontos katonai intézkedéseket először egymás között tárgyalják a miniszterek, s csak azután az ő elnökletével.⁶⁹ Amikor a minisztertanácsban igazi vita, mégpedig a Monarchia belső szerkezetét és külpolitikai orientációját egyaránt érintő politikai csata folyik, a miniszterek először egymás közt, a császár távollétében tanácskoznak.⁷⁰ Ha nem is minisztertanács, a miniszterek *vertrauliche Besprechung*a mindenképpen meg-

67 A korszak kezdetén minisztertanácsi vita folyik arról, hogy a közös pénzügyminiszternek szüksége van-e a minisztertanács teljes egyetértésére, vagy betervezhető-e úgy költségvetési javaslatot, hogy azzal az országos miniszterek nem értenek egyet. Beust úgy véli, hogy e vonatkozásban az osztrák és magyar törvények eltérnek egymástól, mégis a gyakorlatban szükség van az egyetértésre. GMR. 1868. jan. 13. GMCZ. 4. Tisza István ugyanerről 1904-ben azt mondja, hogy a közös miniszteri értekezleten „határozatok majorizálás útján nem is jöhetnek létre, ott vagy egyöntetű megállapodás jön létre, vagy nem jön létre megállapodás”. Tisza nyilvánvalóan sokévi tapasztalat alapján mondotta ezt. Tisza válasza Lovászy fent idézett interpellációjára (ld. 64. sz. jegyzetet).

68 GMR. 1868. jan. 11. GMCZ. 3.

69 Szögyény, a külügyminisztérium osztályfőnöke Tiszához, 1887. dec. 16. HHStA., PA.I, K. 562.

70 Jellegzetes példája ennek a Hohenwart-válsággal kapcsolatos közös minisztertanács-sorozat: GMR. 1871. okt. 16. GMCZ. 119; GMR. 1871. okt. 19. GMCZ. 120. (a miniszterek egymás között, majd ugyanezen a napon a császár elnöklete alatt).

előzi a koronatanácsokat, az uralkodó akkor vesz részt a konferencián, amikor a miniszterek már teljes vagy majdnem teljes egyetértésre jutottak.⁷¹

Ferenc József az esetek nagyrésztében egyszerűen felvilágosítást kér és kap a vitatott ügyről, nem a maga álláspontját fejt ki, legfeljebb mint a tanácskozás elnöke összefoglalja-értelmezi mások nézeteit. A közös minisztertanács ilyenkor a császár informátora; a külügyminiszter elmondja, meddig jutottak a megelőző megbeszéléseken, vagy a császár — hivatkozva, hogy áttanulmányozta a vonatkozó jegyzőkönyveket — rekapitulálja az ügyek állását és kér újabb információkat. A közös minisztertanács ez alkalmakkor ünnepi aktus, arra szolgál, hogy az uralkodó lássa, az ügyek el vannak intézve. Megköszöni az információt és felszólítja a miniszterelnököket (különösen a közös költségvetés ügyében): mint ahogyan ezt tenni szokták, működjenek közre, hogy a delegációk elfogadják a minisztertanácsi határozatot.

Néha érdemben irányítja a vitát (természetesen főként katonai kérdésekben) és kiváló érzékkel mélyed el a legapróbb részletekben. Úgy látja például, hogy a birodalom évi katonai költségvetésében túl nagy összeget szántak lábbelikre és aránytalanul kicsit lovassági felszerelésre, nyeregre.⁷²

A katonai tárgyú minisztertanácsok egy részén a császár kezdeményező. Ő az informátor, neki vannak nézetei, személyes álláspontja. Nem egyszerűen a maga érdeklődése okán, hanem mint legfőbb hadúrnak, aki ebben a funkciójában egy a birodalom vezető tisztségviselői közül — ha az első is. Jellegzetesen ezeken a tanácskozásokon merül fel a császár jól ismert panasa: ő az egyetlen ember, akinek mindenkor vállalnia kell „a birodalom érdekeinek” képviselését, a „felelősséget” a birodalom érdekeiért, a miniszterek éppen parlamenti felelősségükre hivatkozva egyszerűen lemondhatnak.⁷³ Hogy egy miniszternek a birodalmi politikával egyet nem érve joga van lemondania, ezt Ferenc József civil szeszélynek tartva 1900-ban éppoly kevésbé fogadja el, mint az 1850-es évek elején.

Ferenc József, mint rendesen, a minisztertanácsban is visszafogott, keveset szól, egyszerű és póztalan; itt is az az uralkodó, aki visszautasítja a szájába adott, túlságosan választékosra sikeredett beszédek. Tárgyszerű és csaknem sohasem szubjektív. Személyes hangnemben a két örökre nyomasztó emlékéit idézi: '48-at és Königrätzet. Megdicséri Tegetthoff költségvetési tervét: megalapozott, megindokolt. Nem lehet majd szemrehányást tenni, hogy nem készültünk fel az esetleges háborúra, amint ezt az elmúlt időben „nemcsak a kormánnyal, hanem az uralkodóval [Souverain] szemben is megtették” — panaszolja 1869-ben.⁷⁴ Majd évtizedek múltán minisztertanácsban hangzik el szokatlan vallomás: valaha tartott a honvédségtől, de az évtizedek során megváltozott a magyaroknak a monarchiában betöltött szerepe s így az ő nézete is a honvédség intézményéről.⁷⁵

71 Erre a tanácskozás éppúgy visszautal, mint máskor a közös minisztertanácsra. A „vertrauliche Besprechung” meghívója éppúgy megtalálható a C.d.M. aktái között, mint a minisztertanácsé. Ld. É. Somogyi: Die Protokolle 133. 1. jegyzet.

72 GMR. 1868. nov. 3. GMCZ. 23.

73 Böhm osztrák pénzügyminiszter nem hajlandó a hadügyi kormányzat alkotmányos szempontból vitatható hitelfelvételi eljárását támogatni, s ezért az uralkodó felháborodására felmentését kéri (GMR. 1904. ápr. 23. GMCZ. 444/a.), amit az uralkodó természetesen nem fogad el. Körber osztrák miniszterelnök magyar honvéd tüzérezredek felállítására ellen tiltakozik és felmentését kéri (GMR. 1904. máj. 5. GMCZ. 445/b.), az uralkodó elutasítja Körber kérését.

74 GMR. 1869. jún. 5. GMCZ. 52.

75 GMR. 1904. ápr. 23. GMCZ. 444/b.

Ritkán lép ki a rezervált szerepből. Diószegi idéz egy jellegzetes esetet, amikor egy állítólagos sajtóindiszkreció okán „úgy lehordta a magyar miniszterelnököt, mint egy udvaroncot”.⁷⁶ Hasonlóképpen kioktató, az uralkodó jogát hangsúlyozó a Kálnoky felmentését követő első minisztertanácsban, ahol deklarál, leszögez, hangsúlyozza, hogy a külpolitika csak „az összbírodalom külpolitikája lehet”, hogy „a közös miniszterek kinevezése... a korona joga”, hogy ezt a jogot Őfelsége csak saját személyében gyakorolhatja, abba másnak beleszólása nincsen stb. stb.⁷⁷ Kinyilatkoztat s nyilatkozatával uralkodói jogát biztosítja, mert ami a minisztertanácsban elhangzik, amit ott közös egyetértéssel tudomásul vesznek, az jogalap, precedens, amire hivatkozni, építeni lehet.

Gondoljuk csak el: 1867. február 14-től, amelyet a dolog meritumát tekintve az első közös minisztertanácsnak tekinthetünk, 1915. március 8-áig, amikor az agg uralkodó utoljára elnökölt a közös miniszterek értekezletén, majd 600 konferenciát tartottak. Bizonyosan ő az egyetlen ember, aki valószínűleg végigolvasta a 600 jegyzőkönyvet. Nincs okunk feltételezni, hogy a jegyzőkönyv alján álló *Allerhöchste Kennntisnahme* üres formalitás lett volna. Beust már régen iskolai tananyag, Tegetthoff katonai iskolák névadója, Andrássy sugárút lett, de Ferenc József ott ült a Hofburg konferenciatermében, s 1870-ben szinte ugyanazzal a mondattal nyitotta meg a minisztertanácsot, mint 1915-ben.⁷⁸ Talán tiszteletet kelthet, hogy félszázadon át tudja, mi zajlik körülötte, miről vitáznak, hogy fontosnak tartja: szavait-gondolatait a jegyzőkönyv pontosan tükrözze, hogy fáradhatatlanul rója a margóra apróbetűs ceruzás betoldásait, javításait.⁷⁹ De sohasem vitázik. A vita mások véleményének és magának a minisztertanácsnak felértékelése volt volna. 1870. július 18-án oly részletesen tárgyalták a háború kérdését, mint egyetlen európai hatalom minisztertanácsán sem, ám nehéz volna megmondani, mi Ferenc József álláspontja Beust és Andrássy párviadalában.⁸⁰ Az 1905. augusztus 22-i minisztertanács a renitens Magyarország esetleges katonai meg szállásának tervét fontolta. A császár kérdez, összefoglal és hallgat. Nem kell érvelnie. Neki nem kell senkit meggyőznie, ő érvek nélkül dönthet. Betartja a törvényeket, amelyeket maga szentesített, de habitusában nem kell alkotmányos uralkodóvá lennie.

1866 nyarán, amikor a magyar országgyűlés 15-ös albizottsága a közösügyes javaslaton dolgozott, egy alkalommal Andrássy körülnézve, örömmel állapította meg, hogy a teremben nincsen gyorsíró, s azonnal egy hosszú anekdotába kez-

76 *Diószegi I.*: i. m. 276.

77 GMR. 1895. jún. 1. GMCZ. 389.

78 Az 1870. júl. 18-i minisztertanácsra gondolok, amely a maga nemében éppúgy háborús minisztertanács, mint az 1915. márc. 8-i, amelyen a császár utoljára elnökölt. Az előbbin végül is arról volt szó, revansot kell-e venni Königrätzért, az utóbbin, tartható-e még a Monarchia területi állománya. A jegyzőkönyv bevezető mondata 1870-ben: „... fordere Allerhöchstderselbe die Anwesenden auf, ihre Ansichten mit aller Offenheit auszusprechen”; 1915-ben: „Allerhöchstderselbe lege den grössten Wert darauf, dass jeder Teilnehmer an der Konferenz seine Anschauung vollkommen aufrichtig... zum Ausdruck bringe”.

79 A kiadott minisztertanácsai jegyzőkönyvekben pontosan nyomon követhetők az uralkodó korrekciói. Ld. GMR. 1899. jún. 29. GMCZ. 415; GMR. 1901. nov. 29. GMCZ. 434; GMR. 1902. ápr. 23. – Protokoll II, GMCZ. 444/a. stb.

80 *Heinrich Lutz*: Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. Frankfurt–Berlin–Wien, 1979. 210–216.

dett.⁸¹ Ez hozzátartozott a magyar társaséletben a még oly komoly politikai eszmecseréhez is. A közös minisztertanácsban valamilyen formában mindig ott volt Ferenc József: fizikailag vagy csupán úgy, hogy a külügyminiszter hivatkozott rá, akaratára, hogy az uralkodó mennyire fontosnak tartja egyik vagy másik ügyet, a császár kifejezett óhajával presszionálta a résztvevőket.⁸² És valamennyi minisztertanács jegyzőkönyve az uralkodó elé került. Minden jegyzőkönyv végén olvasható a sztereotíp mondat: „Ich habe den Inhalt dieses Protokolles zur Kenntnis genommen.” Ez az aktus több mint formalitás. A miniszterek között előzetesen körözött, jóváhagyásukat kézjegyükkel elismerő tisztázott jegyzőkönyveket felterjesztik az uralkodónak úgy, mint a felségfolyamodványokat szokás. Márpedig csak olyan folyamodványt lehet útjára bocsátani, amelyet az uralkodó jóvá is hagy majd. A felterjesztés ténye ha a vitára nem is, a jegyzőkönyvek stílusára feltétlenül hatott — írja Rumpler.⁸³ Azt hiszem, hogy ennél többről van szó. A miniszterek tanácskozásai — bizalmas voltuk ellenére — nemcsak nézetek kicserélésére, álláspontok egyeztetésére szolgáltak, hanem teret adtak az álláspontok ünnepi deklarálására. A jegyzőkönyv nemcsak emlékeztető volt, hanem jogbiztosíték is a résztvevők számára a maguk álláspontjának igazolására minisztertársaik és legálabbis közvetve az alkotmányos közvélemény előtt.

*

Fontossági sorrendben tárgyaljuk a minisztertanács résztvevőit. A császár és király, a közös külügyminiszter és a két miniszterelnök a közös minisztertanács meghatározó figurái.

Protokollárisan is őket illetik meg az első helyek. Egy alkalommal Tisza Kálmán magyar miniszterelnök láttaozás után azzal a megjegyzéssel küldi vissza a minisztertanácsi jegyzőkönyvet, hogy a miniszterek névsora a jegyzőkönyv felzetlapján hibásan van feltüntetve.⁸⁴ A közös külügyminiszter mint a minisztertanács elnöke után ugyanis rang szerint a két miniszterelnöknek kell következnie, mégpedig kinevezésük sorrendjében és csak utánuk a másik két közös miniszternek, majd a két állam reszortminisztereinek, hasonlóképpen kinevezésük időrendjében. A *Präsidialsection*ből hamarosan megnyugtató válasz érkezik Budapestre: Tiszának igaza van, ha a résztvevők a jegyzőkönyvek címében (*Anschrift*) nem a megjelölt sorrendben szerepeltek volna, az csak tévedésből történhetett. A hivatal gondoskodni fog arról, hogy a jövőben ilyesmi ne forduljon elő és kéri a ma-

81 *Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei III. Bp. 1903². 686–687.

82 A császár kifejezett óhajára hivatkozik a külügyminiszter, hogy a két miniszterelnök jóváhagyását megszerezze, GMR. 1900. szept. 22. GMCZ. 423; GMR. 1900. okt. 7. GMCZ. 425; GMR. 1904. ápr. 15. GMCZ. 411. Hasonlóképpen császári akaratra hivatkozik a dalmát vasút ügyében: GMR. 1905. nov. 25. GMCZ. 433. A minisztertanácsot megelőzően közvetlenül a két miniszterelnökhöz fordul az uralkodó, hogy a minisztertanácsban tárgyalandó tisztí fizetés emelés ügyét támogassák. *É. Somogyi*: Die Protokolle i. m. 573. 9. jegyzet.

83 *Helmuth Rumpler*: Zur aktenkundlichen Beurteilung der österreichischen Ministerratsprotokolle. *Scrinium* 6 (1972) 44. (Rumpler főként az abszolutizmuskori minisztertanácsokra utal.) Vö. továbbá: *Walter Goldinger*: Zur aktenkundliche Beurteilung der österreichischen Ministerratsprotokolle. *Scrinium* 5 (1971) 33–42.

84 Tisza Haymerlehez, 1881. febr. 26. HHStA., PA. I, K. 568. 679/ME.

gyar miniszterelnök elnézését.⁸⁵ Ismereteim szerint — nem számítva természetesen a miniszterek rangosztályba sorolását —, ez a jegyzék az egyetlen elvi deklarálása annak, hogy a miniszterelnökök a minisztertanácsban megelőzik a közös had- és pénzügyminisztert.

A pénzügyminiszter

Hogy a két közös miniszter közül ki a fontosabb, azt Tisza sem akarta meghatározni, de nem nagyon lehetett kételye e vonatkozásban. Nyilvánvaló, hogy a pénzügyminisztert a közös kormányban csak a „harmadik votum” illette meg.

Sajátos volt a helyzete. Ő volt a par excellence közös miniszter. Funkciója abból eredt, hogy a birodalomnak „közös” ügyei lettek, ezért az országos költségvetésektől elkülönített közös költségvetésről is kellett gondoskodni. Szerepe akkor növekszik meg, amikor a közös ügyek szaporodnak, amikor a birodalomnak „közös” tartománya is lesz, s az okkupált tartományok közigazgatása a pénzügyminiszter fennhatósága alá kerül.

A közös pénzügyminiszternek éppen korlátozott kompetenciája miatt szükség volt arra, hogy magát ne pusztán egy rezort felelőségének, hanem egy organikus kormány tagjának tekinthesse, személyes érdeke volt egy valóságos és szerves kormány léte.⁸⁶ De igaztalanok volnánk, ha pusztán presztízs-okokkal, esetleg hatalmi ambíciókkal magyaráznánk a közös pénzügyminiszter ilyen igényeit. A közös pénzügyminiszternek kellett tárgyalnia a két országos miniszterrel a közös kormány anyagi szükségleteiről, neki kellett védelmeznie a költségvetést a delegációk előtt, számára a parlamenti felelősség napi gond volt, amit csak miniszter-társaival együtt, velük közösen vállalhatott.

A közös pénzügyminiszter sajátos közvetítő szerepet tölt be a közös miniszterek és az országos kormányok között. Hozzá futnak be az egyes tárcák javaslatai, ő összesíti, és küldi el azokat a minisztertanács valamennyi résztvevőjének, gondoskodik a javaslat átdolgozásáról a minisztertanács határozatának megfelelően. Ezt a közvetítő szerepet megkönnyítette, hogy a közös pénzügyminiszter korábban rendszerint országos pénzügyminiszter volt (Becke, Lónyay, Holzgethan, Szlávay) vagy a külügyminisztérium magasrangú, a két országgal ex officio (mint *Sectionschef*) kapcsolatot tartó tisztviselője (Hofmann és Kállay).⁸⁷ Valamennyi pénzügyminiszter hivatali előlétele alapján jól ismerte az országok belső viszonyait, pártokat és embereket, alkalmas volt arra, hogy a delegációkat megnyerje, amire abszolút szüksége volt és élt is a személyes kapcsolatok biztosította lehetőségekkel.

A közös minisztertanács ülésein változatlan érdeklődéssel vesznek részt a közös pénzügyminiszterek (az egymást követő periódusok minisztertanácsainak 84–92%-án). Azaz annyira rendszeresen, hogy legfeljebb az a kérdés merülhet fel, hogy milyen típusú tanácskozásokon nem jelentek meg. Az első években, amikor

85 A Präsidialbüro Tiszához, 1881. febr. 28. Uo. 283/PB.

86 A közös pénzügyminiszter kompetenciájáról: *Walter Goldinger*: Die Zentralverwaltung in Cisleithanien. Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung. In: Die Habsburgermonarchie i. m. II: Verwaltung und Rechtswesen. Wien, 1975. 175–176.

87 Hofmann szerepéről *Somogyi Éva*: Rendszerváltozás — és akik végrehajtották (A közös minisztériumok 1867-ben). In.: *Uő.* (szerk.): Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Bp. 1991. 186.; Kállayról *E. Mautsch*: i. m. 97.

a közös minisztertanács még operatív kormány-funkciót tölt be, Becke, majd Lónyay néhány diplomáciai utasítás megfogalmazásakor marad távol, űk és a későbbi közös pénzügyminiszterek is néhány kimondottan katonai jellegű tanácskozásról, amikor katonai törvényhozás részletkérdéseit tárgyalták, és azokról a minisztertanácsokról, amelyek nem tulajdonképpeni közös ügyet (tehát a '67. évi törvények szerint a védelmi közösségből eredő közös ügyet), hanem ún. „paktált” közös ügyet tárgyaltak: kereskedelmi szerződéseket, a gazdasági kiegyezéssel összefüggő közjogi kérdéseket.

Ismeretes, hogy a közös pénzügyminisztérium magyar tárca volt. Becke 1870-ben bekövetkezett halála után csak Andrássy külügyministersége idején tölti be a tisztséget osztráknémet: Holzgethan (1872–1876) és Hofmann (1876–1880).⁸⁸ Lónyayt mint magyart hívták a közös minisztériumba, magyar igények kielégítésére és ő tisztének megfelelően gyakran magyar szempontból látta és látatta a körülötte zajló eseményeket. Csak példaként: 1870-ben Romániában meggyengül Károly fejedelem helyzete, félő, hogy a zavaros belső viszonyok orosz intervencióhoz vezetnek. A közös minisztertanács az esetleg szükségessé váló erdélyi katonai intézkedéseket tárgyalja.⁸⁹ Lónyay az, aki — közös minisztertársai véleményével ellentétben — nem ajánlja, hogy Erdélyben a honvédségre építsenek, mert a honvédségbe besorozott erdélyi románokra nem lehet számítani. Az erdélyi románok — mondja Lónyay — hűséggel szolgálnak a császári csapatokban, ám '48 reminiscenciájuként bizalmatlanok a magyar honvédséggel szemben.

Határozottan magyar álláspontot foglal el Lónyay, amikor az 1863-ból származó 80 milliós államadósság kezelését nem vállalja, mert „az államadósság közös volta nem világos, nincsen elismerve”.⁹⁰ Az Andrássy-korszak után kevésbé van szükség vagy lehetőség arra, hogy a magyar közös pénzügyminiszter a közös minisztertanácsban magyar álláspontot képviseljen. De magyar ismereteit a halszavú Burián is kamatoztatja, bár neki a közös minisztertanácsban valóban csak a „harmadik votum” jut.

Kállay viszont széles körű balkáni tájékozottságával, diplomáciai tapasztalatával — nem hiába szereti idézni, hogy egykor a külügyminisztérium első osztályfőnöke volt — sokszor mintha a Monarchia külügyeinek felelős vezetője lenne. A külső feltételek várható alakulásának nem egyszer olyan összefüggéseire utal, amelyek a külügyminiszter nyilatkozataiban fel sem merülnek. A bosznia-hercegovinai vasútépítés indokaként a birodalom kül- és gazdaságpolitikai törekvései olyan távlatait rajzolja fel, amit a külügyminiszter csak nagyon ritkán tett meg.⁹¹ Ő az, aki közös minisztertanácsban — majdhogynem Goluchowskinak el-

88 Az a gyakorlat, hogy a közös miniszterek közül az egyik magyar volt, szokásjogon épült, mint oly sok dolog a birodalomban. 1895-ből van egy olyan Kanzlei-Vorschrift, amely szerint a magyar delegációban annak a közös miniszternek kell képviselnie a közös költségvetést, aki tud magyarul — ez egy indirekt bizonyítéka annak, hogy az egyik közös miniszternek legalábbis tudnia kell magyarul. HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 450. A szokásjog része, hogy egy időben csak egy magyar közös miniszter lehet. Amikor 1912 februárjában Berchtold gróf lett a közös külügyminiszter, a császár felmentette hivatalából Burián közös pénzügyminisztert, mert Berchtoldot magyarnak tekintette és azt mondta, nem ülhet egyszerre két magyar a „birodalmi kormányban”. *Hugo Hanisch: Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann I.* Wien–Graz, 1963. 248. A kérdéstről *Diószegi I.*: i. m. 272.

89 GMR. 1970. júl. 15. GMCZ. 66.

90 GMR. 1870. dec. 10. GMCZ. 94. Vö. *Juhász Lajos: Lónyay Menyhért közös pénzügyministersége 1870–71. Századok* 75 (1941) 363–404.

91 Kállay a két miniszterelnökhöz, 1900. márc. 30. KA. KM. Präs. 55–7/1/1900 (Abschrift).

lentmondva — először beszél arról, hogy a hármasszövetség léte ellenére komoly és konstans ellentéteink vannak Olaszországgal.⁹² Néha utal — mintegy mentegetőzésképpen — arra, hogy bosznia-hercegovinai tapasztalatai indítják a balkáni viszonyok ilyen vagy olyan megítélésére, máskor nem is érzi szükségét, hogy mentegetőzzék hatáskörének túllépése miatt.⁹³ Hogy a funkciót a szereplő tölti-e meg tartalommal? Vagy a közös kormány mégiscsak testület volt, amelynek tagjai közösen alakították ki és együttesen képviselték „a közös kormány” álláspontját? — Olyan kérdések, amelynek egyértelmű eldöntése talán nem is lehetséges.

A katonák

Lehettek viták a kiegyezési törvény azon paragrafusának értelmezése körül, hogy a külügyek a két ország minisztériumával egyetértésben, azok beleegyezése mellett intézendők. Előfordult, hogy osztrák miniszterelnök egyszerűen kijelentette: a külpolitikáért, a nemzetközi kapcsolatok alakításáért a külügyminiszter egyedül felelős, vagyis a döntés egyedül őt illeti meg.⁹⁴ Folytak e kérdésről, mint oly sok másról is, a napi politikai történések által meghatározott teoretikus közjogi viták. Az azonban, hogy a hadügyminiszternek ugyanolyan kompetenciája volna a birodalom védelmében, mint a külügyminiszternek a diplomácia vezetésében, fel sem merülhetett. Mégpedig nem pusztán azért, mert a kiegyezési rendszerben a hadsereg vezérlete, vezénylete és megszervezése az uralkodó fejedelmi joga maradt, hanem mert a hadügyminiszternek a hadsereg vezetésén más személyekkel kellett osztoznia: a fegyveres erők főparancsnokával (ezt a funkciót 1868–1895 között Albrecht főherceg, 1906-tól 1914-ig Ferenc Ferdinánd töltötte be) és öfelsége katonai kancelláriájának főnökével⁹⁵ (akinek feladata a katonai vezető posztok betöltése, a katonai diplomácia vezetése, a katonai érdekek védelme az állam belső kormányzatával való együttműködésben, a közvetítés a vezérkari főnök és a kormányok között), végül a vezérkari főnökkel,⁹⁶ aki a fegyveres erők fejlesztéséről gondoskodott.⁹⁷

92 GMR. 1897. jan. 29. GMCZ. 397.

93 A GMR. 1897. jan. 14. GMCZ. 396: A macedon mozgalom áttérjedhet Szerbiára, Bulgáriára és Montenegróra, s akkor a Monarchiának megfelelő lépéseket kell tenni —, ezért indokolt a hadügyminiszter kérte rendkívüli hadseregfejlesztés vallja Kállay — az okkupált tartományokban szerzett tapasztalataira hivatkozva. GMR. 1897. jan. 29. GMCZ. 397: Olaszország olyan külpolitikai aspirációiról beszél, amiről Goluchowski, a magyar miniszterelnök vonatkozó kérdése ellenére sem tett említést. GMR. 1898. ápr. 3. GMCZ. 409: Kállay a Monarchia balkáni kereskedelempolitikai érdekeiről beszél stb.

94 Windishgrätz Kálnokyhoz, 1895. máj. 12. HHSStA., PA. XL, K. 213.

95 A császár katonai kancelláriájának igazgatója: Beck-Rzikowsky 1867–1881, Popp 1881–1889, Bolfras 1889–1916.

96 Vezérkari főnökök: John 1866–1869, Gallina 1869–1874, John 1874–1876, Schönfeld 1876–1881, Beck 1881–1906, Conrad 1906–1917.

97 A kérdésről ld. *Alfred Wittich*: Die Rüstungen Österreich-Ungarns von 1866 bis 1914. *Berliner Monatshefte* 10 (1932) 876–877; *Franz Conrad von Hötzendorf*: Aus meiner Dienstzeit 1906–1918 I. Wien, 1921. 41–45; *Edmund Glaise-Horstenau*: Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Nach seinen Aufzeichnungen und hinterlassenen Dokumenten. Zürich, 1930. 374–376.; *Oskar Regele*: Generalstabschefs aus vier Jahrhunderten. Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarchie. Seine Träger und Organe von 1529 bis 1918. Wien, 1966. 36–38., 64–67.

Kuhn közös hadügyminiszter a dualizmus első éveiben makacs küzdelmet folytatott, hogy a hadügyminisztérium pozícióját erősítse és bizonyos sikereket ért is el, mégis neki magának és utódainak ebben a bonyolult hierarchiában kellett megtalálniuk a maguk helyét. A mi feladatunk természetesen nem a katonai vezetés hatalmi viszonyainak vizsgálata, hanem az, hogy a közös minisztertanácsban milyen szerepet játszottak a katonai vezető személyiségek.

Katonák a közös minisztertanácsban

Katonai vezetők	1868–1871 (120 minisztertanács)	1872–1877 (67 minisztertanács)	1883–1895 (72 minisztertanács)	1896–1907 (73 minisztertanács)
hadügyminiszter	113 (94,2%)	54 (80,5%)	66 (91,6%)	52 (74%)
tengerészeti osztály vezetője	8 (6,7%)	26 (48,1%)	49 (68,1%)	33 (45,2%)
hadsereg főfelügyelője (Albrecht)	3 (2,5%)	–	–	–
vezérkari főnök	–	2 (3,7%)	3 (4,2%)	13 (17,8%)
katonai kancellária főnöke	–	–	–	–
honvédelmi miniszterek	–	3 (5,6%)	14 (19,3%)	6 (8,2%)

* A honvédelmi miniszter tisztét 1868–71 között Ausztriában a miniszterelnök-helyettes, Magyarországon a miniszterelnök tölti be, ezért nincsen megjelölve a résztvevők között.

A közös hadügyminiszter funkciója, hogy számot adjon a birodalom katonai helyzetéről, a kormányzat hadseregfejlesztési igényeit politikailag és főként katonailag indokolja, mégpedig a civilek számára is érthető formában. (A minisztertanács ugyanis a katonák számára sajnálatosan civil intézmény volt. A magyar honvédelmi miniszter, Fejérváry többször panaszkodott, hogy a jegyzőkönyvek katonai vonatkozásokban szakszerűtlenek, sürgette, hogy a katonai jellegű tanácskozásokra hozzáértő jegyzőkönyvvezetőt rendeljenek ki.⁹⁸) Politikai kérdésekben a hadügyminiszterek a közös minisztertanácson rendszerint rezerváltan viselkedtek.⁹⁹

A haditengerészet főparancsonka, Tegetthoff, 1868 elején egy javaslatot készített legfelső tengerészeti hatóság szervezésére. Jó megoldásnak azt tartotta volna, ha egy önálló tengerészeti minisztérium jön létre ugyanolyan hatáskörrel a tengeri haderő vonatkozásában, amilyennel a *Reichskriegsministerium* rendelkezik a szárazföldi haderőben. „Addig az időpontig azonban, amíg a politikai és más viszonyok egy ilyen önálló tengerészeti minisztérium létrehozását nem teszik lehetővé”, „provizorikus megoldásként” a hadügyminisztériumon belüli tengerészeti osztály szervezését javasolta, s azt, hogy ez a szekció a lehető legnagyobb önállósággal rendelkezzen.¹⁰⁰ Aligha lehet kérdéses, hogy „a pillanatnyi helyzet”, amit Tegetthoff „provizorikusnak” szeretett volna, a közösügyes rendszer volt, amely

98 GMR. 1905. aug. 22. GMCZ. 450.

99 *Diószei I.*: i. m. 271–272.

100 A Reichskriegsminister felterjesztése, 1868. febr. 23. KA. MKSM. 66-8/1/1868.

csak a három közös minisztert ismert. Tegetthoff kénytelen volt tudomásul venni a minisztertanács álláspontját: a haditengerészet igazgatása önálló ugyan, de a tengerészeti költségvetést a delegáció előtt a *Kriegsminister*, a hadügyek felelős minisztere képviseli.¹⁰¹ A dualizmus „provizoriuma” fél évszázadon át tartott. Ez alatt az idő alatt a tengerészeti osztály vezetője lehetett ambíciózus vagy a viszonyokba belenyugvó, szerepe a minisztertanácson nagyon behatárolt volt. Azokra a konferenciákra hívták csak meg, amelyeken az ő reszortjának költségvetése került napirendre. Funkciója a szakemberé, aki szakmai magyarázatot fűz a költségvetési tételekhez; mivel sohasem lépi át hatáskörét, éppen ezért senki sem vonja kétségbe, hogy helye van a közös minisztertanácsban.

Nem ilyen egyértelmű a vezérkari főnök helyzete. Ő a császár első számú katonai tanácsadója s a külügyekre is befolyást gyakorol. A híres történet — amely szerint egy alkalommal vezető civil tisztviselők kifogásolták, hogy a generálisok saját politikát csinálnak, mire Ferenc József azt felelte, hogy „a külügyminiszternek és a vezérkari főnöknek szorosan együtt kell működnie ahhoz, hogy abból valami hasznos dolog jöjjön ki”¹⁰² — ugyan még az abszolutizmus éveiből származik, a császár alapfelfogása azonban az évtizedek során ez ügyben nyilván nem sokat változott.

A vezérkari főnök szerepe viszont az évtizedek során sokszor átalakult. Johnnak, aki sikeres hadvezér és nagytekintélyű hadügyminiszter volt, vezérkari főnökként is volt presztízse. Kikérték a véleményét nemcsak katonai operatív, hanem katonapolitikai kérdésekben is. Az 1870-es években, különösen amikor Gallina áll a vezérkar élén (1869–1874), az intézmény leértékelődik. Igazi jelentőségre majd az 1880-as évektől, Beck vezérkari főnökké történt kinevezésétől tesz szert. Ő a fegyveres erők egészének élén áll, tehát a honvédség és a *Landwehr* is fennhatósága alá tartozik, a gyakorlatban egyenrangú lesz a hadügyminiszterrel.¹⁰³ Azt azonban, hogy a vezérkari főnökség a hadügyminisztérium *Hilfsorganja* vagy önálló hatalmi tényező, nem pusztán a folytonosan változó hatásköri leírások döntötték el.

Ismeretes, hogy Becket egyedülállóan szoros, akár emberinek is nevezhető kapcsolat fűzte a császárhoz, s hogy különösen Albrecht főherceg halála után (1895) tulajdonképpen kiemelték a katonai hierarchiából és olyan kompetenciát juttattak neki, amilyennel egyetlen elődje sem rendelkezett.¹⁰⁴

Ám ez a sajátos helyzet közös minisztertanácsbeli szerepét alig érintette. A dualista Monarchiában ugyanis volt olyan szféra, amit a legfelső döntés önhatá-

101 GMR. 1868. febr. 12. GMCZ. 13.

102 O. Regele: i. m. 65.

103 A vezérkari főnök funkciójának változásairól: *Walter Wagner*: Die k. (u.) k. Armee-Gliederung und Aufgabenstellung. In: Die Habsburgermonarchie i. m. V: Die bewaffnete Macht. Wien, 1987. 373–388. 1900-ban így határozták meg a Generalstabschef feladatát: „An der Spitze des Generalstabes steht ein höherer General, welcher den Titel 'Chef des Generalstabes der gesamten bewaffneten Macht' führt und persönlich unter den unmittelbaren Befehlen Seiner k. u. k. Apostolischen Majestät steht. Der Chef des Generalstabes ist zugleich Hilfsorgan des Reichskriegsministers, richtet als solcher seiner Anträge an diesen, ist jedoch auch befugt über wichtige, in das Ressort des Generalstabes gehörige Angelegenheiten im Wege des Reichskriegsministers an Seine k. u. k. Apostolische Majestät Vorträge zu erstatten und Anträge zu stellen.” *F. Conrad*: i. m. 45.

104 E. Glaise-Horstenau: i. m. 375–376.

múlág nem formálhatott. A tengerészeti osztály vezetője mint egyszerű osztályfőnök ott volt a közös minisztertanácsban, ahol a két ország miniszterelnökét, ha tudta, meggyőzhette a flottafejlesztés fontosságáról. Erre John, Schönfeld, Beck vagy Conrad vezérkari főnököknek nem volt lehetőségük. A *Generalstabschef* nem volt tagja a közös minisztertanácsnak, ha alkalmanként mint külső tanácsadót–felvilágosítót meg is hívták.¹⁰⁵ „A vezérkari főnök mondja meg, hogy mi az, ami a háborúban feltétlenül szükséges, és mi az, ami a békében kívánatos; a hadügyminiszter a lehetőségek határait, amit túllépni nem lehet.” — határozta meg Beck még hivatalbalépése előtt cselekvésének korlátait.¹⁰⁶ Kissé vulgárisan úgy is fogalmazhatnánk: a vezérkari főnök kidolgozhatott nagyszabású terveket a hadseregfejlesztésre, a végrehajtás pénzügyi vonatkozásaiban azonban tehetetlen volt. S ezzel nem hatalmát akarjuk kétségbevonni, csak annak, ha úgy tetszik „alkotmányos” korlátaira utalni. Nyilvánvalóan Beck személyes befolyása nem attól függött, hogy tagja volt-e a közös kormányzatnak. Életrajzírója szerint a hadügyminiszterek, Krieghammer majd Pitreich is egyenesen neki köszönhatték kinevezésüket, az ő emberei voltak. Az, hogy Ferenc József hadgyakorlaton nyilvánosság előtt „öreg barátjának” nevezte — amit egyébként csak koronás főkkel tett meg —, adott olyan politikai súlyt, mintha állandó helyet kap a közös minisztertanácsban.¹⁰⁷ Nyilvánvalóan maga Beck különösebben nem is törekedett erre. Conrad szerette volna elérni, hogy automatikusan részt vehessen a hadsereg ügyeit tárgyaló minisztertanácsokon,¹⁰⁸ Aehrenthal külügyminiszter azonban elutasította. Úgy látta, hogy a hadügyminiszter kellőképpen képviseli a hadsereg érdekeit.¹⁰⁹ Bármennyire személyes konfliktus húzódott is Aehrenthal elvi elutasítása mögött (amelynek tárgyalása témánktól messze vezetne),¹¹⁰ a vezérkari főnök 1911-ben sem lesz tagja a közös minisztertanácsnak. Hasonlóképpen csak alkalmanként vesz részt azokon a két honvédelmi miniszter, érthető módon, a katonai törvényeket tárgyaló minisztertanácsokon. A Kálnoky-érában, amikor a minisztertanácsot eluralta a katonai törvényhozás, a honvédelmi miniszterek gyakran kaptak meghívást.¹¹¹ Azok a katonai vezetők, akik a közösjegyes alkotmá-

105 Leggyakrabban Beck vezérkari főnököt hívták meg a közös minisztertanácsba, őt is leginkább az Albrecht halálát követő évtizedben. A vezérkari főnök azonban, a tengerészeti osztály vezetőjéhez hasonlóan, a delegációk előtt nem jelenhetett meg.

106 O. Regele: i. m. 64.

107 E. Glaise-Horstenau: i. m. 365, 401, 420.

108 Bolfras Aehrenthalhoz, 1911. márc. 26. HHStA., P.A. I, K. 623. III/19.

109 Az uralkodó felszólítja a külügyminisztert, közölje, mely minisztertanácsokra tartja célszerűnek a vezérkari főnök meghívását. Erre válaszol a külügyminiszter: Aehrenthal Bolfrashoz, 1911. okt. 22. Uo. 423/C. d. M.

110 A Conrad-Aehrenthal ellentétéről: F. Conrad: i. m. I. 41 skk.

111 A honvédelmi miniszterek a katonai költségvetés tárgyalásánál nem voltak jelen. Ezek a minisztertanácsokon az országos érdekeket a miniszterelnökök mellett az országos pénzügyminiszterek képviselték. A honvédelmi minisztereket a katonai jellegű törvények előkészítésére hívták meg. Így az 1880–90-es években a népfelkelési, a loállítási, a hadiszolgálmányokra vonatkozó, továbbá a katonaozvegyek és árvák ellátására vonatkozó stb. törvény előkészítésére, valamint a véderő törvény megújításának tárgyalásaira. A kérdés tartalmi vonatkozásait és minisztertanácsai vitáit kimerítően elemzi *Diószegi I.*: i. m. 68–127. A Goluchowski-korszakban a honvédelmi miniszterek azokon a minisztertanácsokon voltak jelen, amelyeken az újonclétszám emelésének ügyét, ill. ennek elmaradása következtében a póttartalékosok tényleges katonai szolgálatra történő behívását tárgyalták: GMR. 1896. aug. 29. GMCZ. 393; GMR. 1899. jún. 29. GMCZ. 415; GMR. 1899. nov. 15. GMCZ. 417; GMR. 1901. nov. 29. GMCZ. 434; GMR. 1902. ápr. 3. GMCZ. 438; GMR. 1904. nov. 28. GMCZ. 448.

nyos kereteken kívül álltak (mint a hadsereg főfelügyelője,¹¹² a katonai kancellária főnökei) ha a minisztertanács szellemi vagy szervezeti előkészítésében részt is vettek, nem jelentek meg magukon a tanácskozásokon.¹¹³ A közös kormányzat alkotmányos fórumán a katonák nem játszottak olyan szerepet, mint amelyet szerettek volna, s mint amelyet Ferenc József személyes hajlama-vonzalma alapján bizonyára biztosított volna nekik.

De valójában nem is volt szükségük erre. A dualista Monarchiában létezett egy másik „közös kormány”, amely ugyan nem volt organikus — de hiszen a közös kormány is csak korlátozottan volt az —, s amelyet a '67. évi törvények nem ismertek, de amely ettől függetlenül nagyon is létezett. A hadügyminiszter, a két honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök alkották a katonai közös kormányzatot. Üléseiken gyakran a császár elnökölt. A katonai konferencia azokat az ügyeket tárgyalta — szakemberek bevonásával vagy anélkül —, amelyeket a közös minisztertanács is. Üléseit a katonai kancellária főnöke készítette elő úgy, ahogy a közös minisztertanácsot a közös külügyminiszter. Jegyzőkönyveit a *Militärkanzlei* vagy a *Kriegsministerium* állagai őrzik.¹¹⁴ De a katonai konferencia nem pusztán szakmai értekezlet, nem arról van szó — ami természetes volna —, hogy katonai szakértők indokolják a katonai terveket (természetesen erre is van számtalan példa). Az új véderőtörvény tervezetét és az újonclétszámemelés ügyét tárgyaló értekezletek során érdemi politikai eszmecsere folyik. A vezérkari főnök például óv attól, hogy a honvédelmi miniszterek kormányuk „soviniszta” befolyása alá kerüljenek. És a magyar honvédelmi miniszter, Fejérváry figyelmezteti Becket, illúzió volna azt gondolni, hogy a nemzeti hadsereg megeremítésére irányuló törekvéseket egyszerűen meg lehet szüntetni. E törekvések léteznek s arra figyelmeztetnek, hogy katonai kérdésekben mindig figyelembe kell venni a két országos kormány álláspontját, egyszerűen nem lehet nélkülük eljárni.¹¹⁵

A katonai konferenciák jegyzőkönyveit olvasva kitűnik: azok célja nem a közös minisztertanácsok katonai előkészítése (illetve nem csak az). A *militärische Conferenz* olyan fórum, ahol nem kell a két kormány, s ezen keresztül a két parlament által képviselt különérdekekre tekintettel lenni, ahol a birodalmi érdeket töretlenül lehet képviselni. A két honvédelmi minisztertől politikai loyaltást követelnek a közös hadsereg érdekei iránt saját kormányukkal szemben is. Hogy a hadügyminiszter felszólítja a két honvédelmi minisztert, legyenek segítségére a két kormány részéről egyaránt tanúsított ellenállás megtörésére¹¹⁶ — ez akár ter-

112 Albrecht főherceg 1870-ben a porosz–francia háborúban való állásfoglalást tárgyaló három minisztertanácsban vett részt: GMR. 1870. júl. 18. GMCZ. 67; GMR. 1870. aug. 15. GMCZ. 77; GMR. 1870. aug. 30. GMCZ. 81. Ferenc Ferdinánd korszakunkban, tehát 1907 végéig nem jelent meg közös minisztertanácsban.

113 Főként olyan esetekben, amikor a közös minisztertanács összehívását az uralkodó kezdeményezte, a szervezés vagy annak megindítása a katonai kancellária feladata volt.

114 Protokoll über die... Beratung betreffend den Ausbau unseres Wehrmachts auf Grund eines neuen Wehrgesetzes 1896. jan. 18–19. KA. KM. Präs. 26-1/5/1896 (a császár elnöklété alatt). Ugyancsak az uralkodó elnöklété alatt: Beratung zur endgiltigen Feststellung eines Gestzenwurfes betr. Erhöhung des Rekrutencontingentes 1896. ápr. 15. Uo. MKSM. 20-1/1/1899; 1901. jan. 6. Uo. 20-1/2/1901; 1901. szept. 21. Uo. 26-1/8/1901 stb.

115 Militärische Conferenz, 1896. jan. 19. Ld. 114. sz. jegyzet.

116 Militärische Conferenz, 1899. máj. 19. A hadügyminiszter javaslatot dolgoz ki az újonclétszám-emelésre, s amikor tervet mindkét kormány elutasítja, a két honvédelmi miniszterhez fordul támogatásért az országos kormányokkal szemben: Krieghammer a 1900. nov. 7. KA. KM. Präs. 26-1/1/1900.

mészertesnek is tekinthető. De hogy alkalmanként a két honvédelmi minisztertől titoktartást kívánnak saját kormányukkal szemben¹¹⁷ — ez külön katonai kormányzat létét bizonyítja, egy olyan kormányzatét, amely feltétlenül elvárja az országos minisztertől a birodalmi érdek primátusának elismerését.

Az is megesik, hogy a katonai kabinetiroda főnöke hívja össze értekezletre a közös minisztereket katonai ügyekben, azokat tehát, akiket máskor a külügyminiszter. Ilyenkor csak a közös miniszterek és a vezérkari főnök vannak jelen, a két miniszterelnök nincsen. Ezeket az értekezleteket közös minisztertanácsnak tekintik, úgy hívják össze, úgy hivatkoznak a későbbiekben rájuk, de jegyzőkönyveiket nem a *Kabinettskanzleiben* őrzik, hanem a *Kriegsministerium* anyagában, és más az iratok felzete is.¹¹⁸ Itt nyilvánvalóan nem aktakezelési pongyolasággal, irrattani aprósággal van dolgunk. Az a közös minisztertanács, amit a külügyminiszter hív össze a két miniszterelnök részvételével *alkotmányos* intézmény, a kiegyeztetés hozta létre, határozta meg feladatát-jogkörét. Feladata — kissé leegyszerűsítve —, hogy a közös költségvetést és az azt indokló külpolitikai expozét a quasi parlamenti fórum, a delegációk számára előkészítse. A két miniszterelnök és közvetve a közös miniszterek ottani szereplését befolyásolja, hogy álláspontjukat a delegációk előtt képviselniük kell. Az a „közös minisztertanács”, amit Bolfaras, a katonai kabinetiroda főnöke hív össze, független minden képviseleti testülettől, éppúgy, mint az a katonai konferencia, amelyen a két honvédelmi minisztert saját kormányával szemben is titoktartásra kötelezik.

Ha a külügyminiszter által egybehívott közös minisztertanács parlamenti felelőssége is csak korlátokkal érvényesült, a katonák a gyakorlatban létrehoztak egy olyan testületet, amely számára a parlamenti felelősség még közvetve, még ilyen korlátokkal sem létezett.

117 A már idézett 1896. jan. 18-i és 19-i tanácskozás határozatának zárópontja: „Die ganze Vorlage [az új véderőtörvény tervezetéről van szó] ist bis auf weiteren Befehl seiner Majestät selbst gegen die Regierungen geheim zu halten.”

118 1896. febr. 17. KA. MKSM. 20-1/3/1896. Valószínűleg ilyen konferencia volt 1896. jún. 28. KA.KM. Präs. 16-19/4,5/1896. Ld. É. Somogyi: Die Protokolle, i. m. 24. 1. jegyzet. A konferenciára hivatkozik Krieghammer Goluchowskihoz, 1896. aug. 17. HHStA. PA.I, K.656. C. d. M./XI-119. Hasonló értekezletet tartottak a póttartalékosok tényleges szolgálatra történő behívása, ill. az újonclétszám-emelés ügyében, 1902. nov. 1. KA.KSM. 82-1/8/1902.

IZSÁK LAJOS

A POLGÁRI PÁRTOK FELSZÁMOLÁSA ÉS AZ EGYPÁRTRENDSZER LÉTREHOZÁSA MAGYARORSZÁGON

Lengyelországban, Szklarska Poreba üdülőhelyen tanácskoztak 1947. szeptember 22–27-én a Szovjetunió és hat európai „népi demokratikus ország” pártja, köztük a Magyar Kommunista Párt (MKP), valamint a francia és olasz kommunista párt képviselői. A tanácskozás napirendjén a nemzetközi helyzet és a kommunista pártok egymás közötti kapcsolatainak az ügye szerepelt. A résztvevők A. A. Zsdanovnak, az SZKP főideológusnak a nemzetközi helyzetről adott tájékoztatója alapján elfogadták azt az álláspontot, mely szerint a világon „két tábor” alakult ki: egyik „az imperialista, demokrácia-ellenes”, melynek az amerikai világuralom megteremtése és a demokrácia megsemmisítése a célja, a másik pedig „az imperialistaellenes, demokratikus tábor”, amely az imperialista rend aláadását és a demokrácia megszilárdítását tartja fő feladatának. Zsdanov így mesterségesen kettéosztotta a világot azzal, hogy végső fokon mindenkinek az említett „két tábor” valamelyikéhez kell tartoznia. Emellett még azt is hangsúlyozta, hogy „a háború utáni korszak e fő feladatának [a békének] megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep”.¹

A „vezető szerep” felelevenítése nemcsak egy korábbi időszak hibás szemléletét tükrözte, hanem a gyakorlatban is további, nagyon súlyos hibákhoz vezetett. További uniformizáló és erőszakos politikai következmény volt az is, hogy a résztvevők a kommunista pártok között meglazult kapcsolatok erősítésére Tájékoztató Iroda felállítását határozták el, melynek feladata lett „megszervezni a pártok tapasztalatának egymás közötti kicserélését és szükség szerint — kölcsönös megegyezés alapján — összeegyeztetni azok tevékenységét”.²

A tanácskozáson az MKP képviselőiben Farkas Mihály és Révai József volt jelen. Beszámolójukban nemcsak annak jelentőségét emelték ki, hogy „az SZKP részéről Sztálin elvtárs két olyan közeli munkatársa vett részt és játszott vezető szerepet az értekezlet munkájában, mint Zsdanov és Malenkov elvtársak”, hanem döntően azt, hogy „a legfontosabb kommunista pártok együttműködésének szervezeti feltételeit újra megteremtették a Tájékoztató Iroda létesítésével”.³ Kü-

1 A tartós békéért, népi demokráciáért. Kilenc kommunista párt lengyelországi értekezletének beszámolója (1947. szeptember). Bp. 1947. 7–18.

lön is felhívták az MKP Politikai Bizottsága tagjainak a figyelmét arra, hogy a konferencia nemcsak megvetette az alapját az amerikai imperializmus ellen folytatott harc „koordinált taktikájának”, hanem konkrét útmutatásokat is adott pl. azzal, hogy a koalíciós kormányokban való részvétel önmagában csak akkor jelent egyben a hatalomban való részvételt is, ha a „kommunista pártok a koalíciós kormányokban elfoglalt pozícióikat tényleges hatalmi pozíciók elfoglalására és azok kiszélesítésére tudják felhasználni”. A szovjetek azt is tanácsolták a résztvevőknek, hogy a kommunista pártok rendelkezzenek a fegyveres erők felett és „ezen a területen olyan politikát kell folytatniok, mely nem a hatalom megosztására, hanem minden más erőnek a fegyveres erők fölött való rendelkezéséről való kizárására vezet”.⁴ Egyöntetű volt az értekezleten az a vélemény is, hogy a burzsoáziát nemcsak a politikai hatalomból kell kiszorítani, hanem „gazdasági hatalmának összeszűkítésére, végső fokon megsemmisítésére” kell törekedni.

A Tájékoztató Iroda állásfoglalása alapján Farkas és Révai egyúttal megfogalmazta az MKP további teendőit is. Témánk szempontjából két dolgot kell kiemelni: az egyik „az új koalíció kialakítására irányuló politikai vonal végrehajtásának meggyorsítása” az ehhez szükséges rendszabályok sürgős kidolgozásával, s egyúttal a „Pfeiffer-párt szétzúzása”, a másik pedig az, hogy „szilárdan ki kell tartani ama álláspont mellett, hogy kulcspozíciók átengedéséről sem a hadseregben, sem a rendőrségen nem lehet szó”.⁵ Az intézkedések kidolgozásával és következetes végrehajtásával megkezdődött az „új koalíció” kialakítása, s ezzel együtt a polgári pártoknak a politikai életből való kiszorítása.

A Magyar Függetlenségi Párt feloszlata

A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága közvetlenül a választások után (1947. szeptember 1-jén) értékelte azok eredményeit és foglalkozott a párt jövőbeni politikájának kérdéseivel. Különösen nagy figyelmet szentelt annak a ténynek, hogy Magyarországon még igen számottevő polgári, ellenzéki erő van. Így elsősorban a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Párt (MFP), amelyről az értekezletről kiadott közlemény azt állapította meg, hogy „demokráciellenes aknamunkáját meg kell és meg fogjuk hiusítani”.⁶ Rákosi Mátyás szeptember 2-i nyilatkozatában nem hagyott kétséget afelől, hogy a jövőben a kommunista párt egyik legfontosabb feladata az MFP elleni kíméletlen harc lesz: „A demokrácia mint a múltban, úgy a jövőben is örömmel vesz minden segítő kezét, de élesen elutasít minden olyan szervezkedést, amely — mint Pfeifferék pártja — a régi úri rend szolgálatában a demokrácia aláadására tör.”⁷ Egyúttal sikerült hasonló nyilatkozatra rávenni a Nemzeti Parasztpárt vezetőit is. Az MKP közleményével egyidőben ugyanis a *Szabad Szó* is leszögezte: „A választás... a demokráciellenes erők kétségtelen vereségét eredményezte és nem képzelhető el, hogy Pfeiffer pártja bármilyen formában tényezővé válik.”⁸ Az MKP PB határozatát Rákosi a

4 Uo.

5 Uo.

6 *Szabad Nép*, 1947. szeptember 2.

7 Uo.

8 *Szabad Szó*, 1947. szeptember 2.

Központi Vezetőség szeptember 11-i ülésén a következő kijelentésekkel „erősítette” meg: „A mi véleményünk az, hogy Pfeifferékkel szemben nemcsak ideológiai harcot kell indítani, hanem ki kell harcolni azt is, hogy kikerüljenek a parlamentből. A mi demokráciánk fiatal és vékony, porcogós csontozata nem bírja még el, hogy egy fasiszta csoport a nehéz gazdasági viszonyok kihasználásával aknamunkát végezzen. Mi azonkívül Pfeifferék eltávolítását az erőviszonyok további megváltoztatása céljából is forszírozzuk.”⁹ S mindezt a Tájékoztató Iroda megalkakulása előtt két héttel hangsúlyozta Rákosi. „Rákosi politikai éleselmjűségéről sokat mond az a tény — érthetünk egyet Charles Gati álláspontjával —, hogy Szklarska Poreba előtt éppoly hathatósan alkalmazta a fokozatosság sztálini politikáját, mint a harciasságát és megütközését utána. 1947–48 telén a magyarországi koalíciót látszatkoalícióvá silányította, olyan kommunista rendszerre, amelyben néhány névleges nem kommunista bábfigura leplezte a drámai változást. Azt tudniillik, hogy a Kominform alakuló ülése vízvázasztó volt, amely a magyar párt politikájában is fordulatot hozott.”¹⁰

A választások után az MFP kevés figyelmet fordított szervezeti élete stabilizálására és konszolidálására, mivel „vezetési” problémákkal, illetve a megszerzett mandátumok elosztásával volt elfoglalva. Az MFP vezetőségén belül a pártszervezés irányítását illetően már 1947. szeptember 5-én, néhány nappal a választások után nézeteltérésre került sor Pásztor Tamás és Vásáry István között. A szervezés irányítását ugyanis Pásztor helyett Vásáry szerette volna átvenni.¹¹ Hasonló módon vitát váltott ki az MFP-ben az is, hogy Pfeiffer Zoltán javaslatával szemben Pásztorék a „vidékiek” rovására a nagybudapesti listán szereplő kerületi elnököket szerették volna bevenni a parlamentbe. A párton belüli vitát azonban hamarosan a „kivárás” váltotta fel. Az MFP vezetői ugyanis elég gyorsan felismerték, hogy még a közel 40 %-nyi ellenzéki szavazat birtokában sem lehet „tiszta” polgári kormányt alakítani, azaz nem lehet a munkáspártok nélkül kormányozni. Az MFP lapja, az *Ellenzék* egy lehetséges polgári kormányról a következőket írta: „Komoly politikai körök ezzel a gondolattal nem is foglalkoztak. Elsősorban a parlamenti többség is bizonytalan lábón állna, de ezen túl: sarkalatos tétele a magyar politikának, sőt a magyar életnek, hogy munkáspártok nélkül kormányozni nem lehet. Ez a magyar politikai élet polarizálódását idézné elő, ez pedig egyértelmű a görögországi helyzettel, amire senki sem kívánczik.”¹² A választások utáni első hét belpolitikai „csatározásait”, a lehetséges pártpolitikai kombinációkat elemezve szeptember 6-án maga az MFP szögezte le: „Nem azért vannak ellenzéki pártok, mert vezetőiknek szereplési mániája van, hanem mert minden mástól elütő, határozott programot képviselnek az ellenzéken belül is.”¹³ Így a polgári ellenzék számára legfeljebb arra nyílt mód, hogy kívülről próbáljon ellentéteket szítani a koalíció táborában, vagy a koalíción belül olyan elemekkel keresen kapcsolatot, akik támogatják az ellenzéki politikát. Ez utóbbi szempontból Pfeifferék a kisgazdapárt mellett a Szociáldemokrata Pártra számítottak. Az SZDP szeptember első napjaiban tanúsított magatartásának ismeretében azt re-

9 PIL 274/3–104.

10 *Charles Gati*: Magyarország a Kreml árnyékában. Bp. 1990. 124.

11 PIL 253/1–53.

12 *Ellenzék*, 1947. szeptember 6.

13 Uo.

mélték, hogy a szociáldemokraták „erélyes fellépése” megakadályozza vagy legalábbis késlelteti a „szocialista fordulat”-ot. Erre alapozva Pfeiffer Zoltán az MFP 1947. szeptember 9-én tartott vezetőségi ülésén azt hangsúlyozta, hogy „nekünk már nem kell mást tenni, csak összehúzódnva várni az eseményeket”, és ha majd kiírják a községi választásokat, amelyhez a párt vezetői igen nagy reményeket fűztek, „akkor kell a szervezetekkel az érintkezést újra felvenni és akkor a párt még nagyobb győzelmet arat”.¹⁴ Így a pártszervezés kérdésében is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy egyelőre csak „minőségi” szervezést folytatnak: elég, ha két-három párttag tartja a kapcsolatot a központtal, mégpedig elsősorban olyanok, akik a tömegekre is hatással vannak.

Az MFP vezetői azonban csak a pártszervezés terén voltak passzívak. Sajtójukban és az országgyűlésen minden alkalmat megragadtak ellenzéki álláspontjuk kifejtésére. Az MKP által szeptember 6-án meghirdetett kormányprogram-javaslatra „A Rákosi-program ellenzéki bírálata” címmel az *Ellenzék* közölte a párt hivatalos állásfoglalását. Ebben ugyan helyeselték a kommunista pártnak a közigazgatás reformjára, az önkormányzati élet fejlesztésére, a mezőgazdasági érdekképviseleti törvény megalkotására és a korrupció letörésére tett javaslatait, de ugyanakkor azt is leszögezték, hogy „ellenezzük elsősorban a további államosításokat” — ami ekkor a nagybankok államosítását jelentette. Hiányolták és egyben követelték is, hogy az MKP javaslata miatt nem foglalkozik a népszavazás, a referendum intézményének bevezetésével, az új választójogi törvény megalkotásával, a rendeleti kormányzás helytelenségével, a jogrendszer bizonytalanságával és a B-lista revíziójával. Szerintük az MKP javaslata bénítólag hatott a magánkezdeményre is.¹⁵ Az MFP elsőként csatlakozott a Polgári Demokrata Pártnak az egész választás ellen benyújtott petíciójához is: „petíciós úton vagy anélkül, de mindenképpen új választás kiírását követeli a Magyar Függetlenségi Párt”.¹⁶ Ugyanakkor még az új kormány megalakulása előtt azt is tudomására hozták szavazóiknak és a többi pártnak, hogy „Mi — ha úgy fordul, egyedül is — őrzői leszünk a magyar nép ezeréves vágyainak, ragaszkodunk a polgári életforma gondolatához és gyakorlatához az egy és örök, jelző nélküli demokrácia tisztas elveihez, a jogegyenlőséghez, a többségi elvhez, a kisebbségi jogok tiszteletben tartásához... A legélesebben visszaautasítjuk azt a pártsovinizmustól fűtött, felháborító elméletet, hogy aki a hatalom pártjaira szavazott, az demokrata, aki pedig ránk, az ellenzékre adta a voksát, az fasiszta.”¹⁷

A Magyar Függetlenségi Párt próbálkozásai azonban nem vezettek sikerre. A választások után nemcsak a baloldalt és a kommunista pártot „tették felelőssé” azért, hogy őket „a reakció vádjával”, a „fasiszta párt” elnevezéssel illetik és a párt betiltását követelik, hanem az új kormányt is. Szeptember 26-án, két nappal az új kormány megalakulása után Pfeiffer Zoltán küldöttség élén kereste fel hivatalában Dinnyés Lajos miniszterelnököt. Beadványukban joggal kifogásolták, hogy az MFP-vel szemben még „ma is olyan uszítás folyik, amire nem volt példa a magyar politikai életben”, és „ezeknek következményeiért elsősorban a magyar

14 PIL 253/1–53.

15 *Ellenzék*, 1947. szeptember 13.

16 *Ellenzék*, 1947. október 4.

17 *Ellenzék*, 1947. szeptember 20.

kormány a felelős”.¹⁸ Tudomására hozták a miniszterelnöknek azt is, hogy a Magyar Függetlenségi Párt eleve elhárítja magától a felelősséget, „ha ezeknek a jelenségeknek a nyomán esetleg olyan sajnálatos események következnek be, amelyeknek belföldi és nemzetközi hatása ki sem számítható”.¹⁹ Kérték Dinnyést, illetve a kormányt, hogy az ellenzékkel szemben az „indokolatlan és oktalan” provokáció szűnjék meg. Kívánságaik teljesítése fejében azt ígérték, hogy a koalíció pártjaival együtt részt vesznek az ország újjáépítésében.

Az MKP — szeptember eleji állásfoglalásának megfelelően — a kormányprogram kidolgozása mellett egyik legfontosabb feladatának az MFP elleni harcot tekintette. A kormányprogram nyilvánosságra hozatala alkalmával Rákosi Mátyás a Hősök terén rendezett nagygyűlésen — 300 000 főnyi hallgatóság előtt — nyíltan kijelentette, hogy a kommunista párt az MFP-vel szemben a legkíméletlenebb harcot fogja folytatni.²⁰ Szeptember közepén, az MKP egyre fokozódó nyomása alatt Pfeifferék közvetítő útján megpróbáltak kapcsolatot keresni a kommunista párt vezetőihez, és „megfelelő politikai biztosítékok fejében” felajánlották, hogy a jövőben fokozatosan lemondadják és eltávolítják soraikból azokat a képviselőket, akiknek parlamenti működése alkalmas lehet a „zavarkeltésre”.²¹ A többi pártot is hasonló ígéretekkel próbálták megnyerni.²² Az MFP-nek ezek az akciói azonban nem találtak támogatásra. Szeptember végén ugyanis az MFP felszámolásáért indított politikai kampánnyal párhuzamosan a kommunista párt jogi sikon is megindította a harcot Pfeifferék ellen.²³

1947. október 3-án a választási szövetség négy pártja (MKP, SZDP, NPP és FKGP) és a Magyar Radikális Párt választási visszaélésekre, mindenekelőtt a „hamis ajánlási ívekre” hivatkozva petícióval támadta meg a Magyar Függetlenségi Párt mandátumait.²⁴ A kezdeményezés az MKP-től eredt. A kommunista pártban ugyanis már közvetlenül a választások után felmerült a petíció gondolata, de azt szerették volna elérni, hogy a petíciót a koalíció négy pártja közösen nyújtsa be. Az NPP és az SZDP vezetői lényegében támogatták a kommunista párt kezdeményezését, de a kisgazdapárti vezetők ingadozása miatt nem sikerült azonnal közös koalíciós álláspontot kialakítani. Az FKGP csatlakozása után viszont — nem kis meglepetésre — a szociáldemokraták jelentették be, hogy pártjuk még nem döntött véglegesen a petíció ügyében. Az SZDP magatartásának hátterében az állt, hogy a szociáldemokraták egy része valójában távol szeretne volna magát tartani az MFP-nek az országgyűlésből való eltávolításától.²⁵ A petíció benyújtásával egyidejűleg a kommunista párt felhívására és ösztönzésére országsszerte gyűlések követelték a Pfeiffer-párt betiltását.²⁶

A petíció után az MFP még a korábbiaknál is erősebben demonstrálta ellenzékiségét. Az MFP ellen-kormányprogramot most ugyan nem dolgozott ki, hanem

18 PIL 274/7–237.

19 Uo.

20 *Rákosi Mátyás: A fordulat éve.* Bp. 1948. 196.; *Szabad Nép*, 1947. szeptember 7.

21 PIL 274/7–237.

22 *Világ*, 1947. október 16.

23 *Szabad Nép*, 1947. szeptember 21.; *Világ*, 1947. október 2.

24 *Szabad Nép*, 1947. október 4.

25 PIL 274/16–132.

26 Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: ÚMKL). Dinnyés Lajos miniszterelnök iratai 1947–1948. 1. doboz; PIL 274/16–99.

Moór Gyula jogászprofesszor, a pártvezetőség tagja fejtette ki a párt álláspontját a kormányprogrammal kapcsolatban. Az országgyűlés október 8-i ülésén közbekiáltásokkal, nagy hangzavarral kísért felszólalásában Moór Gyula megpróbálta kivédeni a pártját ért támadásokat. Kommunista- és baloldallelenezes kijelentései után ismételten helytelenítette a kormányzat addigi intézkedéseit, mindekelőtt a hároméves terv beindítását, a bankok állami kezelésbe vételének a kormányprogramban kitűzött célját, majd az ellenzéki pártok együttműködésének szükségességére hívta fel hallgatósága figyelmét. Végül pedig „tökéletes és teljes bizalmatlanságot” jelentett be a kormány iránt.²⁷

Ugyanezen a napon hangzott el az országgyűlésben Révai József felszólalása is. A belpolitikai kérdések közül az erős, „homogén koalíció” szükségességét emelte ki, s nyílt támadást intézett a Pfeiffer-párt ellen, amely szerinte gyűjtőmencéje „minden sötét erőnek” Magyarországon. Ugyanakkor Révai a nyilvánosság előtt először tett említést a kilenc európai kommunista és munkáspárt lengyelországi értekezletéről. A Tájékoztató Iroda megalakulását Révai a következőkben foglalta össze: „Ez az értekezlet nem kommunista ügy volt csak, ez az értekezlet ügye volt minden demokratikus erőnek, mindenkinek, aki a békét és a nemzeti függetlenség ügyét a szívén viseli. Ez az értekezlet felhívást jelentett be a béke, a nemzeti függetlenség és a demokrácia erői számára, hogy tömörüljenek, és ez, tisztelt Országgyűlés, nem a Magyar Kommunista Párt magánügye, ez egyben a magyar nemzet ügye is... Ez az értekezlet erőgyarapodása a magyar munkásságnak és erőgyarapodása a mi pártunknak is, erőgyarapodása a kommunista pártnak, mint a magyar függetlenség és a magyar demokrácia leg-hűbb harcosának. Ez az értekezlet nemcsak bennünket erősít, hanem azt az egész táborot, mely kész a békének, a demokráciának és a nemzeti függetlenségnek az ügyét megvédeni minden erővel a belső ügyeinkbe avatkozó, a függetlenségünkre törő és a belső reakciót támogató imperialistákkal szemben. Ez az értekezlet — és ezért is a magyar ügyről van szó — hadat üzen a függetlenség ellenségeinek, a béke ellenségeinek, a demokrácia ellenségeinek, hadat üzen — és ennél a hadüzenetnél ott voltunk mi, magyar kommunisták is — az ellenség ötödik hadoszlopának.”²⁸ Révai József felszólalásából — különösen annak befejező mondataiból — érezhető volt, hogy a kommunista párt támadása a Magyar Függetlenségi Párt ellen irányul. A Pfeiffer-párt magatartását azonban nem befolyásolta Révai fenyegetése. A párt képviselői október 22-én ellene szavaztak a munkásbíráskodásról szóló törvényjavaslat sürgősségi indítványának, majd elutasították az uzsorabíróügyi különtanácsokról szóló törvényjavaslatot, s nem fogadták el az államháztartás vitelének meghosszabbítására adott felhatalmazást sem.²⁹

Az országgyűlési vitákkal párhuzamosan tovább folytak a párt elleni tiltakozó akciók, s egyúttal sor került néhány, az MFP-t közelebbről is érintő adminisztratív intézkedésre is. Október első napjaiban a Belügyminisztérium szervei őrizetbe vették Sólyom Fekete Vilmost, a párt adminisztratív titkárát. Október 12-én a Magyar Ifjúság Országos Tanácsa — kommunista kezdeményezésre — nyilatkozatban ítélte el Pfeifferék „úri Magyarországot visszasíró” politikai törekvéseit.³⁰

27 Országgyűlési Napló (a továbbiakban: ON) I. Bp. 1948. 146.

28 Uo. 115.

29 Uo. 489. és 529., valamint Szabad Nép, 1947. október 23.

30 Szabad Nép, 1948. október 8. és 1947. október 12.

Október 13-án a Sportcsarnokban a nagybuda pesti pártaktíva előtt Farkas Mihály kijelentette: „Nem titkoljuk, hogy annak a petíciónak, amelyet a négy koalíciós párt és a radikálisok adta be Pfeifferék ellen, az a célja, hogy a választási bíróság megsemmisítse Pfeifferék képviselőinek mandátumát.”³¹

Az egyre erőteljesebbé váló támadások idején, 1947. október 20-án kezdődött meg a „petíciós per” a „hamis ajánlások” ügyében. A tárgyaláson az MFP-t a pártvezér, Pfeiffer Zoltán képviselte. Először formai kifogásokat próbált emelni (pl. nem a beérkezés sorrendjében tárgyalják a petíciót), majd kijelentette, hogy pártja mandátumainak megsemmisítése „a demokrácia súlyos megsértése lenne, mert az nem megengedhető, hogy egy hétszáz ezer főnyi tömeg a parlamentben képviselet nélkül maradjon”³² Az MKP ösztönzésére a baloldal megpróbálta visszautasítani Pfeiffer állításait. Zsolt Béla például azt fejezte, hogy a pártvezér a múltban azok közé tartozott, „akiket a reménytelen időkben a reménykedő demokraták a jövő számára számontartottak. De forduljon csak hátra az ülésteremben s vegye szemügyre 1944 előtti tiszta szemeivel pártja tagjait, akikről azt hallottam, hogy csak most, utólag akarja revideálni politikai és személyi priuszukat”, s egyúttal a radikális párt nevében is követelte az MFP mandátumainak megsemmisítését.³³ A Nemzeti Parasztpárt 1947. november 1–2-án ülésző nagyválasztmánya előtt pedig Veres Péter pártelnök az MFP-vel kapcsolatban leszögezte: „Ez a párt mint politikai képződmény ellensége a demokráciának, egyben a magyar népnek is, és aszerint kell kezelni.”³⁴

A Magyar Függetlenségi Párt feloszlását a nemzetközi erőviszonyok átalakulása mellett magán a párton belül kialakult helyzet is elősegítette. Pfeiffer Zoltán, miután kitudódott, hogy a budapesti népfőgyűlés az országgyűlés elnököhöz kiadatási kérelmet nyújtott be ellene, november 4-én váratlanul nyugatra távozott.³⁵ Az Amerikai Egyesült Államokba érkezve november 13-án nyilatkozatot tett közzé, amelyben élesen kirohant a Szovjetunió és az MKP ellen, s a nyugati országok beavatkozását szorgalmazta. A nyilatkozat valóságos földrengést okozott az MFP-n belül, s másnap a parlamentben Ráth András (Reicher Endre) kijelentette: „ennek a nyilatkozatnak a hangja olyan, hogy felment bennünket az alól a kötelezettség alól, hogy Pfeiffer Zoltán védelmében bármilyen formában kiálljunk.”³⁶ Az MFP sorai azonban valójában már ezt megelőzően is bomlásnak indultak.

Röviddel a szeptember eleji, a képviselői mandátumok elosztása körüli, párton belüli viták után Hegymegi Kiss Pál, a „hetesfogat” egyik tagja néhány párthívével együtt kilépett a pártból.³⁷ Ez váratlanul érte Pfeifferéket, de a sor még folytatódott: szeptember végén és október első napjaiban Párkányi Ferenc, Palinay Ferenc és néhány társuk szintén bejelentették a pártvezetőségnek kilépési szándékukat.³⁸ Ekkor már Miklós Bélának is az volt a szándéka, hogy a „Függetlensé-

31 Szabad Nép, 1947. október 14.

32 Szabad Nép, 1947. október 24.

33 Haladás, 1947. október 23.

34 PIL 284. f. V.cs.

35 ON I. 737.; Szabad Nép, 1947. november 6.

36 ON I. 1024.

37 PIL 253/1–53.

38 Világ, 1947. október 7.

gi Párt azon képviselőivel, akik politikai felfogásával és parlamentáris tevékenységével egyetértének, új pártot alakít”.³⁹ Nem véletlenül próbálta kozmetikázni a kilépések jelentőségét a párt sajtóorgánuma: „A Magyar Függetlenségi Párt változatlanul hordja az ellenzékiiség összes terheit és hátrányát. Annak ellenére, hogy állandóan a pártban történő bomlásról adnak hírt a baloldali lapok, a pártból mindössze két volt szabadságpárti képviselő vált ki. Kiválásuknak sem oka, sem értelme nincs.”⁴⁰ Pfeiffer Zoltán távozása után Futó Dezső is kilépett a pártból és lemondott az *Ellenzék* szerkesztéséről is.⁴¹ Az MKP nevében ugyanebben az időszakban Rajk László belügyminiszter ismételten leszögezte: „A pfeifferisták pártjának működését minél hamarabb fel kell számolni, képviselőiknek nincs helyük a magyar parlamentben.”⁴²

A pártelnök távozása után — az MKP egyre fokozódó nyomása alatt — a pártvezetőség még egyszer megpróbálta az MFP sorait rendezni. November elején Miklós Béla, Zsedényi Béla és Pardi Ferenc háromtagú „direktóriumot” alkotva átvette a párt vezetését, sőt új Politikai Bizottságot is „választottak”, amelyben Hódy György, Keresztes Tamás, Vásáry József, Szenner József, Moór Gyula, Vándor Ferenc és Ráth András kapott helyet.⁴³ A párt teljes széthullását azonban így sem tudták megakadályozni.

November második hetében szakításra került sor a párt Zsedényi Béla mögé felsorakozott képviselői, illetve a Miklós Béla vezette csoport között.⁴⁴ Miklós Bélának az agonizálás utolsó óráiban kísérletet tettek arra, hogy felvegyék a kapcsolatot az MKP-val. 1947. november 13-án Miklós Béla és Pardi Ferenc az MFP Országos Elnöksége nevében levélben fordultak Farkas Mihályhoz, az MKP helyettes főtitkárához és „az ország nehéz gazdasági helyzetére és a nemzeti összefogás szükségességére” hivatkozva „tárgyalásokat” kezdeményeztek. Farkas válasza — „Önökkel nincs mit tárgyalni, s valószínűleg valami tévedésről van szó”⁴⁵ — azonban egyértelműen tudomására hozta Miklósnak, hogy pártjuk sorsa végleg megpecsételődött. Révai József pedig a *Szabad Nép* 1947. november 16-i számában megjelent, „Amiben nem ismerünk tréfát” című vezércikkében hozta az MFP vezetői és a közvélemény tudomására: „Aki a Pfeiffer-párt programjával kapott mandátumot, az egyetlen módon határolhatja el magát hazaáruló vezértől: ha lemond a mandátumról, visszavonul a magánéletbe és megvárja, amíg a magyar demokrácia elfelejti a hazaáruló Pfeifferrel való kapcsolatait. Aki erre nem hajlandó, azt meg kell fosztani mandátumától.”

Közben a párt tovább bomlott, sorait egyre több képviselő hagyta el. 1947. november 18-án Zsedényi Béla és 11 társa — köztük Vásáry István, Vásáry József, Pásztor Tamás, Érdy Sándor és Hajdú Kálmán — jelentette be az országgyűlésben az MFP-ből való kilépését.⁴⁶ A pártvezetőség, illetve a képviselőcsoport felbomlásával párhuzamosan az MKP adminisztratív fellépése következté-

39 ÚMKL II/1. a.

40 *Ellenzék*, 1947. november 1.

41 *Szabad Nép*, 1947. november 6.

42 *Szabad Nép*, 1947. november 10.

43 ÚMLK II/1. a.

44 *Világ*, 1947. november 13.

45 PIL 274/7–237.

46 ON I. 1758–1759.

ben november közepére az MFP vidéki „szervezetei” is lényegében megszűntek létezni.⁴⁷

Az Országos Nemzeti Bizottság november 19-i ülésén foglalkozott az MFP ügyével. Szakasits Árpád kifejtette: a „nemzet érdekeivel nem egyeztethető össze az, hogy a magyar demokráciában politikai tevékenységet folytasson olyan párt, amelynek nyilvánvaló célja a demokrácia aláásása s a nemzeti függetlenség elárulása és amelyet további működése esetén kétségkívül külföldről irányítanak”. Egyúttal javasolja, hogy az ONB tegyen konkrét lépéseket az MFP felszámolására. Az ONB ezután egyhangú határozatban javasolta a kormánynak az MFP haladéktalan felszámolását.⁴⁸ A Választási Bíróság november 20-i határozatát, amely a Magyar Köztársaság nevében kimondta a Magyar Függetlenségi Párt feloszlását, az országgyűlés másnapi ülésén ismertették.⁴⁹ Rajk László belügyminiszter javaslatára a kormány 1947. november 30-án mondta ki a Pfeiffer-párt feloszlátását.⁵⁰ Az MFP feloszlátása után a *Népszava* vezércikke találóan jellemezte a helyzetet: „... a Pfeiffer-párt feloszlátásával szintén lezárult egy periódus és megkezdődött egy új, amit joggal nevezhetnénk Barankovicsék nehéz órájának”.⁵¹

A Demokrata Néppárt „önfeloszlátása”

1947 szeptemberében választút elé került a Demokrata Néppárt (DNP) és a Keresztény Női Tábor is. A választásokat követő napokban Barankovics István tárgyalásokat folytatott Tildy Zoltán köztársasági elnökkel, valamint a koalíciós pártok vezetőivel, s többek között szóba került a DNP koalícióban való részvétele is.⁵² A párt választási sikerei (a DNP több mint 820 000 szavazatot szerzett a választásokon, s így a pártok rangsorában a második helyet foglalta el) viszont arra ösztönözték a DNP vezetőit, hogy továbbra is ellenzékben maradjanak.⁵³ A DNP azonban választási sikerei ellenére sem tudott hatékony politikai erővé válni. Ennek egyik oka, hogy a választások után igen kevés figyelmet fordítottak szervezetük kiépítésére. „Amelyik párt a belső kiépítést nem végzi el, készüljön el a kimúlásra — szögezte le Eckhardt Sándor, a vezetőség egyik tagja szeptember elején. — A politikában nem egyszerűen a tömegek számítanak, hanem [a] tudatos, tevékeny, nagy szervezetek, amelyek ismerik céljukat és nincsenek kitéve annak, hogy egy-egy erőpróba elsepri őket vagy a tömegeket jellemző kedélyhullámzás felé sodorja.”⁵⁴ De hiányoztak a külső, a vidéki szervezetek is: a Demokrata Néppárt 1947 szeptemberében csak Baranya, Tolna, valamint Győr és Vas megyében próbált új szervezeteket létrehozni. Szeptember 7-én Pécsen a Baranya–Tolna megyei választókerület néppárti képviselői tartottak értekezletet, ahol részletesen megbeszélték a szervezés kérdéseit is, és arra az álláspontra jutottak, hogy a jövőben megyénként külön-külön végzik ezt a munkát. Győr és

47 PIL 274/16–97; 274/16–150.

48 Fővárosi Levéltár. Az Országos Nemzeti Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. XVII. 1. a.

49 ON I. 1222.

50 Dr. Major Ákos: Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Bp. 1988. 357.

51 Népszava, 1947. november 23.

52 Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL) 5934/1947.

53 Hazánk, 1947. szeptember 5.

54 Hazánk, 1947. szeptember 12.

Vas megyében pedig mindössze 7, illetve 14 új szervezetet sikerült létrehozniuk. A DNP kísérletezett új szervezetek létrehozásával Heves és Bács-Kiskun megyében is, de ez nem járt eredménnyel.⁵⁵ De hátrányt jelentett a pártnak az is, hogy a katolikus egyház, mindenekelőtt Mindszenty hercegprímás a választások után sem támogatta a DNP-t, sőt a pártban lévő híveit megpróbálta Barankovics ellen fordítani.⁵⁶

Végül meg kell említeni azt is, hogy a követendő politikai irányvonalról — az ellenzéki magatartás hangoztatásán kívül, a közvetlen, konkrét lépéseket illetően — a DNP-n belül sem alakult ki egységes álláspont. A DNP képviselői szeptember 12–14. között Hévízen tartottak értekezletet.⁵⁷ A párt belső irányzatai már ezen az értekezleten kialakultak. Az egyik a pártelnök, Barankovics István köré csoportosult, tagjai: Eckhardt Sándor, Mihelics Béla Vid, Rónay György, Farkas György, Babóthy Ferenc, Keresztes Sándor, Ugrin József, Pete Ferenc, Szabados Pál, Papp Béla és Bodnár János, akik tulajdonképpen a párt „balszárnyát” alkották. Velük szemben azok a képviselők csoportosultak, akik fenntartás nélkül Mindszenty hívei voltak. Ez utóbbiak közé sorolható Matheovits Ferenc, Zoltán Pál, Pócza Lajos, Barkóczy József, Kovács László, Keleti Péter István, Belső Gyula, Kolbert János, Iszak Kálmán, Vörös Lajos és mások. Ugyanakkor volt a párton belül egy harmadik irányzat is — Farkas Dénes, Berkes János, Pécsi József, Varga László, Mészáros Ödön stb. —, akik a két szárny között lavíroztak vagy az „önálló politikát” folytató Eszterhás György mögé sorakoztak fel.⁵⁸ A katolikus egyház vezetőinek negatív állásfoglalása, a különböző csoportok jelenléte a párton belül — nem is szólva a koalíció magatartásáról — mind olyan problémák voltak, amelyek a választások után nehéz helyzetet teremtettek Barankovicsék számára. Az őszi politikai küzdelmek során a DNP egy rövid ideig ezt azzal próbálta ellensúlyozni, hogy ellenzéki volta hangoztatása mellett időnként megpróbált lojálisabb lenni a kormánykoalícióhoz. Ez utóbbit bizonyítja a párt parlamenti tevékenysége is.⁵⁹

A minisztertanács 1948. május közepén határozta el, hogy az országgyűlés elé terjeszti az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényjavaslatát. Egyúttal nagy erőfeszítéseket tettek az egyházak vezetőivel való megegyezésre. Május végén sikerült is a református egyházzal előzetes megállapodást kötni. Mindszenty bíboros azonban változatlanul elutasította az államosítást.⁶⁰ A DNP vezetősége május 21-én foglalt állást az egyház és állam képviselői között megindult tárgyalásokról, s nyilatkozatban szögezte le, hogy az egyház és állam viszonyának rendezésénél a következőket tartja fontosnak figyelembe venni: 1. a szülők elvitathatatlan természetjoga gyermekeiknek vallásos szellemben való iskoláztatásáról gondoskodni; 2. az államnak jogában áll megkövetelni az egyházi iskolákban a demokratikus

55 PIL 274/16–97; 274/16–150.

56 EPL M. 2. Az 1947. október 8-i püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

57 Hazánk, 1947. szeptember 19.

58 EPL 4910/1948.

59 A DNP 1947–48-as parlamenti tevékenységének részletes elemzésére ld.: *Izsák Lajos: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949.* Bp. 1985. 124–136.; *Kovács K. Zoltán: A Demokrata Néppárt küzdelme az országgyűlésben és a közéletben 1947–1949.* In: *Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény humanista megújulása?* Róma, 1990. 198–242.; *Dr. Pócza Lajos: A Demokrata Néppárt története.* Melbourne–Sydney, 1989. 100–131.

60 *Mészáros István: Mindszenty és Ortutay.* In: *Iskolatörténeti vázlat 1945–1948.* Bp. 1989. 105–158.

szellemű nevelést és tanítást; 3. a DNP ragaszkodik az egyházak általános iskolajogához.⁶¹

1948 május–júniusától kezdve a DNP képviselői gyűléseiken és sajtójukban határozottan kiálltak az iskolák államosítása ellen. „A szomorú események a napnál világosabbá teszik — szögezte le a *Hazánk* a pócspetri tragikus események kapcsán —, az Egyház és az állam viszonyának problémáját ki kell emelni a tömegszenvélyek hullámai közül, helyesebben sohase lett volna szabad oda bedobni.”⁶² 1948. június 16-án, az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényjavaslat parlamenti vitájában Barankovics István nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a DNP-nek politikai és lelkiismereti kötelessége a törvényjavaslat elutasítása. „A politikai ok abban áll — mondotta —, hogy a mi pártunk a választásokon alapvetően a természetjogi politikai szemlélet mellett és kifejezetten az egyházak általános iskolajogának politikai védelme mellett kötötte le magát. Számunkra tehát főbenjáró egzisztenciális, politikai kérdés e törvényjavaslattal kapcsolatos magatartásunk kifejtése... A lelkiismereti ok pedig abban áll, hogy minket lelkiismereti, hitbéli parancs is kötelez szólni ama lényeges jogunkról és igazunkról, amelyet ez a törvényjavaslat kétségbe von.” Másfélórás beszédében rámutatott, hogy a törvényjavaslatnak a célja — többek között — a keresztény nevelés lehetőségének a megakadályozása, továbbá bizonyította azt is, hogy az államnak kötelessége támogatni a hitvallásos iskolákat. „A legcekélyebb ingadozás nélkül merem állítani — szögezte le beszéde végén a DNP főtitkára —, hogy ez a törvényjavaslat, ha az országgyűlés többségének helyeslését el is nyeri, a magyar nép igen nagy többségének értelmi, akarati és érzelmi egyetértését soha sem fogja elnyerni. És akik ezt a törvényt megszavazzák, ezeknek is tudniuk kell, hogy ennek a javaslatnak a törvényerőre emelésével politikai győzelmet már nem arathatnak... A javaslatot nem fogadom el.”⁶³

A Demokrata Néppárt élt a házszabályok adta lehetőséggel és indítványával — 1945 óta első alkalommal — névszerinti szavazásra kényszerítette az országgyűlés tagjait. A parlament 362 képviselője közül 293 jelent meg a szavazáson, ebből 230-an „igen”-nel, a DNP, a Keresztény Női Tábor és az FMDP néhány képviselője, összesen 63-an, „nem”-mel szavaztak. Mindszenty az egyházi iskolák államosítása után — annak ellenére, hogy a DNP a szavazáson az ő álláspontját is képviselte — nem támogatta a pártot. Ismételten leszögezte: „... a Demokrata Néppárt nem lehet a magyar kibontakozás alapja, inkább az elvi alapok megrontója és nem lehet a szükséges és várva-várt világnézeti párt.”⁶⁴ Ezzel egyidőben a kommunisták követelésére adminisztratív intézkedéseket is foganatosítottak a párt képviselői ellen. Már 1948 áprilisában Kovács László, Belső Gyula és Vörös Lajos képviselők mentelmi jogának felfüggesztését kérte a budapesti főügyészség, amit az illetékes fórumok jóváhagytak.⁶⁵ Majd hamis vádak és rágalmak alapján, 1948. július 7-én az országgyűlés megfosztotta képviselői mandátumától Ugrin Józsefet, Berkes Jánost, Keresztes Sándort és Szabados Pált.⁶⁶

61 ON III. 1042–1043.; *Hazánk*, 1948. május 21. és május 28.

62 *Hazánk*, 1948. június 11.

63 ON IV. 478–481.; *Hazánk*, 1948. június 18.

64 EPL 4910/1948.

65 ON IV. 30.

66 Uo. 622–626.

1948 nyarán, az egyházi iskolák államosítása után a DNP megpróbálkozott az-
zal is, hogy ideológiai síkon vegye fel a küzdelmet az MDP-vel. A DNP vezetősé-
ge július elején Mindszenty és az MDP felé is leszögezte, hogy „a Demokrata
Néppárt világnézeti párt... vannak, akik a Demokrata Néppárt keresztény világ-
nézetét egyszerűen és summáson azonosítják e világnézet korábbi eltorzításával
és az állandó lényegtől elszakadt hamis formáival; és vannak másfelől olyanok,
akik a keresztény világnézet alapján álló Demokrata Néppárttól olyan vágyak
szolgálatát és igények képviselétét várják, amelyek a tiszta lényegében érvénye-
sülő keresztény világnézettel össze semmiképpen sem férnek, s az evangéliumi
szocializmusból nemhogy következnének, hanem egyenesen azzal ellenkeznek.
Ki kell jelentenünk, hogy súlyos tévedésben vannak.”⁶⁷ Eme ideológiai harc érde-
kében hozta létre a DNP 1948 őszén a *Világnézeti Akadémiát*. A párt ennek kere-
tében „A kereszténység helyzete a társadalomban” címmel előadássorozatot indí-
tott, amelyben Barankovics István, Mihelics Vid, Rónay György és a párt más
vezető politikusai és értelmiségi tagjai tartottak előadásokat. Barankovics a soro-
zatot nyitó előadásában kijelentette, hogy a DNP az evangéliumi szocializmus
szellemében továbbra is az „ember reformjára” és nem az intézmények reformjá-
ra helyezi majd a hangsúlyt.⁶⁸

A párt képviselői nagy figyelmet fordítottak az érdekvédelmi munkára is. A fő-
városi központban minden hétfőn pártnapot, kedden panasznapot tartottak, szer-
dán este ingyenes jogi, csütörtökön adóügyi tanácsadást végeztek. Ez utóbbi szol-
gáltatások ellátásában különösen aktív volt Dr. Varga László, a DNP ügyésze és
Dr. Farkas Béla központi titkár. A parasztképviselők és az agrárszakértők több-
ször is tiltakoztak a kormány méltánytalanul terhes adópolitikája ellen. Ezen kí-
vül választói körzeteikben rendszeres beszámolókat, hétfői pártnapokat is tar-
tottak mindaddig, amíg ez nem járt a hallgatóság rendőri zaklatásával. Ez utóbbi
azután egyre inkább kiterjedt a képviselőkre is.⁶⁹

December elején lemondott Dinnyés Lajos miniszterelnök. A helyére lépő
Dobi István miniszterelnöki bemutatkozó beszédében kormánya nevében kijel-
lentette: „Amikor népi demokráciánk minden vonalon erősödik, amikor népünk
egyre inkább összeforr rendszerünkkel, vajon normális jelenségnek tarthatjuk-e
egy olyan párt működését, mint a Demokrata Néppárt?... A Barankovics-párt tel-
jesen elszakadt a demokrácia felé forduló népüktől és ellenséges értetlenséggel
viseltetik országunk fejlődése iránt. Idejét múlt jelenséggé vált, olyan párttá,
amelyről egyre inkább kiderül, hogy túlhaladt rajta a demokrácia fejlődése... egy-
re inkább felesleges tehertétellé válik a magyar nép nyakán.”⁷⁰ A kormányprog-
ram feletti vitában hangzott el Barankovics utolsó parlamenti felszólalása.⁷¹ A
DNP főtitkára megpróbálta elhárítani a pártját ért jogtalan vádakát, megismétel-
te az egyház és állam viszonyának rendezésével kapcsolatos korábbi véleményét,
szólt néhány gazdasági jellegű problémáról, mindenekelőtt a parasztságot legin-
kább érintő szövetkezeti kérdéstről. Olyan gazdaságpolitika megvalósítását köve-
telte, „amely a szövetkezésen keresztül is a független egzisztenciákat és az önálló

67 Hazánk, 1948. július 9.

68 Hazánk, 1948. november 12.

69 Kovács K. Z.: i. m. 230.

70 ON V. 8.

71 Uo. 23–37.

gazdákat szaporítja és erősíti”. Újból síkraszállt a mezőgazdasági érdekképviselő megteremtése mellett. Az agrárpolitikában különösen azt tartotta helytelennek, hogy a „kisgazdák egy részét kuláknak” minősítik, és igyekeznek őket a parasztság zömével szembeállítani. Végül meglehetősen pesszimistán nyilatkozott pártja további helyzetéről: „Mi nem változtunk, de megváltoztak körülöttünk — a kormány politikája következtében — a körülmények. A körülményeknek ezt a változását tudomásul venni és belőle a következtetéseket levonni, [ez] lehet a politikai okosság követelménye az adott pillanatban. Mi inkább e követelmények levonására, mint programunknak a változott körülményekhez való idomítására vagyunk hajlandók, egyszerűen azért, mert nem kevésbé tiszta és nem kevésbé őszintelen a mi meggyőződésünk, mint legjobb ellenfeleinkké” — fejezte be felszólalását Barankovics, majd nemmel szavazott a kormány programjára.

A DNP felszámolásához az utolsó lökést a hercegprímás letartóztatása adta meg. A Mindszenty letartóztatását bejelentő hivatalos közleményt „megdöbbentő hír”-ként közölte a *Hazánk* 1948. december 31-i száma, s egyelőre nem fűzött semmiféle hivatalos kommentárt az eseményhez. A Demokrata Néppárt 1949. január 4-i képviselői értekezlete elhatárolta magát Mindszentytől. „Az ügy politikai vonatkozásai egyáltalán nem érintik Pártunk alapvető szociális és demokratikus programját, amellyel a választók elé léptünk és nem változtatunk e programunkhoz való hűségünkön — állapította meg az értekezletről kiadott közlemény. — Mint a múltban, ma is a köztársaság hű polgárai vagyunk, a földreformmal kapcsolatos állásfoglalásunk, amely a nagybirtokrendszer megszüntetését és a földbirtoknak a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság magántulajdonába való juttatását kívánta és helyeselte, ma is változatlanul fennáll; politikai eszményképünk pedig a szabadság- és egyenlőségelvű demokrácia.”⁷² Mindszenty letartóztatása után több képviselő kilépett a DNP-ből, mások pedig — köztük Bálint Sándor, a párt egyik alapítója és vezetője — lemondtak képviselői megbízatásukról.⁷³ A Mindszenty-per tárgyalásának megkezdésekor Barankovics István a felesége, továbbá Jánosi József jezsuita páter és Blaskó Mária író női társaságában az amerikai követség kocsján elhagyta az országot. Távozását megelőzte Varga László, Pócsa Lajos, Zoltán Pál és Belső Gyula emigrálása. Követették Barankovicsot Babóthy Ferenc, Eszterhás György, Kovács K. Zoltán, Mézes Miklós, Pete Ferenc és Villányi Miklós képviselők. A DNP 11 országgyűlési képviselője emigrált ezekben a hetekben.⁷⁴

Barankovics István Bécsbe érkezve bejelentette a DNP feloszlását, s — többek között — a következőket mondotta: „A múlt év decemberében, a legutolsó parlamenti beszédemben kifejtettem, hogy a kormánynak a szabadságjogokat megsemmisítő politikája következtében a Néppárt még az eddigi legszerényebb keretek között sem tudja működését folytatni annak a programnak a szellemében, amelyet a választók helyeseltek. E helyzetből azt a konzekvenciát vontam le, hogy mi a párt léte helyett inkább elveinket fogjuk választani. A pártot már karácsony előtt, majd január közepén fel akartam oszlatni. A kormány azonban a feloszlatast a Mindszenty-pör idején súlyos retorziók nélkül nem vette volna tudomásul, jóllehet állandóan kitessékeltek minket a közéletből. Arra is számítanom

⁷² *Hazánk*, 1949. január 7.

⁷³ *Hazánk*, 1948. december 31.; *Hazánk*, 1949. január 7., január 9.; ON V. 169.

⁷⁴ Kovács K. Z.: i. m. 237.

kellett, hogy a Mindszenty-pör után olyan nyilatkozatot követelnek tőlem, amelyet keresztény lelkiismeretemmél összeegyeztetni nem tudtam volna. Közben képviselőim ellen is megindult a nyomás. Így a kormány csak a lét és a becsület között hagyott választást.”⁷⁵ Az országban maradt képviselők egy kis csoportját a rendszer arra kényszerítette, hogy a párt „politikai bizottsága” nevében mondják ki a DNP megszűnését. E február 4-én hozott „határozatot” az országgyűlés 1949 március 10-i ülésén vette tudomásul.⁷⁶ Ezzel egyidejűleg megszűnt a párt sajtóorgánuma, a *Hazánk* is.

A Demokrata Néppárt önfeloszlatása az MDP politikájának következménye volt, amelynek hatására és alkalmazására megszűntek, illetve lehetetlenné váltak a polgári pártok működésének a feltételei. 1948–49 fordulóján Rákosiék már a koalíciós parasztpártokra is csak névlegesen, „szimbolikusan” tartottak igényt. Barankovics István, Bálint Sándor, Eckhardt Sándor, Farkas György, Kovács K. Zoltán, Keresztes Sándor, Rónay György, Varga László, Ugrin József és a többi DNP képviselő nem ellenségei, hanem csupán jogos bírálói voltak a korabeli rendszernek. A hatalom teljes kisajátítására törekvő MDP még ezt sem tűrte, ezért kellett távozniuk a politikai életből, sokuknak az országból is.

A Radikális Demokrata Pártszövetség megalakulása és programja

A városi kispolgárságot és értelmiséget képviselő Polgári Demokrata Pártban és Magyar Radikális Pártban az 1947. évi választások ellentétes hatásokat váltottak ki. Az MRP vezetősége megpróbálta korábbi kilátásainak megfelelően értékelni a pártnak a választásokon elért „sikereit”, a PDP Elnöki Tanácsa viszont a szeptember 5-én megtartott ülésén elhatározta, hogy petícióban tiltakozik a választások ellen. A PDP petíciója kérte a választások eredményeinek megsemmisítését, mert a névjegyzékből „alaptalan kihagyások” történtek, a felszólamlások nem kerültek érdemleges elbírálás alá, továbbá a névjegyzékből történt utólagos törlések és a névjegyzék-kivonatokkal történt szavazás miatt.⁷⁷ Amíg azonban a petíció benyújtását illetően egy ideig a PDP vezetőségén belül egyetértés mutatkozott, addig a párt képviselői már közel sem egyformán értékelték sem a választási eredményeket, sem a párt követendő politikai irányvonalát és parlamenti magatartását.

Supka Géza szeptember közepén azt hangsúlyozta, hogy a „pártviszályok” után most már az a legfontosabb feladat, hogy mindenki dolgozzon. Az MKP kormányprogram-javaslatát „járható út”-nak tartotta, sőt a PDP korábbi álláspontját megismételve a hároméves terv végrehajtásának támogatására hívott fel,

75 I. m. 238.

76 ON V. 972. A DNP feloszlatására vonatkozó nyilatkozatok nyilvánvalóan kényszer hatására születtek. A párt alkotmánya szerint a megszűnésről csak az Országos Nagyválasztmány hozhatott volna határozatot, nem is szólva arról, hogy „politikai bizottsága” nem is volt, sőt a főtitkár — Barankovics István — sem volt jogosult arra, hogy a pártot megszüntesse. Így egyik feloszlatási döntés sem volt jogszerű.

77 Világ, 1947. szeptember 10.

csupán a tőkekesajátítás ütemével kapcsolatban voltak aggályai.⁷⁸ Supka a PDP vezérszónokaként a kormányprogram feletti vitában is azt hangsúlyozta, hogy „mi nagyrészből ugyan elfogadjuk a kormányprogramot, de... elvi álláspontunknál fogva nincs módunkban a kormányprogramot magunkévá tennünk”.⁷⁹ A Dinnyés-kormány programja felett lezajlott parlamenti vita után viszont a PDP további politikáját illetően azt a következtetést vonta le, hogy az újjáépítés nehéz munkáját ne akadályozzák különböző közjogi vitákkal — például petíciók benyújtásával —, hanem inkább arra törekedjenek, hogy a baloldali polgári pártok összefogásával hozzanak létre egy olyan tömörülést, amely a parlamentben is a baloldali polgári gondolatot képviselné. Ezzel együtt elítélte az MFP törekvéseit is.

A Polgári Demokrata Párt szeptember végén és október első napjaiban kísérletet tett arra, hogy ezeket az elképzeléseket meg is valósítsa. E törekvésük sikeretelenségében közrejátszottak a PDP-n belüli ellentétek, valamint az, hogy ezt a hozzáállást csak az FM DP támogatta. A PDP ugyanakkor október elején nem csatlakozott a koalíció és az MRP Pfeifferék elleni petíciójához, de a saját korábbi petícióját október 21-én a PDP Intézőbizottságának javaslatára visszavonta.⁸⁰

A Polgári Demokrata Pártban már közvetlenül a választások után nézeteltérések keletkeztek a párt két szárnya között. Vészy Mátyás ugyanis — aki a párt országos szervezési vezetője volt, és a PDP-nek jutott 3 mandátum közül az egyiket megkapta — az ún. *Világ-Fáklya csoportot* (Supka Gézát, Kabakovits Józsefet, Bálint Imrét, Gorzó Nándort stb.) tette felelőssé azért, hogy a választás a Polgári Demokrata Párt számára „nem járt kellő eredménnyel”. Vidéki híveinek küldött „bizalmas beszámoló”-jában arra szólította fel őket, hogy a legközelebbi nagyválasztmányi ülésen — amelynek egyik feladata a választás „szomorú tanulságainak levonása” lesz — döntsenek arról, hogy kiket kívánnak a párt és a párt-sajtó élére állítani úgy, hogy annak „szellemi, erkölcsi és politikai irányítása teljesen a párt hatalma alá és szolgálatába kerüljön”.⁸¹ Vészy elképzelése az volt, hogy a vidéki párttagokra támaszkodva, akik a párt szavazóinak nagyobb részét tették ki, sikerül eltávolítani a pártvezetésből a baloldalt, vagy legalábbis háttérbe szorítani azt. Vészy koncepciója támogatására a nagyválasztmány 12 tagjának — köztük Horváth Boldizsár, Rupert Recső, Kálmán Szilviusz György, Alföldi Géza stb., akiknek a vidéki szervezetekben elég nagy tekintélye volt — előzetes beleegyezését is megszerezte. Ők ugyanis aláírásukkal „hitelesítették” Vészy „bizalmas beszámoló”-ját.

A Polgári Demokrata Párt szempontjából „sorsdöntő” nagyválasztmányi ülést 1947. október 26-án tartották meg.⁸² A nagyválasztmány Bódy Ernőt választotta meg a párt elnökének, Kabakovits Józsefet alelnöknek, Gorzó Nándort — Vészy Mátyás helyett — az országos szervezés vezetőjének és Supka Gézát a *Világ* főszerkesztőjének.⁸³ A PDP új vezetősége közvetlenül a nagyválasztmány ülése után

78 Világ, 1947. szeptember 12.

79 ON I. 277–286.

80 Világ, 1947. október 23.

81 Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). P. 1494. Gorzó (bilkei) cs. lt. 47. cs.

82 A PDP nagyválasztmányának eseményeit és határozatait illetően részletesen ld.: Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. 230–235.

83 Világ, 1947. október 28.

körlevelet intézett a párt fővárosi és vidéki szervezetei vezetőihez, amelyben a párt további céljaként a polgárság érdekeinek védelmét, és egy „kétségszűrt baloldali” haladó polgári politika képviselését jelölte meg, továbbá reményét fejezte ki, hogy a „nagy ügy érdekében” az említett szervezetek továbbra is a PDP kötelékében maradnak.⁸⁴

A Magyar Radikális Pártot, illetve vezetőségét közvetlenül a választások után a mandátumok elosztása körüli problémák foglalkoztatták. Az MRP által szerzett hat mandátumból egy jutott Zsolt Bélának, Peyer Károlyra viszont — mivel ő szerepelt a legtöbb helyen listavezetőként — öt mandátum esett. Peyer azt szerette volna, ha a fennmaradó négy mandátumot a Szociáldemokrata Pártból vele együtt kivált társai (Györki, Pozsgay és mások) kapnák meg. Ezzel szemben az MRP Elnöki Tanácsa a választások után úgy döntött, hogy a szóban forgó mandátumokat „régiradikálisoknak” kell adni, vagyis az MRP listáján — Peyer Károlyon kívül — őt „régiradikális” kerüljön be az országgyűlésbe. „Az Elnöki Tanácsnak ez a határozata — szögezte le az MRP döntése — kihatásában is jelentőséggel bír, mert a baloldal erősödésével jár... A párt parlamenti frakciójára nehéz feladat hárul. Két fronton kell majd küzdenie, a régiradikális gárda azonban biztosíték arra, hogy meg fogja állni a helyét mindkét irányban: a bíráló ellenzék szerepében éppúgy, mint minden jobboldali összefogással szemben a baloldal természetes küzdőtársaként.”⁸⁵

Az MRP és Peyerék között a mandátumok elosztásával kapcsolatos vita a szó szoros értelmében veszekedéssé fajult, ami csak Peyer Károly távozása után szűnt meg. A Magyar Radikális Párt 1947 őszén a Pfeifferék elleni petícióval demonstrálni akarta, hogy továbbra is kitart a baloldali politika, illetve a koalíció támogatása mellett. Helyeselte a párt a két munkáspárt közös kormányprogram-javaslatát is, de Zsolt Béla a kormányprogram feletti vitában — a PDP álláspontjához hasonlóan — kijelentette, hogy amikor a program egészével egyetért, mégsem fogadja azt el, mivel a „részleteiből” hiányzik azoknak a rétegeknek a védelme, akik a radikálisokat a parlamentbe küldték.⁸⁶ Az MRP október elején örömmel üdvözölte az európai kommunista és munkáspártok lengyelországi tanácskozását is. A Tájékoztató Iroda megalakulását bejelentő hivatalos közlemény után Kende Zsigmond — pártja nevében — a következőket állapította meg: „Látjuk és vállaljuk a magunk feladatát: a Nyugaton meg nem értett kelet-európai népi demokráciák védelmét és megértését azokkal a nyugat-európai és amerikai polgári értelmiségi rétegekkel, amelyeket semmiféle valódi érdek nem fűz az imperialista politikához.”⁸⁷

A Pfeiffer-párt likvidálása a Polgári Demokrata Párt vezetőiben azt az elhatározást érlelte meg, hogy tárgyalásokat kezdeményezzenek a Magyar Radikális Párt vezetőivel a két párt szorosabb együttműködéséről. Az egymáshoz való közeledésre a hajlandóság az MRP részéről is megvolt, sőt ez utóbbi párt jóvoltából az MKP is értesüléseket „szerzett” a december elején megindult tárgyalásról és támogatta is azt.⁸⁸ A PDP és MRP képviselőinek közös tanácskozásain az a véle-

84 OL Gorzó cs. lt. 47/b. cs.

85 Haladás, 1947. szeptember 18.

86 ON I. 254.

87 Haladás, 1947. október 9.

88 OL Gorzó cs. lt. 47. cs.; Országos Széchényi Könyvtár, Csécsy-hagyaték.

mény alakult ki, hogy a létrehozandó pártszövetségben a pártok tartsák meg „jogi személyiségüket”, vagyis önállóságukat. A két párt közötti tárgyalások azonban 1948 elején az MRP-ben felszínre jutott személyi ellentétek miatt átmenetileg szüneteltek. A tárgyalások szüneteltetésében ezenkívül az is szerepet játszott, hogy az érintettek egyelőre nem látták világosan az MRP, illetőleg a PDP helyét és lehetőségeit az újjászerveződő függetlenségi frontban. „A politikai helyzet szükségessé teszi annak a pártszövetségnek a megkötését — állapította meg Bródy Ernő a PDP Elnöki Tanácsának 1948. április 11-i ülésén —, amelynek teréről az utóbbi időben sokat tárgyaltunk.”⁸⁹ Az MRP Elnöki Tanácsa április 23-án foglalt állást e kérdésben, s még ugyanazon a napon találkozott a két párt vezetője is. Megvitatta, majd jóváhagyólag tudomásul vette a pártszövetség szerződéses tervezetét.⁹⁰

A két párt vezetői közül Supka Géza a PDP részéről abban jelölte meg az új pártszövetség célját, hogy az „a polgárságnak jószándékú, becsületes baloldali bellítottságú elemeit átvezesse az új világ küszöbén, amelynek szemöldökfájára a »népi demokrácia« követelése van felírva. Az a baloldali polgárság, amely az új pártszövetség köré tömörül, legyen vele tisztában, hogy ez a pártszövetség nem lehet fedőszerve semmiféle jobboldali próbálkozásnak s nem lehet alibi-fügefalevele semmiféle reakciónak.”⁹¹ Zsolt Béla pedig a radikálisok nevében annak a véleményének adott hangot, hogy az új pártszövetségnek majd az lesz a feladata, hogy „a polgárság mindig vitathatatlanul nagy értékkeszletét az építés szolgálatába állítsuk és meggyőzzük a vezető erőket arról, hogy a polgárság ugyanolyan integráns alkotó része a népnek, mint a parasztság és a munkásság”. De egyúttal azt is hozzáfűzte, hogy „a polgárság alatt természetesen nem a nagyburzsoáziát” érti.⁹²

A Radikális Demokrata Pártszövetség megalakulását 1948. május 13-án hozták nyilvánosságra. A pártszövetség — programja szerint⁹³ — azokat a személyeket kívánta soraiba tömöríteni, „akik nem tagjai ugyan egyik jelenlegi koalíciós pártnak sem, de kifogástalan múltjuk és demokratikus meggyőződésük alapján jogot szereztek arra, hogy a magyar közéletben és termelésben tevékeny szerepük legyen. Ezek az egyedek kimondottan kispolgári életkörülmények között élnek: iparosok, kereskedők, önálló foglalkozású egyének, orvosok, mérnökök stb., de vannak szép számmal demokratikus polgárok az agrár, tisztviselői, értelmiségi stb. rétegekben is.” Ez a dokumentum megpróbált választ adni arra is, hogy mi a különbség a munkáspártok és az új pártszövetség között. „Egyenesen ki kell mondani, hogy a marxista-leninista elmélet és gyakorlat alapvető kérdéseit tiszteletben tartjuk, egyrészt magunk is helyeseljük, más vonatkozásban és elsősorban gazdaságpolitikai vonatkozásban toleranciát és megegyezést kívánunk a kétségtelenül meglevő és fontos feladatokat teljesítő kispolgári rétegek, illetőleg egyedekkel szemben.” Azt is leszögezte a program, hogy a „főleg urbánus” réteg

89 OL Gorzó cs. lt. 48. cs.

90 Haladás, 1948. május 6.

91 Világ, 1948. május 13.

92 Világ, 1948. május 16.

93 OL Gorzó cs. lt. 50. cs. A pártszövetség programját akkor csak az új szervezet vezetői kapták kézhez. Publikálására vonatkozóan ld.: *Izsák Lajos: A Radikális Demokrata Pártszövetség programja* (1948). Levéltári Szemle, 1976. 2–3. 133–143.

számára egyenlő politikai elbánást és megélhetést követel. Az utóbbi egyébként azt jelentette, hogy „amennyiben a még nem államosított ipar, a nagy- vagy kiskereskedelem egyéni funkcióit a kormányzat — bár megfelelő ellenőrzéssel kiválónan és a közre előnyösen dolgozóknak — szűkíteni akarja, gondoskodjék az iparosok és kereskedők megfelelő egzisztenciális kérdéséről bizományi, jutalékos alapon, vagy végső esetben a nemzeti vállalatoknál leendő alkalmaztatással”.

Az RDP programja — a pártszövetség általános célkitűzéseként — együttműködést kívánt a többi párttal a „magyar nép boldogulására”, de elítélt mindenféle parancsuralmat és diktatúrát, s követelte a szabad véleménynyilvánítás és kritika jogát, a lelkiismereti és vallásszabadságot, valamint a magántulajdon védelmét. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy „egy érdekelt tekintünk főkérdeknek, a nép anyagi és szellemi boldogulását, a szociális értelmű polgárisodást”. A konkrét követeléseket illetően külön foglalkozott a program a kormányzás, az országgyűlés és az egyes minisztériumok helyzetével és feladataival. Így továbbra is a köztársasági államforma fenntartása mellett foglalt állást, „őszintén demokratikus választás”-t követelt s egyben sürgette a törvényhatósági és községi választások mielőbbi megtartását. Továbbá értékálló pénzt és egészséges hitelpolitikát követelt, valamint valódi népi szövetkezetek létrehozását, továbbá a „monopolisztikus nagyvállalatok szükség szerinti állami kezelésbe vételét”. Modern közegészségügy és teljes társadalombiztosítás megteremtéséért szállt síkra. A mezőgazdaságot illetően követelte az új birtokosok földjeinek telekkönyvezését, a meglévő birtoktestek állandóságának biztosítását, kertes telkek kiosztását, valamint a belterjes gazdaság és kertgazdálkodás elmélyítését. Az állami birtokokon mintagazdaságok létesítését javasolta és a tenyészállatnevelés kiszélesítését. Követelte a politikától mentes korszerű hadsereg megteremtését, és végül az ország külpolitikáját illetően azt igényelte, hogy ott „Kossuth Lajos hagyományai érvényesüljenek”.

A Radikális Demokrata Pártszövetség irányítására tíz tagú Egyeztető Bizottságot hoztak létre. Ennek az MRP részéről Csécsy Imre, Halász Aladár, Kende Zsigmond, Szekeres János és Zsolt Béla, a PDP képviselőiben pedig Bálint Imre, Bródy Ernő, Gorzó Nándor, Kabakovits József és Supka Géza lettek a tagjai. Az új pártszövetség megalakulásakor ugyanakkor mindkét fél hangsúlyozta, hogy a szövetség megalakulása még csak a politikai együttműködést jelenti, s a szövetségben belül a pártok önállóságukat továbbra is megtartják. A kormány a megalakult RDP-t jóindulattal fogadta és a két párt elhatározását tudomásul vette. Az új pártszövetség május 30-án Szegeden megtartotta első vidéki nagygyűlését is, ahol a jelentős számú érdeklődő jelenlétében a pártszövetség vezetői ismertették a program legfontosabb célkitűzéseit.⁹⁴

Az RDP megalakulásában a politikai élet balra tolódása mellett jelentős szerepet játszott az elvek azonossága is. A radikálisokat és a polgári demokratákat összefogta a korábbi közös cél, a demokrácia megvalósítása is. Mindkét párt ugyanis szinte megalakulása pillanatától kezdve alapvető célkitűzésként hirdette a demokrácia megteremtését és a „reakció elleni közös harcot”. Az új program a két párt korábbi programjaihoz képest a lényeges, alapvető követeléseket tekintve nem változott, bár figyelembe vette az országban közben végbement politikai

94 Világ, 1948. június 1.

és társadalmi változásokat, s megpróbált ezekhez alkalmazkodni. Egyúttal azonban mindkét párt vezetői tisztában voltak azzal is, hogy a Radikális Demokrata Pártszövetséget alkotó két párt külön-külön korábban sem jelentett nagyobb súlyt a magyar belpolitikában, koalíciót támogató, illetve ellenzéki magatartásuk nem befolyásolta lényegesen a politikai erőviszonyok alakulását, sőt számítottak arra is, hogy valószínűleg az új pártszövetségnek sem lesz majd nagyobb szerepe. „De szent meggyőződése — szögezte le mégis Supka Géza az RDP megalakulása után —, hogy az egész magyar közélet felfigyel majd törekvéseink és a bennünket irányító eszmék tisztaságára..., amely joggal követelheti meg a maga és az általa képviselt polgári rétegek számára azt a tisztas helyet, amely minden haladó és becsületes törekvést megillet az épülő magyar demokráciában.”⁹⁵ Az RDP vezetői remélték és törekedtek is arra, hogy valamilyen formában továbbra is a „felszínen maradvá” tevékeny részesei legyenek a politikai életnek. Számukra a lehetőség az új pártszövetség megalakulásakor meg is volt. A kormány mellett ugyanis a Radikális Demokrata Pártszövetség megalakulását az „egyesülés befejezése” előtt álló munkáspártok is jóindulatúan vették tudomásul. „A magyar demokrácia mindig nagyon nagy szerepet szánt ama részének is, amely a Radikális Demokrata Pártszövetséghez tartozik — állapította meg a *Szabad Nép* az alakulógyűlésről írt tudósításában. — Nem zárja tehát el ajtaját azok előtt a szervezetek előtt sem, amelyek ma a koalíción kívül állnak, de amelyek a demokrácia építésében tevékeny részt akarnak vállalni.”⁹⁶ Ez az állásfoglalás pedig azt is kilátásba helyezte, hogy a pártszövetséget a politikai életben a jövőben is szívesen látják.

A Független Kisgazdapárt két balatonkenesei értekezletének határozata

1947. szeptember 11-13-án került sor a kisgazdapárt politikai irányvonala és jövője szempontjából is nagy jelentőségű Országos Nagyválasztmány ülésére. A választások után számos küldöttség kereste fel az FKGP vezetőségét. Követeléseik között első helyen állt a „baloldali csoport” tagjainak fegyelmi elé állítása, Ortutay Gyulának, Katona Jenőnek és másoknak a pártból való eltávolítása. Továbbá azt is kérték, illetve javasolták, hogy szervezzék át az országos pártközpontot „és onnan a nem odaváló, vagy megbízhatatlan egyének azonnali elbocsájtását... új alkalmazást nyert tisztviselőket arra utasítani, hogy mindenkivel szemben előzékeny, figyelmes és segítő magatartást tanúsítsanak, különösen fontos ez a vidékről ügyes-bajos dolguk elintézésére felutazott személyekkel szemben... kérjük a párt további bomlásának megakadályozása végett indítványunk elfogadását. Amidőn pártunk nagynevű mártírjának mondását idézzük: »Legyen a magyar a jövőben gerinces«.”⁹⁷

A nagyválasztmányi ülés összetétele nem kedvezett a Dobi István vezette pártvezetőség törekvéseinek, a koalíciós politika melletti kiállásnak. A nagyválaszt-

95 Haladás, 1948. május 27.

96 Szabad Nép, 1948. május 26.

97 PIL 285/1-9.

mányi ülés ezzel együtt is a régi kisgazda szellem fellángolását eredményezte. „Pfeifferék erősen megdolgozták az 1947 őszi nagyválasztmány tagjait — emlékezett vissza a baloldal egyik akkori prominens képviselője, Bognár József —, ily módon tört ki a lázadás, amelyet csak a harmadik napon sikerült lecsillapítani.”⁹⁸ A nagyválasztmányi ülésen Dobinak és társainak valóban csak a legnagyobb nehézségek árán sikerült a párton belüli „lázadást” elhárítani.⁹⁹ A végrehajtott tisztújítás eredményeként a párt elnöke újra Dobi István, ügyvezető alelnöke Szabó Árpád lett. Bencsik Gyula, Brunsvik István, Filó Sámuel, Implom Ferenc, Szentiványi Lajos és Taksonyi János alelnökök lettek. Gyöngyösi Jánost, a volt külügyminisztert választották meg főtitkárnak. Az új Politikai Bizottságban pedig Baráth Endre, Czövek Jenő, Csala István, Kálmán Ferenc, Kovács István, Patonay Elek, Rácz Lajos, Szakács József, Bereczky Albert, Bognár József, Dulin Jenő, Mátéffy Géza, Németh Imre, Pongrácz Aladár, Róth Pál és özv. Thuróczy Gézáné kapott helyet. A hosszú vajúdas után megválasztott új vezetőség — Dobival és Gyöngyösivel az élen — kompromisszum eredménye volt. Pfeifferék egyetlen támogatója sem került az új vezetőségbe, ugyanakkor a legharciasabb „baloldaliak” is kimaradtak belőle. Az elégedetlenkedő választmányi tagokat azzal szerelték le, hogy a nagyválasztmány határozatába felvették mindazokat a követeléseket, amelyek a viharos ülések során elhangzottak.

A nagyválasztmányon elfogadott határozat ugyanis állást foglalt a „koalíció fenntartása mellett”, de a koalíciós együttműködést feltételekhez kötötte. Így többek között a választások során elkövetett törvénysértések jóvátételét, a választások tisztasága ellen vétők bíróság elé állítását, a községi választások megtartását, az egyház és állam viszonyának rendezését és a mezőgazdasági érdekképviselő megteremtését követelte. Ezzel együtt tiltakozott az erőszakos „párttoborzások” miatt, és sürgette az amnesztia- és az internálási rendelet felülvizsgálatát. Javasolta, hogy a koalíciós pártok dolgozzanak ki három éves politikai programot a tiszta demokrácia jegyében és a törvények tiszteletben tartásának szellemében.¹⁰⁰

Az új koalíciós kormány programja — amit a két munkáspárt dolgozott ki — azonban mutatta, hogy az ország életében — a választásokon kinyilvánított népakarattal ellentétben — megkezdődött egy új, a „szocializmus megvalósítását”, az arra való döntő irányvételt jelentő időszak. Ebben az FKGP új vezetőségének lényegében az lesz a feladata, hogy a munkáspártok által javasolt programot, az abból rá háruló feladatok következetes végrehajtását támogassa. Az FKGP vezetősége ennek következtében már 1947 novemberében elméletileg is kiállt a népi demokrácia mellett. Igaz, ez utóbbi és a szocializmus között megpróbált határvonalat húzni. „Mi egy haladó, mégpedig radikális haladó kispolgári pártnak tartjuk magunkat. Demokráciát, népi demokráciát akarunk. A munkáspártok szocializmust, ez azonban egy távolabbi cél — jelentette ki Gyöngyösi János, a párt főtitkára —, előtte a »népi demokráciát« kell megvalósítani.”

Az FKGP vezetősége az 1948. március 6–7-i balatonkenesei értekezletén foglalt állást az új politikai irányvonal mellett. Az értekezlet első részében, Gyöngyösi János főtitkár előadása nyomán, a kormány külpolitikáját és a nemzetközi

98 PIL 867.f. 2/b–281.

99 Részletesen ld.: *Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Bp. 1976. 336–340.

100 Kis Újság, 1947. szeptember 14.

helyzetet vitatták meg. Oltványi Imre, Ortutay Gyula, Bognár József és mások hozzászólása után egyhangú határozatot fogadtak el, amelyben helyeslőleg vették tudomásul a kormányzat külpolitikáját. Üdvözölték a Szovjetunióval és a többi „népi demokráciával” már megkötött, illetőleg kötendő barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket, amelyek „lebontják a bizalmatlanság falait Magyarországon és szomszédai között, békét, nyugalmat teremtenek a Duna-medencében, biztosítják az itthon és a szomszéd országokban élő magyarok számára a gazdasági boldogulást, a politikai és kulturális szabadságot”.¹⁰¹ Az értekezlet azt is megállapította, hogy a felszabadulás óta az ország következetesen demokratikus erői által követett jó külpolitika tette lehetővé a „magyar élet sorsdöntő jelentőségű három reformjának”, a földreformnak, az államosításnak és a társadalmi átalakulásnak az elindítását és végrehajtását.

A belpolitikai helyzetről Dobi István pártelnök tartott előadást az értekezleten. Dobi a következő kérdésekben kérte a jelenlevők állásfoglalását: „1. Mint-hogy a fejlődésben eljutottunk a népi demokráciába és a haladás iránya szocializmus felé mutat, milyen feladatai vannak ebben a helyzetben a Kisgazda Pártnak?; 2. A Nemzeti Függetlenségi Front kérdése; 3. A szövetkezetek ügye; 4. A nagyválasztmány előkészítése és annak feladatai.”¹⁰² A vitában Bognár József a „népi demokráciát”-t mint a szocialista társadalmi rend formáját határozta meg, és úgy foglalt állást, hogy „ez a népi demokrácia minden ember számára biztosítani akarja az egyenlő indulás feltételeit, s az egyre inkább osztály nélküli társadalmon belül az egész dolgozó nép felemelésére törekszik, célkitűzései olyanok, amelyeket a Független Kisgazdapárt szolgálni tud”. Bognár tehát a maga részéről elfogadta, illetőleg elfogadásra ajánlotta a demokrácia „új formáját”. Dobi abban jelölte meg az FKGP feladatait, hogy a többi demokratikus erővel összefogva vegyen részt az új társadalmi rendszer kialakításában, segítse a parasztságot és a demokratikus kispolgári rétegeket, hogy azok is megtalálják helyüket az új társadalmi rendben.

A belpolitikai vita alapján elfogadott egyhangú határozat leszögezte, hogy az FKGP teljes erejével részt vesz a „koalíció demokratikus építő és kormányzó munkájában”, helyesli a demokratikus erőknek az addigi koalíciós keretnél szorosabb összefogását, vagyis az új függetlenségi front létrehozását. Utalt arra is, hogy a párt teljesíti „természetes kötelességét” a magyar demokráciában, más szóval vezetni kívánja a parasztságot és a kispolgárságot a haladás útján. A határozat megfogalmazta az FKGP álláspontját a szövetkezeti kérdésben is: „Ennek a legalkalmasabb módja az önkéntes társuláson alapuló, államilag hathatósan támogatott szövetkezés, amivel nemcsak a termelési nehézségeket lehet áthidalni, hanem későbbre várható mezőgazdasági értékesítési válságokkal szemben is ellenállóvá teszi a parasztságunkat és biztosítja gazdasági megerősödését.”¹⁰³ Végül a határozat leszögezi, hogy a nagyválasztmányi ülésen végre kell hajtani azokat a szervezeti és személyi változásokat, amelyek alkalmassá teszik a pártot az új feladatok „hiánytalan teljesítésére”. Magyarán szólva a „baloldali csoport” nyomására az FKGP vezetőségének, képviselőinek és tagjainak tovább kell folytatni azt a politikai irányvonalat, amit a kommunisták kijelöltek számukra.

101 Kis Újság, 1948. március 9.

102 Uo.

103 Uo.

Az FKGP 1948. április 17–19-én ülésező nagyválasztmánya a márciusi balatonkenesei értekezlet szellemében választotta újjá a pártvezetőséget. A párt elnöke továbbra is Dobi István, főtájkára Gyöngyösi János maradt. Ügyvezető alelnök Bognár József, alelnökök pedig Barcs Sándor, Csizmadia Lajos, Gáspár Vince, Implom Ferenc, Rácz Lajos és Szabó Ferenc lettek. Filó Sámuel, Kálmán Ferenc, Mihályfi Ernő, Ortutay Gyula, Szabó Árpád és Szentiványi Lajos társelnökként kerültek a párt szűkebb vezetőségébe. A Politikai Bizottságba — a fentiekén kívül — Antall József, Csaba István, Dancs József, Dinnyés Lajos, Fésüs László, Györgyi Lajos, Katona Jenő, Kiss Gergely, Offner Alfréd, Patonay Elek, Pesta László, Pokorny Hermanné, Rubletzky Géza és Szabó Kálmán kapott helyet. A párt ellenzéki beállítottságú tagjait mind eltávolították, az FKGP-n belüli erőviszonyok így „végre a baloldal” javára dőlték el. A párt régebbi, tekintélyes vezetői közül ekkor is többen (pl. Erőss János) az ország elhagyására kényszerültek. A megmaradt párttagság azonban még mindig nem volt egységes a jövőt illetően, számosan változatlanul elutasították a „szocializmus perspektíváját”.

A két munkáspárt „egyesülése” után, 1948 nyarán—kora őszén az FKGP vezetősége is eljutott odáig, hogy vállalta: a „szocialista rendszert” falun is ki kell építeni. Ebből a szempontból is jellemző volt Dobiék nézeteinek gyors változása, politikájuknak az MDP-éhez való azonnali igazítása. „Voltam Rákosinál — mondotta Dobi az FKGP képviselőinek 1948. július 8-i értekezletén —, és azt mondta, hogy addig, amíg a parasztság azt szükségesnek és helyesnek nem tartja, ők nem erőszakolják a kollektivizálást. A párt több tagja: Gyöngyösi, Ortutay, Bognár szintén beszéltek Rákosival, akiknek hasonlóan nyilatkozott Rákosi, illetve a KV több tagja. Ma ismét beszéltem Rákosival, aki kijelentette, hogy a kormány gazdasági programja egyáltalán nem változott, ugyanaz, ami volt. Ilyen értelemben kell megnyugtanni parasztságunkat, és mondjuk meg, hogy mi a Kiszgazdapárt álláspontja... mi továbbra is a magántulajdon elve alapján állunk, a parasztság földtulajdonát illetőleg.”¹⁰⁴

Néhány héttel később, 1948. augusztus 20-án hangzott el Rákosi Mátyás beszéde az új kenyér kecskeméti ünnepén: „A magyar demokrácia természetesen minden erejével azon van, hogy támogassa a dolgozó parasztságot a szövetkezésben, hogy kezükre járjon minden téren gazdasági megerősödésükben.” Rákosi egyúttal a következőket is hangsúlyozta: „A demokrácia nemcsak a dolgozó parasztság szövetkezését támogatja, de gondoskodik róla, hogy a kulák nagygazda fája ne nőjön az égig, hogy korlátok közé szorítsák a kulák terjeszkedését... A népi demokráciának, mely a városban annyi sikerrel építi a szocializmust, a falun is meg kell kezdenie ezt a munkát, a dolgozó parasztság megerősítésére és felvirágoztatására. A kérdés, hogy merre menjen a dolgozó parasztság, fel van vetve, és a válasz is világos. A dolgozó parasztság a szövetkezés, a kölcsönös segítés és a közös munka útját választja. És ebben teljes erővel támogatja őt a város dolgozó népe, az egész demokrácia.”¹⁰⁵ Mindez azt jelentette, hogy az MDP módosította az MKP néhány hónappal korábban meghirdetett parasztpolitikáját, azaz a mezőgazdaságot illetően is rátér a szocializmus útjára. Ebben a beszédében Rákosi nem véletlenül dicsérte meg a kiszgazdapártot, amely szerint egy év alatt megtisz-

104 PIL 285/1–153.

105 Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1950. 332–334.

tult, s mostani vezetői világosan látják a munkássággal való szövetség és a kulák gazdák elleni harc szükségességét és teljes erővel támogatják a parasztság szövetkezését, a falusi tervgazdálkodást.¹⁰⁶

Rákosi Mátyásnak ezt a véleményét mintegy igazolta az FKGP második balatonkenesei értekezlete, amelyet 1948. október 28–29-én tartottak. Az itt elfogadott határozatok¹⁰⁷ rögzítették, hogy a kisgazdapárt életében „végbement elvi tisztulás, szervezeti és személyi változások” falusi vonatkozásban azt jelentik, hogy a jövőben a kis- és középparasztságra kívánnak támaszkodni. Hangsúlyozták, hogy „az állam és a pártszervezetek álljanak a bátor kezdeményezők, az újí-tók, a kis- és középparasztnak termelő, bérlő és értékesítő szövetkezetei mellé. A megalakuló érdekvédelmi szervezeten, a politikai és népi szerveken keresztül óv-ják a parasztságot az ellenforradalmi szellem, a passzivitás és a népi romantika kísértéseivel szemben. Legyenek segítségére abban a nehéz munkában, amelynek célja a falu népének teljes felszabadulása, gazdasági boldogulása, kulturális fel-emelkedése és a magyar dolgozó paraszt emberhez méltó életformájának kialakí-tása.” A határozat helyeselte, hogy a kormány elsősorban a nehézipar fejlesztésé-re fordít nagy figyelmet, beváltak az államosításhoz fűzött várakozások nemcsak politikai, hanem szociális vonalon és gazdasági téren is egyaránt, s kifejezte azt a kívánságot, hogy a kormány „fordítson figyelmet arra, hogy a szövetkezetek mel-lett erős és egészséges mezőgazdasági ipar épüljön ki”. A határozat a továbbiak-ban a „népi demokrácia továbbfejlesztése” és a függetlenségi front, vagyis a koalí-ció újjászervezése szempontjából elsődlegesnek a „munkásság és a dolgozó parasztság szövetsége” megerősítését tartotta. Foglalkozott az értelmiség és a dolgozó kispolgárság helyzetével is: „A kisiparos és a kiskereskedő szorgalmára és szakértelmére éppúgy szükség van a minőségi termelésben, a tervgazdaságban és az átalakult termelési és értékesítési hálózatban, mint azokra az értelmiségi elemekre, akiknek magasabb szellemi felkészültségét, tanultságát és tudását sem az államigazgatás, sem a termelés, sem a gazdasági vagy tudományos élet nem nélkülözheti és éppen nélkülözhetetlenségük biztosítja számukra a nagyobb meg-bebecsülést”, de ezzel együtt azt is leszögezte, hogy az említett rétegekkel szemben jogos kívánságom a „népi demokrácia őszinte szolgálatának” a megkövetelése.

Ideológiai téren harcot hirdetett a „mindszentyizmus szelleme” és a reakció el-len. „Az országos értekezlet tiltakozik az ellen — hangsúlyozta a határozat —, hogy Mindszenty bíboros kiváltságos helyzetét, amelyet mint a legnagyobb ma-gyarországi keresztény egyház feje élvez, államellenes és demokráciaellenes tevé-kenységre használja fel. Az esztergomi érsek súlyosan sérti az egyházi és a katoli-kus tömegek érdekeit, amikor a politikát behurcolja a templomi szószékre és körmenetekre.” Vagyis szósz szerint átvette a Rákosiék által már korábban megfo-galmazott vádakát, sőt ezeket mintegy megerősítve azt is követelte, hogy a hazá-jukhoz hű katolikus tömegek „utasítsák el maguktól a mindszentyizmusban je-lentkező ellenforradalmi szellemet. A kormány [pedig] akadályozza meg a lelkek békéjének állandó nyugtalanítását.”

106 I. h., valamint a probléma jelentőségéről, az MDP szövetkezeti politikájának megváltoztatásáról részletesen ld.: *Tóth István*: Föld, érdekvédelem, szövetkezet — pártok 1944–48. Múltunk, 1991. 2–3. 160–165. és *Simon Péter*: A magyar parasztság sorsfordulója 1946–1949. Bp. 1984. 94–110.

107 A második balatonkenesei értekezlet. Kiadja a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt. Bp. 1948. 118–121.

Üdvözölte a honvédség újjászervezését, a korszerű, erős néphadsereg megteremtésére irányuló törekvéseket. Külpolitikai téren pedig állást foglalt a korábbi szovjetbarát külpolitikai irány mellett. „Az országnak a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal kötött szerződéseai biztosítják függetlenségünket, belső békénket, külső biztonságunkat és gazdasági felemelkedésünket. A Duna-medencében létrehozták azt a légkört — hangzott a határozat —, amely a határokon túl élő magyarok sorsának megnyugtató rendezéséhez szükséges volt. Örömet fejezi ki az értekezlet a magyar–csehszlovák kérdésben beállott fordulat végett.” Végül az FKGP sajnálkozott, hogy hazánk felvételét az ENSZ-be „a békeszerződésben elismert joga ellenére a nyugati nagyhatalmak meghíúsították”, és felhívta a kormányt, tegyen meg mindent „vitathatatlan igényünk” érvényesítésére.

Dobi István pártelnök a következő ajánló sorok kíséretében juttatta el a határozatot és az értekezleten elhangzott felszólalások nyomtatott szövegét a párt tagjaihoz: „Erősítsék álláspontjukban a népi demokrácia híveit és győzzék meg a bizalmatlanokat arról, hogy a mi utunk helyes, és hogy ez az út az egész magyar dolgozó nép felemelkedésének az útja. Ehhez a meggyőzéshez akarunk eszközt, de azt is mondhatom, hogy fegyvert adni azoknak a kezbe, akik velünk vannak... Azt akarjuk, hogy a balatonkenesei hang és szellem eljusson minden pártszervezetbe, minden városba és faluba, de jusson el a legtávolabbi tanyára is, ahol parasztok élnek, dolgoznak és várják gazdasági helyzetük további egészséges meg-erősödését, nehézségeik könnyítését, életformájuk jobbrafordulását.”¹⁰⁸ A pártvezetőség kiábrándító állásfoglalásai, határozatai és tettei azonban nem ebbe, hanem egészen más irányba hatottak. Nagymértékben növelték például az FKGP-ből kiábrándultak és ezért kilépők számát, és ezzel is meggyorsították a kisgazda pártszervezetek széthullását.

A hatalom teljes kisajátítása, a „rendőrállam” megteremtése

A tényleges, kemény polgári ellenzéki pártokra (MFP, DNP) mért súlyos csapásokkal együtt 1947–48 fordulójára a koalíció is lényegében látszatkoalícióvá vált. Ennek fenntartásában — ahogy ez már korábban is történt — fontos szerepe volt az ún. titkos párttagoknak, azaz a kommunisták által a koalíciós pártokba beépített megbízottaknak. Az MKP Főtitkársága 1948. február 13-i ülésén vizsgálta felül erre vonatkozó korábbi álláspontját és a következő határozatot hozta: „A Főtitkárság — az ülésen Rákosi, Kádár, Farkas és Donáth Ferenc volt jelen — úgy dönt, hogy a jövőben fontosabb embereket csak a Főtitkárság vehet fel titkos tagként. A többi titkos tagokat is be kell jelenteni. A titkos tagoktól belépési nyilatkozatot kell kérni, de a felvételükről értesítést nem kapnak. A titkos tagoknak pártadót és hozzájárulást kell fizetni. Őket a Karhatalmi Osztály tartja nyilván, valamint azt az elvtársat is, aki a titkos tagot tartja.”¹⁰⁹ Az alkalmazás szigorításával együtt irányt lehetett venni a koalíció felszámolására, az egypártrendszer kialakítására.

¹⁰⁸ I. m. 4.

¹⁰⁹ PIL. 274/4–166.

Az egypártrendszer megteremtésére való tényleges törekvés először 1948 márciusában került nyilvánosságra, amikor Rákosi Máttyás az MKP funkcionáriusainak értekezletén, az ellenzéki pártok politikai életből való kiszorításával együtt felvetette a koalíció átalakításának, fokozatos felszámolásának az ügyét. Ennek lényege — Rákosi akkori elképzelései szerint — az volt, hogy az új koalícióban „a többi pártok csak fővárosi szervezet alapján lesznek, és a falvakban, vidéken különösebb szervezetei csak a kommunista pártnak lesznek”. Hozzátette még azt is, hogy az MKP-nak „arra kell venni az irányt, hogy a falu használható emberei szervezetileg is benne legyenek a kommunista pártban, és a többi pártok többi része a Magyar Függetlenségi Front[ban] vagy egyéb alakulatban a központban úgy legyenek elhelyezve, hogy egy szigorú központi szervezet lesz, amelynek a tengelye a kommunista párt, és amely köré lesznek elhelyezve a többi pártok”. A konkrét tennivalókat illetően rögtön le is szögezte: „Ez a mostani szervezési és politikai vonal, amire nekünk kell menni, és amit remélünk, hogy őszre meg is tudunk csinálni, és akkor a demokráciát nem tudja hátráltatni a koalíciós alkudozás, intrika, amely még most is érezteti hatását. Ezzel kapcsolatban természetesen likvidálni fogjuk a még meglévő jobboldali vagy félfasiszta pártokat. A likvidálás úgy fog történni, hogy a Barankovics-párt néhány használható emberét Barankovicsal együtt áthozzuk a kisgazdapártba, Baloghot és néhány emberét szintén, a megmaradó rekációsokról pedig gondoskodunk, hogy eltűnjenek a színről.”¹¹⁰

Már e koncepció jegyében született még a kisgazdapárt első balatonkeneseci határozata, majd a két polgári-kispolgári liberális párt (MRP és PDP) pártszövetségének megalakulása és elismerése, továbbá azok az intézkedések, amelyek 1948 áprilisában a koalíciós pártok egységes nőszervezetének, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) megalakításához vezettek. 1948 tavaszán megszűntek a koalíciós pártok különböző ifjúsági szervezetei is, majd a munkás- és parasztiifjúsági szövetségek, valamint a különböző rétegszervezetek és a középiskolák szövetségének összevonásával létrejött a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ), a magyar ifjúság egységes tömegszervezete. E szervezetek vezetői — elnökei — Rajk Lászlóné, illetve Nonn György, a kommunista párt tagjai voltak.

1948 nyarán, a két munkáspárt „egyesülése” után (amely valójában az SZDP baloldalának beolvasztását jelentette a kommunista pártba) az MDP vezetői — ahogy ez a párt programjából is kitűnt — már konkrét célként jelölték meg a többpártrendszer felszámolását. A pártok temetőjéül az újjáalakuló függetlenségi frontot jelölték ki. „A Magyar Dolgozók Pártja a demokratikus pártok eddigi többé-kevésbé laza koalíciója helyett a népi egység politikai tömegszervezetének, az új Függetlenségi Frontnak megteremtéséért száll síkra — állapította meg a programnyilatkozat. — ... A Függetlenségi Front: a munkásság, parasztság, értelmiség, dolgozó kisemberek, Magyarország minden haladó, hazafias eleme szoros harci és építő szövetségének egységes szervezete. A Függetlenségi Frontban ezért nemcsak a demokratikus politikai pártok, hanem a magyar nép nagy társadalmi szervezeteinek, a szakszervezeteknek, a szövetkezeteknek, a nők és az ifjúság egységes szervezeteinek is méltó helyet kell biztosítani.”¹¹¹ Ezt a belpolitikai törek-

110 PIL 274/16–133.

111 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Bp. 1967. 597.

vést külpolitikai téren mintegy alátámasztotta a „népi demokratikus országokkal” addig megkötött kétoldalú barátsági szerződések sorozata, s legfőbb alapelveként: „szövetség a Szovjetunióval, az imperialistaellenes és demokratikus tábor vezető szocialista nagyhatalmával, a béke, a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás örével.”¹¹²

A Függetlenségi Front újjászervezésének koncepciója alapján kezdődtek meg rögtön a tárgyalások alsóbb szinten is a két agrárpárt képviselőivel. 1948 nyarán például megállapodtak abban, hogy az MDP és az NPP, illetve FKGP „közigazgatási politikáját összehangolják, az elvi kérdéseket és konkrét kérdéseket egyaránt rendszeres tárgyalások során tisztázzák”.¹¹³ Az MDP vezetőinek tudtával és hozzájárulásával került 1948 augusztus elején Harrer Ferenc a Radikális Demokrata Pártszövetség élére.¹¹⁴ Harrer a pártszövetség elnökeként tett első nyilatkozatában rögtön vállalta, hogy a vezetése alatt álló szervezet legfontosabb feladata az lesz, hogy részt vegyen a „polgárság felvilágosításában a kül- és belpolitikai valóságos helyzetről és a belőle ésszerűen levonandó következtetésekről, a népi demokrácia lényegéről, a polgári boldogulásnak a lehetőségeiről a népi demokráciában és attentista magatartás veszélyeiről s végzetessé válhatásáról, végül, de nem utolsósorban a polgárság osztályérdekeinek megvédéséről a népi demokrácia eszméjében”.¹¹⁵ Az FMDP képviselőcsoportja 1948. augusztus 31-én foglalkozott az új függetlenségi népfront kialakításának kérdéseivel. Az értekezletről kiadott közlemény tükrözi: a Balogh-párt is tudatában van annak, hogy most az „összes demokratikus erők” a korábbinál még szorosabb együttműködése a kijelölt cél: „Az együttműködés kiindulópontját a párt abban látja, hogy kész közreműködni az új Nemzeti Függetlenségi Front programját előkészítő tárgyalásokban.”¹¹⁶

1948 őszén, a függetlenségi népfront „egyetlen, osztatlan tömegszervezetté” történő átalakítása jegyében felgyorsították a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt „belső tisztulási folyamatát”, ami az MDP vezetőinek elképzeléseivel összhangban „fent” és „lent” egyaránt tisztogatássá vált, s jobboldaliság ürügyén ezeket és tízezreket zártak ki ezekből a pártokból. Az MDP vezetőinek útmutatásai és tanácsai alapján hasonló események zajlottak le az FMDP-ben és a RDP-ben, ahol már csak azokat túrték meg, akik oszították az MDP bel- és külpolitikai céljait és a „szocializmus felé vezető irányzatot a társadalmi haladás természetes vonalának” tartották.¹¹⁷

Rákosi Máttyás az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén már azt is kijelentette, hogy az új függetlenségi népfront nem lesz tömegszervezet, azt főleg a célok azonossága tartja majd össze, azoké a céloké természetesen, amelyeket az MDP szab meg. „Lassanként ezeknek a pártoknak el kell halni, vagy legalábbis árnyékéletet (Gerő: Szimbolikus párt), szimbolikus pártokká kell lenniök” — mondotta, s egyúttal azt is leszögezte, hogy „Szövetségben vagyunk és ugyanakkor a szövetségesek likvidálására is irányt kell venni. Ez persze nem könnyű. az ember csinál valamit és annak az ellenkezőjét is csinálja.” De a Köz-

112 I. m. 603.

113 PIL 274/15–26.

114 *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok i. m. 242–244.

115 Világ, 1948. augusztus 26.

116 Magyar Nemzet, 1948. szeptember 2.

117 Haladás, 1948. szeptember 30.

ponti Vezetőség ülésén tulajdonképpen Szakasits Árpád, a párt elnöke hangsúlyozta a legerőteljesebben a „régí formák és intézmények” megszüntetésének és a szovjet példa követésének, másolásának a fontosságát. „A mi pártunknak hűségesen követnie kell a Szovjetunió példáját és útmutatásait — emelte ki Szakasits —, mert igaza van Rákosi elvtársnak: nincs külön magyar út, amiként nincs külön szabadalmazott jugoszláv út sem, és semmiféle más külön út. Csak egy út van: a Szovjetunió vérrrel megszentelt és dicsőséges útja, a marxizmus-leninizmus útja! Minden más út a gyalázatba, a szolgaságba vezet.” Egyúttal ezen az ülésen Farkas Mihály mellett Gerő Ernőt is főtitkárhelyettesé nevezték ki.¹¹⁸

A szűkebb pártvezetőség ülését követően — néhány héttel később — az ország széles közvéleménye is megismerhette az MDP felfogását. „Mi az alapja az új Függetlenségi Népfrontnak?” — vetette fel a kérdést az MDP központi lapjának, a *Szabad Népek* 1949. január 30-i vezércikke, majd a választ is megadva a következőket írta: „Az új Függetlenségi Népfront semmiféle vonatkozásban nem lesz többé a pártok közötti versengés, belső birkózás arénája. A régi koalíciós huzavona, a »pártarányok« előtérbe állítása csak az ellenséget szolgálta.”

Rákosi — Sztálin útmutatásának megfelelően és azzal egyezően — e cikk megjelenésével egyidőben fejtette ki az új államhatalom és rendszer jellegével és formájával kapcsolatos álláspontját. Eszerint a rendszer már „funkciójára nézve proletárdiktatúra, szovjet forma nélkül”, ami nem teljes, mert a munkásosztály — a többpártrendszer miatt — csak szövetségeseivel megosztva gyakorolja a hatalmat. Ezért tehát át kell térni a „teljes” proletárdiktatúrára, a szovjet szisztémára, az egypártrendszerre.

A szövetségeseik likvidálását azonban akkor még gátolta, hogy formálisan ugyan, de a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor is jelen volt még a politikai életben. E két párt sorsát a koncepció Mindszenty-per¹¹⁹ pecsételte meg. A DNP 1949 február elején „önfelosztásra” kényszerült. A Keresztény Női Tábor országgyűlési képviselői ellen — vidéki és fővárosi szervezetei ekkor már nem működhettek — pedig különböző vélt, illetve kitalált vádak alapján a belügyi szervek eljárást indítottak.¹²⁰ A párt vezetője, Slachta Margit így a politikai életből való visszavonulásra kényszerült, majd hamarosan az Egyesült Államokba távozott.

Az 1949. február 1-én megalakult Magyar Függetlenségi Népfront — elnök: Rákosi Mátyás, alelnök: Dobi István és Erdei Ferenc, főtitkár: Rajk László — jövőbeni szerepéről az MDP Központi Vezetősége márciusi ülésén a párt több vezetője is kifejtette véleményét. Révai József a következőket mondta: „A népfront szükséges, a mai fejlődési szakaszban elkerülhetetlen és ezért helyes, de átmeneti jellegű alakulat, amely átmenet, közbeeső lépcsőfok a polgári demokratikus többpártrendszertől a proletárdiktatúra egypártrendszere felé... transzmisszió, összekötő áttétel a munkásosztály és a többi dolgozó rétegek között, de áttétel az adott helyzetben, amikor a mi proletárállamunk még nem haladta túl, nem vetkőzte le teljesen a polgári demokratikus maradványokat.” Rajk László szerint „az MDP programján kívül nincs más alapja és talaja semmiféle más pártprogramnak a magyar dolgozó nép számára. Tehát a kör bezárult: aki más prog-

118 PIL Film. KV. 94. Az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülése.

119 Részletesen ld.: *Gergely Jenő–Izsák Lajos: A Mindszenty-per*. Bp. 1989.

120 ON V. 994.

ramot vall, mint a szocializmus építését, az már a magyar nép ellensége és nem a kormányzat valamiféle konstruktív demokratikus ellenzéke.” Ezen az elvi alapon „megszűnt a mellébeszélés lehetősége”, s a népfront lehetőséget nyújt arra, hogy az országgyűlést a „demokrácia megerősítésének, a szocializmus építése meggyorsításának szolgálatába állítsák”, de ezzel együtt Rajk azt is hangsúlyozta, hogy „a népfront ideiglenes és átmeneti jellegű”. Rajknak ezt az utóbbi kijelentését Rákosi is megerősítette: „Ha az elvtársak azt hiszik, hogy ez a népfront hosszú életű, tartós politikai képződmény, akkor nagyon tévednek... Nekünk az a benyomásunk, hogy sok ebből a népfrontpolitikából ki nem jön... Ezek szövetséges pártok, s pusztá létük talán több kárt okoz a demokráciának, mint hasznot. Mi ezt nem most ismertük fel, mi ezt már tavaly ősszel felismertük és ezért meggyorsítottuk az egész menetrendet.”¹²¹ Ezért a népfrontnak csak a választások előkészítésében és lebonyolításában juttattak szerepet.

1949 márciusában és áprilisában az MDP szervezetei minden megyében, városban és községben életre hívták a népfront-bizottságokat, amelyekben néhány taggal a parasztpárt és a kisgazdapárt, illetve a radikálisok is képviseltették magukat. Az elnöki és titkári tisztelet azonban szinte mindenütt MDP-tagok töltötték be.¹²² Az MDP Központi Vezetősége 1949. április 2-i ülésén — aminek egyetlen napirendi pontja a „népfrontos választás”-ok ügye volt — Rákosi Mátyás beszámolójában újból nyomatékosan aláhúzta, hogy a választások egyik célja a szövetséges pártok elhalásának meggyorsítása, illetve e pártok likvidálása. Döntés született arról is, hogy a megválasztásra kerülő képviselők 70 %-a az MDP tagok közül kerüljön ki, a fennmaradó helyekre pedig elsősorban olyan jelöltek kerüljenek, akik fenntartás nélkül elfogadják az MDP irányvonalát. De azt is hangsúlyozták, hogy „Rendkívül vigyázni kell arra, hogy a választási harc ne galvanizálja, ne keltse új életre szövetségeseinket és ne adjon nekik módot arra, hogy alvó vagy elhalóban levő vidéki szervezeteik a választási harc folyamán feléledjenek vagy éppen megerősödjenek. Erre vonatkozólag egy csomó rendszabályt foganatosítunk... Általában a választásokon a szövetségeseink önálló szerepét a minimumra kell csökkenteni. A falvakokon csak a népfront és az MDP tartson gyűlést.”¹²³

A képviselői helyekre való jelölés a népfront vezetőinek kezében volt. Rákosi és a szűkebb „vezérkar” azt is elhatározta, hogy a népfront listáján szereplő volt „ellenzéki” pártok (MRP és MFDP) jelöltjei fele annyi esélyes helyet kapnak, mint ahány képviselőjük az 1947. évi választások után volt. Így a Balogh-párt a korábbi 18 helyett 9, a radikális párt pedig 3 esélyes helyet kapott. Sőt még arról is döntés született, hogy „Balogh nem lehet sehol listavezető”, úgyszintén a radikálisok sem.¹²⁴ Így természetesen formális szerep jutott a volt szövetségeselek jelöltjeinek a választási agitációban is. Jelenlétük tulajdonképpen csak az együttműködést volt hivatva demonstrálni.

A köztársasági elnök 1949. április 12-én feloszlatta az erősen megcsonkult országgyűlést. A ciklus végére 1947 nyarához képest jelentősen megváltoztak a viszonyok; tíz helyett csak hat párt foglalt helyet a parlamentben. Az 1947 augusztus végén megválasztott képviselők közül csak 249 (60,58 %) maradt tagja az

121 PIL 276. f. 52. cs.

122 PIL 276. f. 55. cs.

123 PIL Film. KV. 97. Az MDP Központi Vezetőségének 1949. április 2-i ülése.

124 PIL 276. f. 55. cs.

induláskor 411 fős parlamentnek.¹²⁵ Az 1949. évi választások május 15-én voltak, s — a fentiekből következően — az MDP „átütő” sikerét hozták, a megválasztott képviselők 71 %-a a párt tagja volt.

„A májusi választás a magyar demokrácia és benne pártunk egyik legfényesebb győzelme volt, amelyet felszabadulásunk óta vívtunk” — mondotta Rákosi Mátyás választásokat értékelő beszámolójában. S talán nem véletlen, hogy eme „győzelemben” a Szovjetuniónak tulajdonított fontos szerepet. „Győzelmünk külpolitikai összetevői közt első helyen kell megemlítenem a Szovjetuniót, amelynek hatalmas eredményei a háború utáni gazdasági újjáépítésben csakúgy, mint következetes békepolitikája, nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar dolgozó tömegek a népfront és pártunk felé fordultak. Minél jobban elmélyülnek a magyar demokrácia gyökerei, annál inkább tudatosodik a széles tömegekben az összefüggés a Szovjetunió sikerei és a mi eredményeink között. A Szovjetunió minden sikere egyben a mienk is és ez megmutatkozott most a választások alkalmával.”¹²⁶ A szovjet mintát, a proletárdiktatúra győzelmét tükrözte az új parlament összetétele. A 402 képviselő közül 176 munkás, 115 dolgozó paraszt, a többi értelmiségi, kisiparos, kiskereskedő és egyéb foglalkozású volt. A munkások aránya tehát majdnem 44%, a parasztoké kishíján 29%, a nők száma pedig 71, kereken 18% volt.¹²⁷

Az 1949 májusi országgyűlési választások után szinte egyik napról a másikra megszűnt a népfrontbizottságok működése, s ezzel együtt a volt koalíciós és liberális polgári ellenzéki pártok már egyébként is formális tevékenysége annak ellenére, hogy nem született sem törvény, sem rendelet a pártok megszüntetéséről. A Magyar Dolgozók Pártja így ténylegesen is egyeduralkodóvá, valójában állampárttá vált.

A többpártrendszer felszámolásával párhuzamosan, 1948 őszén és 1949 tavaszán az MDP vezetői erőfeszítéseket tettek az agrárpártok tagságának megnyerésére s egy egységes falusi tömegszervezetbe való tömörítésükre. A létrehozó új falusi tömegszervezet, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége (DÉFOSZ) szervezeti kereteit azonban leszűkítették a mezőgazdasági munkásokra és szegényparasztokra. Így ennek működése 1949 tavaszától lényegében csak a munkaközvetítésre, vagyis a szakszervezeti tevékenységre korlátozódott.¹²⁸ A tulajdonos parasztság gazdasági érdekképviselő nélkül maradt.

A szakszervezeti mozgalom — az 1948 októberi, XVII. kongresszuson hozott elhatározás szerint — új szervezeti kereteket alakított ki, a szakmai szervezetek rendszeréről áttért az iparági szervezetek szerinti tagolódásra. Ekkor jött létre az a 19 szakszervezet, amely a korábbi 50 helyébe lépett. 1949. március 12-én — a kormány rendelete alapján — az üzemi bizottságokat beolvasztották a szakszervezetekbe.¹²⁹ Így megfosztották őket érdekvédelmi funkciójuktól, az üzemek ellenőrzésének feladataitól, s kiiktatták az új munkásrétegek szocializációjából is.

125 Hubai László: A parlament politikai és társadalmi összetétele. In: A magyar parlament 1944–1949. Bp. 1991. 237–238.

126 PIL Film. KV. 99. Az MDP Központi Vezetőségének 1949. május 31-i ülése.

127 Uo.

128 Szakács Kálmán: Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945–1951. Bp. 1988. 139–188.

129 Jakab Sándor: A magyar szakszervezeti mozgalom 1944–1950. Bp. 1985. 101–133.

Tevékenységüket ezután már csaknem kizárólagosan a központi utasítások végrehajtása, a munkaversenyek adminisztratív szervezése jellemezte.

A kommunista hatalomátvétel és a sztálini típusú politikai rendszer kiépítésével együtt az MDP vezetői személycseréket hajtottak végre a közélet legmagasabb tisztségeiben és a kormányban is. 1948. augusztus elején leváltották Tildy Zoltán köztársasági elnököt, december elején pedig Dinnyés Lajos miniszterelnököt.

Tildy Zoltán, aki egész politikai pályafutása során, s különösen 1945 után mindig lojális volt a baloldal, így a kommunisták iránt, a proletárdiktatúra megteremtésekor mégsem felelt meg az MDP vezetőinek. Jellemző volt Rákosi indoklása az MDP Központi Vezetőségének 1948. július 31-i ülésén: „Tildyről nem lehet azt állítani, hogy valami következetesen demokrata lett volna. Mi, akik a politika kellős közepében álltunk, sajnos mindig azt tapasztaltuk, hogy minden nehéz helyzetben ingadozott és a kiindulási pontja sem volt mondjuk valami szélső demokrata ... hogy nem szakítottunk vele, annak az volt az oka, hogy kötöttük magunkat a lenini »bizonytalan szövetséges« teóriájához, hogy ki kell használni a bizonytalan szövetségeseket is.” Majd Csornoky Viktornak, Tildy vejének „kémkedési ügyét” hosszasan ecsetelve leszögezte: „július 29-én a Politikai Bizottság elhatározta, hogy Tildynek azonnal le kell mondania, mégpedig olyan szöveg szerint, amit mi állapítottunk meg.”¹³⁰ Tildy ezután „megírta” lemondó levelét, s a parlament 1948. augusztus 3-án Szakasits Árpád személyében — nyilván jutalomként a szociáldemokrata párt felszámolásában és a két munkáspárt egyesítésében játszott döntő szerepéért — új köztársasági elnököt „választott”.

Másnap, augusztus 4-én az MDP PB újabb fontos személyi kérdésekben döntött. Elhatározták, hogy bár a miniszterelnök-helyettesi tárcát a párt ugyan fenn tartja magának, de azt egyelőre nem töltik be. Rajk László helyett ugyanekkor Kádár János lett a belügyminiszter (Rajk a külügyi tárcát vette át), Kossa István iparügyi miniszter lett, majd szeptember elejétől Farkas Mihály került a honvédelmi minisztérium élére. Egyúttal elhatározták azt is, hogy a köztársasági elnöki hivatal személyzetét és struktúráját egy hármass bizottság (Kádár János, Szőnyi Tibor és Péter Gábor) felülvizsgálja. „Feladatuk nemcsak az eltávolítandók jegyzékének az összeállítása és a helyükbe hozható MDP tagok névsorának az összeállítása, hanem meg kell vizsgálni az egész struktúrát abból a szempontból, hogy a felesleges szerveket leépítsék.” Végül utasították a Szabad Nép főszerkesztőjét, hogy a „Szabad Nép az új elnök és az új miniszterek kinevezése kapcsán írja meg, hogy a munkáselem megerősödött a kormányban. Mutasson rá, hogy a reakció előkészített csapását nemcsak kihevertük, hanem vissza is ütöttünk.”¹³¹

1948. szeptember 6-án az új belügyminiszter, Kádár János rendeletet bocsátott ki. Megszüntette a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya elnevezést, s helyette a szervezet neve Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága lett (ÁHV), amelynek élére Péter Gábor rendőr altábornagy került. Rövidesen szervezeti változásokra és lényeges létszámemelésre is sor került e hatóságnál, köznapin nyelven szólva „állam lett az államban”. Farkas Mihály kinevezésével — előtte Veres Péter töltötte be ezt a tisztséget — a párt főtítkárhelyettese és egyik legszélsőségesebb, akarnok, konok, nagyravágyó, kevés tehetséggel megáldott, de a Szovjetunió iránt ízig-vérig elkötelezett személy került a honvédség élére, s ezzel

130 PIL 276/53-4.

131 PIL 276/53-6.

együtt most már hivatalosan is a „párt kezébe” került a hadsereg irányítása, ellenőrzése és vezetése. Farkas miniszteri bemutatkozásában a következőket hangsúlyozta: „A minisztériumunk katonai minisztérium, és kell, hogy a katonai fegyelem szelleme hassa át minisztériumunk minden alkalmazottjának működését... különös éberségre van szükségünk.”¹³² Majd — jellemző módon — néhány héttel később, a meginduló fő és törzstisztképző tanfolyamok hallgatói elé azt az erkölcsi követelményt állította, hogy „Éljen az Önök szívében kiolthatatlanul a hűség és szeretet a nagy szocialista Szovjetunió és Sztálin generalisszimusz iránt, mert ez a hűség és szeretet teszi Önöket alkalmassá arra, hogy ha kell, sikeresen megvédjék a magyar szabadságot, felszabadult nemzetünk függetlenségét.” Ezt követően a hadseregben szovjet mintára bevezetik a politikai tiszti, másképpen szólva komiszári intézményt, amelynek élén a Politikai Főcsoportfőnökség áll, mint a pártnak a hadseregben működő szerve. A politikai tiszt is, akárcsak a komiszár, a parancsnok mellé volt rendelve, „vele együtt felelős a csapat katonai és politikai kiképzéséért, politikai és morális egységéért”.¹³³

Dinnyés Lajos lemondatásához az ürügyet Nyárádi Miklós pénzügyminiszter Nyugatra távozása szolgáltatta, valójában azonban arról volt szó, hogy a hatalom teljes kisajátítására törekvő Rákosiéknak a kormányfői poszton jobban megfelelt a szintén kigazdapárti Dobi István személye. Jellemző módon Dobi még a „cse-re” lebonyolítását is magára vállalta. Dinnyés Lajos az FKGP Politikai Bizottságának 1948. december 9-i ülésén ugyanis azzal kezdte lemondásának indokolását, hogy „tegnap Dobi elnök úr bizonyos mulasztásokat említett meg politikai működéssel kapcsolatban, különösen Nyárádinak a kabinetből való el nem távoztatásával kapcsolatban... mérlegelem a mulasztásokat és a konzekvenciákat levonom.”¹³⁴ Rákosiék elvárásait igazolandó, Dobi miniszterelnöki bemutatkozó beszédében, az országgyűlés 1948. december 14-i ülésén a következőket mondta: „én le akarom vonni elődöm hibáiból a szükséges tanulságokat, erőteljesen érvényesíteni kívánom azt a szellemet, amely nemcsak az ellenség ügynökeit veti ki a magyar közéletből, hanem az erély és éberség hiányáért is komoly felelősségre vonást alkalmaz. Ebben a tekintetben meg kell szűnnie a liberalizmus minden maradványának.” E koncepció jegyében, s annak többszöri hangoztatásával, hogy kormánya politikájának az alapja a „munkás–paraszt szövetség”, először a Demokrata Néppártot tessékelt ki a politikai életből, majd azt is közölte, hogy a reakció „elsősorban Mindszenty bíboros fekete zászlaja alá gyülekezik”, ezért vele szemben a kormány el fog járni.¹³⁵

Mindezek után, a szövetségesek felszámolása és az új népfront szervezése idején Révai József nagy önbizalommal állapította meg az MDP Központi Vezetőségének 1949 márciusi ülésén: „formálisan még nálunk is vannak elemei a hatalom és a vezetés megosztásának, hisz más pártok is kormányon vannak, koalíció van. De ténylegesen elvtársak, egyedül a munkásosztály van hatalmon, ténylegesen egyedül a mi Pártunk vezeti az államot. Kell-e bővebben fejtegetni, hogy valóban csak formális jelentősége van annak, hogy Dobi István és nem Rákosi elvtárs a miniszterelnök, hogy ténylegesen azokat a minisztériumokat is mi vezetjük,

132 Szabad Nép, 1948. szeptember 11.

133 PIL 276/53–18.

134 PIL 285/1–10.

135 ON V. 5–8.

amelynek élén, mint például a Földművelésügyi vagy a Közoktatásügyi élén [akkor a kisgazdapárti Csala István, illetve Ortutay Gyula volt a miniszter] nem kommunista miniszterek állanak.”¹³⁶

Az 1949 májusi országgyűlési választások után a kormány elnöke ismét Dobi István lett, rajta kívül még két kisgazdapárti (Bognár József és Ortutay Gyula) és két parasztpárti (Erdei Ferenc és Darvas József) minisztere volt a kormánynak, a fennmaradó 11 tárcát az MDP képviselői kapták. Az új kormány személyi összetételével kapcsolatban tulajdonképpen csak az okozhatott meglepetést a közvéleményben, hogy Rajk László, a korábbi külügyminiszter és Népfront főtitkár kimaradt belőle. Rákosi Mátyás természetesen megtartotta miniszterelnök-helyetteségét — ezt a tisztséget egyébként már 1945. november 15-től, a Tildy-kormány megalakulásától kezdve viselte —, Gerő Ernő pedig államminiszterré lépett elő.

Dobi István miniszterelnöki programbeszédében, 1949. június 4-én kijelentette: „Népünk a Magyar Dolgozók Pártjának és bölcs vezetőjének, Rákosi Mátyásnak útmutatásával akar dolgozni és előrehaladni.” A kormány legfontosabb gazdasági feladatának az öt éves terv előkészítését és sikeres végrehajtását tartotta, a legközelebbi időszak megoldandó feladatai közül pedig külön is kiemelte a „népköztársasági alkotmány” megalkotását, az állam és egyház viszonyának rendezését, valamint a honvédség fejlesztését, amelynek „ereje, korszerű felszerelése és kiképzése a dolgozó nép hatalmát erősíti, országunk függetlenségét és békéjét védi”. Így lesz — átvéve Rákosi akkoriban sokat emlegetett mondását — „Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke arcvonalán”. A külpolitikában pedig továbbra is azt tartotta a legfontosabbnak hangsúlyozni, hogy a jövőben „még megbízhatóbb szövetségese legyünk a nagy Szovjetuniónak”, nagy súlyt kell továbbá helyezni a népi demokráciákkal kötött barátsági szerződések érvényesülésére, s végül elítélte „az imperialisták déli szomszédságunkban lévő rohamcsapatának, Titónak és cinkosainak” magatartását.¹³⁷

Az országgyűlés 1949. augusztus 18-án fogadta el a Magyar Népköztársaság alkotmányát, ami lényegében az 1936. évi szovjet alkotmány „másolata” volt. Az előkészítés során, a széleskörű felvilágosító kampányban az MDP titkársága azt tartotta a legfontosabbnak, hogy „Az alkotmány nyilvánosságra hozatalakor és törvénybe iktatásakor egyben üdvözljék a Pártot és Rákosi elvtársat, mint a dolgozó nép első alkotmányának megteremtőjét, népi demokráciánk győzelmeinek szervezőjét.”¹³⁸ Az alkotmány rögzítette, hogy a népköztársaság „a munkások és dolgozó parasztok állama” és ennek megfelelően „minden hatalom a dolgozó népé”.

Valójában azonban itt már arról volt szó, hogy a többpártrendszer felszámolása után a politikai színpadon egyedül az MDP maradt, a tényleges hatalmat pedig Rákosi Mátyás és szűkebb köre (Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, korábbi és egyben akkori „szövetségeseik”), valamint az Államvédelmi Hatóság és kiszolgálóik gyakorolták. Az elkövetkező években ők döntöttek — teljhatalommal és minden ellenőrzés nélkül — az ország és népe sorsát érintő valamennyi kérdésben.

136 PIL 276. f. 52. cs.

137 ON VI. 32–44.

138 PIL 276/60–33.

Az 1949 nyarára kiterjedélyesedő, az „ellenség elleni” általános hajszja, „éberségi” hisztéria nemcsak koncepciós ügyek és koncepciós perek sorozatát eredményezte, hanem minden ítéleti forma nélkül más adminisztratív rendszabályokat is szült: internálást, kitelepítést... Igaza volt Révai Józsefnek, amikor néhány évvel később — az MDP Politikai Bizottságának 1953. június 20-i ülésén —, visszatérve erre az időszakra, önkritikusnak tűnő vallomásában a következőket mondotta: „Mi szónokoltunk arról, hogy a proletárdiktatúra nem a széles néptömegek számára diktatúra és meg kell mondani, hogy a régi értelemben vett rendőrállam lettünk.”¹³⁹ Tegyük hozzá: nem a „rég értelemben”, hanem megszállás alatt, az MDP politikája következményeként.

1947. június 12-én, a Dinnyés-kormány programja feletti vitában Sulyok Dezső a következőket mondta: „... az a vélemény, amely a mostani, átalakult kormány véleményével ellentétes, nem tud, nem mer semmiképp megszólalni. Rendőrállammá alakultunk át, valóságos rendőrállammá, ahol a rendőrség befolyása nemcsak a közéletre, hanem az egyes emberek magánéletére is elviselhetetlenül ránehezedik és súlyosodik. Tele vagyunk rendőrkémekkel.”¹⁴⁰

---

139 PIL 276/53–122.

140 ON VIII. 851.

GECSÉNYI LAJOS

MAGYAR DIÁKOK A BÉCSI TARTOMÁNYI ISKOLÁBAN A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A bécsi és más külföldi egyetemeknek a 16. századi magyar (elsősorban protestáns) értelmiségképzésben betöltött szerepét a történet- és irodalomtudomány már széleskörűen vizsgálta és értékelte. Ismereteim szerint azonban az a gondolat, hogy alsóbbszintű külföldi iskolákban magyar tanulókat keressenek, éppen csak egy szerény — és a későbbiekben figyelemre nem méltatott — regisztráció erejéig merült fel egy évszázaddal ezelőtt, Fraknói Vilmosnál.¹ A bécsi Pénzügyi és Kamarai Levéltárban őrzött ún. alsó-ausztriai uradalmi iratokban (*Niederösterreichische Herrschaftsakten*) ezért is fedeztem fel meglepetéssel a *Wien. Kaiserliche Landschaftsschule* című tárgyi csoportban olyan elszámolásokat, amelyek az iskolát látogató magyar diákok hátralékát tüntették fel.² Az intézmény 16. századi alapításáról és történetéről szóló tanulmányok azután szélesebb körben is igazolták a külföldiek, köztük a legnagyobb számban magyarok jelenlétét.³

A *Landschaftsschule* (*schola provincialis*) intézményének létrejötte alapvetően a társadalmi élet, a világiasodás, az egyház válságának általános kérdéseivel függött össze a 16. század első felében. Ezért is játszott alapításukban meghatározó szerepet a protestáns nemesség. Az iskola célja a szegényebb nemesi családok fiainak iskoláztatása, külföldre vándorlásának megakadályozása és ezáltal a tanulmányi költségek csökkentése volt. 1542-ben Felső-Ausztriában, 1546 táján Bécs-

- 1 *Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században (Bp. 1873.) c. művének 208. oldalán — Ernő főhercegnek a hátralékos térítési díjak behajtása ügyében 1585. július 12-én a Magyar Kamarához küldött leirat a alapján — közli az 1568–1577 közötti adósok jegyzékét. A lista azokat az éveket tünteti fel a diákok neve mellett, amelyekben nem fizettek. A névsorban Gyulaffy Lestár Gyulaiként, Balassa János Balásyként szerepel. Földváry Lajos az iratokban nem azonosítható.
- 2 Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv (ÖStA FHKA) Niederösterreichische Herrschaftsakten (NÖHA) W/61/c 42c RN 286/3.
- 3 *Gustav Wolf*: Die kaiserliche Landschule in Wien unter Kaiser Maximilian II. In: Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 12 (1878) 1–17. A tanulmány nem jelöli meg a feldolgozott források lelőhelyét, de azok biztonsággal azonosíthatóan az ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv. Studienhofkommission 10a. Landschaftsschulen Wien (Kt. 71.) jelzet alatt találhatók. *Albert Hübl*: Die Schulen 2. Die kaiserliche Landschaftsschule. In: Geschichte der Stadt Wien. Hrg. vom Altertumsverein zu Wien. Red. von *Anton Mayer*. Wien, 1914. 371–380.

ben, 1553-ban Stájerországban szerveztek tartományi iskolát nemesi ifjak számára.⁴

A túlnyomóan evangélikus vallású alsó-ausztriai rendekkel szemben, mintegy „csendes ellenreformációként” már I. Ferdinánd foglalkozott 1560-ban egy katolikus nemesi kollégium létrehozásának gondolatával. E célból a bécsi belváros *Am Hof* nevű terén, a jezsuita rendház közelében megvásároltatott egy romos épületet. Az uralkodói elképzelés szerint az oktatást a jezsuiták végezték volna, ám a terv ezen a ponton heves ellenállásba ütközött. Az alsó-ausztriai rendek ugyanis nem szívesen bízták fiaikat a rend tagjaira. Az oktatás megindítása — bár időközben a belváros másik negyedében, a dominikánusok rendháza mellett kerestek új épületet — ezért is húzódott éveken át. 1564 decemberében az új uralkodó, Miksa császár és király üzenetben tudatta a rendi gyűléssel, hogy az iskolát a következő év tavaszán egy világi *praeceptor* vezetése alatt nyitják meg és a nemesi ifjak évi 20 forint térítési díj (étel, ital, ágynemű) két részletben történő megfizetése fejében kérhetik a felvételüket. A bécsi bejárók (*externisták*) 12 schillinget fizettek negyedévenként.

Az iskola működésének meghatározó alapelve szerint a cél a nemesség gyermekeinek keresztény szellemben történő oktatása és nevelése, felkészítése arra, hogy ne csak saját alattvalóik sorsát tudják igazgatni, de segítsék az ország kormányzását is. Miután megfelelő felkészültségű tanítókat nehezen lehet találni — állapította meg az alapító dekrétum —, és nincs is mindenki abban a helyzetben, hogy fiainak saját nevelőt fogadhasson, vált szükségessé a kollégium és tartományi iskola (*adeliges Kollegium und Landschule*) létrehozása.⁵

A tanulók felvételének jogát — tekintettel az intézménynek közvetlenül az uralkodótól eredő alapítványi jellegére — a császár magának tartotta fenn, majd 1578-ban az Udvari Kancelláriának engedte át. A jelentkezők szellemi és testi állapotának vizsgálatát követően az iskola ügyeiben eljáró császári biztosok terjesztettek elő erre vonatkozó javaslatot.

A működési költségeket az éves költségterítésből befolyó összeg természetesen nem biztosította. Ezért az alapító okirat évi 1000 forintnyi összeget rendelt e célra a bécsi sóhivatal, illetve áttételesen a steini vám jövedelméből. Később ezt természetbeni adományokkal (bor, liszt, só, fa) egészítették ki.

Az intézmény belső rendjének felelős letéteményese a *rektor* vagy másként *praeceptor* volt. Ő irányította az oktató munkát a segítségére rendelt, magisteri, illetve baccalaureatusi fokozattal rendelkező 2–3 segédtanítóval együtt. Valamennyien a kollégiumban laktak, a segédtanítók együtt aludtak és együtt étkeztek a diákokkal. A rektor volt a felelős a tisztsági előírások betartásáért (heti

4 Gernot Heiss: Konfession, Politik und Erziehung. Die Landschaftsschulen in den nieder- und innenösterreichischen Ländern vor dem Dreissigjährigen Krieg. In: Bildung, Politik und Gesellschaft (Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert). Hrg. Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh. Wien, 1978. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5.) 23–24., Magyarország története 1526–1686. Főszerk: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 544–555.

5 G. Wolf: i. m. 3–4.; Egy 1583 februárjában iktatott, Melchior Khlesl bécsi nagyprépost, az iskola szuperintendánsa vezetése alatt álló bizottság által készített jelentés ezt így fogalmazta meg: „Dann die Kaiserliche Fundation, davon ein Artickl hiebei mit B ligt, gibt eigentlich stehn, was und wolbestellten Lanndt aus derlei Schuelen erfolgen, das sy auch nichts anders, als Seminarium deren Personen, so Lanndt und leut Regieren heiffen seien ...” FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1629v.

hajmosás, fürdőlátogatás), betegség esetén az iskolához rendelt orvos értesítéséért. Ő felügyelte a kollégium épületének nyitását (nyáron 5, télen 6 órakor) és zárását (nyáron 20, télen 19 órakor).

A rektor fizetése — benne a segédtanítók javadalmazására szánt összeggel — évi 300 rajnai forintot tett ki. Ezenfelül családjával a kollégiumban lakhatott és engedélyt kapott az egyetemen történő oktatásra.

A rektori tisztség ellátására a császári udvar 1565. május 7-én kötött szerződést a nimwegeni Hubertus Luctanus (Hubertus Novimagnus) mesterrel. A Németalföldről származó magister Luctanus az 1550-es évek kezdetén érkezett Bécsbe, ahol hamarosan az egyetem ismert személyisége lett. 1556–1594 között a dialektika professzora, hét alkalommal a rajnai, a szász, illetve a magyar náció elöljárója, tíz esetben dékán, öt ízben az egyetem rektora.⁶ Felkészültségét tekintve mindenképpen megfelelt az új iskolával szemben támasztott várakozásoknak.

A rektor mellé rendelt gondnok (*oekonomus*) az étkezésről gondoskodott (napi két alkalommal 4–4 fogás), a felesége és szolgálja mosták az ágyneműt, gondozták a beteg gyermekeket, kezelték a kapukulcsot, ellenőrizték a kémények seprését. Mindezért lakást, ellátást és évi 52 pfund-pfennig fizetést kapott.⁷

A tananyagban a latin mellett a görög jutott nagyobb súlyhoz, míg a vallásos nevelés tartalmáról az utasítás homályosan fogalmazott.

Az 1573-ból fennmaradt nyomtatott tantervből részletesen megismerhetjük az iskola és a tananyag felépítését. Eszerint a diákok négy osztályban tanultak, mégpedig a negyedikről (legalsó) felfelé haladva.⁸

A nap kora reggel imádságokkal kezdődött. A Miatyánk, az Ave Maria és a Veni Sancti Spiritus mellett egy német nyelvű imádság is helyet kapott, amelyben a török elleni oltalomért könyörögtek.

Osztályok szerint haladva a tananyag napi beosztása a következő volt:

4. osztály

Reggel és délelőtt 2–2 óra: olvasás és írás, Donatus ige- és főnévragozása

3. osztály

Délelőtt 6–7 Melanchton grammatikája

7–8 Erasmus: *De civilitate morum*

9–12 Salamon közmondásai és az ennek alapján készített nyelvi gyakorlatok

Délután 12–13 Számtan, német és latin írásgyakorlat

13–14 Cicero: *Epistolae selectiores*

14–15 Erasmus: *Epitomen colloquiorum*, Cato: *Distichon*

15 vita a tanultakról

⁶ G. Wolf: i. m. 17.

⁷ Az iskola általános szervezeti kérdéseiről és működéséről G. Wolf: i. m. 5–7.; A. Hübl.: i. m. 373–374.

⁸ A „Catalogus lectionum et omnium exercitationum. Hanc Caesareae Maiestatis scholam studiorum causa ingressi non tantum in bonis litteris et artibus, sed etiam virtutibus probatisque moribus magna praeceptorum cura et diligentia instituantur” címet viselő tanrend az ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv Studienhofkommission 10a. Landschaftschulen Wien (Kt. 71.) jelzet alatt található. G. Wolf németül kivonatolta: i. m. 10.

2. osztály

- Délelőtt 6–7 Melanchton grammatikája és az „argentinumi” (strassburgi) iskola kisebb görög grammatikája
 7–8 Aesopus meséi
 8–12 Melanchton: Syntaxis, Terentius komédiáival összekötve (azonos az első osztállyal)
 Délután 12–13 Zene és számolás (arithmetika)
 13–14 Cicero: Epistolae selectiores a Sturmio collectae
 14–15 Ismételés
 15 Vita a tanultakról és vizsga

1. osztály

- Délelőtt 6–7 Cicero: Epistolae selectiores
 7–8 Cicero: De officiis
 8–12 Melanchton: Syntaxis, Terentius komédiáival összekötve (azonos a második osztállyal). Ebben az időben a haladást mutató diákok látogathatják a rektor dialektikai előadásait az egyetemen.
 Délután 12–13 Zene és számolás (arithmetika)
 13–14 A Georgika magyarázata és prosodia
 14–15 Az „argentinumi” (strassburgi) iskola görög grammatikája és Hésziadosz
 15 Ismételés és vita a tanultakról

Nyelvgyakorlasként hétfőn Cicero leveleit fordították németre, a jobbak verseket írtak. Pénteken német stílusgyakorlatokat kellett latinra fordítani, szombaton pedig a hét folyamán tanult anyagot ismételték. Ezen a napon csak latinul lehetett beszélni. Az ünnepnapok előtt az idősebbek görögül, a fiatalabbak latinul olvastak az Evangéliumot, amit azután hétfőn fel is kellett mondani.

Összevetve fentieket a korabeli magyarországi városi iskolák órabeosztásával, számos egybeesést láthatunk, bár a bécsi diákok elfoglaltsága lényegesen nagyobbak mondható. A tananyag átfedései a kor meghatározó szemléletének, a *studia humanitatis* elsajátítására, a latin és görög irodalom megismerésére irányuló törekvéseknek a következményei.⁹ Azt, hogy az intézmény nem volt kizárólagosan katolikus jellegű, a mischallgatásokban mutatkozó fegyelmezetlenségeken kívül az is jelezte, hogy Melanchton nyelvtanát használták.¹⁰

Mindenesetre a lutheránus osztrák nemességnek az iskola még ilyen formában is gyanús volt és a nyolcvanas évek elejéig gyermekeik fokozatosan eltűntek a kollégiumból. Pedig kezdetben jónéhány ismert nemesi család sarja tanult itt: például Melchior von Hochburg bárónak, az Udvari Kamara vezetőjének (*adminisztrátorának*) a fiai, Georg Teufel titkos tanácsosnak, az Udvari Haditanács elnökének, Christoph von Greiss főistálló-mester, alsó-ausztriai kormánytanácsosnak (*Regimentsrat*), Matthias Wurmbbrandt főhercegi kamarásnak, Ludwig zu Schönkirchen alsó-ausztriai főajtónállónak, Jakob Gienger felső-ausztriai hely-

9 Vö. Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Bp. 1981. (Humanizmus és reformáció 11.)

10 Mészáros I.: i. m. 101.

tartónak a gyermekei. A császári udvar polgári származású tisztviselői közül a két neves udvari orvos, Dr. Crato és Dr. Hofmaier járatták ide fiaikat.¹¹

Az a bizottság, amely 1572-ben vizsgálta az iskola működését, a gazdasági problémák (ilyen volt a térítési díjak késedelmes fizetése) mellett megállapította, hogy kevés osztrák nemesi ifjú jár az iskolába, s helyüket növekvő számban németek, *magyarok*, csehek, illetve tisztviselők és udvari szolgák gyermekei foglalják el.¹²

1573-ban a legelső, a 4. osztályban 5 diákot (magyar nem volt közöttük), a 3. osztályban 6 (közöttük 3 magyar: Bornemissza I., Sibrik G., Somogyi F.), a 2. osztályban 7 (közöttük 3 magyar: Nyáry P., Bornemissza J., Földváry M.), az 1. osztályban 10 (közöttük 6 magyar: Serédy P., Vály B., Sembery P., Pap G., Gyulaffy L., Bánffy J.) tanulót találtak.¹³ Azaz a 28 összeírt diákból 12 magyar volt. A két beteg és a hat távollévő nemzetiségét nem állapították meg. Az életkori megoszlás szélsőséges volt (noha csak néhány esetben tüntették fel az éveket), mert hat évest éppúgy számba vettek, mint 24 évest. Újabb két esztendő múltán a császári biztosok kifejezetten kérték, hogy a létszámot 36 főben határozzák meg, s ebből csak 10 helyet kapjanak a nem alsó-ausztriai illetőségűek, illetve a nem nemesek.

A fenti adatok világosan jelzik, hogy a magyarok előtt viszonylag gyorsan ismertté vált az új bécsi iskola. Egy 1576-ban készült jegyzékben a térítési díjjal adósak között valóban számos magyar nevet olvashatunk. Bár sok névalak torzult, a 78 névből 20, azaz több mint 25% egyértelműen magyarként azonosítható. Mindez az iskola indításától számított tíz év, a *rendszeres* magyar beiratkozásokat tekintve pedig mindössze öt esztendő alatt. Természetesen csak az adósokról van szó, ebből tehát az összes tanuló nemzetiségi megoszlására csupán igen óvatosan következtetünk. Annál is inkább, mert korántsem látogatta végig mindenki mind a négy osztályt.

Az első beiratkozott magyar Thury Pál, Thury György kapitány fia. Ő 1568. november 15. és 1570. augusztus 16. között látogatta a schola provincialist. Mindenesetre érdekes tény, hogy a bécsi egyetem anyakönyve szerint az ifjú Thury már 1567. április 14-én a *natio Hungarica* tagja („Paulus Duri Papensis, Hungarus, filius nobilis et strenui equitis aurati domini Georgii Duri”) és az 1568. április 21-én regisztrált „Paulus Papensis” név alatt is őt sejtethjük.¹⁴ Több mint valószínű, hogy fiatal kora vagy hiányos ismeretei miatt került át az egyetemről, talán Luetanus professzor révén, a tartományi iskola padjaiba.

A többi magyar, beiratkozása sorrendjében, a következő:

Gyulaffy Lestár: 1571. október 11.–1574. szeptember 18.

Földváry Miklós: 1571. november 18.–1575. december 31.

11 FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1329–1340. Az osztrák nemességhez tartozó tanulók családjainak azonosításához *Siebnacher* és *Wissgrill* családtörténeti munkáit használtam: *Siebmacher's Grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen IV/2*. Niederösterreichisches Adel. Nürnberg, 1918.; *Schauplatz des landsässigen n.ö. Adels vom Herren- und Ritterstände von dem XI. Jh. an, bis auf jetzige Zeiten*. Abgefasst von *Franz Karl Wissgrill*. II–IV. Wien, 1797.

12 *A. Hübl*: i. m. 376.

13 *G. Wolf*: i. m. 14. és ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv Studienhofkommission 10a. Land-schaftschulen Wien. (Kt. 71.) fol. 56–78.

14 *Matrikel der Universität Wien*. III. 1518/II-1579/I. Bearb. *Franz Gall* und *Willy Szeivert*. Wien, 1971. 146. és 150.; Thury György gyermekeiről lásd *Takács Sándor*: *A nagy Thury György*. In: *Uő.*: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Bp. 1922. 118.

Gernyeszeghi Ádám: 1571. november 14.–1575. december 31.

Somogyi Farkas: 1572. július 1.–1575. augusztus 14.

Bornemissza János: 1572. november 23.–1576. január 4.

Bornemissza István: 1573. április 5.–1576. január 4.

Nyáry Pál: 1572 február 22.–1575. augusztus 10.

Papp Gáspár (Nyáry szolgája vagy nevelője): 1572. május 15.–1575. augusztus 10.

Sibrik Gáspár: 1573. április 29.–1574. május 17.

Sembery Pál: 1573. április 29.–1574. május 17.

Horváth János és Gáspár: 1573. november 28.–1575. szeptember 10.

Török Mátyás: 1574. január 1.–1576. július 20.

Szendi János: 1574. április 27.–1575. augusztus 10.

Bánffy János (a házitanítójával): 1574. szeptember 1.–1575. július 29.

Paczodi Miklós: 1574. december 4.–1575. július 29.

Perneszy Ferenc: 1575. január 7.–augusztus 15.

Magyar János: 1575. május 6.–1576. december 24.

Haller István: 1575. május 26.–1576. június 20.

Egy további keltezetlen jegyzék azokat a szülőket és rokonokat sorolja fel, akikről a térítési díj hátralékának behajtása remélhető. Ezen a listán a látogatás időpontja nélkül — több, már említett diákkal együtt — szerepelnek még: Patochy György (szolgájaként megjelölve Gernyeszeghi Ádám), Tardy János, Vály Boldizsár (1572–?) és Serédy Péter (1572–?).¹⁵

Egy később névjegyzékből a sor 1576 után is folytatható:¹⁶

Balassa János: 1576. július 20.–1577. szeptember 9.

Imreffy János: 1578. április 28.–1583. október 22.

Forgách Sebestyén: 1580. július 5.–1582 november 14.

Perneszy László: 1582. május 11.–1589.

Eördögh György: 1583. július 18.–1585. szeptember 11.

Ujlaky Miklós: 1583. július 28.–1586. október 10.

Szerdahelyi György: 1589. november 6.–1591. február 26.

Zichy Pál: 1591. március 5.–1592. február 6.^{16a}

Balassa Imre: 1591. augusztus 26.–1592. február 6.

Szunyogh István János: 1593. március 1.–1594. június 30.

Más feljegyzések szerint 1580-ban Radován István, Huszti György, Kisserényi Ferenc, Szigethy György, Sziládi Jónás, 1582-ben Perneszy Imre, Eördögh János és Ujlaky Lajos is a diákok között volt.¹⁷

1568-tól 1592-ig összesen 42 magyar diák azonosítható. Ez a szám nem csekély, még ha igen sokan csak töredékevekre jártak is ide. Az egy vagy két esztendőre terjedő iskolalátogatások hátterében — az adóslistából következtethetően — fizetési gondok, a magyarországi politikai viszonyok bizonytalansága, illetve az állandó háborús veszélyhelyzet állhattak. Mindezek ellenére a bécsi iskola falai

15 FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1365/b-c.

16 Uo. RN 286/4. fol. 1850–1870., 1893., 1896v.

16/a A kézirat lezárását követően került a kezembe az alsó-ausztriai Maria Ellend 1591. ápr. 7–17. között készült vámjegyzéke. Itt feljegyezték, hogy a nagyhét szombatján Zichy György Moson megyei alispán szolgája 2 kappannal, 2 mérő gabonával és tojással ura fiához utazott a bécsi „Land-schaftsschule”-ba. (Schlossarchiv Petronell. 224. doboz.) Zichy György fiai között Pál, a győri vár későbbi főkapitányhelyettese volt a második.

17 1580: FHKA NÖHA RN fol. 1563., 1569.; 1582: Uo. fol. 1529–1531., 1579–1591.

között eltöltött hónapok, évek minden bizonnyal egy, az átlagosnál szélesebb világgépet és kapcsolatrendszert jelentettek a magyar diákok számára. Ez akkor is így volt, ha — mint erre később visszatérünk — az oktatás színvonala és feltételei időszakonként kívánnivalót hagytak maguk után, vagy a tanultak felhasználására odahaza kevés lehetőség nyílt.

A korántsem bővelkedő családtörténeti irodalom tükrében (döntően Nagy Iván műve alapján) szemügyre véve az egyes tanulókat, néhány következtetést vonhatunk le társadalmi hovatartozásukra, lakóhelyükre vonatkozóan.

A legelőkelőbbek kétségkívül a nevelőjükkal (*cum paedagogo*) vagy szolgáljukkal érkező bedeghi Nyáry Pál, alsólindvai Bánffy János és Patochy György voltak. Nyáry apja a Szolnok várának feladásával ismertté vált Nyáry Lőrinc kapitány, honti főispán. Idősebb testvére, Nyáry István királyi asztalnok, császári követ a török portán.¹⁸ Bánffy János személyében az 1584-ben elhunyt Bánffy László királyi főlovászmester fiát véljük azonosíthatónak.¹⁹ Patochy György bizonyára Patochy Ferencnek, a gyulai királyi uradalom egykori zálogbirtokosának, Izabella királyné tanácsosának rokona volt. Életkori adatai és iskoláztatási idejének ismerete hiányában nem tudjuk őt teljességgel azonosítani a Bethlen Farkas *Erdély történetében* szereplő Patochy Györggyel, noha erre számos jel utal. Bethlen leírása szerint Patochy Bekes Gáspár oldalán részt vett a kerelőszentpáli csatában (1575. július), az ütközetben elfogták s Báthory István bíróság elé állíttatta. Később Mágóchy Gáspár közbenjárására megkegyelmezett neki. Nővérét — az adat ugyancsak Bethlentől származik — a Bekes-párt egyik vezetője, Csáky Pál vette feleségül. Tény, hogy Patochy az ütközet idején fiatalember volt, mert Bethlen „Georgius Patochy insignis adolescens” megjelöléssel említi.²⁰

Patochy mellett Földváry Miklós, Gyulaffy Lestár és Imreffy János a tagjai annak az erdélyi csoportnak, melynek rokonsága, szülei a királyi Magyarországon éltek, s maguk is onnan kerültek a Királyhágón túlra. Földváry Miklós apja, István 1561-ben Arad és Külső-Szolnok megyei birtokok tulajdonosa, Arad megye dikátora, korábban Losonczy István temesvári kapitány titkára. 1571 nyarán Bekes Gáspár őt küldte a bécsi udvarba a Báthory elleni fellépésről tárgyalni, s követi tevékenységét éveken keresztül ellátta. Tekintve, hogy az ifjú Földváryt 1571. november 18-án regisztrálták először a kollégiumban, bizonyos, hogy ő is apjával érkezett. Az egybeesés a Patochy szolgáljaként beiratkozott Gernyeszeghi Ádám feltűnésével azt valószínűsítheti, hogy e két utóbbi is Földváry társaságában jött Bécsbe.²¹

18 Nagy Iván: Magyarország nemes családai címerekkel és nemzedékrendi táblázatokkal. Bp. 1989. VIII. 185–186.

(Reprint) — Nyáry Istvánra: FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1365/b-c. és Takáts Sándor: Bedeghi Nyáry István követsége. In: *Uő.* Régi idők, régi emberek. 2. kiad. H. és é.n. 98–99.

19 Nagy I.: i. m. I. 157.

20 I. m. IX. 154. és *Wolfgangi de Bethlen* Historia de rebus Transsylvaniae. Ed. secunda. Tomus secundus. Cibinii, 1782. 322. és 383.

21 Nagy I.: i. m. IV. 232.; *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. Bp. 1990. I. 109.; 1571. évi bécsi útját illetően ld. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica Fasc. 97. Konv. II. fol. 170., további ott-tartózkodására: *W. Bethlen*: i. m. 261–269., illetve az Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. *Szilágyi Sándor*. II. 1556 szept.–1576 jan. Bp. 1876. 425. — Báthory István a Bekes párti urak elleni ítéletben „Stephanus litteratus Földvári servitor et continuus orator suus [...] apud praedictum Romanorum Imperatorem” megjelöléssel említi. *W. Bethlen*: i. m. 341.; Későbbi tartózkodására a királyi Magyarországon, 1576 után ld. a FHKA Hoffmann jegyzőkönyveiben található szétszórta utalásokat és az említett adóslista azon megjegyzését, hogy a Földváry-fiú tartozását a királyi udvarnál kell elrendezni.

Gyulaffy Lestár özvegy édesanyja, devecseri Choron Dorottya Nyugat-Magyarországon lakott, ámde ő maga nagybátyját, az 1568-ban Erdélybe menekült végvári kapitányt, Gyulaffy Lászlót nevezte pártfogójának. Tartási költségeit viszont másik nagybátyja, Gyulaffy Mihály pápai kapitány zsoldjából akarták levonni. Gyulaffy László fia, István egyébként 1571. november 6-tól két lóval a császári udvarban szolgált a nemesi ifjak között, miközben unokatestvére a latin és görög szóval ismerkedett.²²

Imreffy Jánosról — vélhetően a Somogyban birtokos szerdahelyi Imreffyek közül —, Gyulaffy László mostohafiáról csupán annyit tudunk, hogy nevelőapja halála (1579) előtt egy évvel került az iskolába. 1582-ben ghymesí Forgách Simon dunáninneni főkapitány szerepel gyámjaként.²³

A dunántúli és felvidéki birtokos nemességhez tartozott a három Perneszy, korábban Somogy, ekkor már Zala megyéből (Perneszy Ferenc apja, János 1596-ban Zala megye másodalispánja, Perneszy László és Imre apja, András 1582-ben a felsőlindvai vár prefektusa²⁴), szarvaskendi Sibrik Gáspár (apja Máté)²⁵, Somogyi Farkas a Csallóközből (szülei deregi Somogyi György és várkonyi Amadé Erzsébet),²⁶ a Nyitra megyében honos Tardy családból János (Tardy Gáspár és Baabi Anna fia),²⁷ valamint Hont megyéből Sembery Pál (Sembery Boldizsár és Csuzy Fruzsina fia).²⁸

A birtokos nemesi és végvári tiszti réteg nehezen választható el egymástól. Mégis helyesebbnek véljük, ha a nagyhírű Thury György fiát a végvári tisztek gyermekei közé soroljuk, miként kanizsai kapitánytársaiét is. Ujlaky Sebestyén és Bornemissza István gyermekei — talán nem is véletlenül — ugyancsak Bécsben ismerkedtek a klasszikus tudományokkal.²⁹ E sorba tartozott a Győrben királyi kegydíjon élő volt végvári tisz, id. Bornemissza János gyermeke, szintén János és

22 Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Gyulaffy Lestár főjegyzései. Közli Szabó Károly. Bp. 1881. 1–4. Téves azonban az a bevezetőben olvasható adat, amely szerint Gyulaffy 1573-ban kezdte meg tanulmányait. Gyulaffy Istvánról ld. Takács Sándor: Ráthóti Gyulaffy László In: *Uő.*: Régi magyar kapitányok i. m. 227.

23 Az Imreffy család, mellyel Imreffy János rokonsága is feltételezhető, 1549-ben Somogy megye középirtokos családjai közé tartozott 11 adózó és 15 „pauper” portával. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 658. — Imreffy és Gyulaffy László kapcsolatára Takács S.: Régi magyar kapitányok i. m. 128. — Forgách gyámságára ld. Slovensky Národný Archiv (Bratislava). Pozsonyi székeskáptalan felvallási jegyzőkönyvei 20–21. 166., ahol Perneszy András mint a felsőlindvai vár prefektusa tett felvallást Imreffy gyámja, ghymesí Forgách Simon javára.

24 1549-ben három Perneszy (András, Egyed, Ferenc) 16 somogyi faluban 44 adófizető és 68 „szegényként” jegyzett porta birtokosa volt. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 658. — Perneszy Jánosról ld. *Bilkei Irén—Turbuly Éva*: Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.) 422. — Perneszy Andrásról ld. a 23. jegyzetben hivatkozott adatot, ahol felsorolják öt fia (János, Péter, György, Imre, László) nevét is.

25 *Nagy I.*: i. m. X. 172. — Sibrik Máté 1549-ben három faluban 4,5 porta és 3 szellér birtokosa. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 914.

26 *Nagy I.*: i. m. X. 285–286.

27 I. m. XI. 47. — 1549-ben Tardy Gáspár két faluban 4,5 porta tulajdonosa. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 570. — 1551-ben Nyáry Ferenc végrendelete alapján (vélhetően mostohafivére volt) társbirtokos lett a berencsi uradalomban (Történelmi Tár 1898. 119.).

28 *Nagy I.*: i. m. X. 130–131. — 1549-ben Sembery Pál egy faluban 6,5 portával a tekintélyes középirtokosok közé számított. Ld. *Maksay F.*: i. m. I. 381.

29 Ujlaky Sebestyén 1561-ben még vezető Arad megyei középirtokos. Ld. *Maksay F.*: i. m. I. 111. — Kanizsai működésére: FHKA NÖHA 286/4. fol. 1529–1531., illetve Takács S.: A nagy Thury György i. m. 110. — Bornemissza Istvánról: FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1746–1749.

Forgách Sebestyén, akit királyi zsoldban élő fivére (talán Forgách György) élelmezett.³⁰

A Serédy-családfán egyelőre nem azonosítható Péter tartását Jakchy Boldizsár királyi asztalnok vállalta.³¹ Vály Boldizsár nevénél feljegyezték, hogy Nádasdy úr támogatja, talán valamelyik familiárisának a családtagjaként.³² Kisserényi (máskor: Serényi) Ferenc esetében több lehetőség is szóba jön, lévén a kortársak között Kisserényi Ferenc a Magyar Kamara tanácsosa, Kisserényi Pál a Magyar Kamara regisztrátora, Kisserényi Gábor komáromi kapitány, Kisserényi Mihály pedig kállói főkapitány. Utóbbi hárman testvérek.³³

S végül bizonyára közrendűnek tekinthető a két szolga vagy nevelő: Pap Gáspár és Gernyeszeghi Ádám. Gernyeszeghi 1584-ben testvéreivel együtt Báthory Zsigmondtól kapott armálist.³⁴

Mérleget vonva természetesnek tűnik, hogy elsősorban a királyi Magyarországon élő birtokos családok és végváriak fiai jutottak el a császárváros nemesi kolégiumába. Költségeiket — mint erre a feljegyzések utalnak — a nehezen csordogáló királyi zsoldból vagy birtokaik jövedelméből fedezték volna. Igaz, ezt csakis a katonai fizetőmesteri hivatal vagy a Magyar Kamara segítségével hajthatták be rajtuk. Ujlaky Sebestyén kanizsai kapitány 1582-ben kelt beadványában eleve azt kérte, hogy fiai költségeit a zsoldhátralékokból vonják le, mert alig van pénze a szolgálati helyéről egyébként sem tud elmozdulni, hogy adósságát rendezze.³⁵ Az Udvari Kamara könyvelősege 1583 januári feljegyzésében a magyar tanulók adóssága ügyében a Pozsonyi Kamara közvetlen intézkedését sürgette.³⁶

Azt viszont, hogy a bécsi iskoláztatás lehetősége egyáltalán miként merült fel az érintettek családjában, legfeljebb találgathatjuk. Függetlenül azonban attól, hogyan és miként jutott el a hír Bécsből a kanizsai végvárba vagy egy felvidéki nemesi kúriába, a meghatározó jelentőségű az volt, hogy az iskoláztatás iránti igény megfogalmazódott a háború és béke között ingadozó 16. századi Magyarországon. Azaz egy végvári tiszt (és nemcsak Thury György) vagy egy ismeretlen köznemes fejében felmerült a gondolat: gyermekét palléroztatni kell. A 17. századi jezsuita és protestáns iskolák világában az egyre erőteljesebben formálódó egyházi és hivatalnok-értelmiség számára ez már minden bizonnyal lényegesen könnyebb volt.³⁷ Vagy csupán ismereteink szerényebbek a 17. század második felét illetően.

30 Bornemissza Jánosról: FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1746–1749.; Forgách Sebestyénről: uo. fol. 1668. és Nagy I.: i. m. IV. 212–213.

31 Nagy I.: i. m. V. 291–292. A Zemplén megyében birtokos Serédy családtagok között 1559-ben szerepel egy Péter is. Talán az ő fia lehetett 15 évvel később az ifjabb Serédy Péter. Ld. *Tóth Péter: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558–1560.* Miskolc, 1990. 133. sz. — Jakchy Boldizsár szerepére ld. FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1365/b-c.

32 Uo. Vály testvéréről (András) 1571–1586 között több levél található a Nádasdy-missilisek között (Magyar Országos Levéltár E 185.).

33 *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsról a török kiűzéséig.* Bp. 1946. 131–133.; FHKA Hoffinanz Ungarn RN 33. 1576 okt. fol. 226–230.; Slovensky Národný Archiv (Bratislava), Pozsonyi székeskáptalan felvallási jegyzőkönyvei 20–21. 6.

34 *Siebmacher: i. m. IV. Adel von Siebenbürgen.* Nürnberg, 1898. 162.

35 FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1556.

36 Uo. fol. 1638–1642.

37 Vö. R. *Várkonyi Ágnes: Pelikán a fiaival.* H. és é. n. 114–132.

A háttérben ott lappang egy másik kérdés is: kik és milyen meggondolásból befolyásolták a császárt, hogy saját pénzügyi tisztviselőivel szemben ragaszkodjék a külföldi (két évtizeden át elsősorban magyar!) diákok felvételéhez a bécsi iskolába. Ujlaky Sebestyén kapitány Ernő főherceghez címezte beadványát; talán a magyar ügyekért felelős főherceg (vagy környezete) volt a támogatója a végvári tisztek fiai felvételének.

A konkrét információk a bécsi iskoláról valóban a végváriakhoz juthattak el a legkönnyebben. Hozzájuk a Haditanács kommisszáriusai, az élelmezési tisztek, a fizető- és mustramesterek hozták a bécsi híreket, így hamarabb értesülhettek a különböző eseményekről. Feltehetően a végvári tisztek tájékozottsága, felkészültsége sem volt olyan szerény, hogy ne akarták volna a veszélyes végvári körülmények közül a „nevelőintézetként” is felfogható alapítványi iskolába, akárcsak egy tanévre is, bejuttatni fiaikat.³⁸ Bizonyára fontos szempont volt az is, hogy a nyugat-dunántúli végvidék központi erősségeiben legfeljebb a seregiskolák működtek, a közeli vagy távolabbi városok iskolái pedig merevebb vallásos jellegük miatt nem feltétlenül voltak vonzóak a végváriak számára. Ebben az értelemben a schola provincialis nem túl szigorúan katolikus beállítottsága önmagában is kedvezőbbnek tűnhetett. Létezett azonban más lehetőség is a kapcsolatteremtésre, többek között az udvari szolgálat (Jakchy–Serédy) vagy az üzleti kapcsolat (Tardy).³⁹

Más kérdés, hogy a felnőtt diákok hogyan hasznosították a tanultakat. Az Erdélybe visszatért Gyulaffy Lestár fejedelmi titkár, történetíró⁴⁰ és Imreffy János fejedelmi tanácsos (követ a bécsi béke előkészítő tárgyalásain)⁴¹ kivételével a megszerzett szellemi javak hasznosításáról nem sokat tudunk. Thury Pálon kívül Magyar János (aki azonosíthatónak látszik a bécsi egyetemen 1575. április 14-én bejegyzett „Johannes Magyar Agriensis” nevű hallgatóval)⁴² és az 1600. október 13-án ugyancsak egyetemi polgárként regisztrált Perneszy Ferenc („Sabariensis” melléknévvvel)⁴³ jutottak el a legmagasabb szintű stúdiumokig. Arra a kérdésre

38 Vö. Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. 106.

39 A lehetőségekre csupán egy példa Tardy János apja, Gáspár és a bécsi központi pénzügyi hatóságok kapcsolata. 1569 novemberében Hyeronimus Beck kamarai tanácsos feljegyzést készített arról, hogy a katonai élelmezési hivatal részére szállítandó gabona ügyében levelet küldtek Tardy Gáspárhoz. 1570 májusában az Udvari Kamara leiratot küldött a Magyar Kamarához arról, hogy Tardy Gáspárhoz intézzenek parancsot egy, a Vág folyón átvezető híd ügyében. (FHKA Hoffinanz Ungarn RN 21. 1570. máj. fol. 358. és Hoffinanz Proth. Exp. Bd. 283. fol. 612.) Takács Sándor szerint Tardy 5000 tallér értékű gabonát adott el Bécsben a katonai élelmezési hivatalnak: A dunai hajózás a XVI–XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4 (1900) 252.; Serédy pártfogója, Jakchy Boldizsár 1572-ben jelen volt, mint asztalnok Rudolf magyar királlyá koronázásán. Ld. Hilda Lietzmann: Quellen zur ungarischen Krönung Rudolf II. im Jahre 1572. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 42 (1992) 99.

40 Azt, hogy Gyulaffy Lestár az iskola három évfolyamát elvégezte, kortársai is tudták, miként azt Szamosközy István történeti munkájában feljegyezte

41 Nagy I.: i. m. V. 235. Ld. Nagy László: Imreffy János a magyar historiában (Legendák és tények). Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 4. 461–472. Téves Nagy L. közlése, hogy Gyulaffy 1597-ben halt meg (466.).

42 Matrikel der Universität Wien i. m. III. 167.

43 Matrikel der Universität Wien i. m. IV. 1579/II-1658/1659. Bearb. Franz Gall und Hermine Maulhart. Wien, 1974. 57.

azonban nem tudunk választ adni, hogy valóban végigjárták-e az egyetemet és mihez fogtak utána.

Tény viszont az, hogy a németül tanult, a latin és görög műzsákon felnőtt egykori diákok többsége — apáihoz hasonlóan — katonáskodásra, fegyverforgatásra kényszerült. Somogyi Farkas 1604-ben győri főkapitányhelyettes,⁴⁴ Sibrik Gáspár 1585-ben Korponán lovaskapitány,⁴⁵ Perneszy László 1599-ben kanizsai lovaskapitány, egy év múlva az ostrom hősi halottja,⁴⁶ Eördögh György 1598-ban a pölöskei vár vajdája.⁴⁷ Nyáry Pál politikai szereplése mellett az egri vár főkapitánya.⁴⁸ Bánffy János — ha azonosításunk nem téves — 1594-ben, Forgách Sebestyén, a komjáti erődített kastély lovaskapitánya 1596-ban Mezőkeresztesnél esett el a törökökkel vívott küzdelemben.⁴⁹ A többieket nem tudjuk nyomon követni, talán vármegyei hivatalokban vagy nagyúri kancelláriákon juthattak tisztséghez.

Az iskola maga is sokat változott az 1570–80-as években. Egy 1573-ban készült bizottsági jelentés részletes leírást adott az iskola tárgyi ellátottságáról, személyi viszonyairól, az oktatásról.⁵⁰ Az épületben a biztosok rendet találtak, bár kisebb hiányosságokat észleltek. Két szobában 18–18 ágy állt, takaróval és lepedővel lefedve, mindegyikben egy–egy segédtanító és egy–egy szolga is aludt. A konyhát tisztán tartották, az ételek kielégítőek voltak, a nagyobb növendékek egy pohár bort is kaptak az étkezéshez. Az ebédlőben három asztalhoz elosztva étkeztek a segédtanítók felügyelete alatt. A betegeket az orvos utasítása szerint egy idős nő ápolta. A hálószobákat és a tanulóhelyiségeket a szolgák másod- és harmadnaponként takarították. Elméletileg nyolc naponként volt fejmosás és fehérneműváltás s két hetente mentek borbélyhoz, illetve fürdőbe.

A vizgálóbiztosok nemcsak kimerítő beszámolót készítettek, de több javaslatot is tettek az oktatásra nézve. Így a felvételt illetően szorgalmazták a jelentkezők alaposabb testi és szellemi vizsgálatát. Úgy vélték, hogy aki nem töltötte be a 8. életévét vagy túlhaladta a 16. évét, az nem lehet az iskola növendéke. A fegyelem megszilárdítása érdekében szükségesnek tartották a szülőknek megtiltani, hogy a gyermekeket gyakran elvigyék az iskolából, és azt, hogy 14 napon túli hiányzás esetén az iskola tagadja meg a visszavételt. Kíváncsún tartották, hogy a tehetséges tanulók mentesüljenek a térítési díj fizetésétől. Felhívták a figyelmet arra, hogy a segédtanítók beszéljenek többet latinul a diákokkal. Az értelmeseb-

44 Somogyi Farkas 1596-ban a Csallóközben kapitány. Ld. *Vladimír Horvath*: Archiv mesta Bratislavy. Inventár listín a listov III. 1564–1615. Bratislava, 1967. 8638. sz.; 1604-ben Győrben főkapitányhelyettes: Győr-Moson-Sopron megye győri Levéltára. Győri székeskáptalan felvallási jegyzőkönyvek 6. fol. 435.

45 Dobó Ferenc 1585. ápr. 30-án a Haditanácshoz intézett levelében kérte a kapitányságot Sibrik Gáspár részére. ÖStA Kriegsarchiv. Hofkriegsratprotokolle Bd. 177. fol. 211.: Sibriknek a pozsonyi városi levéltárban lévő levele szerint 1586-ban már valóban betöltötte e tisztséget: *V. Horváth*: i. m. 8186. sz.

46 *Bilkei I.—Turbuly É.*: i. m. 694. sz. és *Kelenik József* hadtörténész szíves szóbeli közlése, melyet ez úton köszönök.

47 *Bilkei I.—Turbuly É.*: i. m. 629. sz.

48 *Nagy I.*: i. m. VIII. 185–186.

49. I. m. I. 157. és IV. 212–213. — Forgách Sebestyén 1591 októberében a komjáti erődített kastély lovaskapitányaként kérte az őrség létszámának 40 lovasra történő kiegészítését. Ld. Slovensky Národný Archiv (Bratislava). A Pálffy család központi levéltára Arma I. Lad. 3. Fasc. 8. No. 16 (14). *F. K. Wissgrill* (i. m. III. 68.) azt írja, hogy F. János fia és ifjú ember (Jüngling) volt, amikor a törökök megölték.

50 *G. Wolf*: i. m. 15–16.

bekkel olvastassák Sallustiust és Caesar kommentárjait, hiszen nemesi ifjak oktatásáról lévén szó, a diákoknak jól meg kell tanulniuk latinul. Az emlékezet élesítésére tanuljanak szónoklatokat és komédiákat.

A tárgyi feltételek javítására célszerűnek vélték egy betegszoba, esetleg egy fürdő berendezését, a házbéli kút lefedését, de mindenekelőtt egy lakó kiköltöztetését s így módon a helyiségek számának gyarapítását. Javasolták a segédtanítóknak 100 forint ösztöndíj kiutalását. Tekintve, hogy az iskola fenntartására rendelt pénz csak nehezen folyt be, javasolták, hogy a tanulók nevelőinek és szolgáinak ellátását szüntessék meg, és a tanulók végleges távozását a hátralékok rendezése előtt tiltsák meg. Erre a változatlanul megoldatlan kérdésre egy 1578-ban készült beszámoló is visszatért, amikor a könyvek és különböző felszerelési tárgyak hiányát regisztrálták.⁵¹ 1576-ban a tíz esztendőre visszanyúló tartozások valóban 3203 fl. 6 schillinget tettek ki, ebből 596 fl. 1 schilling 6 1/2 dénár esett a magyarokra.⁵²

Az Alsó-Ausztriai Kamara 1582-ben takarékosági okokból a végleges bezárás gondolatát is felvetette. Annál is inkább, mert — mint írták — 1578 óta egyetlen tanuló sem jelentkezett az alsó-ausztriai főnemesek fiai közül. A pénzügyi megfontolások azonban nem találtak meghallgatásra a császári udvar tanácsosai körében, akik jól tudták, hogy az uralkodó felfogása éppenhogy ellentétes a tanulók felvétele ügyében. Egy 1578. december 18-án kelt császári dekrétum ugyanis — bizonyára éppen a belföldi jelentkezők hiánya miatt — hivatalosan is engedélyezte a külföldiek és a nem nemes ifjak befogadását.⁵³

A probléma újra és újra foglalkoztatta a kamarai tisztviselőket. Az Alsó-Ausztriai Kamara számvevőjének és számvevőségi tanácsosainak feljegyzése szerint (1583): „...minden ország legfőbb szüksége az iskolákat mindenben megtartani és támogatni, amivel az országban a tanult emberek számát lehet szaporítani, akik azután hazájuknak ismét hasznára lesznek... Egy uralkodó különösen példát állíthat országainak és hű alattvalóinak, ha ezen iskolákat egy kicsinyt — mivel az ifjúság eme tanulmányokban nyeri el alapismereteit és ezek egyúttal az egyetemhez is mintegy szemínáriumot képeznek — szem előtt tartja...” Ez azonban nem jelenti azt, folytatódik az okfejtés, hogy ebbe az iskolába a hazájukba visszatérő külföldieket is fel kell venni.⁵⁴ Azt, hogy az 1578. évi rendelet felfogásával szemben ez a szempont érvényre jutott-e, a mind töredékesebbé váló adóslistákból már nem tudtuk teljes bizonyossággal megállapítani. Az 1580-as évek második felétől kezdve azonban valóban alig szerepelnek már bennük magyar diákok.

Mindenesetre nem volna érdektelen, ha egyszer fény derülne arra, hogy a tartományi iskola 1623-ig tartó története során (ekkor a jezsuiták vették át az oktatást) jártak-e még magyar hallgatók német–latin–görög szóra a bécsi dominikánus kolostor melletti iskolába, vagy pedig mindnyájukat kiszorította a külföldiekkel szembeni takarékosági szemlélet, esetleg a tizenötéves háború vihara.

51 *A. Hübl*: i. m. 378.

52 FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1329–1341.

53 *A. Hübl*: i. m. 378.

54 FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1638–1642.

MAROSVÁRI ATTILA

AZ IPAREGYESÜLET „MESTERINAS-ISKOLÁJA”, 1845–1847

A Habsburg fölvilágosodott abszolutizmus modernizációs gazdaság- és művelődéspolitikája részeként az 1770-es évek elejétől körvonalazódó állami iparoktatási intézményrendszer magyarországi kiépítésére a 18–19. század fordulóján került sor. Bár az első lépések Mária Terézia korára vezethetők vissza (az első iparos rajziskolát, a *Schola Graphidist* 1778-ban nyitották meg Budán¹), a tanoncoktatás szerkezetének átfogó szabályozására II. József uralkodása idején került sor. A rendeletekben testet öltő elgondolás lényegében érintetlenül hagyta az évszázadok óta szinte változatlanul funkcionáló céhes iparoktatás szerkezetét,² s csupán az ott folyó gyakorlati képzés elméleti meg-alapozására és kiegészítésére tett kísérletet.

Az 1778-tól életbe lépő állami tanoncoktatási rendszer két, egymástól elkülönített intézményt jelölt ki a mesterinasok oktatására. Megteremtette egyrészt a vasárnapi rajziskolai hálózatot. Ezek az iskolák jobbára nagyobb városokban jöttek létre, s 1783-tól kötelező jelleggel, az inasok fölszabadulásának elengedhetetlen feltételeként a továbbra is a céhek kezében hagyott szakmai-mesterségbeli képzéshez nyújtottak kiegészítő, elemi rajzolási és geometriai ismereteket. Másrészt a kötelező népiskolai oktatás intézményei mellé életre hívták a vasárnapi iskolákat, amelyek a 20 év alatti, népiskolát nem végzett vagy onnan már kikerült céhes inasoknak és legényeknek adtak az írás, olvasás és számolás legelemibb ismereteit felőlelő elméleti oktatást.³ E kettős rendszer évtizedekre keretet adott a tanoncoktatásnak, és ezen a meglehetősen zárt és rugalmatlan kereten az 1832–36. évi országgyűlés után meginduló közoktatási reformmunkálatok sem változtattak. A báró Mednyánszky Alajos vezette oktatási reformbizottság következetesen főntartotta a tanoncok elméleti és rajzoktatásának, valamint céhes szakmai képzésének szétválasztottságát. Ez ad magyarázatot arra, hogy a munkálatok nyomán 1846. február 10-én kiadott, a vasárnapi iskolákról szóló helytartótanácsi rendelet jószerével alig módosítva megismételte az inasoktatást szabályozó 1778.

- 1 M. Kiss Pál: A rajzolás mesterségének kezdete. A Képző- és Iparművészeti Szakiskola történetéből. Köznevelés, 1968. 704. Az alapító okiratot közli: Rajzoktatás, 1941. 58–59.
- 2 Ennek alapos áttekintését nyújtja: Mészáros István: Céhes oktatásunk a XV–XVI. században. In: A munkára nevelés hazai történetéből. Szerk.: Jausz Béla, Faludi Szilárd és Zibolen Endre. Bp. 1965. 11–57. Ld. még: Richter M. István: Az inas a céhvilágban. Ethnographia, 1941. 218–227.; Dóka Klára: A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években. Századok, 1972. 96–125.
- 3 Marosvári Attila: Az állami iparostanonc-oktatás intézményrendszerének kialakulása Magyarországon (1778–1848). Kézirat. Szeged, 1992. 5–28.

évi budai népoktatási tervezet és az 1795. évi helytartótanácsi rendelet koncepcióját.⁴

A szakoktatási rendszer csekély hatékonysága szinte szükségszerűen következett a szabályozás korlátaiból, elsősorban az elméleti és gyakorlati képzés intézményes elkülönítettségéből. Kétségtelen ugyan, hogy a rajziskolai hálózat létrehozása vagy az ismétlő iskolai oktatás megszervezése óriási lépést jelentett az iparostanonc-oktatás modernizálásában, ám annak rugalmatlan keretét nemcsak megváltoztatni nem volt képes, de a legtöbb helyen az újonnan létrehozott állami intézményeket is csupán kényszerítő intézkedésekkel (pénzbüntetések, foglalkoztatási korlátozások) tudta fenntartani. Ennek döntően az volt az oka, hogy a céhes viszonyok között tevékenykedő mesterek nem voltak érdekeltek sem a csupán elméleti ismereteket közvetítő vasárnapi iskoláztatás, sem pedig az iparüzésben közvetlenül nem hasznosítható rajzoktatás támogatásában, működtetésében. Mivel az inasok és legények szakképzését ezután is kizárólag a mesterek biztosították, az oktatás egyéb — állami — formái a céhes iparoktatás keretein kívülre szorultak. A céhek számára ugyanis a helyi piac biztonsága, a kereslet és a kínálat kiegyensúlyozottsága semmiféle külső (állami) beavatkozást nem tett sem szükségessé, sem indokolttá, amely a képzés hagyományos, a céhek elvárása szerint funkcionáló menetét befolyásolta volna. Ebből következett, hogy a mesterek túlnyomó többsége minden olyan törekvésben, amely az inasoktatás megreformálására irányult, céhprivilegiumai csorbitását látta, ezért heves ellenállást fejtett ki azok gyakorlati megvalósítása ellen. Aligha véletlen ezért, hogy az iparosoktatás hosszú időre megrekedt az 1780-as években kialakult keretek között, s e téren nem történt lényeges előrelépés a 19. század első évtizedeiben sem.

Az 1840-es évek elejétől a Mednyánszky-féle *studiorum commissio* mellett a szélesebb közvélemény figyelme is az iparoktatás reformja felé fordult, hiszen az ország iparosodásának elmaradottságáért sokan az oktatás elhanyagolt állapotát is felelőssé tették.⁵ Nyilván növelte az érdeklődést a műegyetem fölállítása körüli sok éves huzavona is. Ezekben az években egyre több írás jelent meg a hazai sajtolóban, amely az iparosképzés új alapokra helyezése mellett érvelt, sőt kimondottan olyan újságok is megjelentek, amelyek az iparoktatás sajátos céljait is fölvaltalták. (Így pl. az egri Joó Jánosnak a műtudományok és egyéb hasznos ismeretek terjesztésére megindított Heti Lap-ja vagy a Magyar Gazda mellékleteként megjelent, de csupán néhány számot megért Műipar című lap.) Az írások szerzői között voltak, akik az iskolarendszer egészének újjászervezése útján kívánták kijelölni az iparoktatás intézményeinek helyét,⁶ voltak, akik csak az ipariskolák hasznosságát bizonygatták,⁷ s olyanok is akadtak, akik a külföldi iskolák tapasztalataival érveltek a szakképzés hazai reformjának szükségessége mellett.⁸

A hazai műipar megteremtését célzó kezdeményezések között kétségtelenül az Iparegyesület tett szert a legfontosabb szerepre. Az egyesület szervezésének meg-

4 I. m. 33–42.; Iványi Béla: Az 1842. évi iparoktatási javaslat és annak sorsa. Magyar Iparoktatás, 1904. 323–333., 357–365., 391–403. Az 1846. évi rendelet közli: Szerényi József: Az iparoktatás Magyarországon. Bp. 1897. 79–80.

5 Horváth Mihály: Magyarország történelme. VIII. 2. bőv. kiad. Bp. 1873. 497–499.

6 Hunfalvy Pál: Emlékezés Késmárcra. III. Jövendő. Athenaeum, 1841. V. 290–292.; Joó János: Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejlése tárgyában. Budán 1841. 43–56.

7 Ipariskolák' hasznai az iparúzó osztályra nézve. Műipar, 1841. júl. 25. 61–63.

8 Szemere Bertalan: Utazás külföldön. I. Németalföld, Franciaország. Bp. 1940. 18–26.

indítását általában Almási Balogh Pálnak egy, a Pesti Hírlap 1841. január 6-i számában megjelent felhívásához kötik,⁹ valójában a később létrejövő egyesület eszményei attól a Kossuth Lajostól származnak, aki konok következetességgel formálta át igen rövid idő alatt a maga elképzelései szerint az eredetileg „hasznos ismeretek” terjesztését célul tűző társaságot¹⁰ Iparegyesületté.

Kossuth az Iparegyesülettel kapcsolatos elgondolásait már fél évvel Almási Balogh Pál felhívása előtt megfogalmazta egy báró Wesselényi Miklóshoz írott levelében.¹¹ Az 1840. május 14-én lejegyzett gondolatsorból született meg aztán a Pesti Hírlap 1841. február 20-i számában közölt, nyilvánvalóan programadónak szánt, Műipar című vezércikke. Kossuth e levélben, majd cikkében a hazai ipar föllendítése érdekében egy olyan társulat létrehozását javasolta, amely rendezvényekkel (kiállításokkal), ismeretterjesztő előadásokkal, könyvtárral, szerzőszámgyűjteménnyel biztosítaná az iparral foglalkozók fölkészítését, állandó továbbképzését és szakmai információkkal való ellátását, emellett biztosítaná számukra a nyilvánosság és a kapcsolattartás feltételeit. Meg kell teremteni az Iparegyesületet — összegzi gondolatait az 1841. április 21-i Pesti Hírlapban —, amelynek célja: „hasznos ismereteket terjesztetni a nép minden osztályában, melyeknek nincs módjuk ismeretvágyukat egy-vagy másképpen kielégíteni, hanem egyszersmind különösebb czélul azt veszi fel, hogy hasznos ismeretekben a műiparos néposztályt részesítse,”¹² azaz „gondoskodni eszközökről, melyek polgártársaink egyik igen nevezetes osztályának, a kézműves osztálynak nevelését és kiképzését elősegítsék, a legsürgetőbb szükségek közé tartozik”.¹³

Ennek egyik eszköze lehet Kossuth szerint az egyesület inasoktató tevékenysége is: „ezzel [ti. az Iparegyesülettel] összeköttetésben egy pár tanítót tartani; kik vásár- és ünnepnapokon a’ mesterlegények életkörükbé vágó technikai tudományokból ingyen népszerű leczkéket adjanak; egy harmadik oktatót pedig, ki a’ mesterinasokat magyar nyelvre oktassa.”¹⁴ Ez az elgondolás az Iparegyesület működését körvonalazó, Kossuth, Balogh Pál, Szentkirályi Mór és Eötvös József által kidolgozott „*Munkálati terv*” 9. pontjába,¹⁵ majd az egyesület alapszabályának 76. paragrafusába is bekerült: „.... a mesterinasok számára a’ helybeli czéhektől remélt közrehatás segedelmével az írás, olvasás, számolás és rajzoláson kívül még az említett tanulmányok [ti. az experimentális fizika és vegytan] elemeiben külön oktatást adand”.¹⁶ Már itt szembetűnik ennek az oktatási formának az újdonsága: Kossuthék javaslata egyrészt össze kívánta kötni az addig külön folyó és külön szabályozott vasárnapi inasoktatást és a vasárnapi rajzoktatást, másrészt ezt kiegészítve szakirányú ismeretek tanítását is szükségesnek tartotta. A koncepció tehát már egy korszerű, az állami oktatás akkori keretét (gondoljunk a vasárnapi inasoktatás 1845. évi szabályozására) messze meghaladó ipariskola-modellt vá-

9 Pesti Hírlap, 1841. télhó 6. 14., ld. még Fáy András észrevételét: Pesti Hírlap, 1841. télutó 20. 119–120.

10 Pesti Hírlap, 1841. okt. 6. 678.

11 A levelet közli: *Ferenczi Zoltán*: Kossuth Lajos kiadatlan levelei br. Wesselényi Miklóshoz. Történelmi Társ., 1902. 170–175.

12 Pesti Hírlap, 1841. ápr. 21. 260.

13 Pesti Hírlap, 1841. febr. 20. 113.

14 *Ferenczi Z.*: i. m. 174.

15 Közli: Pesti Hírlap, 1841. nov. 3. 742.

16 Hetilap, 1846. júl. 28. 1005.

zolt föl, amely az akkori viszonyok között valóban az inasoktatás problémáinak megoldását jelenthette.

Az Iparegyesület szervezői kétségtelenül a merev és csekély hatásokkal működő oktatási rendszer ellentmondásaira éreztek rá, amikor az egyesületi mesterinas-oktatás bevezetése mellett foglaltak állást, s egy intézményen belül kívántak elméleti és gyakorlati ismereteket nyújtani a tanoncoknak. E lépéssel részben megtörni igyekeztek az uralkodónak az oktatásügy szervezésével kapcsolatos felségjogát, azaz az iskolát közvetve, minden praktikus szüksége mellett politikai törekvések szolgálatába állították,¹⁷ részben célszerű, bárhol alkalmazható mintát kívántak adni újabb hasonló intézmények szervezéséhez.¹⁸

A mesterinas-oktatással kapcsolatos elgondolás a bomló céhes viszonyok sajátos terméke volt, s maga a megvalósítás is a céhek egy részének önkorrekción-relatív modernizációs készségével függött össze. Az Iparegyesület szervezőit motiváló racionális érvek egyértelműek: „Vannak ... igen sokan — írja Kossuth 1841-ben a Pesti Hírlapban —, kik úgyhiszik, hogy a' czéhek a' műipar kifejlésére nézve is ma már inkább gátló mint előmozdító institutiók; s hogy a tanítás tekintetében sem a' legjobb tanodák. Hogy az inas többnyire házi szolga-szerepet viszen, s' a' mesterségből nem tanul öt év alatt annyit, mennyit egy jó ipar iskolában fél év alatt tanulhatna.”¹⁹ Az ipariskola föllállítása Kossuthék szerint mégis elsősorban a céhes mesterek belátásán múltott, azon a fölismerésükön, hogy az Iparegyesület nem a céhes oktatási rendszer föladását, hanem kiegészítését kívánja tőlük, továbbá azon, hogy elfogadják: az inasoktatás céhes gyakorlata, amely az inast házicselédnek tekinti és a tanítás helyett akként használja ki, aligha lehet alkalmas arra, hogy a hazai ipar korszerűbbé tételének egyik feltételét biztosítsa.²⁰ „Az iparegyesület által czélba vett ismeretterjesztés, a' kezelés gyakorlati fogásainak megtanulását feleslegessé ép úgy nem teheti, mint annak taníttatásába, miként varrják a' sarut, miként gyalulják a' deszkát, szóval: mit a' műhelyek gyakorlati szorgalma nyujt, bizonyosan nem bocsátkozik: hanem oly tanulmányok terjesztésével foglalatoskodandik, melyek a' műhelyekbe életet és haladást leheljenek, s miknek magok a' mesterek is hasznát vehetik” — hangsúlyozta Kossuth. Majd leszögezte: „A' mely kézműves műhelyének őszérü kaptafáján túlra nem néz, az a változó időknek könnyen martaléka lesz.”²¹ „Nem elég az ipart azzal védendünk — írta Samarjai Mihály temesvári reáliskolai tanító a Pesti Hírlapban —, hogy honi gyártmányokat vásárolunk, hanem alkalmas gyárnokokat és kereskedőket is képezzünk, a' bevándorolt gyárnokok nem közérdekből jönnek hozzánk; miután kincset gyűjtenek, előbbi hazájokba csak akkor nem térnek vissza, ha reményök marad még több kincset gyűjthetni.”²²

17 Ld. *Samarjai Mihály* közvetve ezt is érintő írását: *Hetilap*, 1846. ápr. 10. 509–510.

18 Ld. pl.: *Pesti Hírlap*, 1841. ápr. 21. 259–260.; 1845. jún. 24. 413.

19 *Pesti Hírlap*, 1841. ápr. 21. 259–260.

20 „Míg az inas nem lesz ennyire, mint a legdurvább, legalábbvaló házi munkák cselédje, addig nehéz lesz kiírtani a közvéleményből azon hiedelmet, hogy az inasság csak otromba, tanulni nem tudó gyermeknek való — írta *Mesterffy János* A mester-inas ne legyen cseléd című cikkében az Iparegyesület lapjában —, míg az inas ennyire lealáztatik a foglalkodások legszennyezőbbjeire: addig nem igen fog sikerülni a gyermekekkel boldogulni nem tudó szülék büntetési lajstromából ki-törölni az inasnak adást! Szóval míg az inas cseléd lesz, addig szellemileg és anyagilag tehetséges fiatalság nem fogamodik a műhelyekbe.” — *Hetilap*, 1846. máj. 5. 629–630.

21 *Pesti Hírlap*, 1841. nov. 6. 746.

22 *Pesti Hírlap*, 1841. ápr. 21. 259–260.

A kossuthi elgondolás középpontjában végül is ez, a nemzeti ipar megteremtésének szükségessége állt, az a gondolat, amely a magyar védegyelet-mozgalomban is testet öltött.²³ Kossuthék e cél elérése érdekében a nemzeti érzésekből és a gazdasági racionalitásból fakadó vagy következő érvrendszer egészét fölhasználták. Ennek átmeneti sikerét egyértelműen bizonyítja a pesti mesterinas-iskola föllállítása is, amely nemcsak a céhek egy részének hozzájárulásával, hanem az ő finanszírozásukból valósulhatott meg. Az Iparegyesület e tárgyban közzétett felhívásáról a 74 pesti céh közül előbb 17, majd újabb 10 nyilatkozott kedvezően, s ezek, valamint több magánszemély adománya révén összegyűlt az iskola művelődési költségeinek fedezetéül szolgáló több mint 600 forintnyi összeg.²⁴

Az Iparegyesület eredetileg már 1842-ben meg kívánta nyitni iskoláját,²⁵ ám a terv ekkor még nem valósulhatott meg. Valószínűleg ez az első időktől rendre fölemlített panasszal függött össze: „a’ pesti czéhek igen hidegen fogadták az egyesület ügyét”.²⁶ Ez lehetett az oka annak is, hogy az „ünnep- és vásárnapokon rendesen folytatandó physico-mechanikai ’s vegytani ingyen-leczkék” megkezdésére is csak 1843. december elejétől kerülhetett sor.²⁷

A mesterinas-iskola szervezésében jelentős előrelépést jelentett, hogy 1844 januárjában 14 céh képviselője, valamint az Iparegyesület között megegyezés született a tanítás megindításáról.²⁸ Az előkészítő munkák elvégzésére, valamint a felállítandó iskola terveinek kidolgozására egy bizottságot hoztak létre, „mellynek tagjai egy részben az iskolázat elméleti igényeit foglalhatták javaslatukba, más részben pedig a’ czéhek életének körülményeiről, valamint a’ mester képzés tekintetében az iparosok között jelenlevő nézetek és kívánatok felől, a’ küldöttségnek e’ tekintetekben elegendő tudomás nélkül szűkölködő tagjait kellőleg értesíthették”.²⁹ Ennek megfelelően a bizottság tagjai között helyet kaptak a céhek képviselői (Aul József varga, Kiesriegel József asztalos, Molnár György gombkötő, Schrammel Antal varga), valamint az Iparegyesület képviselői (Kossuth Lajos, Kronperger Antal, a Josephinum lelkésze és az egyesület magyar nyelv tanára, Vállas Antal, az egyesület természet és erőtan tanára, Virnau János, az iskola későbbi tanára, valamint Wargha István)³⁰ egyaránt.

A bizottság tagjait kétségtelenül a weimari rajzintézet épületében ezekben az években megnyitott ún. *freie Gewerbschule* tapasztalatai ösztönözték tervezetük elkészítésénél. Victor Cousin ekkortájt magyarul is megjelent jelentéséből értesülhetünk arról, hogy „Célja ezen iskolának: a kézműtan [Technik] tökéletesítése. Tanítatik benne: vonalrajz, alkalmazva nézre — perspective —, géprajzra, sat., vázolás, árnyékolás, színezés, másolás, matematikai tudományok, u.m. számvetés, mér- és súlyegycantan [statique] erőműtudomány, s építészet elemei. A leczkék vásárnapokon és ünnepeken tartatnak. A tanulók csak próbatét által jut-

23 Vö.: A magyar védegyelet. Lipcse, 1845. Közli: Batthyány Kázmér és a Magyar Védegyelet. Szerk.: Füzes Miklós. Pécs, 1987. 16–56. Ld. még: Kosáry Domokos: Kossuth és a Védegyelet. A magyar nacionalizmus történetéhez. Bp. 1942.; Horváth Elza: A Védegyelet története. Bp. 1911.

24 Pesti Hírlap, 1844. ápr. 28. 287.; 1844. máj. 23. 530.; Hetilap, 1846. jan. 2. 8.

25 Pesti Hírlap, 1842. jún. 9. 408.

26 Pesti Hírlap, 1841. okt. 6. 678.; 1841. nov. 6. 746.

27 Pesti Hírlap, 1843. nov. 23. 806.; 1843. nov. 30. 822.

28 Hetilap, 1845. aug. 1. 563.

29 Uo. 564.

30 Uo.

nak az iskolába; ez tisztelet és haszon is egyszersemind.”³¹ Ilyen *Gewerbschulen* Bajorországban már 1829 óta működtek. Az általános műveltség tárgyait ezekben sem oktatták (e célból itt is külön vasárnapi iskolákat állítottak föl), csupán a szakma elsajátítása szempontjából fontos és hasznos ismereteket tanították, mégpedig oly módon, hogy az egyes szakmák mesterei a tanulók előtt szemléltették munkájuk fogásait, miközben az oktatók elméleti magyarázatokkal egészítették ki a látottakat.³²

A bizottság 1844. augusztus 4-én terjesztette be tervezetét, amely részletesen kifejtette az intézmény célját, feladatait, sajátosságait. „Célja a’ megnyitandó mester-inas iskolának, hogy az iparos osztály roppant számú sarjadéka, bár rövid ideig, de mégis nevelés- és oktatás-tanilag intézett körülmények között javuljon és értelmesedjék. Nem számolunk ugyan arra, hogy a mester-inas megszerezvén az ezen iskolában nyerhető képeztetést, többé oktatásra nem szoruland, s az iparköri neveltetés magasabb fokait nélkülözheti; legfellebb azt tervezzük, hogy inas-éveiből kikelve már akár az akkorra megnyilando ipartanodákba beléphetessen, akár ha sorsa folyvást műhelyekben tartóztatandja, az öntanulásnak a felébresztett ingerét hordozza kebelében és birja annak előleges feltételező ismereteit. A legjobb esetben tehát csak előkészítés fog eszközöltetni itt az azután használandó ipar iskolákba, — de nem pótlása ezeknek. Egyszermind azonban úgy vagyunk meggyőződve, s erre a’ Tekintetes Bizottmánynak is kiváló kegyes figyelmét kérjük ki, — meg vagyunk győződve, mikint az általunk tervezett mester-inas iskola, bár nem pótolja az ipartanodát, de nem is pótolthatatik ez által. — Még ez ipartanodákat olyan növendék-sereg használja, melynek egyedüli feladata értelmi képződés, egyedüli foglalkodása az iskolázás, s ezért minden idejét csak az idejárás, és otthoni tanulásra fordíthatja: addig a’ mester-inasnak, kinek javára akarjuk iskolánkat megállapítani, fő hivatása az, hogy választott mesterségének durvább munkáihoz hozzá edződjen, annak gyakorlati fogásait, és teendőit eltanulja, — műhelyi ügyességet szerezzen, — továbbá nagy tartozása az, hogy bele szokván minél előbb mesterének dolgaiba, ennek munkával, szolgálatokkal rója le tanbérét, rója le élelmezése, sokszor ruházata költségeit, s kárpótolja mind azon kisebb-nagyobb károkat, miket ügyetlensége s tanulói balogságai által okozgat, — szóval viszonyai olyanok, mik nem engedik műhelyi elfoglaltsága rovására tanulásra használni a’ napnak, hogy így mondjuk, rendes iskolai óráit.”³³

Ahogy az ipartanodától elkülöníteni igyekszik a tervezet a mesterinas-iskolát, ugyanúgy elhatárolja az elemi iskoláktól, az intézmények eltérő feladatainak megjelölésén túl, azzal is, hogy az inasiskolák számára más tanulási módszereket határoz meg.³⁴ „Érezvén az ipartanodák és elemi iskolák rendszerének megférhetetlenségét a’ mester-inasi viszonyokkal, önkint oda vezérelteténk, hogy tehát valami más intézetet alkossunk, melynek igényei beleilljenek a’ műhelyek körülményei közé”³⁵ — hangoztatta a tervezet, majd rátért az oktatás megszervezésének részletezésére. A mesterinas-iskolai elképzelés abban is új, hogy a tanítást hét-

31. *Victor Cousin*: Jelentése a közoktatás állapotáról Németország némely tartományaiban, különösen Poroszországban. Pesten 1844. 66.

32. *Horváth Ignác*: Az iparos oktatás Bajorországban, tekintettel a honi viszonyainkra. Bp. 1873. 22.

33. *Hetilap*, 1845. aug. 1. 565.

34. Uo. 565–566.

35. Uo. 566.

köznapra kívánta tenni, abból kifolyólag, hogy a tanoncok vasárnap már enélkül is elfoglaltak, hiszen istentiszteleten kell résztvenniük, továbbá a rajziskola órát és az Iparegyesület ismeretterjesztő előadásait is ekkor tartják, melyeken az inasoknak amúgy is jelen kell lenniük. Heti egy munkanapon kívánták ezért őket oktatni, mégpedig úgy, hogy az órát minden nap a város más-más pontján tartanák meg. Ennek részben takarékosági oka volt, részben pedig az a meggondolás, hogy „minden héten hatszor fogván a város különböző részeiben ugyanazon oktatás ismételtetni, a mester, ha saját városába nem eresztethé inasát, akkor a hétnek akármely következő napján van alkalma az elmulasztott órát pótoltatni a gyerekekkel. Továbbá az oly mester, kinek egynél több inasa van, sohasem kényszerül ugyanazon időben nélkülözni minden inasát, mert egyik napon az egyiket, majd másikon a másikat eresztendi iskolába. Végre a mester, ki gyermekétől nem sajnálja hetenként a több órát is, ebbéli atyáskodásának gyakoribb alkalakkal adhatja engedélyeit. Mindezen előnyök távol maradnak a vasárnapi iskolázatástól.”³⁶

Az iskolába járókat előképzettségük alapján differenciálták. A kezdők közé az írni-olvasni nem tudókat sorolták, míg a többieket a haladók közé írták be, s őket további két osztályra bontották. „... az osztályoknak korántsem a tanulmányok különönműsége, hanem ugyanazon tanulmányoknak (kivéven, hogy az első osztály csupán csak olvasni, írni, számvetni, alaktant és magyar nyelvet tanul) terjedtebb és alkalmazottabb előadása teszi fokozatát.”³⁷ Ennek megfelelően a II. és III. osztály tanítása ugyanott és ugyanabban az időben történt, hiszen az általuk elsajátítandó tananyag nem minőségben, hanem csupán mennyiségben tért el.

A tervezet részletesen ismertette az oktatott tantárgyakat,³⁸ eképpen összegezve: „Tanulmányai ez intézetnek szoros tárgyalással az olvasás, írás, számvetés, magyar nyelv, alaktan, fogalmazás, népszerű műtan, földleírás, és történet. Ezen kívül ama hasznos ismeretek, főképp a népszerű természettanból, természetírásból, erkölcs és illendőség-tanból véve, melyek az okos hasznos és diszes életnek szabályait tárgyalják, és egy erre alkalmas olvasó kézi könyvbe foglalvák, a szeretet és összetartás és türelem ösvényén figyelmeztetve az ifjúságot boldog jövődjüket megalapító viszonyaikra, és kötelességeikre, mint gyermekeiknek szülőik, mint mester inasoknak mestereik és előjáróik, mint nevedő magyar polgároknak a haza irányában.”³⁹ A tanítás nyelve magyar volt, de első osztályban még németül is kellett tanulniuk az inasoknak. Az órákat hétköznap esténként tartották, télen öttől hatig a kezdőknek, hattól hétig a haladóknak. Nyáron egy órával később kezdtek mindkét évfolyamon.

Az iskola a tervezetben rögzítetteknek megfelelően, bár némi eltéréssel (öt tanterem helyett csak egy nyílt meg, s a tervezett hat tanítási naphól csak három lett)⁴⁰ 1845. március 31-én nyílt meg. A tantermet, az ideiglenes olvasókönyvet, valamint a szükséges tanszereket az Iparegyesület biztosította.⁴¹ Az egyesület

³⁶ Uo.

³⁷ Hetilap, 1845. aug. 5. 577.

³⁸ Uo. 577–578.

³⁹ Uo. 579.

⁴⁰ Hétfőnként a bel- és lipótvárosi, szerdánként a terézvárosi, csütörtökönként pedig a józsef- és ferencvárosi iparostanoncokat oktatták (Hetilap, 1845. aug. 5. 581.). A csütörtöki órákat 1846. november 1-től vasárnapra tették át (Hetilap, 1846. okt. 30. 1139.).

⁴¹ Hetilap, 1845. aug. 5. 581.; 1845. júl. 22. 525.

pártfogói közül többen adományokkal támogatták az iskolát. A Luczenbacher testvérek, (pesti fakereskedők) 5 pengőforintot fizettek e célból az Iparegyesület pénztárába, míg Jucho József helybeli esztergályos céhmester egy Rusz-féle szám-gépet készített, s ajánlott föl az oktatás céljaira.⁴² Gróf Batthyány Kázmér egy ún. „néma földabrosz-füzettel” ajándékozta meg a mesterinas-iskolát,⁴³ Batthyány Lajos gróf pedig 160 pengőforinttal az egyesületi rajziskolát támogatta.⁴⁴

A nyitás évében 19 céhből 60 mester 91 inasa tanult az iskolában, 1846-ban 23 céhből 72 mester 107 inasa, 1847-ben pedig 25 céh 120 mesterének 126 inasa járt az órákra.⁴⁵ Ez az akkori pesti inaslétszám töredékét jelentette csupán. A rendelkezésünkre álló 1851. évi pesti inasösszeírásban ugyanis 1522 inas szerepel, ehhez képest — némi retrospekciót alkalmazva — az iskola 1847. évi létszáma mind-össze kb. 8 %-os iskolalátogatásra utal.⁴⁶ Nem véletlen, hogy a kimutatást közlő iparegyesületi jegyző, Csanády Ferenc ekként summázta az adatokat: „Azon számhoz képest, mellyel a’ fővárosban a mesternövendékek vannak, a’ főlebbi számok meg kell vallani, nem nagyok; — mester-inas iskolának nem egy száz, nem is néhány száz, hanem ezernyi növendékének lehetne és kellene lennie.”⁴⁷ Alig változtatott ezen az arányon az 1845 októberében megindított iparegyesületi rajziskolai oktatás, amely „kizárólag az iparos fiatalság kiképzését czélozza, s az iparos művek alakainak nemesítését, szépítését tárgyazza”.⁴⁸ A tanfolyamon, amelyen azonban nem csupán iparosinasok vettek részt, hanem pl. orvosok, tanítók, jogászok is,⁴⁹ 1846 végére jelentősen emelkedett a létszám (1846. március elején 72, május végén 115, november elején pedig már 166 tanulót regisztráltak⁵⁰), de korántsem ölelte fel azok körét, akik az oktatásra igényt tarthattak. Némileg kedvezőbbnek tűnhet a kép, ha figyelembe vesszük a városban működő többi rajziskola adatait. A Hetilap 1846. július 17-i összeállítása szerint 4 rajziskola működött ekkor Pesten. A legnépesebb a kegyesrendiek iskolája, ahol 530 növendék volt, az „ágostai evangélikusok rajziskolájában” 90 fiú és 54 leány tanult, az izraelita rajziskolába 44-en jártak, s ezekhez jött az iparegyesületi rajziskola — a kimutatás szerint — 50 tanulóval.⁵¹ Ez az adatsor nagy létszámra utal

42 Pesti Hírlap, 1844. jún. 6. 388.

43 Hetilap, 1845. jún. 20. 383.

44 Hetilap, 1847. jan. 12. 57.

45 Hetilap, 1847. aug. 17. 1059.

46 Az 1851. évi inasösszeírást közli: *Dóka Klára*: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. 143., 291.; Nyilvánvalóan tévedésen alapul ezért a Pesti Hírlap 1844. április 28-i számában (287.) közölt adat, amely 4000-re tette a Pesten élő mesterinasok számát. Megállapításunkat támasztja alá az az 1846. évi összeírás is, amely 2774 kézműves mester és 249 kontár mellett együttesen 6033 segéd és inas jelenlétéről ad számot. *Nagy Lajos*: Budapest története 1790–1848. In: Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: *Kosáry Domokos*. Bp. 1975. 331. Mivel Dóka Klára vizsgálataiból tudjuk, hogy a pesti mesterek általagosan 2 legényt foglalkoztattak (ld. *Dóka K.*: i. m. 54–58.), nézetünk szerint csaknem biztosra vehető, hogy az inasok száma a negyvenes évek utolsó éveiben nem érte el a másfélezret.

47 Hetilap, 1847. aug. 17. 1059.

48 Hetilap, 1846. nov. 3. 1452.

49 Uo.

50 Hetilap, 1846. márc. 10. 374.; 1846. máj. 29. 735.; 1846. nov. 3. 1452.

51 A Hetilap összeállításában szereplő iparrajziskolai létszám ellentmondani látszik a lap egyéb írásából nyert adatainknak. Az összeállításból nem derül ki, hogy mikori adatokat közöl, ezért elképzelhető, hogy az 1845. végi létszámkimutatás szerepel itt, de lehetséges az is, hogy az összeállítás, amely „Városi összeírás szerint” készült, pontatlan.

ugyan, de ha tekintetbe vesszük, hogy az egyházi rajziskolák látogatói jórészt rendszer iskolai tanulók voltak, a rajzoktatásban résztvevő iparosinasok száma aligha módosul számottevő mértékben.

Az eddigiekből is jól látható, hogy az Iparegyesület egy komplex, a gyermekkortól a felnőttkorig ívelő nevelésrendszerbe kívánta beilleszteni a mesterinas-korú gyerekek oktatását. Az itt megvalósuló tanoncoktatás valójában három, egymástól továbbra is független, de szoros kapcsolatban álló területét ölelte föl. Egyrészt az 1845. március 31-én megnyitott mesterinas-iskolát,⁵² másrészt az egyesületi rajziskolát, amely kezdetben csak felnőtt iparosoknak és legényeknek, majd 1846 márciusától inasoknak is rajzképzést nyújtott,⁵³ harmadrészt pedig a csak 1847-ben megvalósuló, s igen rövid ideig működő tanműhelyi jellegű esztergályos képzést⁵⁴ fogta egybe. Az utóbbi kettő nyilvánvalóan a mesterinas-iskola kiegészítésül szolgált, habár ismeretterjesztő szerepük, illetve céljuk sem lebecsülendő.

Az iparegyesületi rajziskola, melynek tanára, Glembay Károly nemcsak rajzmester, hanem mérnök és építész is volt,⁵⁵ rövid idő alatt népszerű intézménnyé vált a pesti iparosok körében.⁵⁶ Ennek az volt az oka, hogy a rajziskolák főként építészeti jellegű oktatását meghaladva az itteni képzés „az iparnak minden ágaira kiterjeszkedik”,⁵⁷ azaz az ide járó asztalos, ács, lakatos stb. szakmára készülő tanoncoknak a másutt föllelhetőnél szakszerűbb oktatást adott. Népszerűségét nagyban növelte a mesterinasok lipcsei mintára szervezett rajzműkiállításának megindítása és rendszeressé tétele is.⁵⁸ Sok mester ugyanis a részvételt úgy fogta föl, hogy tanonca esetleges sikere az ő elismerését is jelenti. Mindennek ellenére a rajziskolai képzésben rejlő lehetőségeket csak kevesen használták ki. A tanítványok többsége továbbra is az építészeti és szabadkézi rajzot tanulta. 1846 novemberében mindössze ketten voltak, akik a speciálisabb „kézműi” rajzot sajátították el.⁵⁹ Az oktatás színvonalát jelzi, hogy 1846 novemberében a rajziskolába járó 166 növendék közül mindössze 33 érdemelte ki, hogy munkái a kiállításon szerepeljenek.⁶⁰ Ezek közül is jónéhány rajz csupán az „említtendő” között kapott helyet. Az elkövetkező évi kiállítás már nagyobb sikert hozott: a rajztanoda 200 növendéke közül 57 állíthatott ki, összesen 318 rajzot. Míg az előző évben 48 építészeti, 2 kézműi és 87 szabadkézi rajz szerepelt, addig 1847 októberében 163 építészeti, 20 kézműi és 135 szabadkézi rajzot mutattak be.⁶¹ A kiállítók között, miként a rajziskolába járók között is, legnagyobb számban asztalos és lakatos tanoncokat találhatunk.

A rajzműkiállítás mintájára 1847. januárban hirdette meg s tette közzé az Iparegyesület a „mester-inas-művek szabályait”. Az új kezdeménnyel az egye-

52 Budapesti Híradó, 1845. máj. 18.; *Gelléri Mór: Ötven év a magyar ipar történetéből, 1842–1892.* Bp. 1892. 93.; *Hetilap*, 1845. máj. 16. 222.

53 *Hetilap*, 1846. márc. 10. 374.

54 *Hetilap*, 1846. dec. 25. 1692.

55 *Hetilap*, 1846. máj. 12. 651.

56 *Hetilap*, 1846. nov. 17. 1515.

57 *Hetilap*, 1846. febr. 13. 261.

58 *Hetilap*, 1845. szept. 19. 797.; 1846. jan. 16. 110–111., 1846. okt. 2. 1308. A rajzbírálat szabályait ld.: *Hetilap*, 1847. nov. 5. 1427–1428.

59 *Hetilap*, 1846. nov. 3. 1452.

60 *Pesti Hírlap*, 1846. nov. 10. 315.; *Hetilap*, 1846. nov. 3. 1452.

61 *Hetilap*, 1847. okt. 8. 1293–1294.; 1846. okt. 13. 1362.

sület célja az volt, hogy ennek révén kontrollálni és minőségre ösztönözni lehessen a továbbra is a céhes mesterek irányítása alatt folyó szakmai képzést, azaz elősegíteni azt, hogy „a műhelyek valólag megfeleljenek iskolai rendeltetésöknek”.⁶² A felhívás szerint „kiállíthatnak a mester-inasok akármit, legyen az bevégzett egész, vagy csak valamely egésznek része, mindenestre azonban a kiállítónak mesterségéhez tartozó mű”.⁶³ A kiállított munkákat az egyes céhek által kiküldött szakmai bírák, továbbá az Iparegyesület igazgató választmánya által fölkerített szakemberek bírálták el. „A bírák a kiállított művet azon szempontból fogják megítélni — hangsúlyozta a fölhívás —, hogy az, tekintetbe véve a kiállító ifjú által a műhelyben töltött időt, s fontolóra véve illető mesterségének kisebb nagyobb nehézségeit, a kiállító inasnak milly képzettségi fokát, milly szorgalmát, — az oktató mesternek mi eredményű tanítását, fáradságát tükrözi.”⁶⁴ A fölhívás kiemelte, hogy a bírálók nem csupán a kiállított tárgyat teszik vizsgálat tárgyává, hanem a kiállító mesterinas fölkészültségét is ellenőrzik: „Kitudakozandják tőle: ismeri e mesterségének nyers anyagjait, ezeknek tulajdonságait, jóságok, hasznavehetőségek föltételeit, — ismeri e műhelyének szerszámait, ezek mindegyikének rendeltetését, — ismeri e mesterségének minden készítményeit, — ismeri e mesterségének beszerzési s eladási piaczeit, árait, — szóval vannak e mestersége, s ennek munkái felől némi theoreticus és statisticus ismeretei? — Ezen fölül kitudandják a kiállító mester-inastól, valjon mestersége gyakorlati fogásaiban jártas e, s e célból, ha szükségesnek látszanék, meglátogandják az illető műhelyet is s ott az ifjút munkához állítandják.”⁶⁵

A fönti fölhívás bőséges ismertetése azért látszott indokoltnak, mert rávilágít arra: az Iparegyesület a saját irányítása alatt álló mesterinas- és rajziskolai oktatást a körülményekhez képest legszorosabb módon össze kívánta kötni a céhes műhelyekben folyó gyakorlati képzéssel. Végsősoron e szabályzat nem egyébre tett kísérletet, mint arra, hogy körvonalazzon egy, a tanoncképzés rendszeréből eddig hiányzó, pontos és mérhető feltételekhez kötött szakmai vizsgát. Az Iparegyesület ez irányú törekvése: a vizsgálat normarendszerének kidolgozása és gyakorlatba való átültetésének kísérlete az egyik legelőremutatóbb kezdeményezés volt, amely a korszak tanoncoktatási elgondolásaiban fölmerült.

Az első — és egyetlen — ilyen vizsgakiállítást 1847 pünkösdjén tartották meg. Az előzetes jelentkezés alkalmával 37 mesterinas jelezte részvételi szándékát,⁶⁶ közülük 17 részesült különböző díjazásban, mestereik pedig az egyesület elismerésében.⁶⁷

A mesterségbeli megmérettetés intézményesítési törekvése mellett fontos kezdeményezés volt a gyakorlati esztergályos oktatás bevezetése az Iparegyesület kebelén belül. Janig Károly „erőműves” vállalkozott arra, hogy „a fém-esztergályosság (Metall-Drechlere) köréből gyakorlati leczkéket” adjon. A közlemény szerint az órák résztvevője, köztük az érdeklődő mesterinas „magához az esztergához állítva, gyakorlatilag fogja megtanulhatni a fémfurást-, a him- és anyacsavarok ké-

62 Hetilap, 1847. jan. 19. 99.

63 Uo. 100.

64 Uo.

65 Uo. 101.

66 Hetilap, 1847. máj. 11. 611.

67 Hetilap, 1847. júl. 9. 873–878.

szítését, — az esztergályozást szabad kézzel s gép segédelmével, a mérfokozást, a csikolást (quilloche-irozást), a fémlombozást s általában a különféle fémeknek, mint vasnak, aczélnak, réznek, sárgaréznek sávozását (desseinekkel czifrázását).⁶⁸ Az Iparegyesület nemcsak felhívásával, hanem anyagilag is támogatta az új kezdeményezést, a műhelyben folyó szakképzést, ennek ellenére a kedvezőtlen körülmények között meginduló s csupán rövid ideig működő⁶⁹ esztergályos-oktatásban rejlő lehetőségek is kihasználatlanok maradtak. Az Iparegyesület vezetői csupán a képzés céhes kereteken kívül eső területeit kívánták kitölteni, az oktatás gyakorlati vonatkozásait továbbra is a céhek belügyének tekintették. Ez volt az oka annak is, hogy nem váltott ki semmiféle visszhangot a Hetilap Eöry nevű cikkírójának javaslata, aki — német források alapján — az ún. *mintaműhelyek* föllállítását szorgalmazta. Elképzelése szerint négy műhelytípust kellene létrehozni: egyet a könnyű fizikai munkák számára (pl. kosárfonás), egyet az agyag- és gipszművesség elsajátításához, egy asztalos műhelyt a famunkák megtanításához és egy kétosztályos mechanikai műhelyt a lakatos és esztergályos, illetve a kovács munkák oktatásához. A javaslattevő szerint 10–12 éves korban kezdenék a tanulást az inasok a mintákkal és szerszámokkal jól felszerelt műhelyekben, előbb a könnyebb munkák műhelyében, majd 11–14 éves korban az asztalos, 14–16 éves korban pedig a mechanikai műhelyben tanulnának tovább. A műhelyi képzéssel párhuzamosan folya a mesterségekhez szükséges rajz ismeretanyag megtanulása.⁷⁰ Az elgondolás naivitása és kivitelezhetetlensége nyilvánvaló, a műhelyszerű oktatás előnyének fölismeréséből kiinduló javaslat mégis a képzés újjászervezésének helyes irányát jelölte ki.

Az Iparegyesület mesterinas-iskolája, noha szándékai és tevékenysége is a hiányok fölszámolására irányult, nem vált az iparoktatás hatékony intézményévé, s mintaadó szerepre sem tudott szert tenni. ennek oka elsősorban a céhes viszonyok megítéléséből fakadóan az iskolakoncepció korlátaiban keresendő.

Az Iparegyesületet a céhrendszerrel kapcsolatos álláspontjának kialakításában a magyarországi polgárosodás lehetőségeinek korlátozott volta motiválta. Ebből következett ugyanis, hogy az egyesület e tárgyban közzétett nyilatkozatait sajátos kettősség jellemezte: bár a céheket rendre „a’ műipar legnagyobb akadályai” közé sorolták, mégis minden esetben fönn tartásuk mellett foglaltak állást. „A czéheket — állapította meg Kossuth — a’ mennyiben egyedárusági zsarnokságot űznek, tartjuk kártékonynak, a’ mennyiben pedig a’ műiparnak mintegy gyakorlati iskoláját képezik, javítandónak (nem eltörlendőnek) hisszük.”⁷¹ A látszólagos ellentmondást a céhek megreformálása szükségességének állandó hangoztatásával oldották fel. Miként az egyesület egyik prominens képviselője, Trefort Ágoston hangsúlyozta a Pesti Hírlapban: „... mi honunkban a’ czéheket nem akarjuk egyszerűen megszüntetni, de akarjuk őket korunk’ szükségeihez képest átidomítani.”⁷² Hasonlóan foglalt állást Kossuth is: „... ha még szeretnek magoknak a’ czéhek jövődőt igérni, számolniok kell a’ kor kívánsághoz; meg kell mutatniok,

68 Hetilap, 1846. dec. 25. 1692.

69 Hetilap, 1847. jan. 22. 111.

70 Hetilap, 1847. ápr. 16. 493–495.

71 Pesti Hírlap, 1843. márc. 12. 164.

72 Pesti Hírlap, 1845. máj. 15. 315.

hogy van kebelökben haladási elem, hogy nem gátjai, sőt inkább előmozdítói a' műipar kifejlésének.”⁷³

Az Iparegyesület vezetői főképp azzal érveltek a céhek szükségessége mellett, hogy Magyarországon az iparszabadság deklarálásának feltételei — noha ezt több szempontból is indokoltnak tartották — akkor még nem voltak adottak. Nézetük szerint a maguk erőteljes kötöttségeivel a céhek voltak a legalkalmasabb szerveződések arra, hogy a szabad iparüzést korlátok közé szorítsák. Az egyesület céhekkel kapcsolatos állásfoglalása, amelyet a Hetilap is közölt, világosan leszögezte: az iparüzés szabaddá tételét meg kell előznie a földbirtok szabaddá válásának. Ellenkező esetben olyan súlyos veszélyekkel járó mobilitás indulna meg az ipari pályák felé, amely azt eredményezné, hogy a mezőgazdaság munkaerő nélkül maradna.⁷⁴ Miként Kossuth már az 1840-es évek elején megfogalmazta: „... a czéhek eltörlését a' föld felszabadításának meg kell előzni; különben a' földművelési érdekektől kelletlenül több erő fog a' műipar mezejére tolni, s ez a' status-testben vértolulási bajt okozand.”⁷⁵

Az egyesület állásfoglalása elsősorban a kedvezőtlen poroszországi tapasztalatokra hivatkozott, amikor az iparüzés szabaddá tétele ellen érvelt. Az ellenkező véletet Franciaország példája jelentette, ahol — a forradalom hatására — mind az ipar, mind a mezőgazdaság elveszítette feudális kötöttségét, emiatt az iparszabadság kedvezőtlen hatásai nem érvényesültek. „Azért tehát nálunk — hangsúlyozta az állásfoglalás —, mert még az urbéri váltságok nem eszközöltettek, sem, hogy mint Franciaországban forradalmilag rögtön eszközöltessenek, isten ne adja, még fel kell tartanunk az iparszabadság teljes megnyitásával, sőt inkább üdvösnek kell tartanunk minden oly intézményt, melly annak földbirtoki viszonyink által koronként igényelt körülírását lehetővé, alkalmazhatóvá teszi. 'S ilyen kivált a' czéhinstitutio, mellynek határait a' kívánság a' körülmények szerint mindinkább lehet tágítani, a' nélkül hogy lényegét 's üdvös fényoldalait vesztené. Illy tágítható határok pedig azok, mellyekbe a' mű-, jelesül pedig a' kézipart a' czéheknek oktatási és egyedárusági intézményei rakonczázzák.”⁷⁶

Mindebből jól látható, hogy az Iparegyesület álláspontja, noha racionális közgazdasági érvekben nyugodott, nem oldotta fel a szabad iparüzés és a céhes korlátozások között feszülő ellentmondást, mivel a céhek melletti kiállása ellentétben állt az akkor már törvényben deklarált, s Kossuthék által is üdvösnek tartott gyáralapítási szabadsággal. Az 1840. évi XVII. tc. ugyanis azon túl, hogy kimondta: „a ki törvény szerint kereskedést kezdhet, szabadon gyárt is állíthat fel”, rendelkezik arról is, hogy „a gyártó intézetben mindennemű mesterséget (Gewerbe) űző segéd munkásokat szabadon alkalmazhat”.⁷⁷ A törvény eme paragrafusa éppen az Iparegyesület azon törekvését tette semmissé, amely a céhek oktatási funkcióinak megerősítésére irányult, hiszen az alkalmazandó munkavállalóktól semmiféle

73 Pesti Hírlap, 1841. tavaszhoz 21. 260. Ezek a vélemények egybeesnek a kereskedelmi területi választmány kézműrendszerrel kapcsolatos, 1843. évi jelentésében megfogalmazott javaslattal. Ld.: A kereskedelmi és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmányának jelentése. Hatodik rész. A' kézműrendszerrel. Pozsony, 1843. 3.; Horváth Pál: Nemzetgazdasági elvek a XVIII. és XIX.-ik században tartott országgyűlési munkálatokból kivonva. Pest, 1871. 255–258.

74 Hetilap, 1845. jún. 6. 314–315.

75 Pesti Hírlap, 1841. nov. 6. 746.

76 Hetilap, 1845. jún. 6. 314–315.

77 Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. Bp. 1896. 149–150.

szakmai képzettséget nem követelt meg. Noha a Hetilap — az egyesület véleményét is tükrözve — megjelentetett ugyan olyan írást is, mely szerint „... mégsem akarjuk a statusnak oly valami jogát elősmerni, melly szerint kitűzhetné az okulás helyeit s kuthatná, hol tanult légyen valaki”,⁷⁸ azaz az oktatás szabaddá tétele mellett állt ki, az Iparegyesület — saját iskoláin túl — a szakmai képzés helyéül továbbra is kizárólagosan a céheket jelölte ki. Bár azok kereteit némileg módosítva, elsősorban a vándorlás céltalanságát, valamint a céhes műhelyekben föllelhető visszaélések felszámolását hangoztatva: „... csak azt óhajtanók — fejt ki ez irányú szándékait az egyesület véleménye —, hogy a’ mesterségre menendő gyermekek elvégezvén, ha lehetett, elsőbb az elemi iskolát, mester-inassága alatt az üzlethez nem tartozó, ’s a’ legényekre már most sem parancsolható szolgai, cseléd munkára ne szoríttassék, se a’ már kiképzett, de még nem mesterszemélyzet különben sem illetékes fenytéke alatt ne álljon, hanem szorosan csak üzleti foglalkodásra alkalmaztassék, a’ mesterinas-iskolákba pontosan eljárassanak, ’s csak mesterök fegyelme alatt álljanak.”⁷⁹

Az iménti, meglehetősen szűkkörű elvárásokat megfogalmazó álláspont kialakítását az indokolta, hogy sem az állam, sem az Iparegyesület nem tudott olyan iskolákról gondoskodni, amelyek a céhekben folyó képzés pótlására alkalmasak lettek volna. Kossuth éles szemmel már 1843-ban észrevette: „... a’ czéhek fogalmában két eszme rejlik, ti. az ipart sorvasztó egyedáruság (melynek eltörlését nem lehet nem kívánni) ’s a’ műiparos nevelés gyakorlati részének, ’s iparegyesületi associationnak eszméje; melyet — in thesi — nem lehet nem helyeselni, sőt szükségét elannyira el kell ismerni, hogyha ezen eszme igényeinek a’ czéhek ma már, az idők változott körülményeihez képest, nem helyesen felelnek is meg, — nézetünk szerint a’ törvényhozó nem tenné, a’ mit tennie kell: ha pusztá eltörlésre szorítkozva, az eltörlött helytelen institutio helyébe, más helyesebb eszközt nem állítana.”⁸⁰

Összegezve tehát megállapíthatjuk: az Iparegyesületet elsősorban az a szándék vezette, hogy iskolák, tanfolyamok szervezése révén hozzájáruljon az oktatási rendszer anomáliáinak felszámolásához, emellett a modernizálva megőrzött céhekben folyó tanoncképzést egy minden addiginál korszerűbb követelmény- és vizsgáztatási rendszer bevezetése útján a lehetőségekhez mérten kivonja a céhek korlátlan fönnhatósága alól, s a mestervizsgákat a megváltozott társadalmi elvárások szellemében szélesebb kontroll alá helyezze. Ezt az elképzelést az egyesület céhekkel kapcsolatos állásfoglalása igen részletesen kifejtette: „...távol van tőlünk, hogy törvényileg kívánnók kimondatni: miként csak az lehet mesterré, ki az ipariskolák egyike vagy másikától bizonyítványt, s ismét egy vagy más mestertől tanúságot mutand elő; sőt inkább azt óhajtjuk, ’s óhajtjuk mind a’ tanulási szabadság, mind a műipar érdekében, hogy a’ törvényhozás jelentené ki, miként, nem tekintve azt, mi uton, ’s hol képezte legyen ki magát a’ mesterségre vágyakozó, csak hogy képességének elegendő tanulságát adja, mesterré lehet mindenki. ’S az ilyk egyénekre is, kik ipariskolai bizonyítványokkal nem bírván, feljebb javaslatunk szerint mesteri vizsgálat nélkül mesterekké nem is lehetnek, ajánljuk megtartani a’ mestervizsgálatot, azon különbséggel azonban a’ mostanítól, hogy ez-

78 Hetilap, 1846. ápr. 10. 509–510.

79 Hetilap, 1845. jún. 6. 316.

80 Pesti Hírlap, 1843. márc. 12. 163.

után szükséges legyen a' gyakorlati jártasság bebizonyításán túl, az ipariskolai tudományokból is vizsgálatnak történnie; — hanem azonfelül, hogy remeklés itt sem kívántatnék, a' vizsgálók sem kizárólag a czéhbeli mesterek lennének, 's a' képesség megbírálása sem csupán tőlük függne; — nehogy egyedárusi féltékenységből, kenyéririgységből, vetélkedési szűkkeblűség áldozatául esni találjon a' különben épen kitűnő ügyessége által félelmetessé vált egyén. Vizsgáló bírókká a' czéhbeli mesterekhez valamely ipariskolai tanítók lehetnének alkalmazandók, — a' bírálat vég kijelentése pedig a' támadandó netaláni nehezlések esetében vagy az ipariskolai igazgatóságot, vagy az e' végből megkeresendő iparegyesületünk által e' célra kinevezendő bizottmányt illetné.⁸¹

Az eddig elmondottak alapján jól látható, hogy az Iparegyesületet a magyar polgári fejlődés felemás jellege vezette arra, hogy a céhrendszer fönntartása mellett, illetve a céhekkel való együttműködés révén biztosítsa az iparoktatás elkerülhetetlenné váló megreformálását. A Kossuthék gondolkodását befolyásoló nyilvánvaló ellentmondás, ti. hogy olyan szerveződést erősítettek, amely más szempontok alapján a polgárosodás egyik legnagyobb gátját jelentette, olyan ambivalens helyzetet eredményezett, amely az 1840-es évek ipari mozgalmainak egészére kedvezőtlen hatást gyakorolt — minden segítő szándéka ellenére. Nem csupán azért, mert a céhek túlnyomó többsége továbbra is a hagyományos — az Iparegyesület lapja által szüntelenül támadott — módszerek alkalmazásával végezte az inasok oktatását, hanem azért is, mert ezáltal a polgári átalakulás magyarországi vezető ereje a céhek melletti kiállásával a céhek egyéb, a gazdasági fejlődést akadályozó vagy ellene ható megnyilvánulásait is kénytelen-kelletlen védelmébe vette. Életképtelennek bizonyult az Iparegyesület azon szándéka is, amely a céhek fölötti egyesületi kontroll megvalósítására irányult, mivel a gyakorlatban e törekvés rendre kudarcot vallott.

Kossuthék elgondolása tehát az iparfejlesztést segítő iskoláztatás megoldásával kapcsolatosan alapvetően helyes volt, a megvalósítás módja azonban már magában hordta a kudarc lehetőségét. Az oktatás eredményessége ugyanis nem volt összeegyeztethető a céhes keretek, s azon belül a céhes iparoktatási viszonyok változatlan fönntartásával. Nemcsak azért, mert a mesterek nagy többsége továbbra is privilégiumainak csorbítását látta minden külső oktatási kísérletben, s mivel maguk sem voltak nyitottak, nem kívánták elősegíteni, hogy tanítványaik esetleg később velük szemben fölhasználható ismeretekre tegyenek szert,⁸² hanem azért is, mert az Iparegyesület — állami támogatás hiányában — a céhek belátására bízta, kihasználják-e az iskolát vagy sem. A lehetőségek egyébként is korlátozottak voltak, hiszen heti 1 óra jószerivel a semmivel volt egyenlő, a céh-érdekek prioritása viszont nem tette lehetővé sem a tanítás idejének, sem pedig intenzitásának növelését.

Az oktatás eredményesebbé tételéhez elsődlegesen arra lett volna szükség, hogy az ismeretek szabadon kamatoztathatók legyenek, a céhes kötelék viszont minden szabad gondolatnak, új technikai eljárás kidolgozásának és alkalmazásának áthághatatlan gátja volt. Egyértelműen megfogalmazta a helyzet visszasságát már 1846-ban, az iparszabadságról írott munkájában Szokolay István: „A céhek úgy dolgoznak most, mint századok előtt; úgy tanítják növendékeiket, mint ré-

81 Hetilap, 1845. jún. 10. 334.

82 Pesti Hírlap, 1841. nov. 6. 746.

genten, és azon kiváltságos, és önző szellem uralkodik a' czéh' kebelében napjainkban is, mint az ököljog' korában. Azon férfiak, kikre a' legutolsó nemzedék is hálával emlékezhet vissza, p. o. Watt, Arkwright 's a' t. a' szabad térnek valának szüleményei, mert a' czéh többé nem azon föld, mellyen a' tanítás alapulhatna, mellyben az ipartan gyümölcsöket hozhatna, a' sötétség' szülöttje volt a' barbár századokban, sötétség a' jelleme mostan is!”⁸³

A céhek elfogadása és fönntartása, sőt az oktatás megszervezésénél a rájuk való támaszkodás eleve béklyóba zárta Kossuthék elképzelését. Ennek már csak következménye volt, hogy azok az oktatást segítő intézmények, amelyeket maguk Kossuthék is szükségesnek tartottak, így az ipariskolákhoz kapcsolt „gyakorlatilag foglalatokodtató” helyek és eszközök bevezetése,⁸⁴ vagy az Erdélyi János által emlegetett „oly gyárak, mellyek a' nemzet különös pártfogása alatt munkálkodván, nem csak anyagi nyereséget, hanem a' műipari értelmesség terjesztését is tűznék ki czélul,”⁸⁵ nem valósulhattak meg. Ilyen körülmények között ezért teljesen helytálló Mesterffy János nem kevés keserűséget sugárzó megállapítása: „mindent, mit iparos osztályunk képzésére teszünk, abból áll, hogy jámborul elhisszük, miként elég műveltséget, szakértelmet s tudományos okszerűséget adnak a czéhbeli inaskodás szolgálói s a kényszerített kórász vándorlás,”⁸⁶ de teljes joggal állapította meg Warga János is a Budapesti Híradóban: „... mit az iparegylet ezen [ti. az iparoktatás] tekintetében tesz és tehet, szép ugyan, de kevés és egyoldalú. E célra országos intézet kell.”⁸⁷

Mindebből jól látható, hogy a mesterinas-iskolai oktatás három évi működés után nem csupán az időközben radikalizálódó belpolitikai események hatására omlott össze, hanem azért is, mert az Iparegyesület vezetőinek a céhek megreformálhatóságával kapcsolatos illúziója eleve zsákutcába kényszerítette. Nem véletlen ezért, hogy a polgári átalakulás 1848. áprilisi alaptörvényei között nem szerepel az iparfejlődés leginkább akadályozó céhes viszonyok felszámolását kimondó határozat, mint ahogy az sem véletlen — éppen a fenti dilemmából következően —, hogy az oktatás egészét újratárgyaló 1848. július 20–24-i egyetemes tanügyi kongresszuson nem került szóba az iparoktatás kérdése.⁸⁸ Ez magyarázza továbbá azt is, hogy a Batthyány-kormány gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta az „Ipare-

83 Szokolay István: Czéhek és iparszabadság. Pesten 1846. A céhes tanítás alapos bírálatáról ld. 42–56. Szokolay a céhes oktatás helyett olyan reáliskolák felállítását szorgalmazta, amelyek ekkor már Bécsben, Triesztben, Prágában és Brodban is működtek, s amelyek létrehozását az 1849-ben kiadott *Entwurf* kötelezővé is tette Ausztriában. Ezek középfokú iskolák voltak, és a beiratkozó tanuló részéről elemi iskolai végzettséget tételeztek föl. Szokolay szerint azonban „ezen reál iskolákba mindenkinek kell járni, ki mesterségre akarja adni magát”, azaz nem vette figyelembe, hogy az iparosinasok oktatásában még az elemi műveltség megszerzésének sem voltak meg a föltételei. Elgondolása alapvetően helyes, hiszen kétségtelenül jogos volt igénye a középfokú szakoktatási rendszer megteremtésével kapcsolatban, de addig, amíg az elemi iskoláztatás alapvető hiányosságai nem számolódtak föl, e téren kissé idealisztikus álláspontot képviselt. Ezt bizonyítja, hogy noha a reáliskolák bevezetését elrendelő *Entwurf*ot 1849-ben Magyarországra is kiterjesztették, valós szerephez csak 1868 után, a kötelezővé tett és átfogóan szabályozott elemi iskolai oktatás bevezetése után jutott. Szokolay I.: i. m. 155–158.; Dokumentumok a magyar nevelés történetéhez 1849–1919. Szerk.: Köte Sándor, Ravasz János. Bp. 1979. 11–13.

84 Hetilap, 1846. szept. 22. 1257.

85 Erdélyi János: Nemzeti iparunk. Bővítve s' jegyzetekkel kísérve kiadta Fényes Elek. 2. kiad. Pest, 1846. 262.

86 Hetilap, 1846. jún. 16. 811.

87 Budapesti Híradó, 1845. máj. 22. 339.

88 Háda József: Régi íráások. 1848-ban tartott egyetemes tanügyi kongresszus jegyzőkönyve és naplója. Bp. 1913. 14.

gyesület építész-rajz-tanodai ifjúsága” által Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez 1848. április 17-én a céhek megszüntetésére benyújtott kérelmét, még akkor is, ha a petíciónak a mesterek és a legények jogviszonyának szabályozására irányuló elképzelése végül is elfogadottá vált.⁸⁹

89 Hetilap, 1848. ápr. 18. 485–486. Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc időszakában mindössze egy ízben, Klauzál Gábor 1848. június 9-én kiadott rendeletében foglalkoztak céhüggyekkel, igaz, azzal a megszorítással, hogy a rendelkezés addig érvényes, „míg az iparügy teljesen és kimerítőleg nem rendeztetik”. A rendelet csupán módosította a céhszabályokat, de magát a céhrendszert, s ezzel együtt a céhes iparoktatási gyakorlatot érintetlenül hagyta. Klauzál szabályozta ugyan a tanoncok helyzetét, oktatásukról is intézkedett, a bevett formák alapvető, akárcsak a mesterinas-iskolák bevezetése és kötelezővé tétele irányába vezető megváltoztatását mégsem fogalmazta meg. A rendelet 4. paragrafusa ehelyett az évtizedek óta hangoztatott, s jórészt mindaddig hatástalan elvet ismételte meg: „A’ mesterek tanulóikat, ha és amennyiben lakhelyeiken vasárnapi, és rajziskolák léteznek, ezekbe szorgalmasan eljárni tartoznak.” Ennek ellenére lényeges intézkedés ez, mert kimondta, hogy az inasok, akiket a rendelet kiadásától kezdődően iparos tanulóknak kell nevezni, csak szakmájuknak és koruknak megfelelő munkákra vehetők igénybe, továbbá szabályozta munkaidejüket is. A 6. paragrafus pedig kimondta, ami szintén lényeges változás, hogy a rendelkezések megszegői „az ebbéli vádok valósága esetében a’ tanuló-tartás jogától fognak megfosztatni”. Közlöny, 1848. jún. 11. 17–19.

Az Iparegyesület mesterinas-iskolájába járó tanoncok foglalkozási összetétele

Foglalkozás	1845	1846	1847
asztalos	2	4	22
ács	-	1	1
bádogos	-	-	1
csizmadia	7	20	30
csztergályos	1	-	-
fodrász	3	4	3
hentes	-	1	-
gombkötő	1	1	2
kádár	4	-	-
kalapos	-	2	2
kardcsiszár	-	-	2
kerékgyártó	-	-	6
kesztyűs	1	2	1
kereskedő	-	-	1
kosárkötő	8	9	1
kovács	-	1	2
kőműves	-	-	1
könyvkötő	4	1	-
lakatos	-	3	2
mézeskalácsos	-	3	2
paszományos	1	-	-
puskaműves	-	1	1
sarkantyús	2	-	-
selyemfestő	1	1	1
szabó (magyar)	8	9	4
szabó (német férfi)	14	20	15
szabó (német női)	25	15	7
szerszámműves	2	-	-
szíjgyártó	1	1	1
színező	-	1	3
szobrász	2	2	2
tímár	-	1	-
varga	10	18	13
Összesen:	91	107	126

Forrás: Hetilap, 1847. aug. 17. 1059.

Az Iparegyesület mesterinas-iskolájába járó tanoncok
évfolyam szerinti megoszlása

	kezdő	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.
1845	24	58	42	-
1846	32	51	35	9
1847	38	58	38	10

Forrás: Hetilap, 1847. aug. 17. 1059.

1848–49 ÉS A TEMESVÁRI ZSIDÓSÁG

Fényes Elek adatai szerint Temes megye lakossága mind nyelvi–nemzetiségi, mind vallási tekintetben igen vegyes képet mutatott a 19. század első felében. A megye lakossága az 1830–40-es évek fordulóján 286 435 fő volt. Az összlakosság 64,1%-a, 183 628 fő román nemzetiségű, 67 847 fő (23,7%) német, de jelentős a rácok (az országban élő szerbek) száma is, 18 320 fő (6,4%), míg a magyar ajkúak száma mindössze 4560 fő (1,6%). Kisebb számban élnek még itt bolgárok (3000 fő), szlovákok (2954), sokácok, valamint montenegróiak (crnagorácok, 2830).

A vallási megoszlást tekintve a többség, 204 778 fő (71,5%) a görögkeleti egyházhoz tartozott, míg a katolikusok száma 73 560 (25,7%), az evangélikusoké 4335, a reformátusoké 2164, a zsidóké pedig csupán 1598, azaz az összlakosságnak 0,5%-a.¹

Temesvár férfi népessége az 1835. évi városi összeírás szerint — a papokat, nemeseket, katonákat és tanulókat nem számítva — 7255 fő, viszonylagos katolikus többséggel. A zsidó férfi lakosság száma ennek csak 6,1%-a, 442 fő.² 1848-ban Fényes a város *teljes* lakosságát már 19 081 lélekre, s köztük a zsidóké 600 főre teszi.³

E hozzátétőleges számokból — pontosabbakat nem ismerünk — három körülmény feltétlenül kitűnik. A város lakossága *többnyelvű*, főként *német* ajkú polgárokból állt, s mellettük a román és a magyar ajkúak jóval kisebb számban szerepelnek.⁴ Vallásukra nézve a *katolikus* polgároké a viszonylagos többség, a zsidó vallású lakosok száma elenyésző.

Midőn az 1848. márciusi forradalom és az első felelős minisztérium kinevezésének híre eljutott Temesvárra, március 22-én reggel 9 órakor a temesvári zsidók — együtt a többi felekezettel — ünnepi gyűlést tartottak a Dísztéren, amelyet ez alkalomból Szabadság-térnek neveztek el. A tér négy sarkán felállított és nemzeti színekkel díszített imasátrak egyikében a zsidók is hálaadó istentiszteletet tartottak az alkotmányos szabadság békés úton történt kivívásáért, így adva kifejezést azon hőn áhított óhajuknak, hogy az alkotmányos átalakulás meghozza polgári és

1 *Fényes Elek*: Magyar Országának, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben IV. Pesten 1839. 336–337.

2 I. m. 343–344.

3 *Fényes Elek*: Magyarország Geographiai Szótára III. Pesten 1851. 195.

4 Ez tűnik ki *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon (Bp. 1980.) című munkájából is, amelyben a szerző térképre vetítette az ország lakosságának nemzetiségi megoszlását.

politikai egyenjogúságukat. Az istentiszteletet Oppenheimer Dávid Hermann⁵ temesvári és bánági főrabbi tartotta, a jövődre is az Úr kegyelmét kérve a nemzetre és a hazára. De alig fejezte be a hálaadó istentiszteletet, a zsidó lakosság iránt mély ellenszenvet érző városiak — láttuk, főként németek és katolikus vallásúak — az imasátornak rontottak, felszaggatták annak kövezetét, s a kövekkel törni és zúzni kezdték a zsidók házait. Főleg a Fabrikavárosban — későbbi nevén: Gyárvárosban csaptak magasra az antiszemitizmus hullámai. Az izgatók követelték, hogy a lakhatási joggal még nem rendelkező zsidókat üzzék ki a városból, s tiltakoztak az ellen, hogy a lakhatási joggal már rendelkező zsidókat politikai jogokkal ruházzák fel. Sőt, a temesvári zsidóság kiutasítását követelték a városi tanácstól, kivéve az „ős idők óta itt lakó 18 izraelita családot”.⁶

Hasonlóan szomorú esemény ez, mint ugyanakkor a pozsonyi, nagyszombati, vágújhelyi, székesfehérvári, szombathelyi és pesti antiszemita zavargások.⁷ A zavargások oka is hasonló körülményre vezethető vissza. A német ajkú városi polgárság ugyanis komoly üzleti versenytársat látott a zsidó kereskedőkben és iparosokban. Ezért akarta őket kiűzni. Temesvárott azonban a polgármester, Preyer János gyors és erélyes fellépésének köszönhetően nem fajult vérengzéssé a zsidók üldözése, mint Pozsonyban és más városokban. Preyer a megtámadt zsidók kérelmére fegyveres kísérettel a Gyárvárosba sietett és a feltűzött tömeg előtt kijelentette: teljesíti a lakhatási joggal még nem rendelkező zsidó lakosokkal szembeni követelésüket. Így kívánta lecsillapítani a zavargókat s megelőzni a veszélyesebb atrocitások kirobbanását. A Fabrikavárosban lakó 192 zsidó család közül 74 nem rendelkezett lakhatási joggal, az ő sorsuk ezzel veszélybe került.

A helyi hitközség a kiutasításra ítélt családok kérelmére megbízta Naschhitz Adolfot, a hitközség pénztárnokát, hogy hitsorsosai érdekében személyesen járjon el Pesten a Belügyminisztériumban és szerezzon garanciát az érintettek személyének és vagyonának biztosítására. Mihelyt a minisztériumban tudomást szereztek a Temesváron történekről, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (tagjai: Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan) kemény hangú levelet intézett az ottani törvényhatóság elnökéhez „az izraelitáknak személyes és vagyonbátorságukban erélyes fenntartása végett”.

A levélben a bizottmány felszólította a városi tanácsot, hogy „meggyőzés, tanács által folyvást, erélyesen és tüstént igyekezzék arra bírni a békétleneket, hogy midőn a szabadság és egyenlőség eszméje országolni kezd hazánkban, ... minden-
kiben tiszteljék az embert, valláskülönbség nélkül és az egyenlőség kivívott diadalait hasonló türelmetlen kitérőekkel beszennyezni tartózkodjanak”. Ugyanakkor figyelmeztették a helyi tanácsot: „ha az izraeliták vagyon- és személybiztonságát megtámadják és így a törvény szentsége tapodnék le, miután rendezett statusban ily erőszakosságok nem türethetnek, a törvényes rend fenntartását eszközölje azon nemzetörség által, melynek a rend megőrzése kezeibe le van téve, remélvén,

5 Oppenheimer (Hirsch) Dávid Hermann Temesváron született 1794-ben. Ugyanott halt meg 1859-ben. A helytartóság Temes megye és a katonai határőrvidék rabbija címmel ruházta föl, akinek az egész Bánágban kizárólagos joga volt esketéseket végezni.

6 *Singer Jakab*: A temesvári zsidók az 1848–49-iki szabadságharcban. Temesvár, 1914. (Klly. Történelmi és Régészeti Értesítő 1913. III–IV. füzetéből), 1–4.

7 *Sándor Pál*: Az emancipáció útján (1840–1849). Valóság 1991. 8. 45. Kassán is történtek hasonló zavargások. *Bercsényi Móric*: Az 1848–1849-i magyar szabadságharc néhány zsidó tárgyú irománya. In: Magyar Izraeliták Országos Képviselő (MIOK). Évkönyv. Szerk. *Scheiber Sándor*. Bp. 1973–74. 293–327.

hogy a sorkatonaság közbejötté nem leend szükséges, mely azonban elnöki felhívásra a legvégső esetben védőleg szintén alkalmazható”.

A felhívás záradékában a bizottmány figyelmeztette a törvényhatóság elnökét, hogy őt teszi felelőssé a rend biztosításáért, a személyi és a vagyoni biztonságért, mégpedig „minden valláskülönbség nélkül”. A törvényhatóság elnökének kötelessége egyúttal a történekről „tüstént és hivatalosan” értesíteni a bizottmányt. Azok pedig, akik ellenszegülnek, „minden okozandó kárért egész vagyonukkal felelni fognak, miről a törvényhatóság elnöke köteles a város összes polgárait nyomtatott hirdetményeken tüstént értesíteni”. A körlevelet a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjai április 1-i keltezéssel írták alá.⁸ Az erőlyes hang, valamint a fegyveres fellépés kilátásba helyezése megtette hatását: a kiűzésre ítélt zsidó családok otthonukban maradhattak.

A nemzetőrség feladata a Bécsnek engedelmeskedő állandó hadsereg ellensúlyozása volt. Temesvárott a nemzetőrség szervezésére egy külön bizottság alakult. Ez március 23-án benyújtotta a nemzetőrségre vonatkozó szabályzatot, melynek 2. pontja így hangzott: „Héberék a nemzetőrség tagjainak be nem vétetnek.” Holott a március 18-i népgyűlésen, melyen a 12 pontot kihirdették, azt is elhatározták, „hogy minden kebelbeli lakos rang- és valláskülönbség nélkül, nemzeti őrség tagjául tekintve a parancsnokság rendelkezésére szolgálatot tenni köteles”.⁹

A zsidóság elleni gyűlölet tehát eleinte Temesvárott is erősebbnek bizonyult a polgári egyenlőség eszméjénél.¹⁰ Zsidót nem engedtek a nemzetőrség soraiba, sőt a már bejelentetteket is kitörölték a lajstromból. A magyarországi közvélemény egy részét olyannyira átitatta ez a zsidóellenes érzület, hogy nem is tartott igényt semmi bizonyításra. Legfőbb társadalmi szerepe az volt, hogy a Gonosznak általános szimbólumot emeljen.¹¹ Jól érzékelteti ezt a mentalitást egy akkoriban közszájon forgó toborzó verbunkos szövege:

*Megy honvédnek, megy huszárnak,
A ki arra való;
Ez a nyalka magyar verbunk
De kedvemre való!*

*Félre innen zsidó fattyú,
Nem vagy ide való!
Csak a szegény magyar legény,
Katonának való!*¹²

8 *Singer J.*: i. m. 4–6.

9 I. m. 7–8.

10 Jellemző Batthyány Lajos miniszterelnök 1848. ápr. 25-én kelt levele Rottenbiller Lipóthoz, Pest város alpolgármesteréhez, aki egyúttal közvetlen beosztottja is volt a nemzetőrség vezetésében: „ezennel meghagyom Önnek, hogy a helybeli zsidóságtól a fegyvereket azonnal szedesse be, és ezeket további rendeletem vételéig biztos őrizet alatt tartassa”. *Pesti Hírlap*, 1848. ápr. 6. 367. A miniszterelnök — elkerülendő a további pesti zsidóellenes atrocitásokat — kénytelenségből rábeszélte a pesti hitközség előljáróit, hogy maguk nyújtsanak be kérelmet „ideiglenes” felmentésükért. A miniszterelnök ugyanis csak ezzel a feltétellel vállalta a pesti zsidó lakosság védelmét.

11 *Sándor P.*: i. m. 38–39.

12 *Hentaller Lajos*: A szabadságharc dalai. Magyar Salon, 1892. május. Idézi *Singer J.*: i. m. 9. 2. jegyzet.

E kirekesztő magatartás ellen lépett fel Petőfi, amikor így írt naplójában: „Német polgárok, bevádollak benneteket a nemzet és az utókor előtt... Eljött és még nem múlt el a jutalmazásnak és büntetésnek ideje!... Miért üldözték ti a zsidókat, hogy meritek őket üldözni itt nálunk? Legyen bennetek annyi becsületérzés, hogy ha már nem szeretitek is e nemzetet, melynek földjén meghíztatok, legalább ne piszkoljátok azt be.”¹³ A pesti antiszemita megmozdulásokról pedig ezt írta március 20-i keltezéssel: „...most széltire prédikálnak a zsidók ellen, s aki az igazság mellet szót emel, arra a megvetendő hamis próféták elég szemtelének azt kiáltani, hogy a zsidók által meg van vesztegetve. A nyomorúk! Nem tudják, vagy nem akarják hinni, hogy ő nálok becsületesebb emberek is vannak, kik nem a szegényes önérdék rabszolgái, hanem a tiszta igazság és a humanizmus barátai.”¹⁴ A honi zsidóság helyzetéről jegyezte meg később a humanista Vörösmarty Mihály a *Pesti Hírlapban*: „az egyenlőség és testvériség áldásai csak egy népet hagytak érintetlenül, a szenvedéseiben örök zsidót. Annyi bizonyos, hogy az egyenlőség szent neve sohasem volt rémítőbb hazugság, mint most.”¹⁵

Nyár közepén az önvédelmi harcra történő általános felkészülés Temesvárott is fordulatot hozott a zsidóság életében. Július 11-én az új népképviselői országgyűlés közfelkiáltással megajánlotta a kormány által kért 200 ezer újoncot és a 42 millió forint hitelt, augusztus 22-én pedig végleg elfogadta az újoncállítási törvényt, amelynek 11. §-a kimondta: „Magyarországnak s a hozzá kapcsolt részeknek minden állandó lakosa, ki életének 19. évét betöltötte, sors- és valláskülönbség nélkül” hadköteles. Ez a szövegezés eltér a nemzetőrségről szóló korábbi törvénytől, amely csupán „minden honlakosról” beszélt, lehetőséget adva ezzel — ha Batthyány áthidaló megoldására csak „ideiglenesen” is — a magyarországi zsidók kirekesztésére.¹⁶ A helyzet azonban nyárra gyökeresen megváltozott! Július 27-én ugyanis, amikor a 6. század nemzetőr önkéntesei Temesvárról Versecre, majd a lázadó szerbek ellen Fehértemplomba indultak, már sok zsidó nemzetőr önként csatlakozhatott a századhoz. Augusztus 13-án pedig a 2. századba besorozott zsidó nemzetőröket vitézségükért nyilvánosan is kitüntették.¹⁷ A bánáti honvédsázlóaljban — amelyről Klapka György is megemlékezett egy későbbi, Kohn Sámuel pesti főrabbihoz írt levelében — nagy számban szolgáltak temesvári zsidók is.¹⁸ Ezúttal csak néhány példára hivatkozhatunk, nyitva hagyva az utat a további kutatások számára.

A honvédek közül meg kell említenünk az 1827-ben Temesváron született és ősi spanyol zsidó családból származó Derera Israel szakaszvezető nevét. A nem-

13 Petőfi Sándor naplójából idézi: Izraelita Magyar Irodalmi Társaság (IMIT). Évkönyv. Bp. 1900. 11.

14 *Petőfi Sándor*: Utirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások V. Bp. 1956. 84. Petőfi ingerült szavai azokra vonatkoztak, akik — mivel Táncsics Mihály egy külön izraelita nemzetőri századot alakított Pesten — azt a kőszá hirt terjesztették róla, hogy nagyobb összegű pénzt fogadott el a zsidóktól. Ld. erről: *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig. Bp. 1901. 451–452.

15 Idézi *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. Bp. 1986.² 170–171.

16 Batthyány kényszerű kompromisszumára utal *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. 48.

17 *Singer J.*: i. m. 10. A szerző azt is megemlíti, hogy a temesvári zsidók önkéntes pénzdományokkal is segítettek. A gyárvárosi izraelita jótékonyági nőegylet egész alaptőkéjét átadta Kossuth hívó szavára.

18 Klapka német nyelvű, 1889. november 19-i keltezésű levelét közölte *Venetianer L.*: i. m. 198–200.

zetőrség 6. századában szolgált és részt vett a verseci, a fehértemplomi és a hajdusikai csatákban. A gyászos kimenetelű temesvári ütközetben (1849. augusztus 9.) csatlakozott Vécsey Károly gróf honvédtábornok hadseregéhez, s velük ment Lugosra. Almásnál úszva kelt át az egész táborral a Maroson, miközben több ezren veszítették életüket. Ott volt Világosnál is. Később nemességet nyert. Feljegyezték Amigó Ignác szakaszvezető, Assaél János, Beamter Móric nevét is. Utóbbi kárpitós volt, aki Temesvár ostrománál megsebesült. Vitézül harcolt Bőhm Móric szabómester, a temesvári izraelita hitközség előimádkozójának fia, továbbá a civil életben szállítással foglalkozó, cseh születésű Haldek Dávid is.

Kiemelendő az 1819-ben, Temesvárott született Hazay (Heim) Ernő. 1849. június 1-jétől július 7-ig az ultrabaloldali *Der Vierzehnte April* című lapnak volt a szerkesztője, majd a szabadságharc több csatájában is részt vett. Világos után az osztrák hadbírótság halálra ítélte, de sikerült külföldre menekülnie. Néhány év múlva kegyelmet kapott, visszajött Pestre, ahol újságíróként dolgozott. 1860-ban visszavonult és Bátorkeszin gazdálkodott. A kiegyezés után ismét újságíró lett pesti napilapoknál. Három országgyűlési cikluson át a köbölküti kerület mandátumával parlamenti képviselő volt. Bátorkeszin halt meg 1889-ben.¹⁹ A történeti irodalom a temesváriak közül megemlékezik Nissim Áronról is (aki aradi várfigyességet szenvedett), Grünblatt Ignác kávékereskedőről, Politzer Henrikről, Schmied Rudolf női szabóról s egy Brustl nevű férfiről, (aki a temesvári csatában karját veszítette). Mellettük Szabady (Schächter) Emánuel, Schwarcz Móric, Solquir Wolf honvédfőhadnagyok nevét kell megemlítenünk. Kiemelésre méltó a temesváriak közül Vasváry-Eisenstáddter Ignác kereskedő, aki a szabadságharc kitörésekor 18 éves volt. 1849. május 13-án (április 16-i kinevezéssel) őrmesterből hadnaggyá léptették elő az 52. gyalogezred 3. zászlóaljánál. Hamarosan főhadnagy lett. 1850. március 21-én közlegényként besorozták a császári–királyi gyalogezredbe, ahonnan december 25-én, 500 forint váltságdíj lefizetése fejében szabadult. 1867–68-ban a Temes megyei *Honvéd Segélyegylet* tagja, majd a temesvári *Kereskedelmi és Iparkamara* elnöke. 1872-ben „búziási” előnévvel magyar nemességet kapott.²⁰

A temesvári zsidó tisztek névsorában szerepel még Waldmann Náthán hadnagy, a tisztesek között Spitzer Jakab (tímár), Spitzer Ignác (sapkakészítő) és Stern Jakab (címfestő) őrmester és Deutsch Dávid tizedes. Dr. Manovill Miksa pedig, aki a forradalom tavaszán jött haza orvosként Bécsből, 25 évesen küzdötte végig a szabadságharcot. Századosi rangban honvédfőorvos volt, akit 1849 júniusától Klapka mellé osztottak be, s ott is maradt Komárom kapitulációjáig (1849. október 2–5.).²¹ A temesvári tisztek soráiba tartozott még Dr. Reiner József honvéd-törzsorvos, temesvári törvényszéki orvos testvéreivel, Zsigmonddal és Ignáccal együtt, továbbá Dr. Türk Vilmos honvédfőorvos, Specht Vilmos tüzérhadnagy, aki Versec–Vlajkovecnál egy ágyút zsákmányolt az ellenségtől, s azon „lovagolva” tért vissza táborába. Feljegyezték még a temesváriak közül a nagybecskereki születésű Dr. Schwimmer Móric törzsorvos és Dr. Vasfi-Eisler Móric (Mór) publicista és orvos nevét, aki honvédségőrdorvosként teljesített szolgálatot. A forradalom kitörésekor újságíró lett, s 1849-ben az *Opposition* című lapot szer-

19 Singer J.: i. m. 11. skk. Hazayról Klapka említett levelében is olvashatunk.

20 Az adatokat Bona Gábor volt szíves közölni velem. Szívésségét köszönöm.

21 Singer J.: i. m. 11. skk. Zétény Győző: A magyar szabadságharc honvédorvosai. Bp. 1948. 170.

kesztette. A császári seregek bevonulásakor menekülnie kellett, s Temesvárra ment honvédsegédorvosnak. Megörököltette az emlékezet Friedmann Vilmos őrmester nevét is, aki Görgey seregében részese volt a branyiszkói győzelemnek.²²

Részese volt a magyar függetlenségi harcnak Deutsch Bernát kereskedő, aki Péterváradon várfogságot szenvedett, Klein Jakab honvéd tüzérhadnagy, civilben a zsidó iskola tanítója Nagyikindán, mellette a szintén nagyikindai illetőségű Feer Zsigmond főhadnagy, a nagybecskereki Kohn Márkus tüzérfőhadnagy, ki Világos után Münchenbe emigrált. Versecről Specht Lipót hadnagy, Adler Vilmos, Schlesinger Kálmán és Schwarcz Jakab, Goldstein Ignác, Neustadt Vilmos egyszerű honvédek. Bővíti a résztvevők névsorát Oravicáról Klein Vilmos, Flesch Jakab, Deutsch Simon és Dr. Kállay Manó orvos neve, Nagybecskerekéről Mangold Ignác hadnagyé, Salzberger Mór tizedesé, Fleischner-Forrai Samu és Pollák Sámuel hadnagyké, továbbá Krieshaber Károly tizedesé.

Joggal írta tehát Klapka György négy évtizeddel utóbb Kohn Sámuel pesti főrabbinak, hogy „függetlenségi harcunkban, 1848–49-ben zsidó honfitársaink is odaadón részt vettek. És nemcsak nagy anyagi áldozatokat hoztak az ügy szolgálatában, hanem személyesen is közreműködtek a harcban...”²³ Görgey Artúr pedig ezt írta Bernstein Bélának, aki a honi zsidóság 1848–49. évi szerepét kutatta: „Nem emlékszem..., hogy védelmi harcunk egész tartama alatt — valaha — akár hivatalos jelentést, akár privát tudósítást vettem volna olyat, mely szerint bármely fegyvernemű csapathoz tartozott zsidó honvéd közlegények, al- vagy főtisztek kisebb mértékben feleltek volna meg honvédő kötelességüknek, mint akármely más vallású bajtársuk.” Görgey nem említi, hogy a honi zsidóság polgári- és politikai jogokat csak a függetlenségi küzdelem végén, 1849. július 28-án, két héttel a világosi kapituláció előtt kapott, s így az nem válhatott valóra, nem említi továbbá, hogy a zsidóság az ország számos városában súlyos atrocitásoknak volt kitéve, s hogy önkéntes fölajánlkozását a nemzetőrség és a honvédség részére kezdetben megalázóan gátolták, majd így folytatja levelét: „Igaz, hogy 1848-ban kilenc pont felől egyszerre támadtatván meg, legkisebb gondunk is nagyobb volt annál, hogy azt fűrkésszük: közülünk vajon ki-ki melyiknek, a római pápának, Cálvinnek, Luthernek avagy Mózes tanai szerint imádja-é a közös Egy Magyar Istent, kinek nevében, akiben bízva fegyvert ragadtunk mindnyájan.”²⁴ Pontosítva Görgey állítását hozzátéhetjük: ez valóban így volt, *de csak 1848 nyara után*.

*

Volt egy hős lelkű temesvári zsidó asszony, bizonyos Gotthilf Ferencné, aki az egész függetlenségi küzdelem folyamán a magyar sebesültek és foglyok istápolója volt. Leányával együtt maga járt a kórházakba, a várfalak közötti kötőzöhelyekre, ahova sajátkezüleg hordta az enni-innivalót a sebesülteknek. Sokat tett az elfogott magyarok érdekében és férjével, Gotthilf Ferenc nagyiparossal — a vár bevételé után — nem egy magyart szabadított ki a temesvári kazamatákból.

22 I. m.

23 *Venetianer L.*: i. m. 198–200.

24 A levélrészletet közli *Bernstein Béla*: Zsidó hősök a magyar szabadságharcban. In: *Múlt és Jövő*. Szerk. *Pataki József*. Bp. 1914. 470.

Midőn pedig Haynau seregeivel győzelemittasan bevonult a várba, már másnap, augusztus 10-én proklamációt intézett a város lakóihoz, amelyben a honi zsidóságot is kárhoztatta a függetlenségi küzdelemben való részvételért. Augusztus 19-én, hat nappal a világosi fegyverletétel után a „bresciai hiéna” a bánági zsidósággal is éreztette dühét. Hirdetményt tett közzé, amelyben Arad és Lugos, valamint a Bánság összes zsidó hitközségét — így a temesvárit is, amely a bánáginak központja volt — „rebellis” magatartásáért megsarcolta „az összes hitközségek megérdemelt büntetéséül”. A hadisarcot katonaruhák és különféle felszerelések (köpenyek, csizmák, borjúbőrtarisznyák, stb.) formájában vetette ki, amit négy hónap alatt, egyenlő havi részletekben Óbudára, a Felszerelési Bizottsághoz kellett eljuttatni.²⁵

---

²⁵ Singer J.: i. m. 11. skk.

KÁDÁR JÁNOS ÉS M. SZ. GORBACSOV TALÁLKOZÓJA MOSZKVÁBAN, 1985. szeptember 25-én

Az alábbiakban Kádár János és Mihail Szergejevics Gorbacsov első találkozásának jegyzőkönyvét közöljük teljes terjedelemben. A jegyzőkönyv orosz nyelvű példányát V. Muszatov juttatta el a História című folyóirat szerkesztőségébe. A folyóirat a jegyzőkönyv egy részét meg is jelentette (História 15 [1993] 3. 23–25.). A szöveget csak az általunk legszükségesebbnek tartott jegyzetekkel egészítettük ki. (A szerk.)

Jegyzőkönyv

A kölcsönös üdvözléseket követően Kádár János köszönetét fejezi ki azért a lehetőségért, hogy elvtársi megbeszélést folytathatnak. Ezúttal nem kell semmiféle egyezményt és szerződést aláírni.

Mihail Szergejevics Gorbacsov: Nagyon jó. Ezek a mi esetünkben mintha mind alá lennének írva. Nagy jelentőséget tulajdonítunk az Ön látogatásának. Egy év múlva lesz harminc esztendeje annak, hogy Ön Magyarorszáron, az MSZMP élén egész munkásságát a szocialista társadalom felépítésének szenteli. A párt és az ország az Ön irányítása alatt nagy sikereket ért el. Magyarország jó nevet szerzett mind a szocialista baráti közösségben, mind az egész világon. Úgy vélem, hogy 1986-ban még vissza fogunk térni az Ön jubileumára.¹

Szeretném hangsúlyozni, hogy az elmúlt évek folyamán kapcsolataink növekvő ütemben, töretlenül fejlődtek, ezeket nem zavarták meg komoly nehézségek. Természetesen akadtak bonyolult problémák, de ezeket sikerrel oldottuk meg, annak köszönhetően, hogy bennünket mindenkor összekötött a közös célokért folytatott harc, a barátság, az együttműködés.

Nagyra becsüljük azt, hogy személyesen is elősegítette a szovjet–magyar együttműködés elmélyítését. Az SZKP-n belül tartósan megszilárdult az az álláspont, mely szerint Kádár János — a mi jóbarátunk — igazi marxista–leninista személyiség.

Kádár János: Nagyon köszönöm. Örömmel tölt el az Ön beszéde. Már elég régóta ismeretségben állunk,² de első ízben folytatok Önnel mint az SZKP KB főtitkárával tárgyalásokat. Bár [ez] a találkozó hivatalos [jellegű], de én mindenekelőtt alkotó beszélgetésnek tekintem.

Szeretném még egyszer köszönteni Önt az SZKP KB főtitkárává történt megválasztása alkalmából és sok erőt és nagy sikereket kívánni Önnek ezen a felelős poszton. Erről számos okból kifolyólag beszélek. Mindenekelőtt a szovjet nép iránti nagy tisztelettől vezettetve, amelynek mindenkor a legjobbakat kívántam. De erről közös érdekeinktől vezettetve is be-

1 Valóban, egy év múlva M. Gorbacsov aláírásával üdvözlő levelet küldtek Kádárnak. A levél szövegét ismertették az MSZMP aktívája előtt.

2 Kádár János 1970-es évek végén ismerkedett meg M. Gorbacsovval, midőn a Szovjetunióban, Kiszlovodszk városában pihent. M. Gorbacsov akkoriban az SZKP Sztavropolszki Kerületi Bizottságának első titkára volt.

szélek, mert ha a szovjet nép könnyebben lélegzik és él, akkor mi, a szocialista országok abból csak nyerni fogunk.

Ami pedig saját személyes érzéseinket illeti, kérem ne értsenek félre. J. V. Sztálint csak egyszer láttam, akkor is messziről. Ez 1948 májusában történt a Vörös téren. Engem és barátomat, Rajk Lászlót, aki később a személyi kultusz áldozata lett, azért külték ki a Szovjetunióba, hogy megismerkedjünk a szovjet tapasztalatokkal.

A későbbiekben sikerült többször is találkoznom, együttműködnöm Ny. Sz. Hruscsovval, L. I. Breznyevvel, Ju. V. Andropovval és K. V. Csernyenkóval. Ön, Mihail Szergejevics, az SZKP KB ötödik főtitkára, akivel találkozom. Már Varsóban szoltam Önnek arról, hogy Ön a legfiatalabb főtitkár. Ez nagyon lényeges. Öszintén és mesterkélttség nélkül meg szeretném mondani, hogy mi megértettük azokat a nehézségeket, amelyek a Szovjetunióban az utóbbi esztendőkből felmerültek. Tudtuk, hogy L. I. Breznyev az utóbbi időszakban nem tudott hatékonyan dolgozni. Ju. V. Andropov nagy tettet vitt véghez, a szentek közé lehetett volna őt iktatni; mennyit dolgozott, nem kímélve magát! K. V. Csernyenkónak számos ok miatt nehéz volt munkálkodnia. Ő számunkra kevésbé ismert ember volt. Ezért egy aktív, tevékeny főtitkár megválasztása nagyon lényeges kérdés.

Beszélgetésünket elkezdve szeretnénk néhány dolgot elmondani a magyar történelemről, mindenekeelőtt az 1956. évi ellenforradalomról és annak okairól.

Országunkban 1953 nyarára a helyzet felettébb feszültté vált. Június közepén Moszkvába hívták Rákosi Mátyást és híveit, valamint Nagy Imrét s Dobi Istvánt. Moszkvában élesen bírálták az MDP vezetőségét. A tárgyalásokon sok elvtárs vett részt, többek között Berija is.³ Egészében véve valós és súlyos problémákat vetettek föl: a pártunk munkájában tapasztalható hiányosságokat, melyek részint a személyi kultusz jelenségeiben jutottak kifejezésre, az abszurd gazdaságpolitikát, a kultúra területén az abnormális jelenségeket és az életszínvonal elmaradottságát. A magyar küldöttség elfogadta ezeket a felvetéseket s egyetértett a kritikával.

Budapesten összehívták a KB plénumát, ahol kezdetben nyíltan és őszintén felvetették mindezeket a problémákat. Többek között megnevezték azokat a személyeket is, akik a hibákért felelősek voltak. Szó esett a szocialista törvényesség megszegéséről s megállapították, hogy Rákosi M. maga adott utasításokat a letartóztatásokra és a kínvallatásokra. Rákosi M. szintén beismerte hibáit, mint ahogy elismerte felelősségét a gazdasági hibákért. Gerő, a katonai tevékenységért Farkas s a kultúra területén a kialakult helyzetért Révai. A plénum külön határozatot hozott mindezekben a kérdésekben. Ez történt a plénum első napján. A következő nap a magyar vezetők tudomására jutott, hogy Moszkvában letartóztatták Beriját. Némelyek hangulata megváltozott. A határozatot így nem is hozták nyilvánosságra. (Úgy tervezzük, hogy ezeket most mint történelmi anyagokat kinyomtatjuk.)⁴

De az emberek tudomására jutott, hogy létezik a plénumnak valamilyen döntése; erről kétféle értelmezésben értesültek. Az egyik Nagy Imrétől származott, aki felszólalt a parlamentben.⁵ Ő ellenzéki, valamelyest nacionalista eszméket fogalmazott meg, helyenként rejtett szovjetellenes mondanivalóval. De többek között arról is szó esett, hogy a parasztoknak ki lehetne lépni a termelőszövetkezetekből, hogy be kell zárni az internálótáborokat. Rákosi

3 A tárgyalásra 1953. június 13–16. között került sor Moszkvában. Magyar részről a delegáció tagja volt Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre, Hegedűs András, Hidas István, Szalai Béla, Földvári Rudolf és Dobi István. Szovjet részről az SZKP KB Elnöksége tagjai: Malenkov, Berija, Molotov, Hruscsov, Bulganyin és Mikojan, továbbá Kiszeljov budapesti szovjet nagykövet. A tárgyalásokról készült jegyzőkönyvet közölte T. Varga György: *Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól* (1953. június 13–16.). Múltunk 1992. 2–3. 234–269.

4 Az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén hozott határozatot először a Hírmondó című szamizdat folyóirat 1985. évi 2. számának mellékletében közölte. Hivatalosan a Propagandista című pártfolyóirat 1986. évi 4. számában látott napvilágot.

5 Nagy Imre az MDP KV döntése alapján, mint az ország új miniszterelnöke, programbeszédet mondott a parlamentben 1953. július 4-én. Beszédét ld. Szabad Nép, 1953. július 5. és Nagy Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és cikkek*. Bp. 1954. II. 349–377.

hamarosan mozgósította a pártaktívát és a plénum határozatát illetően más — szektás — dogmatikus magyarázattal állt elő. A rend az országban azonnal megbomlott, a szövetkezetek kezdtek szétesni. A párt dezorganizáltnak tűnt.

Miért beszélek én erről? Arról van szó, hogy az országunkban az ellenforradalom nem 12 napon át — 1956 október 23-tól november 4-ig — tartott, a valóságban négy évig húzódott. A nép nehezen élt, de túrt. Később feltárták a hibákat, de azokat senki sem orvosolta. A párt-on belül két frakció alakult ki: mind Rákosi M., mind Nagy I. felülkerekedett. Ők csak az egymás elleni küzdelemre gondoltak, a párttól és az országról megfeledkeztek.

Azután lezajlott az SZKP XX. kongresszusa.⁶ Úgy tűnt, hogy az ellenfél okosabb nálunk. Nagy Imre a XX. kongresszus határozatai megvalósításának zászlaja alatt lépett fel. A rendszer ellenfelei nem foglaltak nyíltan állást az ellenforradalom mellett és a XX. kongresszus szellemében a további demokratizálás mellett tették le a voksot. Rákosi és hívei nem tudták helyesen felhasználni a XX. kongresszus eredményeit, s arra hivatkoztak, hogy a hibákat már 1953-ban orvosolták.

De ezt nem tették meg. 1956 őszére megérett a helyzet az ellenforradalom kitörésére. A pártot és az államapparátust szétzilálták.

M. Sz. Gorbacsov: Ju. V. Andropov elmesélte nekem, hogy ő a XX. kongresszus után valahol egy vadászaton négy szemközt beszélt Rákosival. Rákosi ismertette a magyar helyzetet elmondta, hogy ő nem ért egyet a XX. kongresszus határozataival és kijelentette: a Szovjetunióban még meg fogják bánni annak döntéseit.

Kádár J.: Igen, így is volt. Rákosi 1953-ban a kritikát is formálisan fogadta el. 1956 nyarán leváltották őt. De ez már elkésett lépés volt. Elérkezett 1956 októbere. Én abban az időben szabadultam a börtönből és júliusban újra a Politikai Bizottság tagjává és a Párt KB titkárává választották.⁸

Amikor elkezdődtek az ellenforradalmi események, sokan nem értették, mi történik. Vajon egy szocialista országban szó szerint le lehet-e rombolni mindent néhány rövid nap alatt?! Én mind a mai napig úgy vélem, s kérem, ne értsenek félre, hogy Nagy Imre maga nem akarta az ellenforradalmat, de az események logikája ahhoz vezetett, hogy ő végső soron lehetővé tette az ellenforradalom számára, hogy az kibontakozzék s nemcsak a párt, de a haza árulójává is vált. Sőt határozatot hozott a Varsói Szerződésből történő kilépésről is.

Nagy Imre Magyarországon 1956-ban és Dubcek Csehszlovákiában 1968-ban a „nemzet megmentője” szerepében tetszelegtek. Ismeretes, hova vezetett tevékenységük.

Amikor kitört az ellenforradalom, erőink demoralizálódtak, a pártmunkások elvesztették tekintélyüket, úgyhogy a két frakció hatására egyesek ezt, mások tévesen mást mondtak. Az ÁVH és a belügyminisztérium munkatársai féltették az életüket, a hadseregben sokan voltak Nagy Imre hívei. Az ellenség aktívan tevékenykedett. A tömegek körében zűrzavar uralkodott.

Valamit tenni kellett. Kevesen voltunk. Támogattuk a kapcsolatokat a Szovjetunióval, konzultációkat folytattunk. Így jött létre az Ideiglenes Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és a párt Ideiglenes Központi Bizottsága.⁹ Akkor — mint egy új keresztelés után — tiszta és büntelen voltam. Az emberek tudták, hogy én régóta dolgoztam a pártban, mindig az országban tartózkodtam és munkáscsaládból származtam. Tudták, hogy felleptem a személyi

6 1956. február 14–25.

7 1956. július 18-án, az MDP KV ülésének első napján. Rákosi leváltását az SZKP KB Elnökségének rendkívüli megbízottja, Mikoja javasolta a KV ülést megelőző napokban Budapesten folytatott bizalmas tárgyalásokon.

8 Kádár valójában 1954. július 22-én szabadult. Rehabilitálták, kerületi, majd megyei párttitkár lett, és 1956 júliusában ugyanazon a KV-ülésen került be a Politikai Bizottságba, amikor Rákosit leváltották.

9 Kádár és Münnich 1956. november 2–3-án Moszkvában tárgyalt az SZKP KB Elnökségével az új politikai központ, a kormány létrehozásáról. A pártvezetés újjászervezésére csak november közepén került sor.

kultusz ellen. (Magam is tudtam, hogy börtönbe kerülök, midőn ellenezni kezdtem a Rajk elleni pert.¹⁰)

Ama körülmények között nem lehetett a Párt nevében fellépni. A Párt egyszerűen nem létezett. A pártot újjá kellett teremteni, mégpedig felülről. Az Ideiglenes Központi Bizottságban 23-an gyűltünk össze, olyan emberek, akiknek nem volt közük az előző kormány bűneihez.¹¹ Amíg 1956-ig az MDP létszáma 800 ezer főből állt, addig az újjászervezett pártban mindössze 240 ezren voltak, de ez [utóbbi] hatását tekintve sokkal erősebb volt, mint az MDP.

Harcolni kellett az ellenforradalommal, de nem volt erőnk hozzá. Önöktől kértünk segítséget. A Szovjet Hadsereg egységeinek fellépését követően azonnal megszűnt az ellenforradalommal vívott harc. A rendteremtés céljából tiszti századokat állítottunk fel és ezek végezték a munkájukat. Annak idején sokat beszélgettem helyzetükről Ju. V. Andropovval. Például arra kértem, hogy a szovjet csapatok ne járőrözzenek az utcákon, ne vegyenek részt a rendteremtésben. Akármelyik magyar polgár számára kellemesebb, ha őt egy magyar csapja fejbe, nem pedig más. Akkor majd haza fog térni és ezt nem nemzeti sérelemként foghatja majd fel.

Hoztunk szigorú rendelkezéseket is. Kb. 280 emberre szabtak ki halálos ítéletet a törvény értelmében. A bíróságok munkájába a párt nem avatkozott be, de amikor a halálos ítéletek száma elérte az ellenforradalmi eseményekben ártatlanul elhunytak számát, arra kértem az elvtársakat, hogy álljanak le.¹²

1956 decemberében határozatot hoztunk, amelyben megneveztük az ellenforradalomhoz vezető okokat: Rákosi klikkjének tevékenységét, Nagy Imre revizionista csoportoskájának működését, az osztályellenesség tevékenységét az országon belül, s az imperializmus működését kívülről. Ebben a sorrendben vizsgáltuk meg az ellenforradalom létrejöttét.

Először tehát rendet teremtettünk és helyreállítottuk a törvényességet. Később bejelentettük, hogy fő fegyverünk a meggyőzés, az érvelés és ez vált a párt munkastílusának szerves, alkotó részévé. Politikánk másik fontos eleme volt és marad a kétfrontos harc: a szektásság, a dogmatizmus és a revizionizmus ellen.

Pártunk fontos követelménye a valós helyzetet olyannak látni, mint amilyen az a valóságban. Türelemmel viseltettünk azon emberek iránt, akik megtevédtek, akiket az ellenforradalom tévútra vezetett és nem támogattak azonnal bennünket. Nem kívántuk ellenségeink számát növelni. Az embereket helyükön hagytuk. Csupán a néphadsereg tisztjei számára szabtuk meg más rendet. Javaslatot tettünk nekik olyan nyilatkozat aláírására, hogy ők támogatják az Ideiglenes Forradalmi Kormányt és végre fogják hajtani annak parancsait. A tiszti állomány egyharmada nem írta alá ezt a nyilatkozatot. Ezen emberek közül később sokan elismerték hibáikat. De a hadseregbe nem vontuk be őket. Más helyen hadd dolgozzanak.¹³

10 Kádár mint belügyminiszter tagja volt a Rajk-ügyet vizsgáló öttagú párt-különbizottságnak (Rákosi, Gerő, Farkas, Szakasits, Kádár), Farkassal együtt részt vett kihallgatásokon is. Az MDP KV előtt két alkalommal (1949. június és szeptember) ő referált a perről. Kádárt 1951. áprilisban tartóztatták le.

11 Az MSZMP Ideiglenes KB 21 tagja közül 15 tagja volt az MDP KV-nek. Az első kormányból négyen (Apró, Münnich, Kádár, Kossa) tagjai voltak Nagy Imre kormányának is.

12 A forradalomban és az ellenállásban való részvételért kivégezettek száma kb. 300 fő. Az utolsó halálos ítéleteket 1961 augusztusban hajtották végre. A „Fehér könyvek” szerint az „ellenforradalom ellen” vívott harcokban 234 fő esett el, ebből a népitételek, lincselések áldozatainak száma 30 fő alatt van. Az összes magyar áldozat száma (1956. október 23–december 31.) 2500–3000 fő.

13 Az ún. „Tiszti Nyilatkozat” a Kádár által említetteken túl azt is tartalmazta, hogy az aláíró egyetért a szovjet csapatok intervenciójával. Az aláírást megtagadókkal szemben különféle repressziós intézkedéseket is alkalmaztak.

Ezt a momentumot amiatt hozom föl, mivel Csehszlovákiában pl. másképpen jártak el. Nem szeretnék más pártokat kritizálni, de ránk nézve sértő, hogy a csehszlovák elvtársak e kérdésben nem használták fel tapasztalatainkat.¹⁴

Az ellenforradalom leverése után gyorsan konszolidálódott a társadalom. 1958-ban Hruscsovval az élen szovjet párt- és kormánydelegáció érkezett hozzánk.¹⁵ Gyűlést szerveztünk Dunaújvárosban (a korábbi Sztálinvárosban), ahol vele együtt meleg fogadtatásban részesültünk. Ezután Hruscsov azt mondta nekem: „Azt gondoltam, hogy a magyarok nem korábban, mint öt év múlva fogják csak elfelejteni a szovjet csapatok beavatkozását, de úgy tűnt, mindez gyorsabban megtörténik.” Azt válaszoltam neki, hogy mi büszkék vagyunk erre. Hiszen azon 30 ezer ember közül, akik ott a gyűlésen részt vettek, 1956-ban minden bizonnyal kétharmad azt kiabálta: „Le az oroszokkal”, most pedig azt mondják: „Éljen a Szovjetunió”.

Még egy, lehet, primitív dolgot mondok Önnek. A szocializmus építéséhez rosszul fogtunk hozzá. Rákosi folyton a Szovjetunió példájára hivatkozott, arra utalt, hogy minden a Szovjetunió kívánságára történik. Ilyen kívánságok a valóságban persze léteztek. De akkori-ban a szocialista országok között sajátos „verseny” bontakozott ki a tekintetben, hogy ki áll közelebb a Szovjetunióhoz, ki hűségesebb hozzá. E lépések negatív következményei később a Szovjetuniót terheltek.

A pártok nem rendelkeztek kellő tapasztalattal. Hangsúlyozták a szocializmus építésének gondolatát, de ebben érdekeltté kellett volna tenni az embereket, többek között anyagilag, hogy érezzék a szocializmus előnyeit.

Jelenleg gazdasági gyakorlatunkban sok sajátos vonás található. Például a mezőgazdaságban. Néhány szovjet elvtárs azt mondja nekünk: „Igen, Önöknél jó kísérleteket folytatnak, folytassák a jövőben is azokat”. Mások azt mondják: „Meglátjuk, mi jön ki ezekből a kísérletekből.” Vannak olyanok is, akik kijelentik: mi mindent rosszul csinálunk, a társadalmat a kapitalista társadalmi rend felé visszük el. Természetesen, a szovjet társadalom fejlettebb, mint a miénk. Ha Magyarországról szólunk, akkor [láthatjuk], hogy nálunk nincs olyan kényszerű munkafegyelem, mint a kapitalizmusban. Sajnos azonban még nem fejlődött ki az emberek öntudata. Jobban akarnak élni. Éppen ezért van szükség az érdekeltségre. Ha valaki tisztességesen dolgozik, legyen neki háza, hétvégi háza, gépkocsija. Magyarország fejlődésének jelenlegi szakaszában mindezt biztosítani egyszerűen szükséges dolog.

A mezőgazdaság szövetkezetesítését 1956 után újra végrehajtottuk. Eltöröltük a kötelező állami beszállításokat.¹⁶ Annak idején néhány szovjet elvtárs azt kérdezte: „S honnan lesz Önöknek kenyérük?” Ezt válaszoltam: „Nem tudom, de a mezőgazdaságban az alapelveknek másoknak kell lenniük.” Megváltoztattuk a felvásárlási árpolitikát, bevezettük a szerződéses munkavállalás rendszerét és a paraszt a munkás igazi szövetségese lett. Két évvel ezután viszonylag nyugodtan végrehajtottuk a mezőgazdaság kollektivizálását,¹⁷ biztosítva a szövetkezetek önállóságát, a vezetőség megválasztásának lehetőségét. Vannak nálunk olyan [tsz-jelnökök, akik megválasztásuk óta termelőszövetkezetük élén állnak. S vannak olyan gazdaságok, ahol a vezetők kb. tízszer változtak. De a lényeg az, hogy a parasztok ezért nem a pártot és a kormányt szidják, a gazdaságokban a vezetőség megválasztása az ő ügyük.

Megengedtük, hogy háztáji telkük legyen, de ezeket nem integráltuk a kollektív gazdaságba. A szövetkezet segít megművelni ezeket a telkeket, értékesíti a termést. A parasztok

14 1968. augusztus 21. után Csehszlovákiában aránylag kis számban került sor politikai perekre. A magyar pártvezetés 1969-ben tájékoztatást adott a csehszlovákoknak az 1956 utáni megtorlás méreteiről és módszereiről. Ld. Iratok a magyar igazságszolgáltatás történetéből. Főszerk.: Györgyi Kálmán. I. Bp. 1992. 746–750.

15 Hruscsov 1958. április 2–10. között látogatott Magyarországra.

16 A kötelező begyűjtés eltörlését a Nagy Imre-kormány határozta el 1956. október 30-án. Ezt a döntést az Elnöki Tanács 1956. november 12-i törvényerejű rendelettel „megerősítette”.

17 A mezőgazdaság kollektivizálására az MSZMP KB 1958. novemberi határozatát követően 1959–1961 között került sor.

éjt nappallá téve dolgoznak, nem kell őket felszólítani a munkára. Most jól élnek és rendelkeznek a gyermekeik felneveléséhez szükséges eszközökkel.

Nemrég végrehajtottuk a választási rendszer reformját,¹⁸ s előzetesen ezt korlátozott mértékben ki is próbáltuk. Jelenleg létezik nálunk országos küldöttlista (35 ember), amelyre az egész ország szavaz, és vannak az önálló körzetek, ahol a törvény értelmében nem kevesebb mint két jelöltet kell állítani. Azt kérdezték tőlünk: „De mi lesz a párttagok választásával?” Természetesen az egyes körzetekben helye volt az újraválasztásoknak. De egészében véve a párttagok részaránya a parlamentben a tervezett 70% helyett most 77%.

M. Sz. Gorbacsov: Ez magasabb, mint nálunk.

Kádár J.: A választások — ez szintén kísérlet. Ennek lényege az, hogy az emberek felelősséget érezzenek az ország ügyéért.

Annak idején vitatkoztam Novotnyval¹⁹ és Gomulkával²⁰, s arra kértem őket, hogy takarékoskodjanak az idővel, vonjanak le következtetéseket a mi magyar tapasztalatainkból.

Még valamit szeretnék mondani e téma lezárásaként. Amikor reformokat vezetünk be, a kormányzás új formáit és módszereit keressük, újjáalakítjuk a struktúrákat, a marxista-leninista elvek alapján kormányunk. Ez mindenekelőtt a munkásosztály hatalmának biztosítását, a párt vezetői szerepének megerősítését s a tömegek részéről történő támogatást jelenti. Ez jelenti továbbá a termelési eszközök társadalmi tulajdonát (nálunk ez 97%), a szocialista tervgazdaságot, a szocialista piac törvényeit figyelembe véve. Hangsúlyozom ezt a helyzetet, mivel a piac a szocializmus feltételei között szabályozható. Az országban a piaci tényezők kezünkben vannak. Ami a világpiacon illeti, azt nem tudjuk befolyásolni.

A magyarországi tervgazdálkodásról szólva szeretném kiemelni, hogy minden egyes vállalatnak van saját terve, de ezt önállóan állítják össze. A kormány megteremti a feltételeket és kijelöli a gazdasági tevékenység céljait, figyelembe véve a gazdasági ösztönző erőket: az árakat, a hiteleket, a pénzügyi alapokat, a készleteket. A magyarországi körülmények között az állami terv nem bontja szét a tervet a vállalatok részére. A beruházások fele az állam kezében van, a másik fele a vállalatok rendelkezésére áll. Amit mi, a KB nem tudunk meghatározni: mit és hogyan kell tenni a különböző vállalatok szintjén. Az adott helyeken ezeket a problémákat jobban ismerik.

A fő elvek közé tartozik a Szovjetunióval történő együttműködésünk s részvételünk a Varsói Szerződésben és a KGST-ben is.

Ami pedig társadalmi fejlődésünk fokát illeti, úgy véljük, a fejlett szocialista társadalmat építjük.

Miért keresünk mindig valami újat, miért kínlódunk? A szocialista rendszernek óriási előnyei vannak, de megvannak a maga sajátosan meghatározott hiányosságai is. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a döntéshozás mechanizmusa. A politikában helyesen támaszkodunk a kollektív vezetésre. De a gazdaságban, de a kultúrában is szükség van az egy személyi vezetésre, a személyi felelősségre. El kell érni azt is, hogy gyorsabban hozzák a döntéseket, a kelendő időben. Magyarországon lehetőség szerint arra törekszünk, hogy több jogot adjunk helyi szinten. Célul tűztük ki a kormányzásunk hatásfokának növelését a szocialista elvek alapján. És erről nem bocsátkozunk alkuba.

Most kezdődött meg a vállalatok irányítási rendszerének megújítása. Ami a hadiipart és néhány infrastruktúrális alapegységet illeti, itt minden marad a régiben: centralizáció és szilárd erő. Más ágazatokban a vállalat nagyságától függő kollektív vezetési szervek jönnek létre. Ezek a vállalati tanácsok (15–17 fő, a vezetés, a társadalmi szervezetek és a munkásság képviselői). Ezek kifejtik álláspontjukat a vállalati munka távlati kérdéseiről, megvizsgálják az évi beszámolókat, de általánosságban a vállalatot az igazgató irányítja. Mellesleg nálunk

18 1983:III. törvény. Az 1985 júniusi választásokon alkalmazták először és egyben utoljára.

19 Novotny, Antonin (1904–1975) csehszlovák politikus. 1953–1968 közt a CSKP KB első titkára, 1957–1968 közt egyúttal köztársasági elnök is.

20 Gomulka, Wladislaw (1905–1982) lengyel politikus, 1956–1970 között a LEMP KB első titkára.

egyre szélesebb körben terjed az igazgatóválasztás rendszere, a pályázat alapján meghatározott időszakra (többnyire 5 évre) történő kinevezés.

Célunk: megteremteni az irányítás rugalmas rendszerét, hogy a kollektíva hatást gyakoroljon a határozathozatalra és hogy megvalósuljon a szigorú egyszemélyi vezetés. Kérésem: mikor Önöknek újításainkról szólnak, vegyék figyelembe, hogy mi azon elvek alapján kormányunk, amelyekről szóltam.

És most néhány szót belpolitikai helyzetünkről. Nem állíthatom, hogy kitűnő, inkább szilárdnak, stabilnak lehetne nevezni. De az utóbbi évek súlyos megpróbáltatások elé állítottak bennünket, és a nemzetközi események is kedvezőtlen irányba hatottak.

Az MSZMP XII. kongresszusán,²¹ öt évvel ezelőtt nyíltan megmondtuk, hogy az életszínvonal nem emelhető tovább, a feladat megőrizni azt, amit elértünk. Sajnos, az utóbbi öt évben az egyes rétegek életszínvonala csökkent. A reálbér 60%-kal csökkent. Az embereket nyugtalanítja az ország távlati fejlődése. A szakemberek jogosan aggodnának elmaradásunkat illetően a tudomány területén, s amiatt, hogy nem tartunk lépést a tudományos–technikai fejlődéssel.

Az MSZMP XIII. kongresszusa²² határozott programot fogalmazott meg. Szeretnénk bizonyos élénkülést elérni a gazdaságban, emelni az életszínvonalat. Az emberek támogatják ezt a programot és tőlünk tetteket várnak. Mi felhasználjuk a társadalmi élet soron következő fórumait — a Népfront, a szakszervezetek, a KISZ kongresszusait — politikánk megismertetése és a munkásság mozgósítása érdekében.

Most pedig Magyarország külföldi adósságainak kérdéseiről. Mindenekelőtt arról szeretnék beszélni, hogy országunkban alig áll rendelkezésre saját nyersanyag és energia. Ezeket főleg a Szovjetunióból és a szocialista országokból igyekszünk beszerezni, s ha nekik valamijük nincs, akkor fordulunk a fejlődő vagy a kapitalista országokhoz. Helyzetünk sajátossága abban áll, hogy csaknem a nemzeti jövedelem fele a külkereskedelemből származik. Az árucserére 50%-a a szocialista országokkal bonyolódik, ezen belül ennek a fele a Szovjetunióval, a másik 50%-a a nem szocialista országokkal.

Az utóbbi években nehézségeink támadtak. Nagy veszteségeket szenvedtünk a külkereskedelmi árakat illetően, 10 év alatt ezek 20%-ot tettek ki. Más szóval, mindenért 20%-kal többet kell fizetni, s többek között ezért van az, hogy Magyarország a szocialista országokban vásárol.

A mostani ötéves tervidőszakban csak 90%-kal tudtuk emelni a nemzeti jövedelmet. Az adósságok fizetése szempontjából az 1982. esztendő kritikus év volt számunkra. Nagy erőfeszítések árán megőriztük fizetőképességünket, de 22%-kal csökkenteni kellett a beruházások nagyságát. Az ötéves terv folyamán 40%-kal emelkedett a külkereskedelmi árszínvonal. Az adósságprobléma nyugtalanít bennünket. Az adósságainkat sikerült egy kissé csökkentenünk. Magyarország jelenleg kb. 1,5 milliárd rubellel tartozik a szocialista országoknak, 7 milliárd dollárral a Nyugatnak (korábban ez 8 milliárd volt).

Ilyen feltételek mellett céljaink az új ötéves tervidőszakra meglehetősen szerények. A nemzeti jövedelem 15–17%-kal fog majd növekedni. A beruházások nagysága az ötéves terv idején 25–30%-kal fog növekedni.

M. Sz. Gorbacsov: Mekkora most Önöknél a felhalmozás aránya?

Kádár J.: Több éven át tartottuk a 25–26%-os szintet. De az utóbbi időben kénytelenek voltunk ezt 18%-ra csökkenteni.²³ Most ismét elkezdjük emelni ezt az arányt. A reáljövedelmek öt év alatt 10–11%-kal fognak emelkedni. Megállítjuk a reálbér csökkenését és megpróbáljuk azt az öt év folyamán 5%-kal növelni. Természetesen sok jó dolog is akad nálunk. Megfelelő fejlődési szintet értünk el az ipar egyes ágazataiban, mint pl. a közúti járműgyártásban. Ön valószínűleg ismeri üzemünket Győrött, látta autóbuszainkat.

M. Sz. Gorbacsov: Megfordultam Székesfehérvárott az Ikarus-gyárban.

21 1980. március

22 1985. március

23 1984-ben 11% volt.

Kádár J.: Vannak eredményeink a vegy-, a gyógyszer- és az elektronikai iparban. Jó eredményeket értünk el a mezőgazdaságban. 1956-ig állandóan a Szovjetuniótól kértünk gabonát. Később azonban úgy döntöttünk, hogy éghajlati viszonyaink között képesek vagyunk megoldani ezt a termelési problémát. Most ezt elértük. Alapjaiban véve mindig megvan a kenyerünk. Évenkénti 15 millió tonna gabonát takarítunk be, azaz minden egyes lakosra 1,5 tonna gabona jut. Az országban megtermeljük vágósúlyban a húst, 164 kg-ot számítva egy-egy személyre. Ez a mutató stabil. Az egy főre eső húsfogyasztás 75–77 kg.

Feladatunk megbirkózni a jelenlegi nehézségekkel és fokozni a tudományos–technikai haladást. Szeretnénk összes erőnket mozgósítani és aktívan részt kívánunk venni a KGST-n belüli együttműködésben.

Nem feledkezünk meg a szocialista társadalom fejlődésének alapvető törvényeiről sem. Ami gazdasági mechanizmusunkat illeti, az megfelel a magyar viszonyoknak. Ha tagja lennénk a szovjet vezetésnek, a Szovjetunióban nem szavaznánk egy ilyesfajta mechanizmus mellett. Nálunk kétlépcsős rendszer van: a vállalat és a központ. Önöknél egyértelműen a háromlépcsős rendszer a megfelelő: központ–szövetségi köztársaság–vállalat.

A szocializmus építésének munkájában a nemzetközi álláspontokhoz tartjuk magunkat. Úgy véljük, nem létezik a szocializmus magyar modellje, nincsenek sajátosan magyar felfedezések. A magyar kommunisták nem okosabbak másoknál. Az élet persze megtanított valamire bennünket. Mindig azt tartottam, hogy a szocialista országokban folyton akkor követnek el butaságokat, mikor a dolgok jól haladnak. Emlékszem például a KKP VIII. kongresszusára.²⁴ Ez jó kongresszus volt. De akkor a kínaiak mindannyiunknál korábban a kommunizmus felépítését határozták el, és elkezdtek butaságokat csinálni, nem is beszélve nagyhatalmi ambícióikról.

Ha valamilyen újítást vezetünk be, ezt nem azért tesszük, hogy feldühítsük azzal a szovjet vagy a csehszlovák elvtársakat. A dolog lényege az, hogy valóban érdekeltté tegyük az embereket.

M. Sz. Gorbacsov: Szeretném Önt megkérdezni a Nyugattól való függés és vele való kereskedelmi–gazdasági kapcsolatokat illetően. Mi ez, történelmileg kialakult helyzet vagy a KGST-n belüli együttműködés hiányosságainak hatása, illetve mi tette lehetővé ezt a gazdasági választást?

Kádár J.: Ez a helyzet nem tudatos választás eredményeképpen jött létre. Emlékszik, hogy a 70-es évek elején ún. árrobbanás következett be. A dolgok nálunk azonnal rosszul mentek. Akkor arra kértem L. I. Breznyevet, hogy számláink kiegyenlítése céljából nyújtsanak nekünk tartalékhitelt 1 milliárd rubel összegben. Ő azt válaszolta, hogy a kérést meg fogják vizsgálni. Fél év múlva értesültem arról, hogy a szovjet közgazdászok szerint nekünk nincs szükségünk ilyesfajta hitelre.

Mit volt tennem? Kis ország vagyunk, s ebben a kérdésben a Szovjetuniótól kívántunk függni. Hiszen Magyarországnak szüksége van nyersanyagra, s ezen belül még sok technikai eszközt is Önöktől kap. Már szoltam az importforrások kérdésében tett lépéseink sorrendjéről. Azokból a termékekből ugyanis, amelyeket a Szovjetunióba szállítunk, többek között mezőgazdasági árukból, mintegy 20%-nyit nyugati exportra tettünk félre. Így jöttek létre kapcsolataink a Nyugattal. Ebben a vonatkozásban a legaktívabb az NSZK volt. A nyugat-német tőkések már abban az időszakban is kinyilvánították kezdeményezőkézségüket a kapcsolatok fejlesztését illetően, amikor még nem álltunk diplomáciai viszonyban az NSZK-val. Azt, ami nem sikerült nekik fegyverrel a második világháborúban, most gazdasági úton szerzik meg.

Magyarországnak a Nyugattal való kereskedelmi kapcsolataiban az első helyen Ausztria áll, utána következik az NSZK és Olaszország. Ami az USA-t illeti, az egymás közti kereskedelem nagysága jelentéktelen.

M. Sz. Gorbacsov: Nem az történt, Kádár elvtárs, hogy Ön politikájában valamiféle célt kívánt elérni a nyugati tőke segítségével, de áthágta a határokat és most nehézségek merültek föl és elkerülhetetlenül stagnálás következett be?

Kádár J.: Nem. Az egész dolog a világgazdasági helyzet függvénye. Hibát követtünk el, nem vettük észre a világgazdasági tendenciák változásait. A népgazdaság magas fejlődési ütemei nem változtak, az előző ütemben az életszínvonal is emelkedett. De nagy lábon éltünk. Az egyenleg hiányát a hitelek révén fedeztük. L. I. Brezsnyev mindig figyelmeztetett a függőség veszélyeire, én egyetértettem vele, de hiszen a szovjet elvtársak is igényt tartottak arra, hogy folytassuk szállításainkat, amelyekből, mint már említettem, 20%-ot nyugati importra kötöttünk le.

Eképpen fő hibánk az volt, hogy nem állítottuk le időben az ország magas fejlődési ütemét és elkezdtünk hitelekért folyamodni. Akkoriban Gierek²⁵ szintén úgy gondolta, hogy nem kell félni az adósságoktól, a dollárt úgymond le fogják értékelni. Magyarország nem haladt a lengyel úton, de sok hitelt kellett felvennie, s a kamatteher növekedett. Természetesen nagy örömmel fizettünk volna a Szovjetunióknak, de a helyzet nem tőlünk függött. Más szóval: a kialakult szituáció nem a mi tudatos döntésünk következménye volt, hanem hibák és számítási tévedések eredménye. Most, ha az adósságot egy főre átszámítjuk, a szocialista országok között nálunk a legnagyobb az eladósodás, de tartjuk magunkat nagy exportképességünk révén.

M. Sz. Gorbacsov: Kádár elvtárs, mi is sokat segítettünk Önöknek.

Kádár J.: A Szovjetunióval és a KGST-vel való gazdasági kapcsolatok reményteljes támaszaink.

M. Sz. Gorbacsov: Egy így lesz a jövőben is. Érdekes volt megismerkednem Magyarországnak történetének politikai tanulságaival, amelyekről Ön beszélt, s hallani azokról az elvekről, amelyek alapján az Ön pártját irányítják. Azt szeretném Önnek mondani: a szovjet vezetésben sohasem vonták kétségbe az Ön működését. Mi úgy véljük: amíg Kádár van, ez garancia arra, hogy Magyarország a jövőben is együtt fog haladni a Szovjetunióval. Reméljük, hogy együtt fogunk munkálkodni. De szeretnék Önnek egy baráti tanácsot adni: ahogy az évek múlnak, és a kor az kor, ésszerűbben gazdálkodjék az erejével. Erre van szüksége Magyarországnak és a Szovjetunióknak, de az egész szocialista közösségnek is. Mivel a világ színpadán Kádár János jelentős politikai egyéniség.

Kádár J.: Köszönöm. Én ugyan ezt nem tudom, nem mértem le.

M. Sz. Gorbacsov: Ön teljesen átadja magát a forradalom ügyének, de óvni kell erejét, méltó utódokat kell felkészíteni. Ez óriási jelentőségű dolog.

Kádár J.: Szeretnék elmondani egy esetet, amely 1974-ben, a magyar párt- és kormánydelegáció moszkvai látogatása alkalmából történt. Volt egy találkozó, amelyen részt vett Brezsnyev és Koszigin.²⁶ A beszélgetés során vita alakult ki és a két heves, lobbanékony természetű ember, Koszigin és miniszterelnökünk, Fock²⁷ összeakaszkodott. Ezt látva, L. I. Brezsnyevvel azt mondtuk egymásnak: ezekre az elvtársakra nem szabad rábízni a szovjet-magyar barátság ápolását. L. I. Brezsnyev azután lecsillapította őket. És azt mondta: „De Önnek, Kádár elvtárs, hiszünk.” Voltak ott még más elvtársak is a kormányból. Kínosan éreztem magam akkor. De értem, amit Ön mondott.

Ami az Ön által felvetett kérdéseket illeti, úgy vélem, hogy az MSZMP jelenlegi irányvonala folytatódik. Komolyan viszonyulunk a kollektív vezetéshez. A dolog nem tőlem függ. Ugyanis, én már a régi módon nem tudok dolgozni. Néhány éve „ravaszul” dolgozom: kilenc hónapot évente. Ez idő alatt arra törekszem, hogy mindazt elvégezzem, amit 12 hónap alatt

25 Gierek, Edward (1913–) lengyel politikus, 1970–1980 közt a LEMP KB első titkára. 1981-ben kizárták a pártból.

26 Koszigin, Alekszej (1904–1980) szovjet politikus. 1964-től a Szovjetunió minisztertanácsának elnöke.

27 Fock Jenő (1916–) magyar politikus, 1967–1975 közt Magyarország miniszterelnöke.

kellene megtennem. Lehetőséget kapok a pihenésre, így teljesen kikapcsolom magam a dolgokból.

Úgy gondolom, hogy a PB-nak és a Titkárságnak egységesnek kell lennie, mivel ezek a végrehajtó szervek. Ami pedig a KB plénumait illeti, nem baj, ha valaki a vita során más döntéseket is javasol. A plénumon lehet vitatkozni, de határozatot hozni és azt végrehajtani közösen kell. A helyzet nálunk, a KB-ban normális.

Hogyan tovább? Őszintén szólva nem tudom. 1972-ben, midőn betöltöttem 60. életéve-met, levélben fordultam a KB-hoz, kérve nyugdíjaztatásomat. A PB ellenezte ezt. Én ugyan-is abból indultam ki, hogy a főtitkársere mindig valamiféle magyarázkodással jár, és példát kívántam mutatni a szocializmus viszonyai között e kérdés normális megoldását illetően. A KB elutasította kérésemet.

Már ezt megelőzően elküldtem e levelemet L. I. Brezsnjevnek. Fel volt háborodva. Nem tetszett neki az érvelésem. A legközelebbi találkozón haragosan ezt mondta nekem: „Az Ön KB-jának igaza volt.”

M. Sz. Gorbacsov: Én is osztom a véleményét.

Kádár J.: Időszakonként új emberekkel emelünk ki, de meglátjuk, mi válik belőlük.

M. Sz. Gorbacsov: Természetesen, ez a kérdés az Ön KB-jának az ügye, de mi is mint barátok érdekeltek vagyunk abban, hogy Kádár ügye reményteljes kezekben legyen. Hiszen Ön is ugyanezt mondotta a Szovjetunióról.

Kádár J.: Ez más dolog. Jól értettem az Ön kérdését. Köszönöm a bizalmat. A KB határozott egyszer s megfelelőkeztem kérésemről, és tovább szolgálom a közös ügyet. Már nem tudok nyugdíjba menni.

M. Sz. Gorbacsov: Szeretnék feltenni egy kérdést. A nyugati sajtóban elterjedt a hír arról, hogy Magyarországon ellenzék jött létre, s a Balaton környékén valamiféle kongresszus is volt. Miről van itt szó? Vagy valami provokáció ez?

Kádár J.: Nem, ez nem provokáció. Országunkban létezik az ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus, az értelmiség képviselői, írók. Nincsenek sokan. Szerveződő csoportnak is lehet őket nevezni abban az értelemben, hogy 50–60 ember időnként találkozik. A nyugatiak megkeresik, támogatják őket. Megpróbálnak röplapokat is kiadni, pl. a dunai magyar–csehszlovák vízierőmű építése ellen, a környezetvédelem jelszávaival.

Milyen a hatásuk? Még Nyugaton is úgy vélik, hogy nem nagy; a munkásosztály körében nincs fogadtatásuk. Felmerül a kérdés, mit tegyünk velük. Adminisztratív intézkedéseket csak végső esetben foganatosíthatunk velük szemben, mivel nem kívánunk ingyen reklámot csinálni ezeknek az embereknek. Időnként ellenőrizzük az ellenzéki elemeket, elkobozzuk sokszorosító gépeiket, de ha kell, tudunk gorombábbak is lenni.

Eszembe jutott egy „vad” magyar gondolat: a mi rendszerünkben nincs szelep a feszültség enyhítésére.

M. Sz. Gorbacsov: Miért? És a kritika és önkritika? Ez a mi erős hatékony fegyverünk.

Kádár J.: Ez igaz. De olyan eszközeink nincsenek, mint a kapitalistáknak. [Ott] a politikai küzdőtéren különböző elvek ütköznek és a választó megválaszthatja vagy megdöntheti a kormányt, ezt vagy azt a pártot, bár nincs elvi különbség a polgári pártok koncepciói között.

Mi hogyan fejlesszük tovább a demokráciát? Szükség van a demokratikus centralizmus-ra. Bővebb lehetőséget kell teremteni a társadalmi szervezetek önálló működése céljából. Egy időben nálunk problémák voltak a szakszervezetekkel, mert esetükben különböző megnyilatkozások jelentek meg abban a tekintetben, hogy a szakszervezetek teljesen függetlenek legyenek-e a párttól. Akkor kénytelen voltam összehívni az elvtársakat, s elmondani: sehol a világon nincsenek független szakszervezetek, de nálunk önállóak lesznek.

M. Sz. Gorbacsov: Köszönöm, Kádár elvtárs. Érdekes véleménycsere alakult ki itt. Mint-ha csak Magyarországról esett volna szó, de ténylegesen általában véve a szocializmus fejlődéséről, a felhalmozott tapasztalatok értékeléséről beszéltünk. A komoly politikai pártok és a komoly politikusok kötelesek elmélyülten befogni a múlt tanulmányozásába, hogy világosabban képzeljük el a jövőbe vezető vitákat. Az Ön által elmondottak nagy érdeklődést váltanak ki.

Napjainkban Magyarország nagy eredményekkel rendelkezik. Ezek a nép és a párt, amely a társadalom vezető ereje, munkájának vívmányai. Ezek egyúttal a világszocializmus vívmányai is. Ez többéves harc következménye. És ebben az értelemben az Önök egész történelme — különösen 1956 novemberét követően (persze nem szeretném lebecsülni az 1945-től, a fasizmus alól történt felszabadulás óta eltelt időszak jelentőségét sem) — érdemre tart számot a szocialista országok és pártjaik részéről, ama politikai erők részéről, amelyek a szocialista választás kérdésében döntenek. És az Önök összes dolgai — és győzelmeik és ideiglenes eltávolodásuk — a szocializmushoz vezető úton a fő mozgalom és a szocialista rendszer előnyei feltárásának részét képezik.

Említette, hogy beszélt tapasztalatairól más elvtársaknak, javaslatot tett következtetések levonására, de nem minden így történt. Lenin azt mondta, hogy nincs értékebb, mint a saját tapasztalat. De napjainkban ezt a lenini gondolatot értelmezve azt mondanám, hogy a Szovjetunió, Magyarország és a szocialista országok tapasztalatai a mi közös szocialista tapasztalataink. Ezért ezek mindannyiunk számára fontosak. Ismétlem, hogy támogatjuk azokat az alapvető marxista-leninista elveket, amelyek — ahogy Ön említette — pártunk egész működésének alapjául szolgálnak.

Az ilyen irányvonal megfelel mind a magyar nép, mind más szocialista országok népei érdekeinek. A magyarországi tapasztalat, de a mi saját tapasztalataink is azt mutatják, hogy akkor is, midőn egyik vagy másik szocialista ország nehézségekbe ütközött, ezeket a nehézségeket nem a szocializmus mint rendszer okozta. Ezek különböző ama szocialista országbeli politikusok politikájának értelmezésében és alakulásában megnyilvánuló hibák következményei voltak, akik képtelenek voltak teljes mértékben kifejezni a kor szükségleteit és alkotó módon alkalmazni a szocializmus törvényeit országaink konkrét követelményei között.

Szerettünk volna sokkal mélyrehatóbb következtetéseket levonni, amely fejlődésünk nemcsak múltbeli, de jövőbeni útjait is érinti. A SZKP, az MSZMP és a többi testvérpárt tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy sikereink biztosítéka a marxizmus-leninizmusba vetett hit. Az egyik tanulság abban rejlik, hogy a párt nem bújhat ki saját népei, a szocializmus sorsa iránti felelősség alól. És hogy az előtte álló feladatoknak megfelelően, a pártnak a lenini elvek, a lenini normák szerint kell eljárnia. Ez nagyon fontos momentum. Már előfordult a történelemben, hogy a pártok vezetésében voltak a marxizmus-leninizmus iránt elkötelezett emberek, de nem voltak képesek olyan légkört teremteni, amely idejében lehetővé teszi a negatív mozzanatok feltárását, hogy kidolgozzák a helyzet orvoslásának módszereit.

A szocialista országok jelenlegi helyzetéről szólva, valószínűleg mindannyian egyetértünk abban, hogy új szakasz köszöntött be a világszocializmus fejlődésében. Nagy felelősség hárul ránk azért, hogy értékeljünk, elgondolkozzunk tapasztalatainkról, megállapítsuk, hol is tartunk. Hiszen megváltoztak a feltételek mind bel-, mind külpolitikai fejlődésünkben. Egyrészt nagy sikereink vannak a politikai, gazdasági, szociális, ideológiai élet területein és másutt. Még inkább megerősödtek a szocializmus pozíciói a világ küzdőterén. Másrészt azonban látjuk azokat az aggasztó tendenciákat is, amelyek nehezítik, lassítják fejlődésünket. Mindezeket a kérdéseket közösen kell kiemeznünk. Elégedettséget vált ki, hogy a testvéri pártok mindegyik vezetője egyetért abban, miszerint tartsunk e problémákról Szófiában munkatalálkozót. Az Önnel folytatott mostani beszélgetés, Kádár elvtárs, a maga nemében [egyfajta] kísérlet a soron következő találkozóztól illetően. A problémák már régen megértek. Fontos a kollektív alapon történő tudományos elemzés, hogy tétovázás, improvizációk nélkül és voluntarizmustól mentesen kijelöljük előrehaladásunk módjait. A politikai hibákat, a tévedéseket a távlatok kidolgozásában népeink drágán fizetik meg. Minden lehetőségünk megvan a tudományos elemzésre, arra, hogy megtaláljuk a helyes utakat az előttünk álló feladatok megoldására.

Szeretném hangsúlyozni, hogy éppen ilyen szellemben készülünk az SZKP XXVIII. kongresszusára. A fő gondolat, ami ebben a vonatkozásban bennünket vezérel, abban rejlik, hogy a fejlődés új szakaszában mélyebben ki kell aknázni a szocializmus erőforrásait. Ez helyzetünk sarkalatos pontja. Igyekezzünk egyre mélyebben kiaknázni rendszerünk politikai, gazdasági lehetőségeit, feltárni a szocializmusnak mint demokráciának legfőbb erőforrásait.

Önnök igaza van abban, hogy figyelmünket a szocialista demokrácia megvalósítására kell irányítanunk. Mi mindannyian, enyhén szólva, meglehetősen nyugodtan kezeltük ezeket a kérdéseket. Létezik úgymond a szocialista demokrácia, ennek megvannak a maga előnyei a polgári demokráciával szemben — és minden rendben van. Ezek az előnyök önmagukban nem tárnak föl. Jobban ki kell aknáznunk mindazt, ami benne rejlik. Erre majd új nemzedékek születnek, amelyek műveltségük magas fokával tűnnek ki. Lenin azt mondta, hogy az írástudatlan ember kívül áll a politikán. Egyedül az osztályösztrön nem elegendő a politikai aktivitáshoz. Napjainkban nálunk él a világ legműveltebb népe, de ez nem állhat a politikán kívül; ez a politika aktív részese és végrehajtója kíván lenni. És mi most egyre szélesebb körben tárjuk fel az új lehetőségeket arra, hogy a nép a pártszervezetek, a népi küldötttanácsok, a munkáskollektívák munkáján keresztül aktívan kapcsolódjék bele a politikába. És a nép ezt szívesen vállalja.

Még nem teljesen aknáztuk ki a szocializmusnak mint rendszernek az erőforrásait, aminek alapjául a szociális igazságosság elve szolgál. Ezen a területen is megvan az alap az új lépésekhez. Sajnos, még nem tudtuk megmutatni a világnak a szocialista életmód igazi értékeit, a mi értékeinket. Párizsban volt a politológusok kongresszusa, és a polgári tudósok is kénytelenek voltak elismerni, hogy a szocializmus nemcsak nem merítette ki magát, hanem a továbbfejlődés óriási lehetőségeit is demonstrálja.

Mind a belső elképzelések, mind pedig a nemzetközi okok következtében el kell gondolkodnunk azon, milyen is az új szocialista életmód? Vajon nem kell-e ismételtetnünk a sablonokat, nem kell-e lemásolnunk a fogyasztói polgári társadalom értékeit? Hiszen van erre hajlam.

Nemrég találkoztam sztahanovistákkal, az egykori nemzedék képviselőivel és azokkal is, akik az ő helyükre léptek. Ezen a találkozón ismét egyértelművé vált, hogy a szovjet embert nem csak a pénz, a rubel érdekli. Ők az erkölcsi ösztönzőkről beszéltek, az emberekre való odafigyelésről, az ember munkába vetett hitéről.

Hogyan tovább most már? A dolgokat abba az irányba vinni, hogy mindenkinek 20 öltönye, két autója legyen? A mi utunk valószínűleg nem ez. Nekünk a jövőben is javítanunk kell az emberek életkörülményeit, biztosítani kell a művelődéshez vezető utat, emelni kell az egészségügy, az orvosi szolgálat színvonalát. Van, ami csak a szocializmus sajátossága, a személyiség sokoldalú fejlesztése a kollektív elvek alapján. Fontos, hogy újszerűen, szocialista módon határozzunk a szabad idő, a sportolás megszervezésének kérdéseiről.

Ezeket a problémákat még korántsem oldottuk meg teljesen. Alapjaiban véve korábban is voltak olyan gondjaink, hogyan tápláljuk, öltöztessük és milyen lábbelivel lássuk el az embereket. Ezek a problémák ma is léteznek, bár új minőségben. De nem szabad a szocialista életmódot a felhalmozás, a polgári társadalom utánzása felé irányítani. Erről el kell gondolkodnunk és mi e gondolatokat a pártdokumentumokban is kifejezésre juttatjuk.

Már beszéltünk Önnel arról, hogy a szocialista országokban az építés más-más tapasztalataira tettek szert. A konkrét problémák megoldására sokféle módot és megközelítést alkalmaznak. A gyakorlatban ebben is kifejezésre jut az új társadalom ama lenini formája és módszertani értelmezése, amely megfelel a konkrét nemzeti sajátosságoknak. De mindamellett a tapasztalat is megerősíti a szocializmus építésének általános elveibe vetett hit szükségességét: a munkáshatalmat, a marxista-leninista ideológiát, a társadalmi tulajdont, a nemzeti politikát, amely biztosítja a tényleges egyenlőséget és a népek egyenjogúságát. Ezekről az elvekről Ön is szólt. És mindez a tudományos szocializmus. És ez a mi modellünk. A többi módszer [csak] munkamódszer. Ahogy emlékszem, ebben a kérdésben, Kádár elvtárs, teljes az egyetértés Önnel.

Előfordul, hogy egyik vagy másik, szocializmust építő országban oly módszereket és eszközöket alkalmaznak, amelyek nem teljesen felelnek meg az általános szocialista elveknek, de azokat konkrét történelmi körülmények diktálják. Fontos, hogy ezek a közbeiktatott eszközök végső soron elvezessenek a szocialista eredmények megvalósításához. Ezért szükség van a véleménycserére. Nem kell dramatizálni az útkereséseket, a kísérleteket, mégha azok nem is mindig igazolódnak. Fontos — ahogy arról Önnel már 1983-ban Budapesten beszél-

gettünk —, hogy a kísérleti célok és keretek szocialisták maradjanak, hogy minden intézkedésünk a szocializmus megszilárdításához vezessen el.

Figyelemmel kísérjük, mit kínál nekünk a Nyugat. A rendelkezésre álló információ alapján ítélve, ott már egyre kevésbé akarják a szovjet társadalom belső megerősödését.

Kádár J.: Ez igaz. Ez a probléma egyre inkább nyugtalanítja őket.

M. Sz. Gorbacsov: Nyugaton azon gondolkodnak, hogyan mérjenek ránk csapást, hogy állítsák szembe Gorbacsovot a többi elvtárral, hogyan tegyék tönkre mindazt, amit megtervezünk. Érthető, hogy az új eszmék a különböző vélemények összeütközését váltják ki. És a Nyugat szeretne ebbe az eszmei vitába beavatkozni.

Kádár J.: És Ön nem fél attól, hogy [egy] udvari összeesküvés formájában megismétlődik a történelem, ahogy az Hruscsovval is történt?²⁸

M. Sz. Gorbacsov: Nem. Én levontam a következtetéseket. [Egy kis szünet után elmosolyodik.] Igen, Kádár elvtárs, nem vagyok butább Hruscsovnál. Józanul gondolkodunk. Mindaz, amit a Központi Bizottság magára vállal, ezek időszerű kérdések. A nép támogat bennünket, a szovjet emberek egyenesen megkövetelik, hogy folytassuk a fegyelem megszilárdítását; elkezdtek támadni azt, ami ellentétes a törvénnyel, támadják az iszákosságot. Végeredményben ez a mi óriási nyereségünk. A Nyugat semmiben sem becsüli le erőfeszítéseinket. Még egyszer megbizonyosodtunk arról, mennyire igaza volt Leninnek abban, amikor még a legsúlyosabb időkben is a valót mondták a népnek. Így tettünk mi is, és hatalmas pozitív visszhangra találtunk.

Nyugaton már arról kezdtek beszélni, hogy Gorbacsov állítólag nem váltja be reményeinket. Mintha elköteleztem volna magamat irányukban. Gorbacsov úgymond a tervgazdaság, nem pedig a piacgazdaság elköteleztje. A Nyugat nagyon szeretné, hogy a piacgazdasággal mind mi, mind Önök visszatérnének a magántulajdonhoz. Alapjában véve munkánkban továbbra is az áru- pénzviszonyokat fogjuk alkalmazni. Így használjuk az önálló gazdasági elszámolást — mégpedig mindenütt — és úgy véljük, hogy ez nemcsak a munkatermelékenységet fogja ösztönözni, de a vezetés demokratizálását is. Ha a kollektívában minden a munka végső eredményétől függ, akkor az emberek elkezdik vizsgálni, miben rejlenek a hibák s a tervek nemteljesítésének okai. Így nő a munkásság részvétele a népgazdaság irányításában.

A Nyugat más ötleteket is kínál számunkra: ha úgymond eredményeket akartok elérni a gazdaságban, vállalni kell a kezdeményezést, szükség van arra, hogy a párt kivonuljon a gazdasági szférából. De azt mondják, hogy a pártcsinyovnyikok a Szovjetunióban nem vonultak ki a gazdaságból és ezért az új titkárr minden kezdeményezése kudarcra van kárhoztatva. Persze ítéleteikben felfedezhető valamelyest negatív momentumaink tükröződése. Gondolok itt mindenekelőtt a bürokratizmus jelenségeire. Mi nem kételkedünk a demokratikus centralizmus elvének értékében a népgazdaság irányítása terén. De úgy véljük, hogy azt alkotó módon, a körülményekkel összhangban kell alkalmazni. Egy dolog a „hadikommunizmus” vagy a háború időszaka, illetőleg a háború utáni helyzet. Akkor fokozni kellett a centralizmust. De most mások a feltételek. A nép képzetebb lett, káderek nőttek fel. Ez megköveteli a jog és a felelősség fokozását a helyszíneken, a munkáskollektívákban. Mi is ezen az úton fogunk tovább menni.

De vannak olyan objektív okok és körülmények, amelyek vonatkozásában az egyes területeken nem szabad elerőtlenednünk, sőt erősíteni kell a centralizmust. Ez vonatkozik a szövetséges köztársaságok kölcsönös kapcsolataira is. Nem tűrhetjük el az olyan helyzetet sem, amilyen Jugoszláviában kialakult, azaz egyik köztársaság nyomorog, a másik pedig bőségben él. Saját tapasztalataink alapján meggyőződünk arról, hogy csak a centralizmus segítségével lehet kiegyenlíteni köztársaságaink fejlődésének gazdasági feltételeit.

28 Hruscsovot 1964. október 14–15-én puccs-szerű körülmények között távolították el az SZKP KB első titkári és miniszterelnöki tisztségéből.

A központi hatalom osztja szét a köztársaságok között az anyagi eszközöket. Ebben jutott kifejezésre Lenin zsenialitása. Az országunkban lakó népek sokfélesége ellenére társadalmunk szilárd. De a nemzeti politika iránti figyelmünk nem csökken.

Vagy az árpolitika kérdése. A pénzmennyiség és az árutömeg közötti megfelelés szintén megköveteli a centralizációs módszert, másképpen az egész gazdaság összezavarodik. Más szóval, nem szabad úgy feltenni a kérdést, hogy a centralizmus nélkül kell fejlődni. A centralizmus a szocializmus előnye, de ezt az elvet a gyakorlatban jobban kell végrehajtani.

Az 1985 áprilisában tartott KB-plénumon a társadalmi–gazdasági fejlődés meggyorsításának programját tűztük ki. Többről van szó, mint egyszerűen az ütemfokozásról. Társadalmi életünk minőségének emelkedéséről van szó. Nem szabad visszaélni a szovjet nép türelmével. Ebben a kérdésben számítunk barátaink megértésére. Hiszen minél jobban mennek a dolgok nálunk, annál jobb lesz Önöknek is.

Az internacionalizmus tartalékai nálunk, Kádár elvtárs, óriásiak. És mi törekszünk arra, hogy társadalmunkban ne szülessenek meg a nemzeti önzés baciussai. Ez komoly következményeket vonna maga után. Úgy véljük, hogy az Önök problémái a mi problémáink is, de őszintén szólva, kell, hogy legyen barátainknál is olyan megközelítésmód, mint amilyen a megértés. Erre annál is inkább szükség van, mivel a baráti szocialista országok a fejlődés bizonyos szintjét elérték, ezekben kialakultak a politikai intézmények, érett pártok tevékenykednek, nőtt a nép kulturális és műveltségi színvonala, megszilárdult a népgazdaság. Mindez hozzásegíti az egyes országokat ahhoz, hogy önállóan valósítsák meg lehetőségeiket. De a fejlődésnek ezen a szintjén, az SZKP KB véleménye szerint, nem szabad megengedni, hogy meggyengüljenek a baráti szocialista országok közötti nemzetközi kapcsolatok. Sajnos, a nemzeti önzés jelenségei megtalálhatók a szocialista országokban. Lehet, hogy ezek nem is a politikai vezetés szintjén jelentkeznek, de léteznek, néha ezek valamely új döntések keresésével magyarázhatók. Szeretném egyértelműen hangsúlyozni, hogy a szovjet vezetés a szocialista országok nemzetközi összefonódottságának megszilárdítását kívánja. Nézze, hogy próbálkozik a Nyugat meggyengíteni kapcsolatainkat, megosztani bennünket. Itt bevetik a differenciált megközelítést és az elmékedéseket a modellekről, arról, hogy a szocialista országokban néhány vezető „rugalmas”, mások pedig konzervatívak, valakivel lehet tárgyalni, másokkal pedig nem kell.

Kádár J.: Igen, mindez előfordul.

M. Sz. Gorbacsov: Úgy tűnik, ahogy azt Bebel mondta: ha az osztályellenség dícsér téged, akkor el kell gondolkodnod azon, milyen hibát követtél el.

Már szóltam arról, hogy célkitűzésünk az ország társadalmi–gazdasági fejlődésének meggyorsítása. Nem kevésbé fontos a jelenlegi nemzetközi helyzetben a védelmi képesség biztosítása is. Ez a feladat szintén megköveteli fejlődésünk gyorsítását.

Felmerül most már a kérdés: hogyan biztosítsuk a feladatok megoldását, hogyan realizáljuk irányelveinket? Úgy véljük, hogy mindenekelőtt az emberi tényezőt kell aktivizálnunk, többek között a szociális politikával, rendszerünk demokratikus fejlődésével és a szocialista törvényesség megszilárdításával. Fontos kérdés káderpolitikánk megvalósítása. Ebben mi semmi újat nem találunk fel. A lenini elveket alkalmazzuk. Amellett vagyunk, hogy ne szakadjon meg a természetes folyamat, korábban ugyanis ebben hibákat követtünk el. Most pl. fontos, hogy biztosítsuk a friss erők áramlását, de mi a tapasztalt és fiatal káderek kombinációjának szükségzerű tényéből indulunk ki. A tapasztalat felbecsülhetetlen vívmány. Megvéd az ábrándozásoktól, a fiatal energia pedig a konzervatizmus jelenségeitől.

Nagy figyelmet szentelünk annak, hogy aktivizáljuk a párt belső életét. Fokozzuk a kerületi és területi pártszervezetek harciasságát, intézkedéseket fogantatunk a választott pártszervezetek munkájának aktivizálása terén.

A munkában törekszünk a nagyobb glasznoszty biztosítására. Nálunk egykor voltak „tiltott övezetek” a kritikában. Nem volt szabad megbántani egyes köztársaságokat, egyes területeket, mert azok „oltalom” alatt álltak. Ez abnormális eredményekhez vezetett.

Valóban, Kádár elvtárs, a szocialista országokban nincs politikai ellenzék. Ezért a mi módszerünk a kritika és az önkritika fejlesztése. Van, ahol a szocialista országokban betegesen reagálnak változásainkra. Elkezdtek kérdezgetni: miért van akkor nálunk csend, vajon

nincsenek problémák? Mi senkit nem akarunk ebben tanítani. Az SZKP a lenini pártelvekkel és normákkal összhangban tevékenykedik.

A társadalmi–gazdasági folyamat felgyorsításával kapcsolatban megfogalmazott éles kérdésfeltevés legalább ugyanilyen élesen vetette fel számunkra a tudományos–technikai haladás problémáját. Ezen a területen nem tudunk a kapitalizmus fölé emelkedni. Nálunk minden adott ahhoz, hogy ne veszítsünk, óriási termelési és tudományos erőforrások, káderek, a szocialista rendszerű gazdaság előnyei. Arról van szó, hogy vonjuk be a tudományos vívmányok elmélyítésének mechanizmusát a termelésbe. Javaslatot tettem e kérdések megvitatására a szófiai találkozón. Elégedettek vagyunk azzal, hogy elképzeléseink pozitív visszhangot váltottak ki.

Őn szólt arról, hogy 1956 után Magyarországon emelték a munkásság anyagi érdekeltségét. Gazdasági mechanizmusunk sok vonatkozásban 30 évvel ezelőtti alakult ki és nem minden tekintetben felel meg a jelenlegi követelményeknek. Természetesen nem fogunk minden megváltoztatni, de komoly peresztrojka áll előttünk. A vezetésben a centralizmus és a tömegek kezdeményezésének kombinációját fogjuk keresni, egyre szélesebb körben fogjuk meghonosítani az önálló gazdasági elszámolást, az anyagi ösztönzési módszereket. Mindezt nem valami lakossági rohammal fogjuk megtenni, hanem az idő és a felhalmozott tapasztalatok függvényében. Már jártunk ezen az úton, és nálunk kifejezésre jutott az a meggyőződés, hogy gyorsan kidolgozzuk a peresztrojka egész koncepcióját a népgazdaság irányításában.

Természetesen, minden vállalkozásunkban, minden dolgunkban a szocialista országokkal történő együttműködésre támaszkodunk. Önök tőlünk függenek, és mi sok vonatkozásban mindenkitől függünk. Azt kívánjuk, hogy ez a kölcsönös függés még teljesebb legyen. A kellő megoldást meg fogjuk találni. Az igazság a közös vitákon, a közös elemzéseken születik meg. Ez normális jelenség.

Az év rosszul indult nálunk. Nem működött a kereskedelem és nem volt energiagazdálkodás, ami hátrányosan hatott az egész népgazdaságra. Most normalizálódik a helyzet. Az elmúlt 8 hónap számadatai szerint növekedésünk átlagmutatói 3,4%-osak. Őszintén megvalom, hogy sokat veszítettünk a vodka forgalmazásában (kb. 20 milliárd rubelt). A folyamat gyorsabban zajlott le, mint azt vártuk. Van egy nagyon fontos mutató, amely nálunk hosszú éveken át nem csökkent: az iszákosság miatt kialakult traumából eredő veszteségeké. Jelenleg e mutató vonatkozásában jelentős pozitív haladás tapasztalható.

Az agráripari komplexumban pozitív folyamat van kibontakozóban. Arról van szó, hogy még az iparosítás éveiben alakult ki ez a helyzet, amikor a munkaerő eszközeit és forrásait más ágazatok fejlesztése céljából a mezőgazdaság kárára használják fel. A háború után saját erőből sikerült újjáépíteni az országot. De később éreztük annak szükségét, hogy fokozottan az agrárágazatra irányítsuk figyelmünket. 1964 után, L. I. Brezsnyev kezdeményezésére változtattunk ezen a helyzeten, de még nem sikerült minden vonatkozásban felülemelkedni az egykori látásmódon.

Most kezdtünk aktívan áttérni a gabonafélék művelésének intenzív módszerére. 1986-ban e területet 35 millió hektárral növeljük, s távlatilag el kívánjuk érni a 60 millió hektárt. Ebben rejlenek tartalékaink. E rendszerek alkalmazásával a folyó évben 8–12 mázsa terméknövekedést értünk el hektáronként. Ha 60 millió hektáron takarítjuk be majd a termést, hektáronként 30 mázsával, ez 180 millió tonnát fog eredményezni. Éppen ezért, mikor Celinogradban beszédet mondtam, kifejtettem, hogyha a rossz évben kb. 200 millió tonna gabonát kell betakarítanunk, akkor a jó évben kb. 250 millió tonnát. Most minden tartalékunkat ezekre kell koncentrálnunk. A népből nagy reményeket keltettünk és konstruktív intézkedéseket kell kidolgoznunk célkitűzéseink realizálása érdekében.

Kádár J.: Beszélgetésünk az én hibám miatt elhúzódott, amennyiben kissé belemerültem a magyar történelem problémáiba. Küldök Önnek majd egy levelet, amelyben ki fogom fejtetni néhány nemzetközi kérdésről és a kommunista mozgalom problémáiról álláspontunkat. Úgy fogjuk megítélni, hogy beszélgetésünk eképpen fog folytatódni.

M. Sz. Gorbacsov: Rendben van, Kádár elvtárs. Arról szeretném Önt előre informálni, hogy új javaslatokat készítettünk elő az amerikai kormányzat számára a fegyverkezési verseny csökkentésének kérdéseit illetően. Szeptember 27-én, Sevornadze elvtárs Reagannel

történő találkozásán át fogja nyújtani neki ezeket a javaslatokat. Miről is van szó? Ha az USA egyet fog érteni azzal, hogy elálljon a világűr militarizálásától, akkor 50%-kal lehet csökkenteni azoknak a rakétáknak a számát, amelyek képesek elérni a szovjet vagy az amerikai területet.

Javaslatot teszünk arra, hogy függesszük fel az atomrobbantásokat és újítsuk fel a tárgyalásokat ebben a kérdésben a megegyezés előkészítéséről, beleértve az ellenőrzés kérdéseit is. Ami Európát illeti, mi az 1984. évi szintre csökkentettük azon középhatótávolságú rakéták számát, amelyek harci készségben állnak. Ilyenképpen javaslataink kiterjednek mind a világűrre, mind pedig a középhatótávolságú rakétákra és az atomrobbantásokra.

Kádár J.: Ezek nagyon komoly javaslatok.

M. Sz. Gorbacsov: Egyidejűleg megfelelő alternatívákkal láttuk el genfi küldöttségünket. Most vagy reagálnak az amerikaiak ezekre a javaslatokra, és akkor igazi előrehaladást fogunk elérni a háborús fenyegetés mérséklése terén, vagy önmagukat fogják leleplezni.

Kádár J.: Már előre azt mondhatom, hogy ezeket a nagyon jó intézkedések.

M. Sz. Gorbacsov: Javaslatokat hozunk, hogy ezeket a lépéseket kölcsönösen tegyük meg, de nem fogunk egyoldalúan lefegyverkezni. Franciaországi utam idején szeretném legalizálni ezeket a javaslatokat. Ismerje meg a világ őket. Az amerikaiak most nehéz helyzetben vannak, erre reagálnunk kell.

Kádár J.: Helyes.

M. Sz. Gorbacsov: Keményeknek kell lennünk, de egyúttal konstruktív pozíciót kell elfoglalnunk. Arra aligha számíthatunk, hogy az imperializmus gondoskodik a békéről. De természetesen, nem szabad gyengének lennünk. Az amerikaiak megpróbálnak előnyöket szerezni a világűrben saját katonai terveik megvalósításával. A jövőben is tudtukra adjuk, milyen előre meg nem jósolható következményekkel járna a világűr militarizálása. Ha elkezdődne a fegyverkezési verseny, a világhelyzet destabilizálna.

Ami a szovjet–magyar kapcsolatokat illeti, feltételezem, hogy összes problémáink tisztázottak, megvalósul a tervek koordinációja. Kezdetben a koordináció nehezen haladt. Tekintettel arra, hogy a magyar fél nem kis erőfeszítéseket tett, hogy csökkentse a meglévő különbséget kereskedelmi és fizetési viszonyaink kiegyenlítésében, határozatot hoztunk a magyar vezetés kérésével kapcsolatosan, ti. Magyarország adóssága egy részének kifizetését, azaz azt a kb. 500–600 millió rubel összeget, amit az 1986–1990. években kellene törleszteni, halasszák el az 1990. év után.

Szeretnék azonban, Kádár elvtárs, egy kívánságunknak hangot adni. Meg kell szilárdítanunk az integrációt, bővíteni kell a szakosítást és az együttműködést. Ha a szakosítás még nem megy, akkor a kooperációs termelés részaránya még alacsony. Úgy tűnik, a szocialista országok együttműködése a kapitalista országokkal jobb. Ez nyilvánvaló hiba együttműködési mechanizmusunkban. Ez abnormális jelenség.

Kádár J.: Szeretném hangsúlyozni, hogy tevékenységünk minden területén osztjuk a Szovjetunió álláspontját. Kétoldalú kapcsolataink jól fejlődnek. Mai találkozáson megállapíthatjuk, hogy teljes politikai egyetértés van közöttünk. Kapcsolataink a jövőben még szilárdabbak lesznek. A kereskedelmi kapcsolatok terén az új öt éves term időszakára mintegy 50 milliárd rubel nagyságú árucserében egyeztünk meg. Magyarország számára ez nem kevés. Köszönet Önöknek érte. És külön köszönet a 600 millió rubellel kapcsolatos döntésért. Mi kértük adósságunk kifizetésének elhalasztását, és le vagyunk kötelezve a szovjet vezetésnek kérésünk teljesítéséért. Ami a gazdasági kapcsolatok fejlesztését illeti, szeretném hangsúlyozni, hogy törekszünk megszilárdítani az együttműködést a Szovjetunióval a legmodernebb ágazatokban — az elektronikában, a számítógépek gyártásában, a biotechnológiában. Készek vagyunk a kétoldalú kapcsolatok révén bekapcsolódni az Önök terveinek megvalósításába. Ez segít nekünk saját belső dolgaink megoldásában is. S ha közöttünk együttműködés jön létre a legmodernebb területeken, akkor ez Magyarországot megfelelő szintre fogja hozni. Ebben mi erősen érdekeltek vagyunk. Úgyanúgy érdekeltek vagyunk a KGST-n belüli együttműködés elmélyítésében. Teljes egészében támogatjuk ez év szeptember 12-i levelében kifejtett javaslatait. Egyetértünk az abban megfogalmazott összes elképzeléssel és úgy vélem, hogy minden intézkedést meg kell tenni a tudományos–technikai fejlődés felgyorsítása érdekében.

M. Sz. Gorbacsov: Szófiában tekintsük majd át mindezeket a kérdéseket. És azon kívül, Kádár elvtárs, döntenünk kell az országaink közötti közös vállalatok létrehozásának kérdéseiben.

Kádár J.: Üdvözlöm ezeket a javaslatokat és egyéttünk megvalósításukkal. Jó, hogy a KGST is elkezd e kérdésekkel foglalkozni.

Szeretném hangsúlyozni, hogy teljes mértékben támogatjuk a Szovjetunió külpolitikáját. Mindannyian magabiztosan nézhetünk a jövőbe. A helyzet megváltozott a mi javunkra. A Szovjetunió támadó politikát folytat.

Nagy érdeklődéssel olvastam a *Time* magazinban az Önnel készített interjút. Nem tudom, látta-e már a *Newsweek* legújabb számát. Ebben szomorúan arról írtak, hogy a Nyugat a Szovjetunió taktikáját illetően alárendelt helyzetben van, hogy a Szovjetunió új stílusa fenyegeti a Nyugatot, a Szovjetuniónak energikus vezetője van, az amerikai elnök pedig beteg, nem képes reagálni s ehhez még Amerikát gazdasági problémák is sújtják.

Beszédem végén még egy kérdéstről. Hétfőn egy nevemre címzett táviratot adtak át nekem. Felbontottam. Ebben a következő állt: „Adja át Gorbacsov elvtársnak: csak így tovább, tartson ki a jövőben is. Kívánunk neki jó egészséget és sok erőt.” Aláírás: Tóth György magyar polgár egy dél-magyarországi kis faluból. Ő olvasta az újságokban, hogy Moszkvába utazom és egy ilyen táviratot küldött nekem. Ez a távirat nem valami kuriózum. Azt, amit egy magyar ember 3–4 szóval fejezett ki, ez lényegében véve KB és az egész magyar társadalom álláspontja. Arra törekszünk, hogy nagy nyilvánosságot biztosítsunk az Önök lépéseinek, az Önök politikájának. Röviddel ezelőtt bizonyos körökben országunkban olyan nyilatkozatok hallatszottak, hogy az SZKP és az MSZMP eltérő politikát folytatnak, közöttük nincs já-

runk. Célunk egy, törekvéseink ugyanazok, de eltérő feltételek között dolgozunk.

Szeretnék az MSZMP KB nevében személyesen sok sikert kívánni a jövőben Önnek, az SZKP Politikai Bizottságának, az egész Központi Bizottságnak. Most a Szovjetunió nagy katonai és politikai hatalom. Mi teljesen osztjuk az Ön optimizmusát, támogatjuk az Önök ter-
vét.

Köszönetet mondok a számomra igen érdekes és kellemes beszélgetésért. Támogassuk a jövőben is a szoros kapcsolatokat, cseréljük ki az információkat, levelezünk, telefonáljunk egymásnak, találkozunk.

Kívánok Önnek sikereket az SZKP XXVII. kongresszusának lebonyolításában. Ezzel kapcsolatban szeretném a XX. kongresszussal kapcsolatos kérdést érinteni. Ennek határozatait óriási jelentőségűek voltak. Igaz, elkövettek egy hibát — nem kellett volna zártkörű előadást tartani. Alapvető határozatait bele kellett volna foglalni a beszámoló jelentésébe, és minden jó lett volna. Az SZKP XX. kongresszusa sok fontos határozatról vált emlékezetessé. Ezek az alkotás szabadsága, a szocializmus fejlődési útjainak keresése és az a következtetés, hogy nem létezik a világháború szükségessége. Úgy tűnik számomra, hogy az Önök előttünk álló XXVII. kongresszusa jelentőségét tekintve egyenlő lesz a XX. kongresszussal. Korszakos mérőföldkő lesz.

Meghívom Önt, kedves Mihail Szergejevics, magyarországi látogatásra, természetesen nem holnap, hanem amikor ideje lesz — egyedül avagy delegációval együtt. Tudja meg, hogy Ön szívesen látott ember nálunk.

M. Sz. Gorbacsov: Köszönöm. Élni fogok ezzel a meghívással.

Kádár J.: Fontosnak tartom, hogy a szocialista országok vezetői rendszeresen találkozzanak. Ilyen kísérletek a múltban is voltak. De ennek most azért is különös jelentősége van, hogy jobban kihasználhassuk a szocializmus erőforrásait. Nagyon fontos, hogy a szocializmusról ne olyan elképzelés alakuljon ki, mint amilyen jelenleg Nyugaton tapasztalható. Az olyan hírnévre, amilyenek a szocializmus napjaink nyugati közvéleményében örvend, nincs szükségünk, és képesek vagyunk ezt megváltoztatni.

M. Sz. Gorbacsov: Elégedett vagyok beszélgetésünk eredményeivel. Nem hiába tekintettünk ez elé mindkét részről nagy reményekkel. Búcsúzzunk egymástól, megszilárdítva egységünket, megszilárdítva az egységes megközelítésmódot mind a múlt, mind távlataink értéklésében.

Fordította: SOÓS ISTVÁN

SZÁZADOK ÖRÖKÖSE

Váradi-Sternberg János professzor halálára

Váradi-Sternberg János történész Nagyváradon született 1924. január 10-én, elhunyt Budapesten, 1992. február 12-én. Szülővárosában a zsidó elemi iskolában, majd gimnáziumban tanul. A középiskola tizedik osztályát az 1940–41-es tanévben már a szovjet uralom alá került besszarábiai Benderiben végzi el. 1941–42-ben az észak-kaukázusi Kubány-vidéken kisegítő traktoros; 1942–43-ban a közép-ázsiai Kirgíziában kolhoz-traktoros. 1943-ban beiratkozik a második világháború elől a dél-urali Cskalov városába (1958-tól ismét Orenburgnak hívják) kitelepített Kisinyovi Tanárképző Főiskolára. 1944–46-ban Kisinyovban tanul. Innen kerül a leningrádi egyetem történelem fakultására, amelyet a harmadik évfolyam megismétlésével végez el, 1949-ben kap diplomát. 1949-től 1989-ig az ungvári egyetem gyakornoka, majd docense és professzora. 1989–90-ben, már nyugdíjasként, az ungvári Szovjet Hungarológiai Központ főmunkatársa.

1956-ban Kijevben, az Ukrán Tudományos Akadémián védi meg kandidátusi disszertációját, amelynek tárgya a Rákóczi-szabadságharc és az orosz–magyar kapcsolatok 1707–1711 között. 1970-ben a leningrádi (1991-től újra Szent-Pétervár) Herzen Tanárképző Főiskola rendezi meg az Oroszország és Magyarország 1849–1904 közötti kapcsolatairól frott „nagy-doktori” értekezésének tudományos vitáját. Sok forrásfeltáró tanulmányt és tudomány-népszerűsítő cikket publikált az orosz–magyar és az ukrán–magyar történelmi, irodalmi és kulturális kapcsolatok, valamint a kárpátaljai helytörténet kérdéseiről. 1989-ben a Magyar Népköztársaság Csillagrendjével, 1991-ben a Lotz János emlékéremmel tüntették ki. Négy könyve közül kettő — közös kiadásban — Budapesten is megjelent: az *Utak, találkozások, emberek* 1974-ben, a *Századok öröksége* 1981-ben.

*

Több oka van annak, hogy Váradi-Sternberg János nagyon fontos volt nekünk. Ez az alacsony termetű, tekerékeny alkatú, hullámos ősz hajú, erősen kopaszodó, egyszerre aggodalmas és bizodalmas tekintetű, szerényen mosolygó, halkszavú, hányatott sorsú, sokszor megalázott, szegényes körülmények között élő, zsidó származású tudós óvatos, de sohasem gyáva, kitartóan becsületes ember és felkészült, szorgalmas, alázatos, a magyarság iránt elkötelezett kutató volt. Magyarországi kollégái közül — mind témaválasztásait, mind szellemi habitusát tekintve — talán leginkább a szintén nemrég elhunyt, az ötvenes években meghurcolt kitűnő művelődés-, irodalom- és kapcsolattörténészhez, Tardy Lajoshoz hasonlítható.

Annak idején Kisinyovban, egy tanulmányi versenyen főként gazdag nyelvtudására figyeltek fel: magyar anyanyelvén kívül a román, a francia, a latin, a német, a jiddis, az orosz és az ukrán nyelvet is ismerte. Leningrádban Jevgenyij Tarle, az európai híru történész akadémikus kedves tanítványa volt. Tőle tanulta, hogy a kutatás mélységének legfőbb záloga a lehető leggazdagabb hiteles tényanyag fáradságos összegyűjtése kell legyen. Ezért töltötte élete nagy részét levéltárakban: Lembergtől Moszkváig, Tartutól Beregszászig.

Az ungvári Erdélyi Gábor írta még 1983-ban: „Váradi-Sternberg János folytonosan azokon az utakon jár, amelyeken nemzeti kultúráink a múltban mindig is keresték egymást. Azt firtatja, hogyan találkoztak népeink politikai törekvései, szellemi igényei, kölcsönös rokonszenvük, haladásvágyuk. Az irodalom, a tudomány, a politika, a kultúra területéről meríti ... témáit, amelyek minden változatosságuk mellett is egyet mutatnak: ami közös volt a XVIII-XIX. századi orosz, ukrán és magyar szellemi életben, amit egymás kulturális vagy eszméi-politikai értékeiből átvettünk.” „Szinte minden egyes írásából napjainkig sugárzik az okulás: a jó viszony csak a kölcsönösségen alapulhat, a szempontok és az érdekek kölcsönös egyeztetése nélkül sem bizalom, sem igaz barátság nem képzelhető el.”

*

Fukar sorsa élete utolsó két évében még megjutalmazta Váradi-Sternberg Jánost. Megérhette, hogy lakásától kétszáz lépésnyire, az egykori ungvári Kossuth-téren 1990 őszén a Magyar Köztársaság elnöke, a kijevei és a helyi ukrán vezetőkkel közösen, felavatta örök bálványának, Petőfi Sándornak Ferenczy Béni alkotta gyönyörű szobrát.

Mellette lehettem 1991 augusztusában is, amikor Szegeden, haragos felindultsággal végre kibeszélhettem magából az évtizedeken át a KGB által ellenőrzött „kárpátontúli” magyar tudományosság sanyarú állapotát, nevükön nevezve a méltatlanokat. Kirándulásunkon tapasztalhattam meghatott, csendes örömet a pusztaszeri szélfűtta smaragdszín mezőn, a kiskőrösi Petőfi-emlékek között és a kalocsai székesegyház fenséges belső terében: mindezt hatvanhét évesen látta meg először... Üldögelethettünk étel-ital mellett, bensőséges beszélgetés közben a szegedi Tisza-parton, a langyos augusztusi estében pesti, erdélyi, debreceni, kárpátaljai magyarok, és másnap tapsolhattunk, gratulálhattunk neki, három szál napsárga virággal köszönthettünk, amikor a hungarológiai világkongresszus záróülésén, zavartan az emelvényhez botladozva átvette a nagy amerikai magyar nyelvészről elnevezett Lotz János emlékérmét.

Vele voltam 1991 októberében az ungvári vár nemrég restaurált kápolnájában, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség által először megrendezett kárpátaljai magyar művészeti napok díjátadó szép hangversenyén. Mondtam: készülünk fogadására. Kijártam, hogy a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészkaara meghívja néhány előadás megtartására a Szláv Filológiai Intézetbe, de súlyosbodó betegsége ridegen közbeszólt...

Utoljára november végén láttalak, egy budai kórház intenzív osztályán. Gyógyulásodban reménykedtél s kértél, mondjam el Ungváron, a halálotat remélőket lehűtendő: már jobban vagy, hamarosan felépülsz. December végén, a téged alázatosan ápoló budapesti idős hölgy lakásáról még választottál telefonon az életeddel, munkásságoddal kapcsolatos kérdéseimre és 1992. január 28-án Ungváron még eltemetted rákban elhunyt feleségedet. Február 12-én délelőtt 11-kor aztán bételték az idők: megszűnt dobogni megfáradt, űzött szíved.

M. TAKÁCS LAJOS

E számunk szerzői

FODOR PÁL	a történelemtudományok kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA TTI)
GECSÉNYI LAJOS	levéltári delegátus (Wien Österreichische Staatsarchiv)
IZSÁK LAJOS	a történelemtudományok doktora, egyetemi docens (ELTE BTK)
MAROSVÁRI ATTILA	múzeológus (Móra Ferenc Múzeum, Szeged)
M. TAKÁCS LAJOS	gimnáziumi igazgató (Edelény)
SÁNDOR PÁL	a történelemtudományok kandidátusa, nyugdíjas
SOMOGYI ÉVA	a történelemtudományok kandidátusa, osztályvezető (MTA TTI)
SOÓS ISTVÁN	tudományos munkatárs (MTA TTI)
ZSOLDOS ATTILA	a történelemtudományok kandidátusa, egyetemi docens (ELTE BTK)

ELTE BTK=Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara (Bp.),
MTA TTI=Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

HU ISSN 0040-9634

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézet
számítógépes kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva

9321162 **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Űri utca 53., telefon: 175-9011/578)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon 118-5881)
és Magszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

92/3.4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ CSUKOVITS ENIKŐ
ÓRAHASZNÁLAT A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON

■ ÁGOSTON GÁBOR
AZ OSMÁN ÉS AZ
EURÓPAI TÜZÉRSÉG

■ MOLNÁR JUDIT
ZSIDÓ GETTÓK 1944-BEN
A DÉL-ALFÖLDÖN

■ HERMANN RÓBERT
GÖRGEI ARTÚR A LAJTÁNÁL

Kötelcs

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXIV. ÉVFOLYAM, 1992. 3-4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, JUHÁSZ GYULA, KOSÁRY DOMOKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Csukovits Enikő</i> : Órahasználat a középkori Magyarországon	153
<i>Ágoston Gábor</i> : Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tűzérség fejlődésében a 15-17. században	173
<i>Szabó Dániel</i> : A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában . .	199

DOKUMENTUM

<i>Nagy Péter Tibor</i> : Szekfű Gyula levelei Balogh Józsefhez	231
<i>Molnár Judit</i> : Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön	249

MŰHELY

<i>Ladányi Erzsébet</i> : A városfogalom kutatásának módszertani kérdései	271
<i>Hermann Róbert</i> : Görgei Artúr a Lajtnál, 1848. október 7.-november 1.	285

ÉLETMŰ

Fügedi Erik (1916-1992) műveinek összegyűjtött bibliográfiája (1937-1992)	309
---	-----

CSUKOVITS ENIKŐ

ÓRAHASZNÁLAT A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A középkori világkép egyik legjelentősebb változását a mechanikus órák megjelenése jelentette.¹ A kerek óra, amely télen-nyáron, éjjel-nappal egyenletesen méri a múló időt, alapvetően megváltoztatta az ember és az idő kapcsolatát. A középkorban is érvényes antik időbeosztás szerint ugyanis a nappali és éjszakai időszakot egyaránt 12-12 kánoni órára osztották. Természetes, hogy a téli és a nyári óra hossza jócskán eltért egymástól, egységes időmérésről ilyen körülmények közt nem is lehetett szó. A múló időt kezdetleges időmérő eszközökkel próbálták nyomon követni ott, ahol erre elsősorban szükség volt: a kolostorokban és a káptalanokban a mindennapi liturgia szabályos végzésénél. Az általunk is ismert napóra mellett használtak vízórát és gyertyaórát is. (A homokóra az újkor találmánya, a 15. században, tehát a mechanikus óraszerkezetek megjelenése után bukkant fel.)² Elképzelhető, hogy mennyire voltak pontosak ezek a szerkezetek: a vízórák télen gyakran befagytak, a napóra éjjel használhatatlan, a gyertya sem mindig ugyanannyi idő alatt égett a mérőpontig vagy csongig. Az órák kezelése általában a sekrestyés feladata volt: Cîteaux-ban a sekrestyésnek kellett úgy beállítani az órát, hogy az a megfelelő időben csengessen (!) és ébressze a szerzeteseket.³ A hirschaui kolostorban a sekrestyés „gondoskodik és felügyel az órára, mert előfordulhat, hogy az nem jár pontosan, így neki az időt a gyertyák szerint kell megbecsülnie, a csillagok vagy a Hold járása szerint, hogy a testvéreket meghatározott időben ébreszteni tudja”.⁴ Az időmérés ilyen körülményes módjához képest már technikájában is új korszak kezdetét jelentette a mechanikus órák megjelenése. „Csodálatos óramű..., mely éjjel-nappal méri a 24 órát. Éjjel egykor egyszer, kettőkor kétszer üt..., ami nagyon hasznos minden rendű embernek” — írta 1335-ben egy kortárs.⁵

1 Aaron Jakovlevics Gurevics: A középkori ember világképe. Bp. 1974. 80–133. „Mi az idő?” c. fejezet.; G. Poulet: Études sur le temps humain. I. Paris, 1965.; Sielling-S.Michaud: Quelques aspects du problème du temps au Moyen-Age. In: Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte. 17. Bern, 1959.; Jacques Le Goff: Le temps de l'Église et le temps du marchand. Annales E. S. C., 1960.; Jacques Le Goff: Le temps du travail dans la „crise” du XVI. siècle: du temps médiéval au temps moderne. Le Moyen Age 69 (1963).

2 Az órákra általában: Anton Lübke: Die Uhr. Düsseldorf, 1958.; Paul Lacroix: Les arts au Moyen Age et à l'époque de la Renaissance. Paris, 1880. 173–192.

3 P. Lacroix: i. m. 178.

4 A. Lübke: i. m. 95.

5 Endrei Walter: A középkor technikai forradalma. Bp. 1978. 49.

A kerekas óra felfedezésének pontos időpontját éppúgy nem lehet megállapítani, mint a kerékét, különösképpen a fogaskerékét. Azt sem tudjuk, kinek a nevéhez kapcsolódik a döntő szerkezeti elem, a gátszerkezet elkészítése. Ez fékezte ugyanis az órát hajtó erőt, szabályozta az óra lassú, egyenletes járását. Az első mechanikus órák energiájukat egy súlyból nyerték, melynek húzóerejét a gátszerkezet fékezte. Ez a szerkezet valamikor a 13. században jelent meg — a 14. század már az új óraművek elterjedésének évszázada. Ezek a legkorábbi óraművek rendkívül összetett, többfunkciós szerkezetek voltak, nem egy közülük távol állt még a mai értelemben vett toronyórától, és több köze volt a csillagászathoz, mint a napi időméréshez. 1326 után építette meg Wallingford apát a St. Albans apátság óráját, amely még 1540-ben is mutatta az idő mellett az égitestek mozgását, sőt az árapály állapotát is.⁶ A kor leghíresebb óraműve, a padovai Jacopo és Giovanni de' Dondi által 1344-ben felállított szerkezet az órákon kívül ugyancsak mutatta a planéták körpályáját, valamint a hónapokat és az év ünnepeit. (A mozgó ünnepeket is!)⁷ Az 1352-ben készített, harangjátékkal ellátott strassbourgi órán a háromkirályok hajladoztak, kakas kukorékolt, és egy mutató még az érvágásra alkalmas időpontokat is jelezte.⁸

A nyilvános ütőórák Itáliából terjedtek el a nagyvárosokban és Európa fejedelmi udvaraiban.⁹ Már 1307-ben említik Orvieto, 1336-ban Milánó első óráját, 1350–70 közt keletkezett a firenzei, bolognai, ferrarai, ugyanekkor a nürnbergi, 1352-ben a windsori, 1353-ban az avignoni óra, 1370-ben készítették Párizsban a Palais de Justice óráját, 1382-ben a híres dijoni ütőórát, a Jacquemart-ot. A legnagyobb óraállítási láz 1370–80 között volt: mintegy 70, ekkor készített órát ismerünk. Az órák elterjedésének földrajzi határai is tovább tolódtak minden irányban: 1380 körül készült a lundi (Svédország) székesegyház órája, 1401-ben a sevillai, 1405-ben a lübecki, 1417-ben a bécsi. Európa keleti felén különösen Csehország és Szilézia tűnt ki toronyóráinak sűrűségével. Gernhard Dohrn van Rossum adatgyűjtése 1500-ig körülbelül 800 órát tart számon Európában, ezek túlnyomó többsége toronyóra. A középkori toronyórák valóságos monstrumok voltak: egy, V. Károlynak készített óráról feljegyezték, hogy ütőművének súlya 5 mázsát nyomott és 24 óra alatt 10 métert süllyedt.¹⁰ Elkészítésük, felállításuk épp ezért rendkívül nagy szakértelmet igényelt. Meglepően széleskörű európai elterjedtségük bizonyítja egyrészt az ehhez szükséges szakismerettel rendelkező órá-

6 Endrei W.: i. m. 47.

7 A. Lübbe: i. m. 106–107.

8 Endrei W.: i. m. 47.

9 A további adatok Lacroix és Lübbe már idézett munkája mellett: Gernhard Dohrn van Rossum: Migration technischer Experten im Spätmittelalter. Das Beispiel der Uhrmacher. In: Migration in der Feudalgesellschaft. Hrsg. G. Jaritz – A. Müller Frankfurt/Main–New York, 1988. Ezúton mondok köszönetet Kubinyi Andrásnak, aki a kötetre figyelmemet felhívta. Az ekkor felszerelt órák jelentős része csak ütőóra volt: hangjelzést adott, de számlappal még nem rendelkezett. A legismertebb ilyen típusú óra a dijoni volt, de épp annak mintájára több városban is hasonlót állítottak. A középkori órákról korunkra kialakult kép egyébként valószínűleg kissé hamis. Elsősorban az ismeretterjesztő irodalom, érthető módon, a díszes, sokalakos órákat állította előtérbe, amelyek a saját korukban is kurióznak számítottak. A híres prágai óra készítése idején éppen olyan látványosságként számított, mint ma.

10 A. Lübbe: i. m. 107.

sok kellő számát, másrészt az órák iránt megnyilvánuló nagyfokú keresletet. Ezek az órák már nem az imaórákat jelölték: Dohrn van Rossum szerint az általa ismert mintegy 1100 középkori órás és órafelügyelő közt viszonylag csekély a klerikusok száma.¹¹ Adatgyűjtéséből az is kitűnik, hogy a mechanikus órák 1300 után már túlnyomórészt a kolostorokon kívül bukkantak fel. Habár az első toronyórákat a templomok tornyára szerelték föl — általában a város második nyilvános órája került a városháza vagy a posztócsarnok tornyára, homlokzatára —, épp ezek az órák függetlenítették az időt az egyháztól. Az élet ritmusát többé nem a harangok szabályozták: a toronyóráknak — amelyek kérlelhetetlenül jelezték az idő múlását, ezáltal rákényszerítve az embert annak minél gazdaságosabb felhasználására — kulcsszerepük volt a modern, szabadversenyos világ kialakulásában.

Jelentőségéhez képest jóformán semmit sem tudunk a magyarországi órahasználat kezdeteiről. *Magyar órák* című — e tárgyból azóta is egyetlen — összefoglaló munkájában Fritz István mindössze néhány mondatot szentel a középkornak, sommásan ítélkezve hazai viszonyainkról: „Hazánkban ... a napóra volt erre a célra használatos egyedüli eszköz egészen a 16. századig. Ekkor tűntek fel az első kerek toronyórák, különösen nyugati városainkban, mint pl. Szombathelyen.”¹² *A toronyórák története* című, a közelmúltban megjelent rövid tanulmányában Takács József Péter szerint ellenben „okkal feltételezhető, hogy a magyar királyság területén Nagy Lajos király idején készültek az első”.¹³

A bizonytalanság természetes következménye forrásadottságainknak. A művelődéstörténeti kutatások szempontjából használható tárgyi és írásos emlékek csak véletlenszerűen maradtak ránk. Elbeszélő forrásaink nem tesznek említést óráról, de még napi időről sem, így az egyetlen lehetőség az okleveles anyag ilyen célú vizsgálata. Ez a munka viszont nem kecsegtet több eredménnyel, mintha tót keresnénk a szalmakazalban. Az okleveles források művelődéstörténeti célú kutatásában ugyanis a hagyományos segédletek nem segítenek: ebből a szempontból sem a kibocsátó, sem az oklevél kelte, sem a benne előforduló helynevek nem nyújtanak támpontot. Alig kapunk segítséget a különböző okmánykiadásoktól is: egyrészt kevés kötetben van tárgymutató, másrészt a hazai órahasználat elterjedése szempontjából érdekes 15–16. századból már a korábbi századoknál kevesebb okmányt adtak ki.

A helyzet mégsem teljesen reménytelen. Az oklevelekben nagyritkán felbukkanó, esetleges említések mellett van némi esélye a tudatos anyaggyűjtésnek is: elsősorban a potenciális órahasználónak tekinthető városok számadáskönyveiben találhatunk viszonylag bőséggel adatokat. Az ilyen típusú vizsgálatok elvégzéséhez nagyon nagy segítséget nyújt még *A magyarországi középkori latinság szótárához* összegyűjtött, imponáló számú adat is, amelynek használatához szerencsére nem kell megvárni, míg valamennyi kötet megjelenik.¹⁴ Az így összegyűjtött anyagot soknak semmiképpen nem mondhatjuk, arra azonban talán elegendő, hogy ha mozaikszerűen is, de képet adjon az egész ország középkori órahasználatáról. Vizsgálódásunk kétirányú: célunk egyfelől a Magyarországon a középkorban használt órák, valamint az itt működött órák bemutatása, másfelől annak visz-

11 G. Dohrn van Rossum: i. m. 295.

12 Fritz István: *Magyar órák*. Bp. 1943. 51.

13 Takács József Péter: *A toronyórák története*. Theológiai Szemle, 1990/6. 352–356.

14 Ezúton köszönöm meg a szótár munkatársainak, hogy bepillantást engedtek gyűjtésükbe.

gálata, hogy mikor változott az időbeosztás a 12–12 kánoni óráról a ma is használatosra. További kérdést jelent, hogy a kétféle megközelítéssel kapott különböző évszámok mennyire erősítik vagy gyengítik egymást.

A hazai gépórák használata előtt is volt természetesen valamilyen időmérés, hiszen a különböző rendekhez tartozó kolostorokban (amelyeknek száma a 15. század végére már meghaladta a háromezretet), valamint a mintegy ötven székes- és társaskáptalanban minden nap zsolozsmáztak a megszabott rendben és időpontokban.¹⁵ Az imaórák (*horae canonicae*) megállapítása a korai középkorban valószínűleg követte az Európában másutt is használatos módszereket, de erről semmilyen magyarországi forrás nem beszél. Megfelel az európai gyakorlatnak, hogy a felbukkanó első hazai kerek órák, az első név szerint ismert órák már nem a kolostorokban, hanem a városokban jelentek meg. A jelenleg ismert legkorábbi adat egy, az 1386 és 1399 közötti évekből, Besztercebányáról származó számadás-töredékben található.¹⁶ A bejegyzés szerint János órásmester (*magister Johannes horologista*) özvegye a városi esküdtek színe előtt átadja „*omnes res, quas idem magister Johannes legavit patri suo, Nicolao de Crempnyz, quem misit Elblinus pater suus cum litera civitatis Opaviae...*” A rendkívül értékes adatra már Ipolyi Arnold is felfigyelt Besztercebánya „műveltség-történetéről” írt tanulmányában:¹⁷ „Nevezetesen előjön már ekkor egy órás is a 14. század második felében, János mester..., ki már a század vége körül, úgy látszik a feljegyzésből, meghalt volt. Nevének mester címe arra mutat, valamint mestersége is, hogy a város nyilvános órájának volt mestere s felügyelője... János mester valószínűleg egyenesen Boroszlóbból, Sziléziából, hol mint láttuk legrégebb ily óra említetik, hozhatta át művét, miután a feljegyzés atyját, Elbelint hasonlóan sziléziai, opauai származásúnak mondja. Besztercebánya tehát, melynek későbbi híres nyilvános városi óráiról és nevezetes magán óraiparáról majdnem századról századra értesülünk, ekkor ezen közorájával s óramesterével amaz első városok sorában állott.”¹⁸

Habár magára a besztercebányai városi órára csak a 15. század második feléből maradtak adatok a számadáskönyvben, nincs okunk kétségbe vonni az óra 14. századi eredetét. János mester a toronyórákkal sűrűn ellátott Sziléziából, abból az Opavából (Troppau) érkezett, ahol 1368-ban állított fel toronyórát egy boroszlói mester.¹⁹ Feltételezhető, hogy miközben Besztercebányán megépítette a város által megrendelt órát, megházasodott és letelepedett. Az sem véletlen, hogy épp egyik vezető középkori bányavárosunkban bukkant fel. A magyar réz lelőhelyként felvirágzott Besztercebánya talán legszebb példája a tervszerűen alapított várostípusnak. A jómódú német polgárság a gyűrűstéren, a város főterén középületek sorát emelte: a templomot, a városházát, a vásárcsarnokot. Itt volt a város kereskedelmi és társadalmi életének központja, a jogszolgáltatás és a városi adminisztráció székhelye. E főteret a városi vagyonosok, az alapítók lakóháza sze-

15 Itt most nem foglalkozom azokkal a botrányos esetekkel, amelyeket a rendi vizitátorok nemegyszer feltártak. Ld.: *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 209.

16 *Fejérfpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. 78.

17 *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltség-történeti vázlata. IV. Századok, 1874. 611.

18 Az Ipolyi által felsorolt első európai óra-állító városok közé.

19 *G. Dohm van Rossum*: i. m. 298.

gélyezték, amelyek egyben a város legnagyobb, legszebb házai voltak.²⁰ Természeteszerű, hogy a német területekkel élénk kereskedelmi kapcsolatban álló beszercebényai *Ringbürgerek*, amint tehették, a toronyóra-építésben is követték a külföldön látott példát.

További három városunkról igazolják a források, hogy ott a 15. század első évtizedeiben már működött toronyóra (Pozsony, Bártfa és Sopron). A kronológiai sorrenddel fölösleges bajlódni, hiszen egyik városban sem ismerjük az óra felszerelésének pontos időpontját. Ortway Tivadar ugyan megemlíti *Pozsony város története* című nagyszabású munkájában: „A 14. század elején rátalálunk városunkban az órára is. 1314-ben ugyanis Miklós órás említették.”²¹ Az általa említett „Niclas der Harrer” órás mivolta azonban erősen kérdéses. Ebből a korból nincs adat arra, hogy német nyelvterületen így hívták volna az órát, akit *zeigermeisternek*, *seigermakernak*, *uyr-zytlockenmachernek*, *urglockernak*, *urleymachernek* vagy *orlogernek* neveztek, de *harrernek* soha. Az általam ismert értelmező-, táj-, történeti- és szakszótárak sem ismerik a *Harrer* szó illetén jelentését.²² Mivel a közeli Bécsben is csak 1417-től büszkélkedett a Szent István templom toronyórával, ez a pozsonyi adat amúgyis igencsak korainak tűnne. A város fennmaradt számadáskönyveiben 1410-ben bukkan fel az első órásmesternek kifizetett tétel: a Zsigmond király és Ernő osztrák herceg Pozsonyban időzésekor készült konyhai számadás végén más egyéb, ugyanakkor felmerült költségek közt szerepel a Péter órásmesternek fizetett 1 libra.²³ Az 1412–13. évi polgármesteri elszámolásban található a következő említés, amely egy összegben tünteti fel az ácsoknak, bakteroknak, felügyelőknak, prokurátoroknak, városi írnokoknak, valamint az órásnak (*horoleymeister*) járó pénzt.²⁴ A szövegből nem derül ki, hogy a fent említett két (vagy ugyanazon?) órás gondjára bízott óra hol mutatta az időt. Egy 1442. évi számadáskönyv-tétel tanúsága szerint ellenben az biztos, hogy ekkor a városháza tornyán már működött géppóra. (Persze nem zárhatjuk ki, hogy ezt az órát ismerjük Péter órás 1410. évi működése óta, és a Szent Márton templom csak később kapott időmérő szerkezetet.) 1442-ben ugyanis a kiadások között szerepel egy ácslegénynek kifizetett bér: ő fedte a városháza tornyát, „und die fenster zu dem Horer im neuen thurn”.²⁵ Ortway szerint egyébként a városházán a géppórán kívül napóra is mutatta az időt.

Bártfán 1419-től kezdődően szerepelnek a városi számadáskönyvben az órásnak, illetve az óra karbantartására, javítására, alkatrészre kifizetett összegek. Az ebben az évben az órásnak fizetett fél forint, valamint az olajért adott 14 dénár

20 Zimányi Vera: Városfejlődés és polgárság. In: Magyarország története., 1526–1686. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 355. Fügedi Erik: Városok kialakulása Magyarországon. In: *Uő.*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 330.

21 Ortway Tivadar: Pozsony város története. II./4. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és vallásos élete 1300–1526. Pozsony, 1903. 226.

22 Jacob und Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1877. IV./11. 496. Otto Buurmann: Hochdeutsch-plattdeutsches Wörterbuch. Neumünster, 1967. 5. 195. Lorenz Diefenbach—Ernst Wülcker: Hoch- und niederdeutsches Wörterbuch der mittleren und neueren Zeit. Hildesheim, 1965. 650. Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. București–Berlin, 1972. 73. Familiennamenbuch. Hrsg.: Horst Naumann. Leipzig, 1987. Mathias Lexers: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig, 1943. 82.

23 Fejérpataky L.: i. m. 49.

24 I. m. 72.

25 Ortway T.: i. m. II./1. 352. 4. jegyzet

bizonyítéka a több éves órahasználatnak.²⁶ A valószínűleg a Szent Egyed templom tornyán elhelyezett gépóra rendszeresen csapolta a város kasszáját: 1420-ban az órára 6 forint, 1421-ben bizonyos munkák elvégzéséért 2 és fél, 1428-ban zsinorra másfél lengyel márka ment el.²⁷ 1432-ben Tamás órasmester az óra javításáért kapott 14 forintot, külön 1 forintot az óramutatóhoz szükséges drótra. A javítási költség a salláriumon felül illette meg Tamás mestert, annak címén ugyanis egy hónappal korábban vett fel 8 forint 33 dénárt.²⁸ Csak összehasonlításképpen: az órajavításra fordított 14 forinttal egyidőben Pál ügyvéd Budán „*ad patwariam*” a Cudar János elleni perben 32 forintot költhetett, legalábbis ennyit utalványoztak számára.²⁹

Egy új óra felállítása nagyon sok pénzbe került. 1428-ban jegyezték be a bártfai kiadások közé a következő tételt: „*Item horologium constat in emptione 350 kam. florenos absque ferramentis etc.*”³⁰ Nem tudni, milyen óráról volt itt szó; a számadáskönyv mindössze ennyit tartalmaz. Új órát kellett venniük, mert a régi javíthatatlanul elromlott? Vagy ez már a második városi óra volt? Mindenesetre érdemes összevetni ezt az adatot egy négy évvel későbbivel: 1432-ben az órasmester házáért 305 forintot adtak, azaz kevesebbet, mint amennyibe egy toronyóra került „*absque ferramentis*”!³¹

Azt hiszem, nyugodtan eltekinthetünk Bártfa város további — a nyilvános órára fordított — kiadásainak felsorolásától. A javítási költségek minden órával rendelkező városunkat hasonlóan terhelték. Besztercebányáról is hasonlókat jegyzett fel Ipolyi Arnold: „Hogy ezen óra ily kezdetleges, és a toronyban alkalmazott gépmű volt mutatóval s ütésre haranggal, kerékkel, kötélen függő súlyokkal, pondusokkal, nehezékekkel szerkesztve, tanúsítják még a következő 15. századi számkönyvek is. Sok baj és vesződség volt a nehézkes művel. Gyakran kellett rajta igazítani. Minduntalan új erős s legjobb minőségű kötelek, úgymond, kívántatnak rá. Többször előfordul a tétel, hogy az óramutatót, a harangot kellett igazítani, majd Tamás lakatos mesternek, majd Zébald mester harangöntőnek. Majd ismét köteleket és ólmot kellett venni a kerekek súlyaira.”³²

Nem különbözött az óra-fenntartás módja az előbbiektől Sopron városában sem. Az első, 1410. évi adat — mely szerint az óra eltörött rúdját kell kicserélni³³ — még lehetséges, hogy csak napórát említ, egy, az 1440. évből fennmaradt feljegyzés viszont már gépóráról tudósít.³⁴ Ekkor János lakatosmesternek fizetett 1 tallért a polgármester az óra javításáért. Ugyancsak ő javította 1 év múlva az újra meghibásodott órát, kicserélte a köteleket és be is olajozta a szerkezetet.³⁵ Forrásunk ez esetben szerencsére bőbeszédűbb, így megtudhatjuk, hogy a soproni óra a

26 Fejérpataky L.: i. m. 182–183.

27 1420: Fejérpataky L.: i. m. 188–189., 1421: uo. 189., 1428: uo. 270.

28 I. m. 302., sallárium: uo. 301. — „*sum sallarium de preterito anno de duabus tertius anni et octo septimanis*”

29 I. m. 302.

30 I. m. 280. (1428. év)

31 I. m. 303.

32 Ipolyi A.: i. m. 611–612.

33 Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története II. 1–6. Sopron, 1930–1943. II./2. 30.

34 I. m. II./3. 168.

35 I. m. II./3. 255.

várostoronyban volt. Rendszeres olajozása egyébként az éjjeliőr feladata volt,³⁶ aki Sopronban kiáltani szokta az órát és a tüzet. Az órakikiáltás rendszeresen és több helyen történt. Egy 1537. évi adat szerint pl. az Új utcában is kikiáltotta.³⁷ Bizonyosan más városban is szokásban volt az órakikiáltás, mint ahogy a későbbi századokban bevett gyakorlat volt valamennyi városban — erre azonban a sopronin kívül a 16. századból sem maradt fenn adat.

Négy városról tehát biztosan tudjuk, hogy a 15. század elején már legalább egy működő toronyóra büszke tulajdonosa volt. További háromról ellenben viszonylagos biztonsággal épp ennek az ellenkezőjét jelenthetjük ki. Mint a fentebbi példák-ból láthattuk, a már felszerelt óramű fenntartásához szükséges pénzek viszonylag rendszeresen felbukkanó tételei a városi költségvetésnek. Ott, ahol a városi számadásokban egyszer sem fordul elő e célra kifizetett összeg, valószínűleg nem is volt még óra. Fejérpataky László kötetében a már ismertetett négy város számadásai mellett még szerepel Selmechányáé, Nagyszombaté és Körmöcbányáé, de egyikükben sem található ilyen jellegű kiadás. Nem volt tehát gépórája Selmechányának 1408-ig, Körmöcbányának 1450-ig, Nagyszombatnak pedig 1455-ig.³⁸ Arról, hogy a selmeci városháza toronyórával volt ellátva, csak az 1512. évből van adatunk. Felszerelése minden bizonnyal korábbra tehető; valószínűleg még a 15. században megtörtént.³⁹ Sokkal zavaróbb az a tény, hogy Budáról a középkor folyamán egyetlen említés sem bukkant elő. Nehezen hihető, hogy épp ez a város nem rendelkezett nyilvános órával. Az 1555-ben Budán átutazó Hans Dernschwam feljegyezte: „Budán a Magdolna-templom mellett toronyóra és csengő-bongó harang; olyan a szava, mint a korábbi öregharangé.” Nehéz elképzelni, hogy a vagyonukat ekkor már jórészt kimenekítő budai polgárok épp az 1526–1541 közötti zavaros időkben állíttatták volna. Nem tudjuk, mikortól jelezte az időt, és azt sem, hogy volt-e esetleg másutt is óra Buda városában.⁴⁰

A többi városi óra-adat is viszonylag késői, legalábbis Európa fejlettebb területeihez képest. 1470. május 28-án a kolozsmonostori konvent Berthalam István, György szabó (*sartor*), Oragyartho Péter és Mátyás kovács (*faber*) kolozsvári polgárok jelenlétében egyezett meg Lőrinc mester ugyancsak kolozsvári kőfaragóval a szentségtartó és tartozékai elkészítéséről.⁴¹ Sem Óragyártó Péterről, sem feltételezhető művéről vagy műveiről nem bukkan föl több említés. Hogy Kolozsváron lehetett óra, arra ez az egyetlen közvetett adat a bizonyíték. Nagyszebenben 1494-ben a város 1 forintot fizetett Péter lakatosnak, a plébániatemplom kerekas óráján végzett javításért. Mivel a torony építése ebben az évben fejeződött be, valószínűleg e munkálatok során került az óra a toronyba.⁴² Kassán a Szent Erzsébet templom először napórát kapott: a déli, úgynevezett Szent János kápolna falába helyezett napórába az 1477. évszámot vésték.⁴³ A hagyomány szerint

36 I. m. II./5. 137.

37 I. m. II./2. 202. (1526. év), II./2. 252. (1537. év)

38 Ld. Fejérpataky L.: i. m. passim.

39 B. Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek. Századok, 1874. 5.

40 Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útina: pló. Bp. 1984. 497.

41 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond. Bp. 1990. I. 1962. sz. (DL 36392, 146.)

42 Mihai Sofronie: Turmuhren in Siebenbürgen. In: Forschungen zur Volks- und Landeskunde. 23. (1980) 72–78.

43 Mihalik József: A kassai Szt. Erzsébet templom. Bp. 1912. 40

Regiomontanus tervezte, valójában inkább tanítványának, Hans Dorn műszerkészítő dominikánus szerzetesnek a munkája lehetett.⁴⁴ Habár a városban az első órás 1461-ben kapott polgárjogot,⁴⁵ az első gépórát mai ismereteink szerint csak több mint három évtizeddel később állították fel. 1490-ben a város ostromakor a templom is súlyos sérüléseket szenvedett. Az 1497-ben befejeződő restaurálás során újjáépítették a templom északi tornyát, a tető oromzatát, valamint ekkor helyezték el a toronyórát. Díszes, aranyozott óra volt, harangjátékkal. Információink egy későbbi, 1556. évi forrásból származnak: 1556. április 13-án hatalmas tűzvész pusztította el az egész várost, és a lángok martaléka lett az óra is. A templom helyreállítása már ebben az évben megkezdődött: az óra kijavításáért Máté lakatosmesternek 8 forintot, Miklós festőnek 17 forint 55 dénárt, az aranyozást végző Miklós ötvösnek 1 forint 50 dénárt, az esztergályosmesternek 16 dénárt, Bereck puskmávesnek, aki az órához szükséges harangokat öntötte, 32 dénárt fizetett a városi tanács.⁴⁶

A kassainál is későbbi a brassói városi óra. 1514-ben már volt a Fekete-templomon egy, felállításának időpontját nem ismerjük.⁴⁷ A városháza tornyára csak 1528-ban, az épület átépítése, modernizálása során került a város második gép-órája.⁴⁸ Emellett egy 1537. évi feljegyzés szerint két napórája is volt Brassónak, ebből az egyik feltételezések szerint 1440 körüli lehet, és jelenleg is látható.⁴⁹ A városházi órát egy segesvári mester, György készítette. Valószínű, hogy szülővárosában is állított fel órát, és miután ennek híre ment, hívták csak meg máshová is, így — talán más városokkal együtt — Brassóba is.⁵⁰

Habár Magyarországon is a városi polgárság volt az első számú megrendelő, a 15. század végén már találunk toronyórát a legjelentősebb egyházi központokban, így Esztergomban, Váradon, Egerben. Ezekben a városokban a megrendelő nem az előljáróság, hanem az érsek vagy püspök, és az ő kasszáját terheli az óra fenntartása is. Az esztergomi érseki palotának 1487-ben már volt toronyórája.⁵¹ A felszerelés időpontja sajnos itt is ismeretlen, de nagyon könnyen elképzelhető, hogy már Vitéz János érseksége alatt megőrtént. Róla köztudott az asztrológia iránti érdeklődése, Galeotto is feljegyezte: „János püspök... sok tudományban az elsők közé tartozott, az asztrológiának pedig annyira híve volt, hogy a csillagászati nap-tárt mindig magával hordta, és semmit sem cselekedett, míg a csillagokat meg nem kérdezte.”⁵² E korban pedig a csillagászat és a mechanikus úton történő időmérés kéz a kézben járt. Napórát már váradi püspöksége idején küldött neki — a hozzá való utasítással — Peuerbach György, V. László udvari csillagásza.⁵³ 1489-ben Hippolit érsek számadáskönyve szerint az esztergomi vár 12 fős állandó iparos személyzetéből az egyik mester lakatos-órás volt,⁵⁴ rendes fizetéssel. Hasonló-

44 Magyar napóra-katalógus. Összeállította: Keszthelyi Sándor. Bp. 1983. 47.

45 Kemény Lajos: Kassai órágyártók 1461–1843. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1904. 68.

46 Mihalik J.: i. m. 70.

47 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I–II. Kronstadt, 1886–1889. I. 203.

48 I. m. II. 40., 70–77.

49 I. m. II. 490.

50 I. m. II. 40.

51 B. Nyáry A.: i. m. 5.

52 Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Bp. 1977. 92.

53 Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 63.

54 Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása. In: Fügedi E.: i. m. 177.

képpen állandó salláriummal rendelkezett Benedek órásmester Egerben, akiről Bakócz Tamás püspöksége idejéből, 1493-ból származik az első adat.⁵⁵ Az egri Szent János székesegyház óráját tartotta karban, ezért — mint esztergomi kollégája — tagja volt a püspöki családnak. A Bakóczot felváltó Estei Hippolit számadásai is tudósítanak az órásnak évről-évre kifizetett béréről, ami — úgy tűnik — rendszeresen négy forint volt: „*Dedi orologiste pro servitiis suis, qui servivit pro quattuor florenis in anno...*”⁵⁶

A váradi székesegyház órájáról a következőket jegyezte fel Bunyitay Vince: „A nagyobb harangok tornyában, tehát az északnyugatiban, mely inkább a vár közepén, s a főkapuhoz, valamint a tulajdonképpeni városhoz is legközelebb emelkedett, állt az óra, mely, minthogy a nagyobb harangok mellett említetik, kétségkívül ütő szerkezettel s a torony külső falán mutatótáblával is bírt, amilyen toronyórák már a 15. században hazánkban is léteztek. Mikor nyerte székesegyházunk ezen szerelvényét, mely annál költségesebb volt, minthogy kezelése vagy javítása végett, az óráskok ritkasága miatt, külön mestert kellett tartani vagy messze földről hozatni? Adatok hiányában meg nem határozható; de midőn 1487-ben már az esztergomi érseki palotán is találunk órát: alig lehetséges, hogy legalább ugyanakkor Szent László váradi egyházának is ne lett volna.”⁵⁷ Az utolsó tagmondat logikája igazi lokálpatriótára vall. Bunyitaynak azonban szerencséje volt, és vélhetőleg sikerült eltalálnia a váradi toronyóra felszerelésének hozzávetőleges időpontját. 1474 telén a török a befagyott Dunán könnyűszerrel átkelve egészen Váradig jutott, feldúlta, kirabolta a várost és a környék kolostorait. A vár és a székesegyház ugyan megmenekült, de a templom tetőzetét le kellett bontani, hogy az ellenség tűzcsóváitól megvédjék. A helyreállítás Filipecz János, az új püspök, Mátyás kancellárja és diplomatája nevéhez fűződik. A tornyok színes mázas cserepet kaptak, a megújított toronyba a püspök 1478-ban nagyméretű harangot öntetett. Erről a haragról 1609-ben jegyezték fel: „*haec servit horologio*”.⁵⁸ Minden bizonnyal már eleve erre a célra került a székesegyház tornyába. A dubnici krónika a 15. század végén Váradot minden gazdagsággal megrakott városnak nevezi, melyhez hasonló úgymond alig van az országban.⁵⁹ Talán nem rugaszkodunk el a valóságtól, ha igazat adunk Bunyitaynak — és azt is feltételezzük, hogy a váradi toronyóra Filipecz kancellár–püspök mecénási tevékenységéhez kapcsolható.

Többi püspöki székhelyünkről semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, csak reménykedni lehet, hogy még felbukkan valahol középkori óra-említés. Mindössze Gyulafehérvárról tudjuk, hogy a középkorban csak napórával rendelkezett, ezt a déli torony délkeleti pillérébe vésett napórát valamikor a 15–16. század for-

55 Bakócz-codex vagy Bakócz Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről. Az Ipolyi-féle másolat után közli: *Kandra Kabos*. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Szerk.: *Kandra Kabos*. II. Eger, 1887. 356., 405.

56 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi: *E. Kovács Péter*. Eger, 1992. 209. (valamint id. 37., 38., 101., 105., 198., 204., 205., 206., 353.) vö. 28. jegyzet!

57 *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség egyházai. In: A váradi püspökség története. III. Nagyvárad, 1884. 76.

58 *Balogh Jolán*: Varadinum — Várad vára. Bp. 1982. I. 30–31., II. 281.

59 „civitatem illam opulentissimam Waradiensem, Civibus diuicys omnibus plenam, cui inter ceteras Regni vrbes in rebus vix erat par” — idézi: *Balogh J.*: i. m. 13/1. I. 31.

dulóján készítették. A gyulafehérvári toronyóra felállítása Bethlen Gábor fejedelem nevéhez fűződik, Szalárdi János részletes tudósítást ad róla.⁶⁰

Bár nagyon ritka jelenség lehetett, de a 15. század végén, 16. század elején már biztosan kapott órát néhány mezőváros templomának tornya is. Az élményeiről útinaplót író Dernschwam 1555-ben Ráckeven és Tolnán látott toronyórát, ez utóbbit éppen „reparálták, úgyszólván miközben az óra meg sem állt”.⁶¹ Ráckeven elképzelhető, hogy Mohács után emelték, Tolnán ellenben nem valószínű. A zempléni Újhely mezőváros északi részén álló pálos kolostor tornyán mutatta az időt az a toronyóra, melynek kőből készült középkori számlapja máig fennmaradt. Az 1501-es készítési dátumot viselő 830x790 mm nagyságú négyyszögletes kőlapon római számokkal jelölték az órákat.^{61a}

Nem lenne teljes a kép, ha csak a toronyórákat vennénk sorra. A királyi udvarban, kolostorokban, sőt a 15. század második felétől már egyes magánosok tulajdonában is volt óra — igaz, az esetek jó részében ma már nem lehet megállapítani, kerek óráról szólnak-e a források, vagy esetleg napóráról. Balogh Jolán későbbi — 16. századi — források alapján öt olyan órát sorolt fel, amelyek bizonyíthatóan Mátyás király tulajdonát képezték: egy aranyozott homokórát, amely 1528-ban még szerepelt II. Lajos kincseinek leltárában, egy homokórát aranyezüst dísszel és egy tiszta ezüsből készült órát, melyeket 1508-ban II. Ulászló a pápai követnek ajándékozott, egy Mátyásnak Lorenzo Medici által ajándékba küldött órát, valamint egy aranyórát.⁶² Az utolsóként említett aranyórát apja halála után Korvin János más kincsekkel együtt a zágrábi káptalannak zálogosította el. 1512-ben II. Ulászló engedélyezte a házasságával a Hunyadi-vagyont öröklő Brandenburgi Györgynek az értékek kiváltását és birtoklását. „*Pignora illa sine res et clenodia puta horologium unum cum utraque base et columnulis ex puro auro factis conclusum*” — olvashatjuk a királyi oklevélben.⁶³ A tiszta aranyból készített, kettős alapzaton álló, oszlopokkal díszített szerkezet már lehetett gépóra. (Az ilyen — mozdítható — órátípus kiemelkedően korai emléke 1430 táján készült Burgundiai Jó Fülöp számára, megjelenése a korszak díszes ereklyetartóinak felépítését követi.⁶⁴) Az ezüstóráról Tommaso Dainerio — Ercole ferrarai herceghez írt — követi jelentésében adott részletes leírást. Ez egy különleges napóra volt, a doboz külső borítóján a holddal és a nappal, valamint egy éjszakai óra csillagokkal. A dobozban található állítható napórát azokon a helyeken lehetett használni, amelyek nevét a kazetta fedelének belső oldalán feltüntették — e célból minden város időméréséhez át lehetett állítani a szerkezetet. Az időt mind a 12 órás, mind a 24 órás időmérés szerint megadta ez a követ szerint is sok tekintetben újszerű műszer.⁶⁵ A hercegnek a leírás alapján annyira megtetszett az óra, hogy válaszlevelében arra kérte a követet, neki is szerezzen ugyanolyan horológiumot, ha ezüstit nem is tud kapni, legalább sárgarézből. Egyébként a Mátyás tulajdonában lévő homokórák is nagyon korszerűnek számítottak, hiszen csak a 15. században kezdtek elterjedni.

60 Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. Napóra: 117. Toronyóra: 189.

61 H. Dernschwam: i. m. 494–497.

61a Az időmérés története. Kiállítási katalógus. Bp. 1984. Kat. 46.

62 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. I. 447–449.

63 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 37 892

64 Szilágyi András: Régi órák. In: Régiségek könyve. Szerk.: Voít Pál. Bp. 1983. 245.

65 Balogh J.: A művészet i. m. 448.

Azt, hogy hol készítették a király óráit, nem minden esetben említik a források. Általában Itáliából kerültek a magyar udvarba, a homokórákat — Tommaso Dainerio leveléből tudjuk — Krakkóból küldték, a részletesen leírt ezüst horológiumot egy bécsi domonkos szerzetes készítette.⁶⁶ A kortárs Janus Pannonius csillagászati eszközeit Raguzából vagy Itáliából hozatta, mivel Magyarországon „*harum rerum artifices nullos habeamus*”.⁶⁷ Ezeket az órákat Mátyás király udvarában még használták, II. Ulászló már hasonlóképpen bánt velük, mint a Corvinákkal: ha szükségesnek látta, elajándékozta. II. Lajos kincseinek 1528. évi összeírásakor már csak egy volt a királyi kincstárban.⁶⁸ Az írott források arról nem nyújtanak tájékoztatást, volt-e a magyar királyi udvarban előzménye Mátyás óragyűjteményének. Nagy Lajos király nápolyi hadjáratai idején még Itáliában is alig volt néhány nyilvános óra, de ezek is kívül estek a magyar sereg felvonulási útvonalán. Jóval többet láthatott az egész kontinenset behálózó „csavargásai” során Zsigmond, de arról, hogy kedvet kapott volna arra, hogy akár Budán, akár Pozsonyban — ahol nagyszabású építkezéseket folytatott — maga is készíttessen egyet, hallgatnak a források. (Mint tudjuk, Pozsonynak Zsigmond uralkodása alatt már volt nyilvános órája.) Az előbbiekből felsorolt, mozgatható, elsősorban asztrológiai mérésekhez használt órák minden bizonnyal csak Mátyás udvarában bukkantak fel, de ezek a század végéig jóval szélesebb körben elterjedtek. Mind kolostorokban, mind magánosok tulajdonában előfordultak, mai szemmel nézve nemegyszer meglepő a birtokos személye.

A legkorábbi bizonyítottan elmozdítható óráról egy 1409-es hatalmaskodás jóvoltából értesülünk. A panaszt tevő óbudaí apácák elfoglalt kőházában többek között egy üvegből készült óra — „*unum orologium vitreum*” — is volt, amelyet Serkei János özvegye hagyott végrendeletében a kolostorra. Ez az óra azonban aligha lehetett homokóra — mint ahogy az oklevelet közlő Mályusz Elemér, majd a rá hivatkozó Karlovits Károly említi —, hiszen annak elterjedése inkább a század második felére esett. E rövid említés alapján szinte lehetetlen a kérdésben dönteni — a legvalószínűbb, hogy valamilyen vízórája volt az apácáknak.^{68a} Száz évvel később, 1508-ban a bátai és a zalavári apát 17 monostort látogatott végig a Dunántúlon és Észak-Magyarországon. A látott kép majd mindenütt siralmas volt, de talán a lelkéri monostort találták a legkétségbeejtőbb helyzetben. Az épület dűledezett, a szegénység miatt szerzetes már nem lakott a monostorban, csak az öreg apát, aki maga is el akart menni, csak a vizitátorok szavára maradt ott.⁶⁹ A fölvelt leltár is szegényes, kevés értéket tartalmaz. Különösen árulkodó a sorrend: a pár tételnél nem tartották szükségesnek, hogy az eltérő természetű javakat külön vegyék sorra — kupák, misekönyvek, disznók és jobbágyok teljesen öletszerűen követik egymást a felsorolásban. Az apátságban még az istentisztelet végzéséhez szükséges felszerelés is hiányos volt: már régen zálogba adták a monstrenciát és a pásztorbotot. Néhány réz kehely, pár miseruha, egy nyaklánc és két réz (!) gyűrű, mindössze öt könyv, valamint egy kisebb és egy nagyobb óra képviselte az értékeesebb javakat. Emellett az ágynemű, szőnyegek, réz- és ónedé-

66 I. m. 1966. 448–449.

67 I. m. 1966. 447. 4. sz. jegyzet

68 B.S.: II. Lajos király kincseinek összeírása. Történelmi Tár, 1890. 367.

68a Zsigmond kori oklevéltár II/2. 6687., Az időmérés története. i. m. 6.

69 A pannonnalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp. 1912. XII/b. 193–194.

nyek, valamint egy régi vasalt szekér tartoztak az ingóságokhoz.⁷⁰ A szegénység miatt a vizitátorok engedélyezték az apátnak, hogy két órája közül a nagyobbbat eladhassa, ennek árán marhákat vegyen és kiválthassa Esztergomban zálogban lévő pázsztorbotját.

A két lekéri horológium kapcsán több kérdés is óhatatlanul felvetődik. Mivel a két forrás egyéb információt nem közöl, nem állapítható meg biztonsággal, hogy milyen típusú órákról van szó. Több jel utal azonban arra, hogy gépórák lehettek. Nem valószínű, hogy a lekéri elszegényedett apátság tulajdonában olyan sokfunkciós napóra lett volna, amilyent Mátyás javai közt láthattunk. Egy egyszerű, közönséges napóra eladása (amelyet az adott helyen állítottak be) ellenben nem oldotta volna meg még átmenetileg sem az apát anyagi gondjait. Kézenfekvő a következtetés: ha az elszegényedett, de különleges vagyonnal soha korábban nem bíró lekéri monostorban két óra is volt, amely valószínűleg mechanikus szerkezettel rendelkezett, akkor a középkor végére a kolostorok nagy részében volt ilyen szerkezet. E nagyívú fejtegetésnek azonban jócskán ellentmond az a tény, hogy az ebben az évben meglátogatott többi monostor javai között sehol sem említenek órát. Nem tartalmaz órát a pannonhalmi apátság 1518-ban készült, 112 tételt tartalmazó leltára sem!⁷¹ Pannonhalmán lehetséges magyarázatul kínálkozik, hogy talán már volt toronyóra, vagy ha az nem, falra szerelt napóra, amely a mobil óra létét feleslegessé tette, de nem valószínű, hogy így lett volna a jelentéktelen, évtizedek óta hanyatló apátságoknál is. A kérdés továbbra is nyitott marad. Habár a különböző rendekhez tartozó valamennyi kolostorban szükség volt napi időmérésre, nem tudjuk, és valószínűleg nem is fogjuk megtudni, hogy milyen szerkezettel mérték az időt, és a kolostorok mekkora hányada rendelkezett a középkor végén gépórával. Egy 1476-ban a szakácsi kolostorban, valamint egy 1494-ben a széplaki apátságban kiállított közjegyzői oklevél — melyekre még visszatérünk — azonban talán arra utal, hogy szélesebb körben használták az órákat a napi idő mérésére, mint amennyiről ismeretekkel rendelkezünk.⁷² Lehetséges ugyanis, hogy mindkét esetben a kolostor órája alapján megállapított időt tüntették fel az oklevél dátumában.

A szélesebb körű órahasználatra utal az a már említett jelenség is, hogy a 15. század második felétől kezdve már találunk magánkézben lévő órákat is. A legkorábbi ilyen adat az 1470 körül, Várdai István bíboros által Várdai Miklós özvegyének küldött ingóságok jegyzékében található.⁷³ A lista különféle asztalneműket: csészéket, serlegeket, aranyozott kupákat, kanalakat és villákat, abroszokat, valamint számtalan értékes felsőruhaneműt, néhány kárpitot, egy kis órát, valamint egy aranyozott *Agnus Dei*t említ. Nem véletlen, hogy az első magyar óratulajdonosok éppen a híres humanista főpapok voltak. A saját — mobil — napórával rendelkező Vitéz János műveltsége mellett nem maradt el Várdaié sem. Mint váradi kanonok a bécsi, páduai, majd a ferrarai egyetemre járt, ez utóbbi városban Janus Pannonius-szal együtt. Itt szerzett 1450-ben kánonjogi doktorátust,

70 DL 21 890 — a leltárt (hibásan) kiadta: Csánki Dezső: Magyarországi benczések egy bibliográphiái becsű inventariuma 1508-ból. Magyar Könyvszemle, 1881. 296–297.

71 Erdélyi L.—Sörös P.: i. m. III. Bp. 1905. 706–711.

72 DL 17 765, 46 278.

73 A gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván és Véghely Dezső. Bp. 1915. XI. 65–66.

1456-ban alkancellár, a következő évben kalocsai érsek lett, 1464-től királyi kancellár volt 1471-ben bekövetkezett haláláig. 1464-ben Mátyás nem az esztergomi érsek Vitéznek, hanem neki kérte a bíborosi kalapot. A század legjelentősebb hazai magánlevelezését folytató, nagyműveltségű bíboros jóvoltából a Várdai család nemességünkben elsőként jut órához — és ezáltal az időmérés lehetőségéhez.⁷⁴ Valószínűleg humanista műveltségű főpapjaink közül többen rendelkeztek órával. Közéjük tartozhatott a külföldön csillagászati eszközöket készítő Janus Pannonius is. Esetükben egyébként tanúi lehetünk az időtudat komplex változásának: nem csak a napi időt mérték, hanem számon tartották az elmúlt éveket, és ami újszerű, számukra már fontos volt, hogy ismerjék-megismerjék saját életkorukat. A 16 éves Janus Pannonius epigrammát írt „*De sua aetate*”; a javakorabeli Várdai István 1469-ben levélben kérte rokonait, próbálják megtudni saját életkorát.⁷⁵

Várdai órája után a következő, jelenleg ismert adat egy 1485-ös soproni végrendeletben olvasható: Resch Jakab pap óráját a soproni Szent Mihály egyházra hagyta.⁷⁶ A következő három példa már a 16. század elejéről származik. Hédervári Katalin, Rozgonyi Istvánné 1519. május 12-én kelt végrendeletében említette: „*item habeo quandam horam de argento*”.⁷⁷ Katalin asszony ezüstórájával szemben az 1521. évi fejeérköi várleltárban „*hora vetus ferrea una nullius valore*” található.⁷⁸ Valószínűleg egy rozsdás napóra lehetett ez az értéktelen öreg vas-óra, fényűző tárgyaknak ugyanis nyoma sincs az inventárium szerint ez idő tájt Fejeérkőn. A többi ingóság is az órához hasonló állapotban találtatott: értéktelen ócska szekrény, foszlott öreg kárpit — asztalhoz is csak hét ember ülhetett egyszerre, ennyi volt ugyanis az óntányérok és csészek száma. A legnagyobb értéket még a fegyverek és a puskapor képviselték. Utolsó, 1524. évi forrásunk valóságos gyöngyszem, rövidsége ellenére páratlan betekintést nyújt a középkor végi magyar mezőváros-falu műveltségi állapotába. Szepsi mezőváros hatósága rémes latinsággal írt levélben tudatja Kassa előljáróival: Vince somodi plébános megkérte Gergely — akkor még somodi — iskolamestert, vesse papírra „*litteras testimoniales ex parte horologii*”, amely órát ezúton adott Antal lakatosnak. Az iskolamester azonban „*oppressus infirmitate nequit scribere, sed per campanatorem suum misit scribere, que scripta non conplacuerunt domino Vincentio plebano*”.⁷⁹ Esetünkben azonban nem a falusi írástudás, hanem a somodi plébános órája méltó a figyelemre. Minden jel arra mutat, hogy Vincének gépórája volt: a forrás alapján ez volt egyetlen olyan értéke, amelyről rendelkezni akart. Az írásból nem derül ki, milyen rokoni vagy baráti viszonyban volt Antallal, de döntését, hogy neki adja féltett óráját, talán mégis elsősorban az indokolta, hogy így a horológium értő kézbe kerül. Egy, a fejeérköihez hasonló értéktelen öreg vasóra elajándékozásának írásba foglalása nem lett volna ennyire fontos.

Mielőtt áttérnénk az órákról azok készítőire, működtetőire, a hazai vagy külföldi órásmesterekre, érdemes röviden összefoglalni azt, amit jelenleg a középkor-

74 Életéről: Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 170., 224–225. *Érdújehelyi Menyhért*: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1899.

75 Zichy-okmánytár... XI. 3.

76 Házsi J.: i. m. II/1. 218.

77 A Hédervári-család oklevéltára. Közlik: Br. Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Bp. 1909. I. 565.

78 DL 47 440.

79 Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906. 410–411.

ri Magyarország óráiról tudni lehet. Az első hazai gépórák a 14. század végén keletkeztek, erre azonban frott adat mindössze Besztercebányáról maradt fenn. Takács József Péter már említett állítása, miszerint a magyar királyság területén Nagy Lajos uralkodása alatt készültek az elsők, elvileg nem kizárt, azonban az általa felhozott érvek nem támasztják alá véleményét. Takács ugyanis abból indul ki, hogy a Zsigmond-kori adatok közt már találunk óra-javítást, karbantartást. Ez azonban még nem igazolja, hogy ezek az órák már esetleg több évtizede léteztek volna. Mint több város órája esetében láthattuk, ezeken a nehézkes szerkezeteken szinte minden évben akadt javítanivaló, Brassóban az 1528-ban felállított városházi toronyóra már 1530-ban javításra szorult.⁸⁰ Addig, amíg más adattal nem rendelkezünk, egy 1420–30-as évekbeli órajavítás önmagában még nem érv a gépóra több évtizedes, mitöbb fél évszázados létezése mellett. Azzal a nézetével, miszerint „hazánkban a 15. században kb. egy tucatnyi helyen lehetett toronyóra”⁸¹ egyet tudok érteni, sőt, miután az itt az előbbieken felsorolt nyilvános órával rendelkező városok száma is eléri a tizenkettőt, a század végéig a toronyórák száma biztosan több volt ennél. Ilyen jellegű adatok remélhetőleg kerülnek még elő, szerencsés esetben olyan városokból is, melyek középkori órahasználatáról eddig nem volt tudomásunk.

A toronyórák egyre gyarapodó köre mellett legalább annyira fontos jelenség, hogy a 15. század végén és a 16. század elején a királyi udvaron és a hozzá közelálló humanista körön kívül is megjelennek az első mobil órák. A bőségesnek nem mondható források ellenére szerencsések vagyunk, hogy az előbukkanó néhány adat viszont szinte a teljes hazai társadalmat lefedi, a bárói családból származó Hédervári Katalintól a vagyontalan somodi plébánosig. A Mohács előtti Magyarországon nem volt természetes az óra birtoklása, főleg pedig a használata, de ezek szerint nem számított ismeretlen jelenségnek sem.

Megállapításunkat igazolja az a tény is, hogy az e korban Magyarországon felbukkanó órák legtöbbször az ipar hazai képviselői. A Sziléziából érkezett János mester — akit egy besztercebányai adatból ismerünk — kivételével a többi órásnál nem említik a források, hogy külföldről érkezett volna. Véleményem szerint előfordult, hogy az óra-állítást elhatározó városi magisztrátus a város első órasmesterét még külföldről hívta (a 15. század második felében már inkább valamelyik órával bíró hazai városunkból), az elkészített óra karbantartása ellenben már egy helybeli mester feladata volt. Azokban a városokban, ahol az órahasználatnak már a 15. század elejétől kezdve folyamatos írásos nyoma van, tanúi lehetünk az órát karbantartó mesterek generációnkénti váltásának is: Pozsonyban 1410-ben Péter, 1434-ben Miklós, 1487-ben János órasmestert említ a számadáskönyv,⁸² Bártfán 1420-ban Mihály kap pénzt az órára, 1427–32-ben Tamás az órás.⁸³ Kassán 1461-ben kapott polgárjogot egy bizonyos Achtsenmicht Miklós *horolegiator*, és valószínűleg Kassán működött az az Antal nevű lakatos is, aki a somodi plébános óráját megkapta.⁸⁴ Sopronban, Brassóban a városban dolgozó

80 I. m. II. 181.

81 Takács J. P.: i. m. 353.

82 Fejérpataky L.: i. m. 49 (1410), Ortway T.: i. m. II/4. 226. (1434, 1487)

83 Fejérpataky L.: i. m. 188, 252, 301

84 Kemény L.: Kassai óragyártók i. m. 68. Antalra: Békefi R.: i. m. A levelet ugyanis Kassa városának címezte Szepsi mezőváros hatósága.

lakatosmester feladata a karbantartás, de az olajozáshoz különösebb szakértelem sem kell, azt 1504-ben Sopronban András, az órakikiáltó éjjeliőr végzi.⁸⁵ Brassóban egy későbbi, 1535. évi adat szerint György harangozó feladata volt, hogy mindkét — a városháza és a templom tornyán lévő — órát igazgassa.⁸⁶

Egyébként a karbantartási, kisebb javítási munkákat elvégző mester legtöbb esetben nem tudott új órát készíteni. Forrásaink alapján két órásról tudható mindössze, hogy ezt a magasabb szakmai szintet igénylő munkát is képes volt elvégezni: az 1470-ben említett kolozsvári Óragyártó Péter (nomen est omen), valamint a segesvári György mester, aki a brassói városháza óráját készítette.⁸⁷ Az ő működését hírül adó brassói városi számadások tartalmazzák az újonnan készülő városházi toronyóra felállításának valamennyi kiadását, ezért e páratlan forrást mindenképpen érdemes szemügyre vennünk. Az első bejegyzés e tárgyban 1527. május 31-én kelt, amikor az órához való vaslemezekre küldtek pénzt, pontosan két forintot Györgynek Segesvárra;⁸⁸ az utolsó, a felállítással kapcsolatos bejegyzés 1528. december 22-én került a számadáskönyvbe⁸⁹ — vagyis a brassói városház órájának elkészítése, felszerelése másfél évet vett igénybe.

A munkában az órásmesteren kívül ács, asztalos, lakatos, a számlapot és környékét kipingáló festő, rézmetsző és több napszámos vett részt. Több alkalommal kellett fuvarosokat fizetni a faanyag, gerendák vagy éppen homok szállításáért. Két napi napszámot igényeltek csak az óra felállítása körüli munkálatok. Az óraszerkezetet — amely súlyokkal működött — nagy fagerendákra helyezték el, az olajozást olivaolajjal végezték. Az óra ajtaját asztalos készítette, a számlapot festő és egy rézmetsző díszítette — a festéshez szükséges lenmagot, miniumot, olajat is a megrendelő vette meg. Az órához harang is tartozott, ennek a toronyba való felhúzásáért a munkát végző ács külön borraavalóban részesült.⁹⁰ Az óra felszerelésére a városháza épületének átépítése, bővítése keretében került sor, ez magyarázza a munkálatok elhúzódsát. A munkamenetet figyelve azonban óhatatlanul feltűnik: szinte semmit sem vásároltak meg előre, minden alapanyagot, építőanyagot közvetlenül a felhasználás előtt szereztek be — ez is oka lehetett a komótos munkavégzésnek. A munkálatok alatt a város salláriumot fizetett a Segesvárról érkezett órásmesternek, amely a megélhetési költségeiket fedezte. Ő egyébként nemcsak a szerkezet elkészítését, felszerelését vállalta, hanem irányította az óra elhelyezésével, beüzemelésével kapcsolatos egyéb munkálatokat is. A felszerelt tornyóra karbantartását, kisebb javítási munkák elvégzését már a városban lakó lakatosmester is el tudta végezni, így 1528 decemberében György mester visszatérhetett Segesvárra, vagy a brassói jó minősítéssel más város felé vehette útját.

Habár itt elsősorban a gépóráról esett szó, nem feledkezhetünk meg a napórák készítőiről sem, hiszen ez a munka is speciális ismereteket igényelt. Sajnos csak Kassán van tudomásunk a napóra készítőjének kilétéről: valószínűleg Hans Dorn műszerkészítő domonkos szerzetes tervezte a Szent Erzsébet templom na-

85 Sopron: *Házi J.*: i. m. II/3. 168. — János lakatos: i. m. II/5. 137. — András éjjeliőrnek olajért, Brassó: *Quellen ... Kronstadt* II. 181.

86 *Quellen ... Kronstadt* i. m. II. 384.

87 I. m. II. 40.

88 I. m. II. 40.

89 I. m. II. 82.

90 I. m. II. 70–77.

póráját.⁹¹ Többi középkori napóránk készítőjéről semmit sem tudunk — mint ahogy a napóráról is keveset.

A gépórákat készítő vagy csak karbantartó magyarországi óráskok egyébként kis számuk miatt nem tudtak önálló céhet alkotni. Míg pl. Franciaországban 1483-ban kapták az első céhszabályzatukat XI. Lajostól,⁹² addig Magyarországon még a 17. században sem volt önálló órascéh: 1557-ben Kassán a lakatosok, sarkantyúsok, óragyártók és puskaművesek alkottak közös céhet,⁹³ Sárospatakon 1608-ban kelt az egyesített lakatos-, bádogos-, órás-, puskaműves-, asztalos- és fejművescéh levele.⁹⁴ A céhszabályzatok az órásipar nagyon lassú fejlődését mutatják. Patakon „*óragyártó pedig tartozik csinálni az ő mesterségének megmutatására egy egész és fertályos órát, az ki az holdat is igazgatja*” — olvashatjuk a céhlevélben. Eszerint még 1608-ban sem jelezték ezek az órák a percet, a fertály (negyed) volt a legkisebb időegység, aminek mérését fontosnak tartották. Még a 17. században sem voltak könnyebb helyzetben a toronyóra állítását elhatározó városok, mint ahol már két évszázaddal korábban vállalkoztak erre a presztízs-növelő beruházásra. Érdekes összevetni a brassói forrásokkal Kolozsvár városának az 1658. évben kelt panaszos levelét. A város a kassai Óragyártó Jánosnál órát rendelt: „Igéretünk volt neki az óra megcsinálásától ötszáz forintot és úti költségre nyolcz-nyolcz tallért, kötelezvén ő arra magát, hogy ott fenn elkészíti és aláhozván, két avagy három hétre felrakja és jól helyben állatja, adtunk még eleiben itt neki másfél száz forintot, csak in rudere hozta ide az órát és nem hogy igérete szerint két avagy három hétre felrakta volna, sőt három holnapoknál is tovább csinálta itt költségünkre és félben hagyván a munkát, egy legényt hagyott itt annak véghezvitelére, az is nem tudta megcsinálni.”⁹⁵

Vizsgálatunk az eddigiekkel azonos jelentőségű, de annál sajnos jóval kevesebb forrást mozgósító részéhez érkeztünk. A napi idő mérésében ugyanis épp a mechanikus óra megjelenésének hatására jelentős változás következett be: az időt már nem az évszakonként változó hosszúságú kánoni órák szerint mérték, hanem az azóta is használt napi 24, azonos hosszúságú órával. Ezt az időszemléletben bekövetkezett gyökeres változást az írott forrásokban kell megragadnunk, máskülönben féloldalas marad az eddigiekben itt felvázolt kép. Mátyás király már említett csoda-napórája az átmenet terméke: az időt mind a 12 órás, mind a 24 órás időmérés szerint mutatta. A külsországi mester készítette remekmű azonban magában még semmit sem jelez a hazai viszonyokról.

Sem az okleveles, sem az elbeszélő forrásokban nem találunk pontos időmegjelölést. Legtöbbször a leírt esemény napi dátumát sem tartalmazza a szöveg, nemhogy az óra megjelölését. „Ugyanebben az időben...”, „egy másik alkalommal...”, „ezekben a napokban” — olvashatjuk a krónikákban. Nem járunk jobban az oklevelekkel sem. Történész szemmel rendkívül érdekes oklevélnarrációkból válogatott össze egy kötetre valót Kristó Gyula.⁹⁶ A felsorolt hóstettek elköveté-

91 Magyar napóra-katalógus i. m. 47.

92 P. Lacroix: i. m. 186.

93 Kemény L.: i. m. 68.

94 A sárospataki lakatosok, bádogosok, óráskok, puskaművesek, asztalosok és fejművesek céhlevele 1608-ból. Közli: Zoványi Jenő. Történelmi Társulat, 1893. 374–375.

95 Kemény Lajos: Műtörténeti adatok Kassa múltjából. Archeologiai Értesítő, 1906. 58.

sének dátumát egy alkalommal sem tartották fontosnak feltüntetni. A nagybíróságokon, hiteleshelyeken kelt oklevelek már tartalmazzák az eljárás napját, a napszak vagy az óra megjelölésének igénye azonban fel sem merült. Csak a hazai okleveles gyakorlatban gyökértelen, társtalan közjegyzői oklevelekben fordul elő minden esetben a kiállítás órájának feltüntetése is.⁹⁷

A közjegyzők magyarországi tevékenysége — a fejlett nyugat-európai országok gyakorlatával szemben — mindössze az egyházi bírósági hatáskörbe tartozó ügyekre korlátozódott.⁹⁸ Emiatt az általuk kiállított oklevelek elenyésző töredékét teszik ki a hazai okleveles anyagnak, esetünkben azonban ez a pár száz oklevél elegendő ahhoz, hogy képet alkothassunk az időszemlélet magyarországi megváltozásáról. A közjegyzői oklevelekben az invokációt rögtön a keltezés követi: a kibocsátás éve, az indikció, a mindenkori pápa uralkodási éve, hónap, nap és a kibocsátás órára megjelölt pontos időpontja, pl. „*In nomine Domini amen. Sub anno nativitatis eiusdem 1428, indictione tertia, die vero decima Decembris, hora terciarum vel quasi...*”⁹⁹ Az órát a legtöbb esetben — akárcsak választott példánkban is — a kánoni órák szerint adták meg a közjegyzők. A keltezésben használt prima (hora) reggel 6 óra, a tertia 9, a sexta déli 12, a nona délután 3, a vespere pedig este 6 óra körüli időpontot jelölt, az eltérés attól függött, hogy éppen nyár vagy tél volt.¹⁰⁰ Emellett jelent meg a 15. század második felétől az új, az időt már nem az imaórákkal jelölő időmérés. Első két példánk az 1456. évből származik, amikor a pécsi egyházmegyei Etei Ferenc közjegyző január 16-án Létán (veszprémi egyházmegye) a plébános házában „*hora octava diei vel quasi*”,¹⁰¹ március 11-én Marcali mezővárosban szintén a plébános házában „*hora duodecima vel quasi*”¹⁰² keltezte oklevelét. Zavarba ejtőek ezek az adatok: a kánoni órák szerint a nap 12. órája a vecsernye idejének felel meg, de akkor miért nem így írta a közjegyző? Ugyancsak a kánoni órák szerint a köztes időt nem szokták jelölni, hiszen épp ennek áthidalására szolgál a „*vel quasi*”, vagy „*circa*” kitétel. Etei Ferenc nem áll egyedül keltezésével, 1476-ban Tikosi Lőrinc veszprémi egyházmegyei közjegyző a szakácsi kolostorban „*hora undecima diei vel quasi*”¹⁰³ fogott az oklevélíráshoz, az erdélyi egyházmegyei Ruppis-i János pedig 1479-ben „*hora decima vel citra*”¹⁰⁴ kezdte munkáját. Bizton feltehetjük, hogy ezek az időpontok már nem a 12 kánoni, hanem a 24 azonos hosszúságú (60 percből álló) óra szerint kerültek az oklevelek dátumába. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy míg az imaórákat általában genitivuszos szerkezettel szokták jelölni a közjegyzők (hora vesperorum, hora terciarum, hora sextarum), ezekben az itt említett oklevelekben a genitivus quan-

96 Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Szeged, 1992.

97 Csukovits Enikő: A középkori írástudók „munkaideje”. Levéltári Közlemények, 1992. 12.

98 Az 1458. évi IX.tc. az egyházi bírók hatáskörét így sorolja fel: hitbér, jegyajándék, leánynegyed, tized, egyházi személyek és nők megverése és megsebzése, végrendelet, házasság, hitszegés. Lásd Bónis György: Az egyházi és világi jog határai a középkorban. In: Eszmétörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Bp. 1984. 235–241.

99 Jakó Zsigmond—Radu Manolescu: A latin írás története. Bp. 1987. 18. sz. melléklet

100 Mátyusz E.: i. m. 60.

101 DL 15 022

102 DL 15 038

103 DL 17 765

104 DL 13 819

titatist ablativus temporis váltja fel: hora decima, hora undecima stb. Az persze kérdéses, hogy ezeknél a dátumoknál a nap mondjuk tizedik órája mit is takar, vagyis pontosabban, hogy mikor kezdődött számukra a nap: éjfélkor vagy napkeltekor. Amennyiben már az új számítás szerint éjfélkor fordult egyik nap a másikba, ezek az órák azonosak a napjainkban is mért időpontokkal, ha ellenben még a hajnali prima számított az első órának, akkor egy hagyományos időmérés keveredett az újjal ezekben az oklevelekben. Magam inkább az első lehetőségre gondolok, és épp a későbbi közjegyzői oklevelek alapján. 1494-ben kelt az általam ismert legkorábbi olyan közjegyzői oklevél, amely minden kétséget kizáróan már az új időmérés szerint datálódott. Eperjesi Péter közjegyző a széplaki apátságban 1494. szeptember 25-én „in ambitu ... Michaelis abbatis” írta oklevelét, mégpedig „hora secunda post meridiem vel quasi.”¹⁰⁵

Amennyiben abból a feltételezésből indulunk ki, hogy már az 1456. évi oklevelekben is a 24 óra szerinti időmérést alkalmazták, valószínűsíthetjük: a napi időt feltüntető közjegyzők is érezhették, időmegjelölésük nem kellőképpen pontos. Ennek a bizonytalanságnak a megszüntetésére tökéletesen alkalmas a délelőtt-délután megjelölés beiktatása. Az ílymódon pontosított dátumú oklevelek egyébként az előbb említettekhez hasonlóan ablativusos szerkezettel jelölik a napi időt, míg a velük párhuzamosan továbbélő kánoni órákkal datált oklevelek továbbra is a genitivust részesítik előnyben. Az 1494-es oklevelet követő új napi időmegjelöléssel keltező közjegyzők már az ott elsőként alkalmazott módon datálták okleveleiket. 1504-ben a külföldről ideszármazott Tamás a zágráb-gréchegyi városházán „hora quasi septima ante meridiem”,¹⁰⁶ 1508-ban Foris Benedek a szécsi plébános házában „hora fere septima ante meridiem”,¹⁰⁷ ugyanő tíz évvel később, 1518-ban a hasonlóképpen egri egyházmegyei Vinnán, ugyancsak a plébános lakóházában „hora fere secunda post meridiem”¹⁰⁸ kezdett munkába.

A 16. században már a közjegyzők egyre szélesebb köre jelölte így a napi időt. Az 1524. évből már négy közjegyzőtől maradt fenn ilyen keltezéssel ellátott oklevél: a váradi egyházmegyei Érsemjéni Simontól,¹⁰⁹ a veszprémi egyházmegyei Végedi Ferencről,¹¹⁰ a szintén veszprémi egyházmegyei Ötvösi Barnabástól¹¹¹ és az esztergomi egyházmegyei Nagysarlói Balázstól.¹¹² Valamennyi oklevél vidéki plébánián íródott.

Adataink alapján több megállapítást is tehetünk, de ezek közül minden bizonnyal a legfontosabb: aki a napi időt így jelöli, annak gondolkodásmódját már meghatározza az órával való viszonya. Hiszen ha azt írjuk, délután két óra vagy délelőtt tíz — az egyben azt is jelenti: tisztában vagyunk azzal, van este tíz és éjjel két óra is. A gépóra használata előtt ez még nem volt evidens. Hozzá kell tennem: ezek a közjegyzők okleveleik dátumát nem minden esetben órára pillantva

105 DL 46 278

106 DL 34 572

107 DL 86 058

108 DL 86 089

109 DL 23 906

110 DL 24 042

111 DL 23 989

112 DL 47 557

állapították meg. Az itt felsorolt oklevelek jórésze vidéki plébániákon kelt, s habár ismerünk olyan példákat — a sopronit és a somodit —, hogy a plébánosnak ekkor már volt saját órája, és valószínűleg volt olyan közbíró is, aki mobil gép-órával rendelkezett, az esetek többségében az időpontok hozzávetőlegesek lehetnek. Véleményem szerint azonban lényegtelen, hogy óráról leolvasva vagy becslés alapján kelteztek. Ha karóra nélkül indulunk el otthonról, hozzávetőleges biztonsággal meg tudjuk állapítani a pontos időt: percekkel tévedhetünk, de órát alig. A legfontosabb a fejekben bekövetkezett változás volt, aminek következtében ezek a közbírók már — akár volt lehetőségük a pontos időt óráról megállapítani, akár nem — a modern kor időképe szerint gondolkodtak. Az a tény, hogy ezek az adatok más és más közbíróktól, az ország különböző pontjairól maradtak fenn, az új időkép viszonylagos elterjedtségét igazolja. Foris Benedek példája pedig azt mutatja, hogy ha valaki ismeri az új időmérést, már nem alkalmazza a régit.

A változás természetesen nem egyik napról a másikra történt: a kétféle idő-megjelölés több évtizeden át létezett egymás mellett, és a modern időmérés egészen a középkor végéig nem tudott egyeduralomra szert tenni. Még a 16. században is találunk kánoni órák szerint datált oklevelet, olyat is, amelyet nem a „világ végén” írtak: 1524 novemberében pl. Budán, „*in domo pretorii civitatis*” állította ki oklevelét Petőc János veszprémi egyházmegyei közbíró, „*hora terciarum vel quasi*”.¹¹³ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a közbírók — akiknek írásos tevékenységéhez császári vagy pápai felhatalmazás kellett — az átlag hazai írástudónál szélesebb műveltséggel rendelkeztek. Az ő időképüket, annak megváltozását semmiképpen nem lehet mechanikusan kivetíteni a hazai társadalom egészére. Ellenpéldaként álljon itt Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán esete. 1514-ben a királyi személyes jelenlét bírósága az alispán ellen felhozott több vádban elrendelte a bizonyítási eljárást. A kivizsgálendő kérdések közül természetesen az volt a legfontosabb, nemes- vagy ignobilis-e Nagy Albert, esetünkben azonban a második kérdés az érdekesebb: igaz-e, hogy az alispán és a jegyző a megyei széken kelt ítéletleveleket tilos órában és nem a megszokott időben pecsételte meg? A tanuvallomások során beigazolódott, hogy az okleveleket nappal, a szokásos időben, az esti harangszó táján pecsételték meg. Ugyan egy alkalommal megtörtént, hogy gyertyafény mellett pecsételtek, de ez nem este, hanem nappal történt, amikor köd támadt, ami sötétséget okozott — a notárius pedig, részeg lévén, nem látott olvasni.¹¹⁴ Szó esett itt gyertyavilágról és esti harangszóról, sötétedésről vagy ködről — az biztos, 1514-ben Ugocsa megye hatóságánál nem ismerték és nem használták az órát, de az is bizonyos, hogy ebbéli elmaradottságukkal nem álltak egyedül a középkor végi Magyarországon.

Példák és ellenpéldák sorakoznak itt egymással szemben, adatok korszerű időképről és a hagyományos változatlan továbbéléséről, viszonylag korán épített toronyórákról és olyan városokról, ahol a középkor végéig nem állítottak órát. Az igazság épp ez a kettősség lehetett. Egy évszázadokig elhúzódó, hosszú folyamat-

113 DL 24 005

114 Gábor Gyula: Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán nemessége. Turul, 1918–21. 11–20.

tal állunk szemben, amelynek keretében az első hazai órák már a 14. század végén megjelentek, de meglétük még a 16. század végén sem számított mindenütt természetesnek.¹¹⁵ Azt azonban nyugodtan leszögezhetjük: a középkori Magyarországon előbb és szélesebb körben használták az órákat, mint azt eddigi ismereteink alapján vélhettük.

---

115 A hódoltság korában kedvelt portai ajándéknak számított az óra, a naplóíró Dernschwam saját órája is e szokás áldozatául esett (*H. Dernschwam*: i. m. 176.); 1542-ben pedig a brassói tanács Péter moldvai vajdának küldött ajándékba egy órát, amely 73 forintba került — ez talán a legkorábbi adat az óráról, mint diplomáciai ajándékról. (*Gyárfás Tihamér*: A bassai ötvösség története. Brassó, 1912. 200.) A későbbi évszázadok magyarországi órahasználatára lásd: *Tóth István György*: Harangkongás és óraketyegés — a parasztok és kismemesek időfogalma a 17–18. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk. *Zimányi Vera*. Bp. 1993. és *uő.*: *Der Zeitbegriff der Bauern und Kleinadeligen in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert*. Südostforschungen. 1991. 145–162. Kéziratot elkészülte után jelent meg *Dohm van Rossum* újabb munkája: *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen*. München–Wien, 1992. A középkori Magyarország órával rendelkező városai közül egyedül Pozsonyt említi.

PÁRHUZAMOK ÉS ELTÉRÉSEK AZ OSZMÁN ÉS AZ EURÓPAI TŰZÉRSÉG FEJLŐDÉSÉBEN A 15–17. SZÁZADBAN

Az európai történészek általában hajlanak arra, hogy túlhangsúlyozzák az oszmánok ellenszenvét minden idegen kultúrából származó újítással szemben. Gyakran ezzel magyarázzák azt, hogy a birodalom nem tudott megfelelő mértékben alkalmazkodni az európai haditechnika új vívmányaihoz, és ezért a 17. századtól kezdve egyre inkább lemaradt Európa mögött. A nyugati civilizáció vívmányaival szembeni ellenérzés időről időre kétségteljesen lábra kapott az Oszmán Birodalomban, kivált az ortodox vallástudósok (*'ulemā*) köreiből, akik — arra hivatkozva, hogy e vívmányok Mohamed próféta idejében ismeretlenek voltak, ezért azok az iszlámmal összeegyeztethetetlen újítások (arabul: *bid'at*, oszmán-törökül: *bid'at*) — gyakorta hátráltatták vagy akadályozták ezen vívmányok elterjedését a birodalomban.¹ Azonban sem vallási, sem pedig történelmi adatokkal nem igazolható a vallási okokra visszavezetett teljes elzárkózás minden elől, ami európai.

A különböző vallásjogi iskolák nem egységesen vélekedtek a *bid'at* fogalmáról. Amíg például a konzervatív *mālikita* irányzat elzárkózott mindentől, ami a próféta idejében ismeretlen volt, addig az oszmánok által is követett, jóval nyitottabb *hanafita* jogi iskola képviselői különbséget tettek a hasznos, illetve az ártalmas újítás (arab: *al-bid'at al-hasana* illetve *al-bid'at al-saiyya*; oszmán-török: *bid'at-i hasane* illetve *bid'at-i seyyie*) között.²

Az oszmánok céljaik elérése érdekében mindenkor meglették a megfelelő eszközöket, s ha szükséges volt, kialakították az ezen eszközök használatát

1 Erre vonatkozóan több példa található a könyvnyomtatással, az isztambuli csillagvizsgálóval vagy az európai órák elterjedésével kapcsolatban. Ezekre id.: Gyula Káldy-Nagy: *Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Islamic World*. In: *The Muslim East (Studies in Honour of Julius Germanus)*. Ed. by Gyula Káldy-Nagy. Bp. 1974. 201–211.; *Aydın Sayılı: The Observatory in Islam and its place in the general history of the Observatory*. Ankara, 1960. 289–305., *A. Süheyl Ünver: İstanbul Rasathanesi*, Ankara, 1969., különösen 51–54. és *O. Kurz: European Clocks and Watches in the Near East*. London-Leiden, 1975. 20–62.

2 Vö. *Goldziher Ignác: A spanyolországi arabok helyre az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval*. (Ölvestatott a Magyar Tudományos Akadémia 1876. nov. 13-án tartott ülésén.) In: *U.: Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok I.* Bp. 1981. 120–130.

legitimáló ideológiát is. Az oszmán államberendezkedés és a szultán abszolút hatalma lehetővé tette, hogy a muszlim jog túlon túl általános megfogalmazásait a világi törvények (*kānun*) és a sejhülizlám döntvényei (*fetvā*) segítségével a mindenkori igényekhez igazítsák. Mivel az igazhívók legfontosabb feladata az iszlám hatalmának kiterjesztése volt, e cél érdekében minden eszközt, akár az ellenség fegyvereit is igénybe lehetett venni. Ilyen esetekben ezek használatát nem tekintették tiltott újításnak, hanem az ún. viszonyosság elvének (*mukābele bi'l-misl*) érvényesülését látták benne.³ Ezt a felfogást a kortárs európai megfigyelők is érzékelték. Már Ogier Ghiselin de Busbecq is felfigyelt arra, hogy az oszmánok mennyire készségesen átvették a számukra hasznos és veszélytelen európai újításokat, például az ágyúkat, de ugyanakkor mennyire vonakodtak a nyomdától és az órától, mert az előbbi a szent könyveket, az utóbbi pedig a műezzineket veszélyeztette volna.⁴

Az ágyúk elterjedése az Oszmán Birodalomban

Nyugat-Európában a 14. század első évtizedeiben már több országban is készítettek és használtak ágyúkat. Igaz, ezek a kezdetleges, gyakran alig több mint 10-13 kg súlyú löfegyverek, jelentéktelen pusztító hatásuk miatt még igen csekély szerepet játszottak a korabeli hadviselésben. A század harmadik negyedében azután a kovácsoltvas rudakból összeállított és abroncsokkal megerősített lövegek megjelenésével a tűzérség történetében jelentős előrelépés történt. Az új technológiának köszönhetően az 1380-as évektől kezdve sorra készültek az egyre nagyobb, kiemelhető porkamrával ellátott, hátultöltős lövegek. Ezek voltak az első ágyúk, amelyek már érezhető hatással voltak a korabeli hadművészetre. A kovácsoltvas ágyúkkal közel egyidőben jelentek meg a bronzból öntött lövegek is. Bár a technológia alapelemeit a harangöntésnek köszönhetően Európában már a 8. század óta ismerték, ezeknek az ágyúöntésre való alkalmazása nem ment minden nehézség nélkül. A 15. században a bronzból öntött ágyúk — vitathatatlan előnyeiknek köszönhetően — már keresettebbek voltak, mint a kovácsoltvasból készült társaik: kevésbé rozsdásodtak, s előltöltősek lévén sikerült kiküszöbölni a hátultöltős lövegek hátrányait, következképpen erősebbek és biztonságosabbak voltak. A bronz viszonylagos drágasága miatt azonban kovácsoltvas ágyúkat továbbra is készítettek mindaddig, amíg a munkaerő olcsósága ezt kifizetődővé tette.⁵

3 *Uriel Heyd*: The Ottoman ʿUlemā and Westernization in the Time of Selim III and Mahmūd II. In: *Studies in Islamic History and Civilization*. Ed. by *Uriel Heyd*. Jerusalem, 1961. 74. (Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew University IX.)

4 *Charles Thornton Forster-F. H. Blackburne Daniell*: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq Seigneur of Bousbecque Knight, Imperial Ambassador I. London, 1881. 255.

5 *Carlo M. Cipolla*: Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700. London, 1965. 21. skk.; *John Francis Guilmartin*: Gunpowder and Galleys. Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century. Cambridge, 1974. 157., *Charles Singer et al.* (ed.): History of Technology II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages c. 700 B.C. to c. A.D. 1500. Oxford, 1957. 64.

Az új fegyver csak lassan és fokozatosan tudta kiszorítani az ostromgépeket. Várostromoknál ez utóbbiakat még a 15. század második felében is több helyütt előnyben részesítették a jóval drágább s kevésbé hatásos ágyúkkal szemben. Jellemzően tükrözi a korhangulatot Hunyadi Mátyás 1481. március 10-én Veronai Gábor egri püspöknek írott levele: „Az ostromgépek alkalmasabbak a várostromhoz, mint bármiféle bombarda, főleg ha az erősség kőből épült, mert a várba vetett kődarabok több embert ütnek agyon, mintha ágyúkból lőnék ki azokat, amellet kisebb a költségük a lőpor miatt, amelynek előállítása sokba kerül. Az ostromgépekhez viszont köveken kívül semmi egyéb nem szükségeltetik, s egy példányuk több követ tud kilőni, mint három bombarda.”⁶ Az ágyúk birtoklásának így sokáig főként az ellenségre gyakorolt pszichikai hatás miatt volt jelentősége. A megbokrosodott lovak és a menekülő katonák megbontották a harcrendet, így az ágyúk közvetve befolyásolhatták az ütközetek kimenetelét.⁷

A kutatók nem egységesek abban a kérdésben, hogy az oszmánok mióta ismertek és használtak tűzfegyvereket. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı* az oszmán hadsereg udvari egységeiről írott, s először 1944-ben megjelent klasszikus monográfiájában Nesri krónikájának egyik adatára utalva úgy vélte, hogy az oszmánok az 1389. évi rigómezei csatában már használtak ágyút.⁸ *İsmail Hami Danişmend* három esztendővel később megjelent történeti kronológiájában — Sikári krónikájára hivatkozva — azt írta, hogy az oszmánok a karamánok ellen vívott 1386. évi csatában puskákat és egy — 1364-ben Burszában öntött — ágyút is bevetettek.⁹

Az 1950-es években, amikor a világ élesen kettévált a nyugati civilizáció és a szocialista országok táborára, s amikor a nyugati haditechnikának és know-hownak a továbbadását a középkor óta nem látott súlyos büntetéssel sújtották, több nyugati történészt is foglalkoztatott a kérdés, hogy a koraujkori nyugati haditechnika vívmányai mikor és milyen úton terjedtek el az akkori legfőbb ellenség, a muszlimok között.¹⁰ *David Ayalon*, aki a tűzfegyvereknek a Mameluk Birodalmon belüli elterjedését tanulmányozta, kimutatta, hogy a mamelukok az 1360-as évektől már ismerték az ágyút.¹¹

6 Idézi: E. Kovács Péter: Matthias Corvinus. Bp. 1990. 93.

7 A későbbi példák közül ld. az oszmán ágyúk hatását a mameluk lovasságra a Dábk mezeyén, 1516. augusztus 23-án vívott csatában. *George William Frederick Stripling*: The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574. Urbana, 1942. 47-48.

8 *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı Devleti Teşkilâ tından Kapukulu Ocakları II. Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımçı Ocakları ve Kapukulu Suvarileri. Ankara, 1984. 235.

9 *İsmail Hami Danişmend*: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I. İstanbul, é.n. 73. *Danişmend* adatait *Carlo M. Cipolla* is átvette, s így ezek a dátumok az európai történeti irodalomban is ismertté váltak: i. m. 90-91.

10 A korabeli ideológiai háttérre felhívja a figyelmet: *Stephen Christensen*: European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages. In: War and Peace in the Middle Ages. Ed. by *Brian Patrick McGuire*. Copenhagen, 1987. 233-234.

11 *David Ayalon*: Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Mediaeval Society. London, 1956. 2-3., 98. stb.

Paul Wittek Ayalon munkájának függelékeként megjelent rövid dolgozatában újból megvizsgálta az Uzunçarşılı és Danişmend által idézett adatokat, s arra a következtetésre jutott, hogy azok nem kellően megalapozottak, ezért hajlott arra a nézetre, hogy az oszmánok 1400 előtt nem ismerték a tűzfegyvereket. Wittek szerint a legkorábbi, több független forrás által is megerősített adatok szerint az oszmánok Konstantinápoly 1422. évi ostromakor és a karamánok által védett dél-kisázsiai Adalia város elleni 1424. évi támadáskor használtak ágyút.¹² Az oszmanisztikában ekkoriban már vitathatatlan szaktekintélynek számító Wittek eredményeit — jöllehet azokat ő maga csupán ideiglenesnek tekintette — Ayalon megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte, s saját elméletének megalapozásához használta fel. A tűzfegyverekkel szembeni negatív mameluk és pozitív oszmán magatartást épp ezzel a jó fél évszázados kronológiai különbséggel magyarázta.

Úgy vélte, hogy az oszmánok akkor ismerkedtek meg az ágyúval, amikor a fegyverfajta már túljutott a kezdeti idők gyermekbetegségein, s amikor előnyei már nyilvánvalóvá váltak. A mamelukoknak viszont nem sikerült beilleszteniük a 14. századi nehézkes és tökéletlen lövegeket a gyors lovasság általt meghatározott mozgékony mameluk seregbe.¹³ Paul Wittek és David Ayalon megállapításait *Halil İncelik* is elfogadta. Az 1431. évi albániai tahrir defter egyik bejegyzésére támaszkodva, amely I. Mehmed szultán uralkodása idejéből (1413–1421) említ egy bizonyos Iszmail tüzért (*topçu*), azt írta, hogy az ágyúval az oszmánok I. Mehmed idején (esetleg valamivel korábban) ismerkedhettek meg.¹⁴ Lényegében ezt a Paul Wittek és *Halil İncelik* által megállapított kronológiát fogadta el *Vernon J. Parry* is, a szakma mérvadó kézikönyvének számító *Islám Enciklopédia* számára írott 'Bārūd' (lőpor) szócikkben, így sokáig ez számított 'hivatalos' véleménynek.¹⁵

A tűzfegyvereknek a Balkán-félszigeten történő elterjedésével kapcsolatos kutatási eredmények azonban már *Đurđica Petrović* számára lehetővé tették,

12 Paul Wittek: The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans. In: *D. Ayalon*: i. m. 142.

13 *D. Ayalon*: i. m. 98–99. Vö. még *St. Christensen*: i. m. 234.; Wittekre ld. *Colin Heywood*: Wittek and the Austrian tradition. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 1988. 1. 7–25. és uő.: »Boundless dreams of the Levant«: Paul Wittek, the George-Kreis and the writing of Ottoman history. *Uo.* 1989. 1. 32–50.

14 *Halil İncelik*: *Osmanlılar' da Ateşli Silahlar*. Belleten 83, XXI, 509, vö. uő.: *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara, 1987. 105. N° 284. A puskákkal (*tüfek*) kapcsolatban *İncelik* úgy nyilatkozott, hogy azok az oszmán seregben csak 1440–1443 körül terjedtek el. II. Mehmed szultán idejében (1444–1446, 1446–1451) az oszmán seregben már egy külön puskás alakulatot is felállítottak, s a puskákat egyaránt használták várvédelemben és várostromban, illetve mezei csaták során. *H. İncelik*: i. m. (Belleten) 512. Nesri török krónikás azonban már 1421-ből és 1442-ből is említ puskákat. Ld.: *Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen* (ed.): *Kit âb-i Cihâ n-nümâ*, Neşri Tarihi, II. Ankara, 1957. 565., 611. és 639. vö. *Mücteba İlğürel*, *Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı*, *Tarih Dergisi*, XXXII. 1979. (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı) 301. és uő.: *Osmanlı İmparatorluğunda Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı* In: *Birinci Askeri Tarih Semineri*. Ankara, 24–27. V. 1983. II. Ankara, 1983. 247.

15 *V. J. Parry*: „Bārūd”, *Encyclopedia of Islam*. New Edition. Leiden-London, 1960. 1061.

hogy valamivel előbbre datálja az első tűzfegyverek megjelenését az Oszmán Birodalomban, de az ő figyelmét is elkerülte néhány, témánk szempontjából döntő jelentőséggel bíró kútfő.¹⁶ Az általam ismert legkorábbi adat, amely a Balkánon használt ágyúkra vonatkozik, 1346-ból való. Ekkor Zára ostromával kapcsolatban egyik forrásunk már említi *bombardát*.¹⁷ Raguzában (Dubrovnik) először 1351-ben találkozunk ágyúval. A városi tanács ekkor egy Nikola Teutonicus nevű mesterral megállapodást kötött egy *spingardanak* nevezett ágyú elkészítésére, s bár a megrendelt löveget Nikola mester nem készítette el, forrásunk egyértelműen bizonyítja, hogy néhány évtizeddel az új fegyver nyugat-európai megjelenését követően a raguzaiak már ismerték az ágyút.¹⁸ Tíz esztendővel később, 1362–63-ban egy raguzai kovács már több, spingardanak nevezett kovácsoltvas ágyút is készített a város számára.¹⁹ Ezeknek az adatoknak az ismeretében tehát módosítandó az a régebbi és újabb szakirodalomban is uralkodó nézet, miszerint Raguzában csak 1378 óta ismerték volna az ágyút.²⁰ A raguzai ágyúhasználatra vonatkozó forrásutalások gyakoriságát tekintve inkább úgy kellene fogalmaznunk, hogy ekkorra az ágyú a város védelmének már természetes és mindennapos fegyverévé vált. Szeptember 22-én a raguzai tanács elhatározta, hogy egy ágyút ajándékozik I. Tvrtko bosnyák királynak.²¹

Szeptember 24-én pedig már arról rendelkeztek, hogy a város parti őrsége ágyúkkal (*cum bumbardis*) lövessen, ha ellenséges hajót lát közeledni, vagy ha azok a város és Croma szigete között akarnának elhaladni. A raguzai partokat ekkor egy-egy kapitány vezetése alatt hét őrség vigyázta, s mindegyiknek volt ágyúja.²² 1378. augusztusában már a kotori őrség is használt bombardákat a

16 *Djurđica Petrović*: Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: War, Technology and Society in the Middle East. Ed. by V. J. Parry and M. E. Yapp. London, 1975. 164–194.

17 A. L. Battara: Memorie per la storia della Dalmazia. Zara, 1809. II., 135. „I danni poi erano infiniti e continui. Nuove macchine, bombarde addrizzante dai zaratini verso la bastia gettavano di giorno e di notte sassi in ogni parte di essa.” Idézi: *Erdélyi Gyula*: Újabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1928. 138.

18 *Mihailo Dinić*: Prilozi za istoriju vatrene oružja u Dubrovniku i u susjednim zemljama. Glasnik Srpske Kraljevske Akademije. CLXI. 1934. 96–97. A spingarda a raguzai dokumentumokban az ágyú legkorábbi elnevezése. Eleinte kovácsoltvasból készítették őket, majd később bronzból öntötték. Az első spingarda súlyát és kaliberét nem ismerjük. A 15. század második feléből ismerünk egy 15 kg súlyút s egy másikat, amely 109 kg-ot nyomott. Egy 1524-ből származó inventárban pedig egy 25,5 kg súlyú, 94 grammos ólomgolyót lövő spingardával találkozunk. *Luška Beritić*: Dubrovačka artiljerija. Beograd, 1960. 25. 2. jegyzet.

19 *L. Beritić*: i. m. 25–26.

20 Ld. pl. *Miklós Zoltán*: Nagy Lajos tüzérsége. Hadtörténelmi Közlemények 1927. 520–522., *Liptai Ervin* (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben. Bp. 1984. 66.; *Dj. Petrović*: i. m. 170. stb.

21 *Josephus Gelcich* (ed.): Monumenta Ragusina. Libri Reformationum IV. A. 1364–1396. Zagrabiae, 1896. 166. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXVIII.) Miklósnál tévesen augusztus 22. szerepel, i. m. 521.

22 *J. Gelcich*: i. m. 166. és *Miklós Z.*: i. m. 521. ahol ismét augusztus 24. olvasható.

velenceiek elleni védelemben.²³ Arra is vannak adatok, hogy Boszniában 1380 körül, Szerbiában pedig 1382 és 1386 között már használtak ágyúkat.²⁴

Az oszmánok balkáni hódításaik révén tehát még a 14. század második felében megismerkedhettek a tűzfegyverekkel. Az oszmán seregben ugyanis már ekkor harcoltak szerb segédcsapatok. Ilyenek, a többi között, az 1386. évi — már említett — Karamánia elleni csatában is részt vettek.²⁵ A szerb egységek részvétele az oszmán seregben az 1389. évi rigómezei csata után még gyakoribb lett, hisz Stefan Lazarević (1398–1427) a csata után I. Bajezid szultán (1389–1402) vazallusa lett. Lazarević csapatai élén részt vett a Havasalföld ellen 1395. május 17-én vívott²⁶ Rovine-i csatában, jóllehet „nem önszántából, hanem kényszerből”, miként életrajzírója megjegyezte.²⁷ Stefan Lazarević szerb segédcsapatai az oszmánok oldalán harcoltak az 1396. szeptember 25-én vívott nikápolyi és az 1402. július 28-i ankarai csatában is.²⁸

Az is ismert, hogy a raguzaiak, velenceiek és genovaiak az ismételt pápai tiltások ellenére már a 14. században is szállítottak fegyvereket az oszmánoknak.²⁹ De arra is vannak adatok, hogy Magyarországról is kerültek fegyverek az oszmánokhoz. Igaz, XI. Gergely pápa (1370–1378) 1373. évi tilalma még aligha vonatkozhatott az ágyúkra, miként azt Braianu alapján nalcik gondolja, hiszen Magyarországon ekkor még csak igen kevés löveg lehetett, s még kevésbé valószínű, hogy a magyarok már ekkortájt ágyút adtak volna a törököknek.³⁰ Az oszmán-európai hadügyi akkulturáció szempontjából fontosabb volt a Mediterráneum és a Fekete-tenger, hisz az itt megfordult európai

23 *Dj. Petrović*: i. m. 170.

24 Uo. 170–171.

25 *Ğihännümâ. Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehemed Neschri I.*, Ed. by *Franz Taeschner*. Leipzig, 1951. 61.

26 A csata dátumát a szakirodalom sokáig 1934. október 10-re tette. Ld. pl. *Constantin Jos. Jireček*: *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876. 353.; *N. Jorga*: *Geschichte des osmanischen Reiches I.* Gotha, 1908. 276. Az új dátumot *Dj. S. Radojičić* állapította meg: *La Chronologie de la bataille de Rovine. Revue Historique du Sud-Est Européen* 5. 1928. 136–139. című cikkében, s mára már ez vált elfogadottá. Ld. *John Barker*: *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick, 1969. 127. 8. sz. jegyzet.

27 *Maximilian Braun*: *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen*. Wiesbaden, 1956. 12–13.

28 *C. Jireček*: i. m. 355. *Jorga*: i. m. 294., a csatára ld. *Aziz Suryal Atiya*: *The Crusade of Nicopolis*. London, 1934. Lazarević részvételére az ankarai csatában ld. *M. Braun*: i. m. 19. és *Colin Imber*: *The Ottoman Empire 1300–1481*. Istanbul, 1990. 54.

29 *Bariša Krekić*: *Dubrovnik (Raguse) et le Levant a Moyen Age*. Paris, 1961. 176. no. 61. Arra is vannak adatok, hogy Raguzából nyugati eredetű fegyverek is kerültek a Levantéba. (Uo. 190.)

30 *H. İnalcık*: *Osmanlılar da Ateşli Silahlar* i. m. 509. A pápa azokat is exkommunikációval fenyegette, akik hadianyagnak minősülő vasat adtak el a törököknek. Ld. *G. Mollat*: *Lettres secrètes et curiales du Pape Gregoire XI (1370–1378) intéressantes les pays autres que la France publiées ou analysées d'après les registres du Vatican*. Fasc. I–III., Paris, 1962–1965. Fasc. I. nr. 1798. és *Elizabeth A. Zachariadou*: *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415)*. Venice, 1983. 133. 563. jegyzet. A tiltás az ugyanezen év őszén meghirdetett törökellenes keresztes hadjáratral van összefüggésben.

kereskedőhajókon már a 14. században voltak ágyúk, ami további lehetőséget nyújtott az oszmánok számára, hogy megismerkedjenek a haditechnika ezen új vívmányával.

A fenti közvetett adatokon túl közvetlen bizonyítékok is felsorakoztathatóak annak bizonyítására, hogy az oszmánok már a 15. század előtt ismerték és használták az ágyúkat. A karamánok elleni hadjáratokban nemcsak a Danimend által ismertetett Sikári-krónika említ tűzfegyvereket, de Schiltberger is. Amikor Bajezid nem boldogult Larende ostromával, megparancsolta, hogy emberei hozzanak erősítést és arkebuzokat.³¹ Hasonlóképpen, egymástól független források szólnak arról is, hogy Konstantinápoly 1394 és 1402 között többször kiújuló ostromakor³² az oszmánok ágyút is használtak. Asikpasazáde török krónikás Wittek által kétségbe vont közvetett adatát³³ megerősíti egy bolgár krónika és Jacopo de Promontorio de Campis is. Az utóbbi még azt is hozzátette, hogy az ágyúk hatástalanok voltak, s hogy ottjártakor a kőgolyókat még látni lehetett a falakban.³⁴

Láttuk, hogy az ágyúk a 14. század várostromaiban és mezei ütközeteiben még Európában sem játszottak jelentős szerepet, hisz e fegyverek ekkoriban mind méreteiket, mind pedig számukat tekintve jelentéktelen helyet töltöttek be a korabeli fegyverzetben, s hogy ez az oszmánok esetében még inkább így volt, afelől a fent ismertetett források sem hagynak semmi kétséget. Az ágyúkat ekkoriban — de láttuk, hogy még a következő században is — még rendre háttérbe szorítják a hasznosabbnak és olcsóbbnak bizonyuló ostromgépek. Ezért van az, hogy ugyanarról az ostromról szólva egyes forrásaink megemlékeznek az ágyúkról, míg mások csak a jóval nagyobb számban alkalmazott és eredményesebb ostromgépeket említik.³⁵ Az előbbieken felsorolt adatoknak sem a hadtörténet, sokkal inkább a kultúrtörténet szempontjából kell jelentőséget tulajdonítanunk, hisz azok nem kevesebbet bizonyítanak, minthogy az ágyú néhány évtizeddel nyugat-európai megjelenése után, alig elmaradva Kelet-Európa és a Balkán államai mögött, már az Oszmán Birodalomban is jelen volt. Ez éppen-séggel azt igazolja, hogy az oszmánok milyen gyorsan alkalmazták a nyugati haditechnika ezen új vívmányát.

31 The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427. Translated from the Heidelberg Ms. Edited in 1859 by Professor Karl Friedlich Neumann, by J. Buchan Telfer with notes by Prof. P. Bruun. London, 1879. 9. vö. Dj. Petrović: i. m. 175.

32 Arra, hogy az ostrom 1394 tavaszán kezdődött s nem 1391-ben vagy 1395-ben, illetve 1396-ban, amint az több kézikönyvben is olvasható, vö. J. Barker: i. m. 123. és 479-481.

33 F. Giese ed.: Die altosmanische Chronik des Asikpasazáde. Leipzig, 1929. 60. vö. P. Wittek: i. m. 141.

34 Dj. Petrović: i. m. 175.

35 Ruy Gonzales de Clavijo spanyol nemes, aki 1403-1404 telén járt Konstantinápolyban, megemlékezvén az ostromról pl. csak a török ostromgépeket említi, de nem szól a más forrásban szereplő ágyúkról. J. P. A. Van Der Vin: Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales II. Istanbul, 1980. 636.

Abban a kérdéssel foglalkozó valamennyi történész egyetért, hogy az ágyúk és kézi löfegyverek Oszmán Birodalmon belüli elterjedéséhez nagyban hozzájárultak az 1440-es évek magyar-török harcai, s az oszmánok sokat tanultak Hunyaditól. A tüzérség azonban még ekkor sem bizonyult eléggé hatásosnak a nagyobb várak ellen. Mindenesetre szimptomatikus, hogy az oszmánok ezeket rendre blokáddal és kiéheztetéssel vették be, s nem valami módszeres ostrom eredményeképpen. Az egyik legismertebb példa erre Szendrő 1439. évi elfoglalása. Dukász bizánci krónikás szerint amikor II. Murád megérkezett a vár alá, a magtárak és raktárak már üresen állottak. A blokádnak három hónap után meghozta az eredményt: az élelemből és municióból kifogyott védők feladták a várat.³⁶

A tüzérség csak II. Mehmed szultán uralkodása alatt (1451–1481) vált valódi fegyveremmé. A szultán figyelemmel kísérte kora haditudományának fejlődését, s az egyre újabb hadiszerszámok iránt is élénk érdeklődést mutatott.³⁷ Ez a szenvedélye annyira közismert volt az európai kortársak között, hogy Robertus Valturius Rimini-beli hadmérnök (1413–1484) neki ajánlotta *De re militari* című művének egyik példányát, amelyben a szerző a többi között a modern tüzfegyverek által kikényszerített hadiépítkezésekkel is foglalkozik. A mű első nyomtatott kiadása 1472-ben jelent meg Veronában, de Sigismundo Malatesta — valószínűleg 1463 előtt — már elküldte Mehmednek egyik kéziratot példányát.³⁸ A munka Európában is ismert volt, s Mátyás király könyvtárában is három kötetét őrizték.³⁹

II. Mehmed nemcsak az elmélet szintjén érdeklődött az európai haditechnika legújabb vívmányai iránt. Az Evlia Cselebihez visszanyúló hagyomány, s nyomában az oszmanisztikai szakirodalom is, az ő uralkodásához kapcsolja az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely (*Tophâne-i ʿâmiri*) felállítását.⁴⁰ Legutóbb Colin Heywood azonban igen érdekes hipotézist vetett fel. Jehan Wavrin burgundiai nemesnek az 1444. év eseményeiről szóló krónikáját (*Receuil des Chroniques et anciennes istories de la Grant Bretagne a present nomme Engleterre*) olvasva felfigyelt ugyanis arra, hogy Wavrin szerint amikor Halil pasa 1444. október 15-én a ruméliai hadakkal átkelt a Dardanelláknál és megszállta a szoros európai partját, olyan ágyúkat rakodott ki hajóiról, amelyeket korábban a Perában élő genovaiak adtak el neki. Ebből arra következtetett, hogy a genovaiak vélhetőleg Konstantinápoly közelében készíthették a szóban forgó ágyúkat. Erre a legalkalmasabb az általuk lakott városrész falain túli terület lehetett, ami távol volt a bizánci szemek elől, így a szükséges nyersanyagokat is könnyedén ki lehetett rakodni, s az elkészült lövegek elszállítása sem jelentett gondot. Ismert, hogy a genovaiak az oszmán fenyegetés szorításában a galatai

36 *Doukas: Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina”.* Ed. by Harry J. Magoulas. Detroit, 1975. 177.

37 *Franz Babinger: Mehmed the Conqueror and his Time.* Princeton-New Jersey, 1978. 449.

38 *Abdülhak Adnan Adıvar: Osmanlı Türklerinde İlim.* İstanbul, 1982. 40.

39 *Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet.* Bp. 1985. 197. Vélhetőleg Mátyás könyvtárából származott a *De re militari* illusztrált veronai kiadásának (1472) azon példánya is, amelyet egy magyar küldöttség 1890-ben az isztambuli szultáni palota könyvtárában látott (uo. 325.).

40 *İ. H. Uzunçarşılı: i. m.* 39.

városrésznek a későbbi Tophánéhoz legközelebb eső részét erősítették meg utóljára. Mi sem természetesebb — érvelt Heywood —, minthogy a falszakasz azon kijáratí részét, amelyen keresztül az ágyúöntő műhelyekhez lehetett kijutni, a genovaiak „*il Portal de le Bonbarde*”-nak nevezték el. Mivel ez az elnevezés jelenlegi ismereteink szerint csak a 16. század derekáról adatolható, a kutatók korábban úgy vélték, hogy ez nem más, mint a *Bab-i Tophâne* (az ágyúöntő műhely kapuja) török elnevezés közelítő fordítása, amely először 1475-ben szerepel II. Mehmed vakufnáméjában. Heywood azonban felteszi, hogy ennek az ellenkezője is elképzelhető: amikor a genovaiak a galatai városrészt megerősítették, tehát valamikor 1440–41. körül, már öntöttek ágyúkat azon a helyen, ahol az új kijáratot megépítették, amely így a peraiak nyelvén a „*Portal de le Bonbarde*” nevet kapta. Ezek értelmében tehát nem II. Mehmed alapította volna a Tophánét, ő egyszerűen csak megörökölte a genovaiak már működő ágyúöntő műhelyeit a város 1453. évi elfoglalása után. Heywood szerint ezzel a hipotézissel a többi között magyarázatot kaphatunk arra az eddig megfejtetlen jelenségre is, hogy ha valóban II. Mehmed építtette a Tophánét, akkor miért nem említik sem a nyugati, sem pedig a török források, jóllehet a szultán egyéb építkezéseiről rendre beszámolnak.⁴¹

Akár II. Mehmed építtette az isztambuli ágyúöntő műhelyt, akár csupán megörökölte és továbbfejlesztette a genovaiak műhelyét, annyi bizonyos, hogy a tüzérség az ő uralkodása alatt nyerte el méltó helyét az oszmán hadseregben. Az pedig szakirodalmi közhely, hogy az oszmánoknak nagyrészt ágyúiknak köszönhetően sikerült 1453-ban elfoglalniuk Konstantinápolyt.

Európai ágyúöntők a szultán szolgálatában

A fent ismertetett hipotézist közvetetten alátámasztják azok a nyugati elbeszélő kútfókban és útleírásokban olvasható megjegyzések, miszerint az isztambuli ágyúöntő műhelyben számos európai mester dolgozott. Ezeket az adatokat a korábbi történetírás kuriózumként kezelte, vagy — az európai mesterek jelenlétét nem egyszer jócskán eltulozva — annak bizonyítására használta, hogy az oszmánok mennyire függték a nyugati haditechnikától. Amennyiben Colin Heywood hipotézise helytálló, úgy ezek az elszórt adatok azt bizonyíthatnák, hogy az oszmánok nemcsak a genovai ágyúöntő műhelyeket, de az azokban dolgozó mesterek egy részét is megörökölték. Ez a jelenség nem egyedi, hisz az oszmánok hasonlóan jártak el a 15. században a balkáni bányák elfoglalását követően is,

41 Colin J. Heywood: Notes on the Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon. In: Proceedings of the International Symposium on Islam and Science. Islamabad, 1-3 Muharrem, 1401 A.H. (10-12 November, 1980.). Islamabad, 1981. 58-61. Különösen 60-61.

amikor az ott élő munkásokat a korábbi munkaszervezeti formák átvételével és különféle kiváltságok segítségével is igyekeztek marasztalni.⁴²

Az újonnan meghódított balkáni várak zsoldlistáiban is számos keresztény mesteremberre bukkanhatunk. Galambóc várában 1467–68-ban 6 keresztény kovács dolgozott. 1516-ban számuk ugyan visszaesett két főre, de mellettük 3-3 keresztény kőfaragó és ács tevékenykedett.⁴³ A Galambóctól légvonalban mintegy 65–70 km-re délre-délnyugatra fekvő Resava várában ugyanekkor 5 cigány kovács mellett 3 ács, 5 kőfaragó, 4 kőműves és 4 kovács teljesített szolgálatot, akik valamennyien keresztények voltak és szláv nevet viseltek.⁴⁴ A folyóparti erősségekben az előbb említett mesterembereken kívül szinte mindenütt ott találjuk a keresztény hajóácsokat vagy hajóduggatókat (*kalafatçı*), egy olyan mesterség művelőit, amelyhez a lovas törökök — kivált a korai időkben — vajmi keveset érthettek. Bár a későbbiekben a szultánok maguk is létrehozták saját flottájukat, a Duna-parti vagy Száva-parti várakban ezt a mesterséget még a 16. században is jobbra keresztények űzték. Szendrő várában az 1570-es évek elején, valamint III. Murád uralkodásának (1574–1595) első éveiben 10-10 kalafatcsi szolgált, akik mind keresztények voltak.⁴⁵ Belgrádban 1560-ban 18 ácsot és kalafatcsit találunk, akik valamennyien szláv nevet viselő keresztények.⁴⁶

Az oszmánok nemcsak a balkáni bányák üzemeltetésében és a végvárakban támaszkodtak a korábbi mesterekre és a környékbeli falvak munkásaira, de ismereteiket igénybe vették várostromok idején is. Mivel Konstantinápoly 1453. évi ostromakor II. Mehmed a várfalak aláaknázásához nem rendelkezett kellő számú szakképzett munkaerővel, a szerbiai Novo Brdoból kellett bányászokat hozatni.⁴⁷

Az oszmán tüzérség fejlesztésében részt vett európai szakemberek közül a legismertebb Orbán vagy Urbán mester, akit legtöbb forrásunk magyar szár-

42 Robert Anhegger: Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich. Bern, 1945. 90-109.; Vasilje Šimić: Istoriski razvoj našeg rudarstva. Beograd, 1951.

43 Olga Zirojević: Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683). Beograd, 1974. 120-121.

44 Momčilo Stojaković: Braničevski tefer, Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine. Beograd, 1987. 252.

45 O. Zirojević: i. m. 144-145.

46 Hazim Šabanović: Turski izvori za istoriju Beograda. I. 1. Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566. Beograd, 1964. 457.; O. Zirojević: i. m. 202. Az oszmánok másutt is felhasználták a keresztény hajóácsokat, hajóépítőket. A Száva és a Dráva menti naszádépítő telepeken élő mesteremberek északabbra telepítését Bakics Pál és Dessewfy János pozsegai főispán 1526 után több alkalommal is javasolta Habsburg Ferdinánd magyar királynak (1526-1564), nehogy az oszmánok munkára fogják őket. Mivel figyelmeztetésük süket fülekre talált, Bakics 1531-ben már arról volt kénytelen jelentést tenni a királynak, hogy a törökök roppant faanyagot halmoztak fel a Száva partján, s hogy a naszádok építésében a király egykori hajóépítői is részt vettek. Ld. Takáts Sándor: Hajóépítők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1904. 83-84.

47 Steven Runciman: The Fall of Constantinople 1453. Cambridge, 1965. 118.

mazásúnak mond,⁴⁸ s aki először a bizánci császárnak ajánlotta fel szakértelmét, s csak azután állt II. Mehmed szolgálatába, miután a császár a kialakított fizetését nem akarta kifizetni. A kérdéssel foglalkozó szerzők általában csak ezt az egy okot szokták említeni,⁴⁹ s hajlamosak megfedkezni arról, hogy a császár sem a megfelelő számú segédmunkaerőt, sem pedig a szükséges nyersanyagokat nem tudta biztosítani Orbánnak a munkákhoz.⁵⁰ Miután a szultán mindezeket rendelkezésére bocsájtotta, s a kért fizetésnek a négyszeresét ajánlotta, Orbán három hónap alatt elkészített egy nagyobb löveget, amelyet a szultán a Boszporuszt őrző Rumeli Hiszárba helyzetetett, s amely sikeresen el is süllyesztett egy velencei hajót. A sikeren felbuzdulva a szultán az előbbi lövegnél kétszer nagyobb ágyú elkészítésére adott parancsot. Az ágyú Edirnében (Drinápoly) 1453 januárjára készült el. Bár Dukász és a feldolgozások zöme azt állítja, hogy az ágyút Orbán bronzból öntötte, Cipolla szerint a „*Mahometta*” vasgyűrűkből készült. A monstrumlöveg csővének hosszát 40 araszra, a cső falvastagságát egy araszra, kerületét elől a csőtorkolatnál 12 araszra, hátul, ahol a lőport töltötték be pedig 4 araszra becsülték. Az ágyúból kilőtt lövedékek súlya állítólag 544 kg körül volt. Dukász bizánci krónikás szerint a monstrumlöveg szállításhoz 30 szekérre és 60 ökörre volt szükség, s mindkét oldalon 200–200 ember segédkezett a vontatásában és a szállítmány egyensúlyban tartásában.⁵¹

A másik, név szerint is ismert európai ágyúöntő Nürnbergi Jörg. 1456-ban Jörgöt Cillei Urlik Boszniába küldte, hogy Stjepan Košaca bosnyák uralkodó szolgálatában ágyúkat készítsen. 1460-ban feleségével és gyermekeivel együtt az oszmánok fogságába esett. Miután a szultán értesült arról, hogy Jörg korábban mint *Büchsenmeister* tevékenykedett, tisztos fizetéssel felfogadta. Húsz esztendei szolgálat után 1480-ban, midőn a szultán Alexandriába küldte, az ottani ferences barátok rábeszélésére és segítségével Velencébe szökött. Innen előbb Rómába ment, ahol egy ideig IV. Sixtus pápa (1471–1484) *Büchsenmeistereként* tevékenykedett, majd visszatért szülővárosába, Nürnbergbe. Írt egy rövid kis krónikát is, amely az 1456 és 1480 közötti eseményekről szól.⁵²

A század végén és a 16. század elején a spanyolországi és portugáliai zsidóüldözések következtében immár csoportokban érkeztek a szultán biro-

48 *N. Jorga* természetesen inkább romának tartja: „Da er (II. Mehmed) keine Meister in diesem Fache hatte, war es ihm sehr willkommen, als ein Flüchtling, Urban genannt, dem die Griechen eine »dakische«, d.h. eine ungarische oder, viel wahrscheinlicher, eine rumänische Herkunft zuschreiben, sich ihm vorstellte.” *N. Jorga*: i. m. II. 18. *Hans Joachim Kissling* viszont németnek gondolja. Arra hivatkozva, hogy a magyarok és a románok 1453 táján még nem rendelkeztek olyan ismeretekkel az ágyúöntés területén, mint a németek, úgy véli, hogy „eine Waffe von solcher Vollendung konnte nur von einem Meister hergestellt werden, der seine Kenntnisse an der Quelle erworben hatte. Urban ist also mit hoher Wahrscheinlichkeit Deutscher gewesen.” Ld. *Hans Joachim Kissling*: Baljémez. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1951. 335.

49 Ld. pl. *C. Cipolla*: i. m. 94.

50 *St. Runciman*: i. m. 78.

51 *Doukas*: i. m. 200–201., 207. *C. Cipolla*: i. m. 93–94. *St. Runciman*: i. m. 78.

52 *A. Vasiliev*: Jörg of Nuremberg. A Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453). Byzantion, 10. 1935. 205–209.

dalmába a zsidó szakemberek. Az ismert francia utazó, Nicolas de Nicolay is megemlékezett 1551-ben a Spanyolországból és Portugáliából kiűzött zsidókról és maronokról, akik „a kereszténység nagy kárára és romlására számos találmányt, elmés szerkezetet és hadigépet tanítottak meg a törököknek, azt hogy hogyan kell ágyúkat, puskákat, löport, ágyúgolyókat és más fegyvert készíteni.”⁵³ 1556-ban kiadott munkájában Vicente Roca pedig arról írt, hogy a Spanyolországból elűzött zsidók a rézágyúk használatát ismertették meg a kereszténység ellenségeivel.⁵⁴

A nyugati utazók fenti leírásaival kapcsolatban megszívlelendő *Bernard Lewis* figyelemztetése, aki szerint a zsidókkal gyakran ellenséges keresztény megfigyelők gyakorta túlértékelték az Európából elűzött zsidók szerepét a nyugati haditechnika Oszmán Birodalmon belüli elterjedésével kapcsolatban, hisz e vádak alkalmasak voltak a zsidókkal szembeni gyanakvás és ellenséges érzületek ébrentartására.⁵⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az oszmánok már a zsidóüldözéseket megelőzően is figyelemre méltó eredményeket értek el a nyugati haditechnika alkalmazásában, nem kis mértékben azon európai — főként németországi, magyarországi és balkáni — szakembereknek köszönhetően, akik segédkeztek tüzérségük felállításában és fejlesztésében, valamint az elfoglalt balkáni bányák hadiipari célú hasznosításában. Más 16. századi szemtanúk is azt bizonyítják, hogy Európa szinte minden nemzetéből dolgoztak szakemberek az isztambuli ágyúöntőben. Jerome Maurand savoyai utazó állítása szerint 1544-ben, ottjártakor negyven-ötven német ágyúöntő dolgozott a Tophánében. D’Aramon francia követ pedig azt írta 1547–48-ban, hogy az isztambuli ágyúöntőben igen nagy számban voltak franciák, velenceiek, genovaiak, spanyolok és szicíliaiak.⁵⁶ I. Szelim (1512–1520) zsidó löporkészítői mellett a források a szultán zsoldjába állt, jól képzett itáliai tüzéreket is említene, s nem kis részben az ő szakértelmüknek tulajdonították az oszmán tüzérség eredményességét a mameluk tüzérséggel szemben a Kairó melletti Ridanijjénél vívott csatában.⁵⁷

Bár az európai ágyúöntők és tüzérek fontos szerepet játszottak az oszmán ágyúpark és tüzérség megeremelésében, szerepüket nem szabad eltúloznunk.

53 „Oultre ce ilz ont entre eulx des couriers en tous arts & manufactures tres-excellens, specialement des Marranes n’as pas long tremps bannis & deschassez d’Espagne & Portugal, lesquelz au grand detriment & dammage de la Chrestienté ont apprius du Turc plusieurs inuentions, artifices & machines de querre, comme à faire artillerie, hardquebuses, pouldres à canon, boulets & autres armes.” *Nicolas de Nicolay: Le Navigations, peregrinations et voyages, faicts en la Turquie.* Antwerp, 1576. 246. vö. *Bernard Lewis: The Emergence of Modern Turkey.* Oxford University Press, 1962. 41–42. és uő.: *The Muslim Discovery of Europe.* London, 1982. 107.

54 *Bernard Lewis: The Jews of Islam.* London, 1984. 135.

55 Uo. Hasonló figyelemztetést olvashatunk *St. Christensen* idézett cikkében is (i. m. 232.), aki azonban, úgy tűnik, nem ismerte *B. Lewis* fenti munkáját.

56 *C. Heywood: Notes on the Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon,* i. m. 61.

57 *G. W. F. Stripling:* i. m. 53.; vö. még *Káldy-Nagy Gyula: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára.* In: *Rúzsás Lajos-Szakály Ferenc: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Bp. 1986. 188. 110. jegyzet.

Ismert, hogy már II. Mehmednek is voltak török szakemberei, akik Orbán mestertől függetlenül dolgoztak 1453-ban, s egy Szarudzsa nevű mérnöknek is sikerült egy nagyobb ágyút öntenie.⁵⁸ Nicoló Barbaro leírása szerint az oszmánok 1453-ban négy helyen, legalább 12 ágyúval lövették Konstantinápoly falait, amelyek közül Orbán mester csupán egy löveget készített.⁵⁹ A külhoni ágyúöntők szerepét márcsak azért sem szabad túlértékelnünk, mert ilyenek nem csak az Oszmán Birodalomban dolgoztak. A középkori magyar városok és királyok alkalmazásában működő tűzerek zöme német, kisebb részük pedig itáliai származású volt.⁶⁰ De említhetjük Spanyolországot is, ahol még a 16. században is híjával voltak a honi ágyúöntőknek, így a spanyol uralkodóknak rendre itáliai, német, flamand stb. ágyúöntőket kellett behívniuk, akiket azután a munkák elvégzése után ismét szélnek eresztettek.⁶¹ „Nem hiszem — írta az élesszemű velencei követ 1557-ben —, hogy van még egy másik ország, amely annyira kevésbé lenne ellátva képzett munkásokkal, mint Spanyolország.”⁶² A szakképzett munkaerő hiánya gyakorta fennakadásokat és késlekedéseket okozott az ágyúgyártásban. 1575-ben például a malagai műhelyekben a munkák azért nem kezdődhettek meg, mert a helyi ágyúöntők közül korábban még senki sem öntött önállóan ágyút, így meg kellett várni, amíg Németországból megérkeztek az öntőmesterek. Ám még ekkor sem láthattak munkához, mert most meg a vallási fanatizmus állta útját az ágyúöntésnek. A német mesterekről ugyanis hamar kiderült, hogy „eretnekek”, azaz protestánsok, így természetesen nem alkalmazták őket. Az öntés csak azután indulhatott meg, amikor Gregorio Loeffler innsbrucki iskolájából megérkeztek az immár „igazhitű” mesterek.⁶³ A spanyolországihoz hasonló gondokkal küszködött Portugália is, de nem volt elég honi ágyúöntő Angliában sem. Az ashdowni erdő öntőműhelyeiben dolgozó munkások zöme például francia volt.⁶⁴

Látnivaló tehát, hogy az ágyúöntésben Európában mindenütt az itáliaiak és németek, majd később a hollandok jártak az élen, s szakértelmükre, munkájukra nemcsak az oszmán szultánok, de számos európai uralkodó is számot tartott.

Sajnos az eddig ismertté vált források még nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk az idegen és a török ágyúöntők illetve tűzerek egymáshoz viszonyított arányát. Bizonyos, hogy kivált a kezdeti időkben, a keresztény ágyúöntők mellett a keresztény tűzerek aránya is jelentős volt. Erre következtethetünk ugyanis

58 *Selâhattin Tansel*: *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*. Ankara, 1985. 452.

59 *Nicoló Barbaro*: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*. Transl. by J. R. Jones. New York, 1969. 30.

60 Számos példát hoz *Iványi Béla*: *A tűzértség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig*. (Második közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények* 1926. 140-143. Német volt Mátyás király budai ágyúöntő műhelyének feje, az állítólag Königsbergből származó *Jacobus Maryawerder de Prussia* is. Vö. *Balogh J.*: i. m. 431.

61 *C. Cipolla*: 34. és *I. A. A. Thompson*: *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620*. London, 1976. 235.

62 Idézi *C. Cipolla*: i. m. 33.

63 *I. A. A. Thompson*: i. m. 243.

64 *C. Cipolla*: i. m. 32., 37.

néhány balkáni vár tüzérségére vonatkozó adatból. Novo Brdoban 1455-ben 11 fő számszeríjászt (*zemberekçi*), tüzért (*topçi*) és puskást (*tüfekçi*) találunk, akik egy kivétellel valamennyien keresztények.⁶⁵ 1467-68-ban Resava várában 4 topcsi szolgált, s mind a négy keresztény volt.⁶⁶ Belgrádban 1529-ben a topcsik és kalafatcsik egysége (*cema⁶⁷at*) hét főből állott, s mind keresztények voltak.⁶⁷ Idő haladtával azonban egyre több muszlim tanulta ki a tüzérség mesterségét, s lassan ők kerültek túlsúlyba. 1560-ban Belgrádban a 48 topcsi közül már 35 muszlim, de még mindig 13 keresztény tüzér szolgált a várban. 1570-ben 36 muszlim és 10 keresztény topcsi teljesített szolgálatot Belgrádban. Egy III. Murád korából való forrásban azonban 41 muszlim topcsi mellett már csupán 6 keresztény topcsit találunk.⁶⁸ Bár a belgrádi példából túlságosan nagy merészség lenne általánosítani, aligha járunk messze az igazságtól, ha az itt tükröződő folyamatot tekintjük jellemzőnek.

A monstrumlövegek kérdése

A 15. században az oszmánok — csakúgy mint európai kortársaik — még számos monstrumlöveget készítettek. Ezek az ágyúszörnyetegek, amelyek közül ma többet Európa múzeumaiban őriznek, annyira lenyűgöztek néhány európai történészt, hogy az oszmán tüzérsegről szólva jobbra csak ezeket a hatalmas lövegeket tárgyalják. A nyugati szakmunkákban eléggé elterjedt az a nézet, miszerint az oszmánok még akkor is kitartottak a nehézkes, jószerivel csak ostromra alkalmas monstrumlövegek gyártása mellett, amikor Európában már egyre kisebb és mozgékonyabb lövegfajtákat készítettek. Többen is úgy vélik, hogy az oszmán tüzérség már a 15. század derekán elérte fejlődésének csúcsát, s a későbbiekben nem volt már képes lépést tartani az európai tüzérség tipológiai sokszínűségével és minőségi fejlődésével.⁶⁹

A török elbeszélő és okleveles forrásokat használó történészek előtt azonban ismert, hogy az oszmánok a legkisebbtől a legnagyobbig mindenféle lövegfajtát használtak.⁷⁰ A tisztánlátást azonban nagyban akadályozza az a zűrzavar, amely

65 O. Zirojević: i. m. 136.

66 Uo.: 139.

67 H. Šabanović: i. m. 139.; O. Zirojević: i. m. 114.

68 O. Zirojević: i. m. 116-117. Az 1570-es adatokra ld.: Allan Z. Hertz: Muslims, Christians and Jews in Sixteenth-Century Ottoman Belgrade. In: Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: the East European Pattern. Ed. by: Abraham Ascher-Tibor Halasi-Kun-Béla K. Király. Brooklyn, N.Y., 1979. 157.

69 Ld. pl. C. Cipolla: i. m. 95-99.; Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800. Cambridge, 1988. 126. és Bert S. Hall-Kelly R. De Vries: Essay Review the »Military Revolution« Revisited. Technology and Culture, 1990. 505-506.

70 Vö. pl. J. F. Guilmartin: i. m. 157-175. és St. Christensen: i. m. 238-239. Ez utóbbi szerző, nem ismervén a török forrásokat, nem tudott egyértelműen állást foglalni az oszmán monstrumlövegekkel kapcsolatban, s megfelelő adatok hiányában maga is elképzelhetőnek tartotta, hogy a monstrumlövegek készítésének hagyománya az oszmán ágyúöntők között a 15. század után is élhetett.

az elbeszélő kútfőkben szereplő török ágyúnevek értelmezése területén a hazai és a nemzetközi szakirodalomban uralkodik. Bár a jóval több információt tartalmazó török levéltári források sem mentesek az ellentmondásoktól, az alábbiakban — egyelőre csak tájékoztató jelleggel, s korántsem a véglegesség igényével — közreadok néhány olyan adatot, amelyek segítségével a forrásokban legtöbbet szereplő oszmán ágyúnevek között valamiféle rend teremthető. Előre kell azonban bocsátanom, hogy a 16–17. században nem beszélhetünk még egységesített lövegtípusokról. Amint Montecuccoli írta, annyiféle ágyú volt használatban, hogy „nem tudnak elég nevet találni, hogy mindeniket megjelöljék. Alig van kígyó, állat vagy madár, amelynek nevét ágyú ne viselné. Minden fejedelem és tábornok szeszélye új űrméretet alkotott és új szerkezetet talált fel, anélkül, hogy azokat használhatóság és hatás tekintetében kipróbálták volna...”⁷¹ Az oszmán lövegekkel kapcsolatban is megfigyelhetjük, hogy az azonos nevet viselő ágyúk kalibere, hossza vagy épp súlya igen jelentős különbségeket mutathatott. A török ágyúnevekre is érvényes C. Martinnak a 16. századi európai ágyúnevekkel kapcsolatban tett megállapítása, miszerint „e nevek nem jelentenek valamiféle abszolút pontos definíciót, mivel ilyen definíció nem is létezett”.⁷²

A legnagyobb oszmán lövegfajták között kell számon tartanunk a *baljemez* ágyúkat. Evlia Cselebi szerint a szó a török *méz* jelentésű *bal* szó és a *yemek* (enni) ige egyes szám harmadik szeméjű tagadó alakjából (*yemez*) származik és annyit jelent, hogy „*mézet nem evő*”. Evlia Cselebi szerint 1663-ban Érsekújvár ostromakor a várból kiesett egy *baljemez* ágyúnak a darabja, amelyen a következő felirat volt olvasható: „*A győzelmes Szulejmán hán rendeletére készítette a magas Porta fő-öntőmestere Ali-Báli.*” Evlia a következő magyarázatot fűzi a felirathoz: „*Azt mondják, hogy ez az ember egész életén át nem szeretett semmiféle mézes ételt, azért ágyú is »Báljemez topi« (a méz nem evő ágyúja) néven lettek ismertekké.*”⁷³ Jól látható, hogy itt a magyar nyelvben is létező népetimológiával állunk szemben, azaz azzal az esettel, amikor egy nép nyelvérzéke az érthetetlen, idegen szavakat úgy alakítja át, hogy annak immár számára is érthető jelentése legyen. Mivel, épp e népi etimológiának köszönhetően, az így létrejött új szónak az eredetihez már vajmi kevés köze van, s azt csak igen eltorzított változatban őrzi meg, a kutatóknak nem kis fejtörést okozott a *baljemez* eredetének kiderítése, s máig nem született olyan megoldás, amelyet mindenki elfogadott, s amelyet véglegesnek tekinthetnénk. A kutatók egy része,

71 Idézi: *Ujhelyi Péter*: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657-1780). Bp. 1914. 73. *Vanoccio Biringuccio*, alki 1530 táján írta *Pirotechnia* című művét, úgy látta, hogy az azonos fajtájú lövegek sem voltak azonos nagyságúak. Ld. *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio*, Massachusetts Institute of Technology. Cambridge-Massachusetts-London, 1959. 223.

72 C. Martin-G. Parken: *The Spanish Armada*. London, 1989. 215.

73 *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Fordította: *Karácson Imre*. Az előszót és a szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta *Fodor Pál*. Bp. 1985. 361.

jelesül G. Meyer,⁷⁴ C. Tagliavini⁷⁵ és İ. H. Uzunçarşılı⁷⁶ szerint a *baljemez* mögött az olasz *palla e mezza* (egy golyó és egy fél) szavakat kell látnunk. Hans Joachim Kissling azonban úgy vélte, hogy amikor az oszmánok megismerkedtek az ágyúkkal, addigra Európában már kialakult a lövegek elnevezése, s aligha hihető, hogy ilyen körülményesen neveztek volna el egy ágyút. Szerinte a *baljemez* egy igen híres 15. századi német ágyúra, az 1411-ből adatolható braunschweigi *Faule Metzere* vezethető vissza, amelyet az oszmánok a szolgálataukba állott német ágyúöntők révén ismerhettek meg.⁷⁷ Henry és Renee Kahane valamint Andreas Tietze szerint azonban valószínűbb, hogy a török *baljemez* a *bala ramada*, *palla ramata* olasz jelzős szóösszetételből származik, s vélhetőleg görög közvetítéssel jutott el az oszmánokhoz.⁷⁸ Ez utóbbi változat megtalálható a 17. századi francia és spanyol forrásokban, az ebből népetimológiával létrehozott török *baljemez* pedig megvan a román (*balimez* és *baliemez*) és a szerbhorvát (*bel-jemez-topu*) nyelvben is.⁷⁹

Rátérve most már magára az ágyúra, látható, hogy mind az oszmán elbeszélő kútfők, mind az okleveles források igen nagy, faltörő löveget értenek a *baljemezen*. Evlia Cselebi 25, 30, 40, 50 és 60 okkás golyókat vető *baljemezeket* ismer, ez utóbbiról azonban megjegyzi, hogy ebből a lövegfajtából az egész birodalomban csupán négy darab van: „*Akkirman várában a kapu-közben jelenleg készen álló két darab nagy ágyú; a hatvan okka vasgolyót lövő Szulejmán hán ágyú Eszék várában, a másik a Dráva folyóban van.*”⁸⁰ Voltak azonban kisebb *baljemezek* is. Már 1538-ból ismerünk 20 okkás *baljemezt*.⁸¹ A bagdadi várban 1681-ben is ilyen kisebb *baljemezeket* írtak össze: a 14, 16, 18, 20 és 22 okka súlyú golyókat lövő *baljemez* ágyúkból 39 darab szerepel az inventárban, a hozzájuk tartozó 42 600 darab golyóval együtt.⁸² Az isztambuli Tophánében 1685–86-ban pedig öntöttek egy 11, és egy 14 okkás *baljemezt* is.⁸³

74 G. Meyer: Türkische Studien I. Die griechischen und rumänischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen. Wien, 1893. 70. Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe 128.

75 C. Tagliavini: Osservazioni sugli elementi italiani in turco Annali, n. s. 1. 1940. Sritti in onore di Luigi Bonelli 195.

76 İ. H. Uzunçarşılı: i. m. 49. 8. sz. jegyzet.

77 H. J. Kissling: i. m. 333–340.

78 Henry & Renée Kahane-Andreas Tietze: The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin. Urbana, 1958. (Reprint, İstanbul, 1988.) 83–84.

79 Uo. 84.; vö. Fr. Miklositch: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. I. Wien, 1884. 20. és uő.: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Nachtrag I. Wien, 1888. 10.; Petar Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. Zagreb, 1971. 104., aki azonban azt állítja, hogy a szó nem igazolható más balkáni nyelvben.

80 Evlia Cselebi: i. m. 361.

81 Cengiz Orhonlu: XVI Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 1961. [1962] 14.

82 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban: BOA] Baş Muhasebe Kalemi Defterleri, Cebehane Defterleri [a továbbiakban: DBŞM CBH] Nr. 18368. 12–13. és 14.

83 İstanbul, BOA. DBŞM Tophane Defterleri [a továbbiakban: TPH] Nr. 18597. p. 7.

Forrásainkból láthatóan az oszmánok már a 11 okkás golyót lövő ágyúkkal is számoltak hadjárataik során. Szulejmán utolsó, 1566. évi hadjáratainak előkészületei során a budai beglerbéget már 1565 novemberében felszólították, hogy vizsgálja meg a budai várban lévő ágyúkat, a 11 okkásoktól a 22 okkásokig bezárólag, s hogy intézkedjen a szükséges javítások elvégzéséről, gondoskodjon az ágyúgolyókról, a lőporról stb.⁸⁴ Az 1566 májusában küldött rendeletből pedig azt láthatjuk, hogy a 11, 14 és 16 okkás lövegeket is alkalmasnak tartották várúvársra. A budai beglerbégnak ekkor megparancsolták, hogy a várostromokhoz és az ellenség ágyúinak tönkretételéhez szükséges 11, 14 és 16 okkás lövegeket készítse elő 6000 kantár lőporral együtt.⁸⁵ Abdülkadir Efendi kézíratos krónikájában a 14 és 16 okkás lövegeket kifejezetten várvostromló ágyúnak, *kale-kub*nek nevezi. 1600 nyárutóján a Kanizsa ostromára induló oszmán seregek Budáról tíz ilyen 14 és 16 okkás *kale-kub* löveget kértek.⁸⁶

Ugyancsak az ostromágyúk kategóriájába kell sorolnunk a *csultmaz* néven emlegetett török löveget. 1600-ban Siklós várában volt egy nagy *csultmaz* löveg, amelyről tudjuk, hogy 18 okkás golyók jártak hozzá.⁸⁷ A löveg kaliberére vonatkozó adat azért is oly fontos, mert a szakirodalomban erre semmiféle adatot nem találunk. Ezt a lövegtípust az oszmánok várvédelemre éppúgy használták, mint várostromra. Evlia Cselebitől tudjuk, hogy Buda bástyáit is számos *csultmaz* őrizte.⁸⁸

Az oszmánok a birtokukba került keresztény ágyúkra is a saját terminológiájukat használták. Az isztambuli Hadtörténeti Múzeum (*Türkiye Askeri Müzesi*) épülete előtt ma is látható az a *baljemez*nek nevezett velencei bronzlöveg, amely a csövön olvasható felirat tanúsága szerint 9 arasz hosszú és 22 kantár (1188 kg) súlyú. A későbbi mérések szerint a löveg hossza 208 cm, csőnyílásának átmérője pedig 23,5 cm.⁸⁹ Ugyancsak itt található az a szintén *baljemez*ként nyilvántartott velencei bronzágyú, amely 191 cm hosszú, csőnyílásának átmérője pedig 19 cm.⁹⁰

84 İstanbul, BOA. Mühimme Defterleri [a továbbiakban: MD] V/223/566. (ahol a római szám a kötet, az utána következő első arab szám az oldal, a második a rendelet száma).

85 İstanbul, BOA. MD V/599.

86 *Topçular Kâibi Abdülkadir Efendi: Tarih-i Âl-i ʿOsmân*. Kézirat. Wien, Nationalbibliothek Handschriftensammlung, Codex Vindobonensis Palatinus Mxt. 130. [A továbbiakban: AK] fol. 133/b - A krónika fényképmásolata az ELTE Török Filológiai Tanszék Fényképtárában található. Használatáért Káldy-Nagy Gyula tanszékvezető egyetemi tanár úrnak tartozom köszönettel. Az oszmán tüzérségre vonatkozó - alább idézendő - adatok egy részét már egy korábbi dolgozatomban hasznosítottam: Ágoston Gábor: Az oszmán tüzérség és a magyarországi várharok egy kiadatlan 17. századi török krónika alapján. In: Bodó Sándor-Szabó Jolán (szerk.): Magyar és török végvárak (1663-1684) Eger, 1985. 173-183. A szerzőre és a műre ld. Markus Köhbach: Der osmanische Historiker Topçılar Kâtibi Abdül-qadir Efendi. Leben und Werk. Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies 1981. 75-96.

87 AK fol. 131/a

88 Evlia Cselebi: i. m. 270.

89 Leltári száma: 342.

90 Leltári száma: 262.

Evlia Cselebi a *baljemez* ágyúkkal együtt említi a *sajka* ágyúkat is. „Azokat az ágyúkat — írja —, amelyek az ember által át nem karolható köveket lőnek ki, *sajka* néven mondják. Ezeket kocsira tenni nem lehet s hadjáratra nem viszik el, hanem szánon csúsztatják és a várakban állanak. Ilyen fajta ágyúik az oszmánokon kívül másnak nincsenek a földön.”⁹¹ A bagdadi vár előbb már idézett leltárában is a 39 *baljemez* között szerepel egy *sajka* ágyú.⁹² A löveg a *sajkának* nevezett hajótípusról kapta a nevét.⁹³ A török *sajkákon* — méreteiktől függően — 20–50 harcos foglalhatott helyet és a hajó három ágyúval volt felszerelve. Ezeket az ágyúkat nevezhették azután el *sajka* ágyúknak.⁹⁴ Ennek ellentmondani látszik Evlia Cselebi fenti leírása, amely olyan roppant nagy lövegnek mutatja be a *sajka* ágyúkat, amelyeket bajosan lehetett a viszonylag kicsiny folyami hajókon alkalmazni. Levéltári forrásainból azonban látható, hogy a *sajka* ágyúk — csakúgy mint más török ágyútípusok — többféle kaliberben készültek. A szendrői bég egyik jelentéséből tudjuk, hogy 1575-ben Szendrő várában nagy és közepes *sajka* ágyúk is voltak.⁹⁵ Pakalin egy 16 arasz hosszú *sajka* ágyút említ, amelyhez 22 okkás kőgolyókat használtak.⁹⁶ Egriboz várában 1666-ban egy 12 arasz hosszú 22 okkás, egy 14 arasz hosszú 20 okkás, egy 9 arasz hosszú 5 okkás, egy 8 arasz hosszú 5 okkás és két darab mindössze két okkás golyót lövő *sajka* ágyút vettek leltárba.⁹⁷ De ugyanitt összeírtak egy 12 arasz hosszú, egy kantár, azaz 54 kg súlyú kőgolyót vető *sajka* ágyút is, ami kétségtől a nagyobb

91 *Evlia Cselebi*: i. m. 361.

92 *İstanbul*, BOA. DB. M. CBH Nr. 18368. 12-13.

93 *Mehmet Zeki Pakalin*: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*. III. *İstanbul*, 1983. 312. A lapos testű evezős *sajka* a török folyami flotta egyik legelterjedtebb hajótípusa volt, amelyet főként a Dunán és mellékfolyóin (MD V/201/496), valamint a Fekete-tenger partmenti vidékein és az abba torkolló folyókon szállításra és a folyótorkolatok védelmére használtak. (*İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara, 1984.². 458.) A török *sajkák* a magyarok naszádaihoz lehettek hasonlóak, legalábbis erre következtethetünk Istvánffy egyik megjegyzéséből. Az 1566. évi hadjáratl kapcsolatosan írta: „Classis e duodecim biremibus a parte Ferdinando relictis, quibus fere piratae in mari velocitatis ac agilitatis causa utuntur, ac celocibus, quas nos Nasadas, turcae Saicas vocant, XXX. constabat...” Idézi: *Szentkláray Jenő*: *A dunai hajóhadak története*. Bp. 1885. 321-322.; vö. még *Holub József*: *İstvánffy Miklós történelmi hadtörténelmi szempontból*. Szekszárd, 1909. 65.) 1594-ben, Esztergom ostromának elvesztésekor, a naszádot és a *sajkát* Istvánffy már mint rokonértelmű szavakat használja: „Aderant biremes quoque et supra has 25 navigia eiusdem formae, sed paulo minora, quae nostri Nasadas aut Saicas vocant.” (*Szentkláray J.*: i. m. 322., *Holub J.*: i. h.) A törökökön és a magyarokon kívül a *sajkát* a balkáni szláv népek és a kozákok is használták. (Vö.: *Viktor Ostapchuk*: Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639). In: Raiyyet Rüsumu. Essays presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students. *Journal of Turkish Studies* 1987. 49. 2. számú jegyzet.)

94 *İ. H. Uzunçarşılı*: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* i. m. 458.

95 A jelentés tartalmát megismétli a szendrői bégnek írott rendelet. *İstanbul*, BOA MD XXVII/58.

96 *Z. Pakalin*: i. m. 312.

97 *İstanbul*, BOA Maliyeden Müdevver Defterleri [a továbbiakban: MM] Nr. 3150. 125. Megjegyzendő, hogy az irat nem minden esetben adja meg, hogy a löveg kőgolyót lőtt-e ki.

példányok közül való volt.⁹⁸ Evlia Cselebi az isztambuli ágyúöntő műhely leírásakor pedig olyan *sajka* ágyúkról tesz említést, amelybe egy ember is belefért.⁹⁹ Valószínű tehát, hogy a *sajka* ágyúkat először csak a folyótorkolatok védelmére kirendelt *sajkákon* használták, majd a hajókról felkerültek a folyó menti várakba, ahol már egyre nagyobb kaliberű lövegek elhelyezésére is mód nyílt. A későbbiekben a *sajka* szó már egyéb lövegtípusokhoz is járulhatott, s ekkor már feltehetően az ágyú méreteire kívántak utalni használatával.¹⁰⁰

Forrásainkban az egyik leggyakrabban szereplő oszmán ágyútípus a *badzsaluska*, amelyet a török kútfők *badzsiliszka*, *badzsaluska*, *badaluska*, *badoluska*, *bedoluska* stb. névváltozatban említnek.¹⁰¹ A török ágyúnév az olasz, spanyol, portugál, katalán stb. forrásokban *basilisconak* mondott löveg nevének torzul alakja.¹⁰² A *basiliscokat* Biringuccio a bombardáknál kisebb, de jóval hosszabb lövegnek írta le.¹⁰³ Készülhettek vasabroncsokkal szorosan egymáshoz erősített kovácsolt vasrudakból, de önthették őket bronzból is. John Francis Guilmartin szerint a portugálok ellen 1517-ben Dzsiddánál használt oszmán *badzsaluskák* is ilyen kovácsolt vasrudakból összeállított, kőgolyókat lövő ágyúk voltak. Az Isztambuli Tengerészeti Múzeum (*Deniz Müzesi*) kertjében ma is láthatóak ezekhez hasonló, 1516-ból származó, előtöltős kovácsoltvas lövegek.¹⁰⁴ A *badzsaluskák* nagyobb darabjai akár a 100 mázsát is meghaladhatták. Ilyen volt az a nagy *badzsaluska* (bacaluka-i bozorg), amelyet az 1520-as évek első felében szállítottak az isztambuli ágyúöntő műhelybe újraöntés végett, s amely 210 kantárt, azaz 54 kg-os kantárral számolva¹⁰⁵ 113,4 mázsát nyomott.¹⁰⁶ Ez a löveg azonban már ekkor is ritkaságszámba mehetett, hisz az isztambuli ágyúöntőben 1522–1526 között öntött *badzsaluskák* átlagos súlya csak 77,65 kantár, azaz 41,93 mázsa volt.¹⁰⁷

Az 1543. évi magyarországi hadjárat tárgyalása során Szinán csasus egy 18 arasz hosszú, 20 okkás *badzsaluskát* említett, amelyet egy tabrizi perzsa ágyúöntő 10 nap alatt öntött Budán az oszmánoknak. Az ágyúhoz az öntés során 32 mázsányi ércet, harangdarabokat és bronz oszlopfőket használtak fel.¹⁰⁸

98 Uo.

99 Evlia Çselebi Seyahatnamesi I. İstanbul, 1314/1896-97. 437.

100 Ld. az alábbiakban *badzsaluska-sajka* néven említett lövege.

101 Ágoston G.: i. m. 174.

102 H. Kahane-R. Tietze: i. m. 99-100.

103 V. Biringuccio: i. m. 223.

104 I. F. Guilmartin: 11. 3. és 5. jegyzet.

105 A kantár átszámításánál a 3,072 grammos *tebrizi dirhemet* tekintem alapegységnek az általában elfogadott 3,27 grammos *rúni dirhem* helyett. Így 1 okka=400 dirhem=1,2288 kg; 1 isztambuli kantár=44 okka=54 kg. A számítással kapcsolatos érveimet ld. Ágoston Gábor: Török lőportermelés Budán a 16. században. (Adalék a magyarországi török végvárak hadianyag-ellátásához.) In: E. Kovács Péter-Kalmár János-V. Molnár László (szerk.): Unger Mátyás Emlékkönyv. Bp. 1991. 95. 18. számú jegyzet.

106 Colin Heywood: The Activities of the State Cannon-Foundry (Tophâne-i Âmire) at Istanbul in the early sixteenth century according to an unpublished Turkish source. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 30. 1980. 214.

107 Uo. 215.

108 Thüry József: Török történetírók II. Bp. 1896. 346.

Ehhez hasonló lehetett az az isztambuli bronz *badzsaluska*, amelyet 1666–67-ben Egriboz várában írtak össze, s amelynek hossza szintén 18 arasz volt, de csak 18 okkás vasgolyókat lőtt.¹⁰⁹

Voltak persze rövidebb *badzsaluskák* is. Egriboz várának előbb említett összeírásában találkozhatunk egy I. Szulejmán (1520–1566) korából származó, mindössze 10 arasz hosszú, 18 okkás vasgolyót lövő bronz *badzsaluskával*, s egy másik, levágott fejű 9 arasz hosszú társával, amelyből szintén 18 okkás golyókat lehetett lőni.¹¹⁰ Buda várában 1565 decemberében 2 darab 22 okkás, 2 darab 18 okkás, 2 darab 16 okkás és 14 darab 14 okkás *badzsaluskát* írtak össze a hozzájuk való 400 darab 22 okkás, 1000 darab 18 okkás, 500 darab 16 okkás és 4000 darab 14 okkás vasgolyóval együtt. Ugyanekkor a pesti várban leltárba vettek egy darab 16 okkás és egy darab 18 okkás (keresztény) *badzsaluskát*.¹¹¹ Az 1566. évi hadjárat szükségleteire a budai beglerbégtől 1566. május 24-én két darab 16 okkás *badzsaluska* mellett négy darab 14 okkás s ugyancsak négy darab 11 okkás ágyút kértek. A lövegekért a portai tüzérek egyik bölükbasiját, Juszufot küldték Budára.¹¹² A budai vár hadiszereinek már említett összeírásából ítélve a szükséges ágyúk biztosítása a budai beglerbégnak nem okozott gondot, hisz a már felsorolt lövegeken kívül 11 okkás (*kánunnak* nevezett) ágyúból is volt a várban nyolc darab.¹¹³ Szelániki szerint az oszmánok Szigetvár ellen 17 *badzsaluskát* (nála *badaluska* alakban) vonultattak fel.¹¹⁴

Az 1593. évi hadjáratot megelőzően, 1592-ben az ágyúöntők kethüdáját, Musztafa agát küldték Budára. Vezetésével 15 darab, mindössze négy okkás golyót lövő *badzsaluskát* öntöttek.¹¹⁵ Az ekkor készített, s krónikásunk szerint kiváló minőségű lövegek még 1596-ban is megvoltak.¹¹⁶ Az oszmán sereg vezetői az 1596. évi hadjárat alkalmával is számoltak a budai *badzsaluskákkal*. Az Eger ellen vonuló hadak számára ekkor 11 és 14 okkás *badzsaluskákat* kértek, amiket a budai törököknek Szolnokra kellett szállítaniuk.¹¹⁷ Az 1598. évi hadiesemények kapcsán Abdülkadir efendi két 14 okkás *badzsaluskát* említ, amelyek a gyulai illetve a temesvári várban voltak.¹¹⁸ A *badzsaluskákat* az oszmánok

109 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. p. 125.

110 Uo.

111 Bécs. Österreichische Nationalbibliothek Mxt 599. 3. Számos értelmezési hibával kiadta: *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek I. Bp. 1886. 190.

112 İstanbul, BOA MD V/615/1709: „Parancs a nevezetnek [ti. a budai beglerbégnak]: magas Portám topcsi bölükbasijai közül Juszuf bölük basi társaival együtt elküldetett, hogy a hadjárat szükségleteire Budáról két tizenhat okkát lövő *badzsaluskát*, négy tizenegy okkát lövő ágyút, s négy tizenegy okkát lövő ágyút előkészítsen. Megparancsoltam, hogy a mondott ágyúkat tartozékaikkal és a szükséges municióval együtt készítsék elő, hogy szükség esetén (semmilyen) hiányt ne szenvedjenek.” A rendelet fölött a következő megjegyzés olvasható: „A topcsi basinak adatott 973 Zilkáde 5-én”, ami a mi időszámításunk szerint 1566. május 24-nek felel meg.

113 Mxt 599. 3.

114 Târih-i Selâniki. İstanbul, 128/1863. 35.

115 AK fol. 3/b

116 AK fol. 52/a

117 AK fol. 67/b-68/a

118 AK fol. 102/a

egyként használták tengeri ütközeteik és várostromok alkalmával. 1525 júniusában a Dzsiddánál állomásozó oszmán flotta ágyúi között számos *badzsaluskát* találunk,¹¹⁹ de rendre ott vannak a magyarországi várostromoknál is. 1594 júliusában a Tata várát négy oldalról bekerített oszmán ostromló seregek egyéb lövegek mellett tíz *badzsaluskával* rombolták a falakat.¹²⁰ Győr vívásakor is számos *badzsaluskát* vonultattak fel. A nagyvezír hét, a ruméliai egységeket parancsoló Haszán pasa hat, a várkapu betörésével megbízott janicsáraga hét, Szaturdzsi Mehmed pasa az anatóliai hadak élén pedig négy *badzsaluskával* lövette a várat.¹²¹ Az európai *basiliscoból* eredeztetett *badzsiliszka*, *badzsaluska*, *badoluska*, *bedoluska* stb. elnevezésekkel jelölt lövegen az oszmánok tehát azokat az ágyúkat értették, amelyek ritkábban 4, általában 11, 14, 16, 18, 20 okkás vasgolyókat lőttek, hosszuk 9-10 arasztól a 18-20 araszig terjedhetett, s amelyeket — főként a 16. század elején — kovácsolhattak vasból is, de amelyek Szulejmán korától már jobbra bronzból öntöttek.¹²²

Külön kategóriába kell sorolnunk az egribozi inventáriumban *badzsaluska-sajka* ágyúként felvett azon löveget, amelynek hossza 20 arasz volt, és amely 5,5 kantár (297 kg) súlyú kőgolyókat vetett.¹²³

A *badzsaluskáknál* általában kisebb lövegfajta volt a *zarbzen* vagy *zarbuzán*. Már a 16. században három fajtáját különböztetik meg a források, úgy mint sáhi, közepes és kicsi *zarbzen*.¹²⁴ Legkisebb darabjaik mindössze egy kantárt, azaz 54 kilogrammot nyomtak, hosszuk 6-7 arasz volt, és csupán 50 dirhem, azaz 3,072 grammos tebrizi dirhemmel számolva 15,36 dekagramm súlyú golyókat használtak hozzájuk.¹²⁵ Ezeket a kis ágyúkat szállítani is könnyű volt, hisz egy-egy lóra két ilyen kis *zarbzent* tudtak felerősíteni.¹²⁶ Ilyen kicsi *zarbzenekből* a mohácsi hadjárat előtti években is öntöttek néhányat az isztambuli ágyúöntő műhelyben. 1522 és 1526 között az isztambuli ágyúöntők 15 darab 1,346 kantár, azaz 72,7 kg súlyú *zarbzent* készítek. A *zarbzenek* többsége azonban nagyobb volt ezeknél az igen kis ágyúknál. Az isztambuli ágyúöntő műhelyeket a mohácsi csatát megelőző négy esztendőben 625 darab átlag 3 kantár (valójában 2,983 kantár, azaz 161 kg) súlyú kis *zarbzennek*, és 355 darab

119 Vö. *Fevzi Kurtoğlu*: *Meşhur Türk Amiralı Selman Reis'in Lâyihası*. Deniz Mecmuası. 1935. 335.

120 AK fol. 19/a

121 AK fol. 21/b

122 A Habsburg seregek lövegparkjában az ugyancsak nagy változatosságot mutató negyedes, feles, háromnegyedes, egész és kettős *karthaunok* hasonlíthatók az oszmán *badzsaluskákhoz*, amelyek egyébiránt ott is a leggyakrabban használt ágyútípusok közé számítottak. (Vö. *Anton Dolleczer*: *Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Wien, 1887.)

123 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. p. 125.

124 *Uzunçarşılı*: *Kapukulu Ocakları II*. i. m. 50.

125 İstanbul, BOA MD VII/422/1214. Latin betűkkel kiadta: *Uzunçarşılı*: i. m. 50. 4. jegyzet. Vö. MD VII/423/1215. és MD VII/485/1401. számú rendeletet. Ez utóbbi rendelet csupán 6 arasz hosszú *zarbzent* említ.

126 İstanbul, BOA MD VII/422/1214.

átlag 8 kantár (valójában 8,166 kantár, azaz 440 kg) súlyú nagy *zarbzen*nek nevezett löveg hagyta el.¹²⁷ 1524 szeptembere és 1525 júniusa között az ágyüöntőbe számos megrongálódott, sérült *zarbzent* szállítottak beolvasztás és újraöntés céljából. Ezek között voltak olyanok, amelyek átlag 5,5 kantárt, azaz 297 kilogrammot, s olyanok, amelyek 4 kantárt, azaz 216 kilogrammot nyomtak. A 35 illetve a 30 okkás (43 kg ill. 36,9 kg) darabokról azonban nem világos, hogy ezeken csonka lövegeket, vagy csak lövegtöredékeket kell-e értenünk.¹²⁸

Ezt a viszonylag könnyen szállítható lövegtípust az oszmánok nagy számban használták hadjárataik során. Az 1522 és 1525 között öntött *zarbzen*ek közül is bizonyára számosat bevetettek a mohácsi csatában. Az elbeszélő kútfők többszáz lövegről szóló tudósításai mögött tehát főként ilyen kisebb mezei lövegtípust kell értenünk.¹²⁹ Szelákiki szerint az 1566. évi hadjáratra Szigetvár alá 280 nagyobb, ún. *sáhi zarbzent* hoztak magukkal az oszmánok.¹³⁰ Abdülkadir Efendi kézíratos krónikájából tudjuk, hogy az 1596. évi magyarországi hadjárat előkészületei során az isztambuli műhelyekben már 1595 decemberében hozzáláttak 300 nagy *zarbzen* öntéséhez. 1596 márciusában a munkálatokat a nagyvezír is megtekintette, s a kész lövegeket 1596 áprilisában rakodták hajókra, és küldték Várnába, hogy onnét tengelyen szállítsák Magyarországra.¹³¹ Ezekhez a nagy *zarbzen*ekhez három tűzér tartozott.¹³²

Úgy látszik, a *zarbzen* időnként szolgálhatott az előbb említetteknel jóval nagyobb lövegek jelölésére is. Az isztambuli Hadtörténeti Múzeum épülete körül elhelyezett ágyúk között találunk egy 1592-ben Itáliában öntött, 360 cm hosszú, 31 kantár 30 okka, azaz megközelítőleg 1711 kg súlyú, 3 okkás golyót lövő löveget, amelynek kalibere, azaz csőszájnyílásának átmérője 11 cm, s amelyet mint *zarbzent* vettek leltárba.¹³³ Ennél valamivel öblösebb az az 1684-ben Ausztriában készített, szintén *zarbzen*ként nyilvántartott ágyú, amelynek hossza 214 cm, kalibere pedig 15 cm.¹³⁴ Mindkettőnél nagyobb az a Hajreddin bin Abdullah szerbölük által 1531-ben öntött oszmán *zarbzen*, amely felirata szerint 40 kantárt, azaz 2160 kilogrammot nyom és 16 arasz hosszú. A mérések szerint hossza 357 cm, szájnnyílásának átmérője 26 cm.¹³⁵ Mivel ez utóbb említett néhány példánál a lövegeket nem a korabeli források, hanem a múzeumi szakemberek

127 C. Heywood: The Activities of the State Cannon-Foundry i. m. 214-215.

128 Uo. 212.

129 Gyalóky Jenő abból, hogy a török táborból átszökött magyar rabok szerint a török ágyúkat két, illetve négy ló húzta, arra következtetett, „hogy a törökök csak könnyű, alkalmasint a későbbi 3 és 6 fontosnak megfelelő ágyút hoztak Mohácsra...” Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Bp. é. n. [1926] 197-198.

130 Tarih-i Selânîki, i. m. 35.

131 AK fol. 53/a-b, 55/b és 57/b

132 Uzunçarşılı: i. m. 52. itt azonban Uzunçarşılı keveri a sáhi zarbzent a külön lövegtípust képező sáhi ágyúval.

133 Leltári száma: 134

134 Leltári száma: 146.

135 Leltári száma: 10.

— utólagosan — nevezték *zarbzennek*, a magam részéről ezeket csak fenntartással tudom elfogadni, s éppenséggel nem tekintem jellemzőnek. A kortársi elbeszélő és okleveles kútfők ugyanis láthatóan ezeknél jóvalta kisebb ágyúkat hívtak *zarbzennek*.

Kisebb mezei löveg volt az oszmán forrásokban *kolunburna*, *kolumburna*, *kolunburina*, *kolumburuna* stb. névalakban előforduló ágyú. A török elnevezés mögött nem nehéz felfedezni az európai források *culverin*jét. A szó a spanyol forrásokban *culebrina*, a provanszálban *colobrina*, a franciában *couleuvrine* az olaszban pedig *colubrina* formában volt ismert, de megvolt a görögben is. Eleinte egy kézi lőfegyverfajta, majd utóbb egy ebből kifejlődött könnyű lövegfajta jelölésére szolgált.¹³⁶ A löveg neve arra utal, hogy a cső alakja a kígyóhoz hasonlít, azaz a csőszáj felé keskenyedik. Ezért nevezték magyarul *csatakígyónak*, de gyakoribb a *sugárágyú* elnevezés.¹³⁷ A 16–17. századi Magyarországon a sugárágyú vagy csatakígyó elnevezés nem kötődött meghatározott kaliberhez, hisz öreg, közepes vagy kisebb sugárágyúkat is említenek forrásaink. Ez utóbbiakról Istvánffy egy helyütt megjegyzi, hogy lúdtojás nagyságú golyókat lőttek, míg a nagyobbakból 3 fontosakat.¹³⁸

Hasonló változatosságot mutatnak az oszmánok által használt *kolunburinák* is. Egriboz várában 1666-ban leltárba vettek három darab 10 arasz hosszú, 2 okka súlyú és egy 15 arasz hosszú, 5 okka súlyú golyót lövő bronz *kolunburinát* (az inventárban *kolunburna* alakban szerepel). Ugyanitt összeírtak egy *sáhi kolunburnának* nevezett 12 arasz hosszú, 2 okkás golyót lövő ágyút, és egy ugyancsak *sáhi kolunburnának* mondott 12 arasz hosszú, 10 okka súlyú lövedéket lövő bronzlöveget.¹³⁹ A Kandije várával szemközt lévő új erősségben 1666 augusztusában nyolc *kolunburinát* találtak az összeírók, amelyek között 9 és 5 okkás golyókat lövő ágyúk is voltak.¹⁴⁰ Ugyanekkor Hanja várában 2, 3, 4, 6, és 7 okkás *kolunburinákra* leltek, összesen 25 darabra.¹⁴¹ A Risem várában leltárba vett lövegek között pedig egy darab 11 okkás, és 27 darab 14 okkás *kolunburinára* bukkanunk.¹⁴² 1681 szeptemberében Bagdad várában 2, 3 és 5 okkás *kolunburinából* 15 darabot írtak össze. Ebből azonban egy darab *sakalosz*, azaz *szakállas* (puska) volt, ami arra figyelmeztet, hogy e kis lövegfajtát az oszmánok a szakállasokkal együtt kezelték.¹⁴³

Úgy látszik, egészen könnyű kis lövegfajtát kell érteni az oszmán *sáhi* ágyúkon. Szótáraink szükséztaván csak annyit mondanak, hogy egy régi, elöltöltő

136 H.R. Kahane-A. Tietze: i. m. 175-176.

137 Holub J.: i. m. 72. Szikszai Fabricius Balázs az általa 1561 és 1576 között használt, majd először halála után, 1590-ben kiadott latin-magyar szójegyzékében a *colubrinát* taracknak fordítja.

138 Holub J.: i. h.

139 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. 125.

140 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. 110.

141 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. 111.

142 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. 110.

143 İstanbul, BOA DBŞM CBH Nr. 18368. 7., 12-13.

brozlöveg,¹⁴⁴ vagy hogy régi, hosszú mezei löveg.¹⁴⁵ Többet tudhatunk meg az inventáriumokból. Hanja várában 1666 augusztusában 100 és 300 dirhemes, illetve 1 okkás *sáhi* ágyúból 26 darabot írtak össze.¹⁴⁶ Ugyanekkor Egriboz várában olyan *sáhi* ágyúkat vettek leltárba, amelyek hossza 11 arasz, a kilőtt golyó súlya pedig 100 dirhem volt.¹⁴⁷ 1681 szeptemberében Bagdad várában 50, 100, 150, 300 és 500 dirhemes, illetve 1 és 1,5 okkás *sáhi* ágyúból összesen 105 darab ép és 6 darab megrongálódott példányt leltek az inventár készítői.¹⁴⁸ Temesvárott 1691 október–novemberében 80, 100 és 200 dirhemes, valamint egy okkás *sáhi* ágyúkat találtak.¹⁴⁹ 1688 januárjában a moreai hadjáratra szeraskerré kinevezett Halil pasának is egy, illetve fél okkás *sáhi* ágyúkat adtak.¹⁵⁰ Voltak azonban ezeknél nagyobb *sáhi* ágyúk is. Erre következtethetünk abból, hogy 1686-ban Kanizsa szükségleteire 300 darab 5 okkás *sáhi* ágyúgolyót szállítottak.¹⁵¹ Az isztambuli Hadtörténeti Múzeum előtt pedig egy IV. Mehmed szultán idejéből származó, 11 cm kaliberű, 303 cm hosszú, 3 okkás golyót lövő réz *sáhi* ágyút láthatunk.¹⁵² Ehhez hasonló az a rézből készült *sáhi* ágyú, amely III. Musztafa idejéből (1757–1774) maradt ránk, s amelynek kalibere 11 cm, hossza 281 cm, s amelyhez ugyancsak 3 okka súlyú golyókat használtak.¹⁵³ A kiállított darabok között még több 3 és 1 okkás török *sáhi* ágyúra, valamint ugyancsak *sáhi*nak nevezett itáliai lövegre bukkanhatunk.¹⁵⁴

A fentiekben láthattuk, hogy a forrásokban leggyakrabban szereplő oszmán ágyúk zöme európai eredetű, s hogy a legnagyobb *baljemezek*től a csupán néhány dekagrammos golyókat lövő *sáhi* ágyúig mindenféle löveg típus megtalálható volt ágyúparkjukban. Még pontosabb, s immár statisztikai érvényességű következtetések levonására nyújtanak alkalmat az isztambuli ágyúöntő műhely termeléséről vezetett elszámolások, s a fontosabb török végvárok hadfelszereléséről készült összeírások.¹⁵⁵ Az isztambuli ágyúöntőben a mohácsi csatát megelőző négy esztendőben öntött 1027 löveg 97%-a kisebb és közepes ágyú volt. Ezen

144 New Redhouse Turkish-English Dictionary, A new dictionary based largely on the Turkish-English Lexicon prepared by Sir James Redhouse and published in 1890 by the Publication Department of the American Board. İstanbul, 1988. 1045: an ancient form of brass muzzle-loading cannon.

145 M. Z. Pakalin: i. m. III. 304. Megjegyzendő, hogy a *sáhi* szó gyakorta szerepel más ágyúnevek jelzőjeként, ekkor azonban (amennyire forrásainkból kivehető) csak arra utal, hogy az adott löveg típuson belül egy nagyobb, szultáni példánnyal van dolgunk, ami nem keverendő össze az alább tárgyalandó, külön löveg típust képező *sáhi* ágyúval.

146 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. 111.

147 İstanbul, BOA MM Nr. 3150. 125.

148 İstanbul, BOA DBŞM CBH Nr. 18368. 12-13.

149 İstanbul, BOA MM Nr. 177. fol. 61/a-b

150 İstanbul, BOA MM Nr. 177. fol. 42/a

151 İstanbul, BOA MM Nr. 5448. 2.

152 Leltári száma: 24.

153 Leltári száma: 35.

154 Leltári száma: 37., 38., 401., 324., 314. stb.

155 Az alább következőket részletesebben kifejtettem egy másik dolgozatomban: Oszmán monstrumlövegek. Valóban szétváltak az európai és az oszmán tüzérség fejlődésének útjai? Keletkutatás 1992. ősz, 11-19.

belül az átlag 162 kg súlyú kis *zarbzenek* az összes löveg 61%-át tették ki.¹⁵⁶ Hasonló eredményekre jutunk, ha az isztambuli műhelyek 17. század végi elszámolásait vesszük vizsgálat alá. Az 1685. október 14. és 1686. július 21. között vezetett elszámolás szerint az ismert kaliberű 300 lövegből 260, tehát az ágyúk 86%-a másfél, egy, fél illetve negyed okkás golyót lövő kisebb ágyú volt.¹⁵⁷ Az 1687. december 7. és 1689. június 18. között eltelt 560 nap alatt készült 133 ágyúból pedig 87, tehát a lövegek 74%-a tartozott ugyanebbe a kategóriába.¹⁵⁸ A belgrádi vár 1536. és 1691. évi inventáriumainak tanulmányozása is alátámasztja ezeket az eredményeket. 1536-ban a várban 230 szakállast és 255 ágyút vettek leltárba, tehát a szakállasok aránya 47% volt. A 255 ágyúból 150 darab (59%) kis méretű *prangi* ágyú, 60 darab (23%) pedig kis *zarbzen* volt, másként mondva az ágyúk 82%-át a kisebb lövegfajták alkották.¹⁵⁹ Belgrád 1691. szeptember 24-én készült inventáriumából pedig azt tudhatjuk meg, hogy az ismert kaliberű 50 török ágyúból 37 darab, azaz a lövegek 75%-a másfél, egy, illetve negyed okkás golyót lövő kisebb ágyú volt. Ugyanakkor a várban lévő 45 keresztény lövegnek mindössze 11%-a tartozott ugyanebbe a kategóriába.¹⁶⁰

Az előbbieken ismertetett adatok tükrében aligha fogadhatjuk el az európai történeti irodalomban minduntalan olvasható azon vélekedést, miszerint szemben az egyre kisebb és mozgékonyabb lövegfajtákat használó európai tüzérséggel, az oszmán hadsereg lövegparkját még a 16–17. században is a nagy monstrumlövegek uralták. Láthattuk, az oszmánok által leggyakrabban használt ágyúk zöme európai eredetre megy vissza, s hogy lövegparkjukat éppenséggel nem a nagy monstrumlövegek határozták meg, hanem a kis és közepes ágyúk.

A dolgozat elején elmondottak remélhetően arról is meggyőzték az olvasót, hogy az oszmán hadsereg 17. század végi kudarcait, sorozatos vereségeit aligha hozhatjuk kapcsolatba az európai történészek által oly gyakran emlegetett oszmán elzárkózással, hisz az oszmán tüzérség korai történetének tanulmányozásakor épp azt figyelhettük meg, hogy az oszmánok mily gyorsan átvették az ágyúkat európai ellenfeleiktől, s hogy a 15–16. században minden averzió nélkül alkalmazták az európai ágyúöntőket és tűzereket. Ezek az idegen mesterek — akiknek alkalmazása az európai országokban sem ment éppenséggel kivétel-számba — azonban egyre inkább háttérbe szorultak a mesterséget időközben mellettük kitanult oszmán ágyúöntők és tűzerek mögött, de tanácsadó, irányító szerepüket még sokáig megtartották.

Nem érthetek egyet Rhoads Murpheyvel sem, aki az oszmánok 17. század végi vereségeit a hadianyagellátásban bekövetkezett változással, jelesen az európai hadianyagimport elmaradásával véli megmagyarázni, és azt állítja, hogy a kudarcok legfőbb oka a hadianyagellátás akadozása volt, mivel a merkantilista gazdaságpolitikának köszönhetően Anglia és Hollandia ekkortól kezdve már

156 C. Heywood: The Activities of the State Cannon-Foundry i. m. 214–216.

157 İstanbul, BOA DB_M TPH Nr. 18597. 7., 14–15.

158 İstanbul, BOA MM Nr. 1361. 17.

159 H. Šabanović: i. m. 283.

160 İstanbul, BOA MM Nr. 15836. 1.

nem szállította azokat a hadianyagokat (főként önt és lőport) az oszmánoknak, amelyekkel korábban a papáság minden tilalma és a Habsburgok minden igyekezete ellenére rendszeresen ellátta őket.¹⁶¹ Ez a nézet a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonít a hadianyagok európai importjának. Ezzel szemben az eddigi részletvizsgálatokból épp az tűnik ki, hogy az oszmánok — legalább a 16–17. században — a hadianyagellátás területén döntően önellátóak voltak.¹⁶²

A századvégi lemaradásnak véleményem szerint sokkal inkább minőségi, s nem mennyiségi okai voltak. Miként arra már Luigi Ferdinando Marsigli is rámutatott, ez a minőségi elmaradás mind a tüzekek, mind pedig a lövegpark tekintetében megfigyelhető volt. A század nyolcvanas éveire a tapasztalt, „*Kandiát megjárta tüzekek és ágyúkésztők már kihaltak.*”¹⁶³ A nyugati szakembereket pedig egyre nagyobb számban szívták fel az európai államok születő állandó hadseregei.

Az európai kortárs megfigyelők a technológiai lemaradást is észlelték. Marsigli, akinek — szerencsétlenségére — módja volt belülről is megfigyelni az oszmán tüzéséget, utalt az oszmán lövegek gyenge minőségére. Szerinte a török ágyúk „*gyatra fémekből*” készültek és „*meglehetősen nyers öntésűek*” voltak; „*az ok a felhasznált réz természetében rejlik, ez nem oly lágy, mint a főként Magyarországon föllelhető anyag.*”¹⁶⁴ S bár a török lőportermelő műhelyek elszámolásából látható, hogy az oszmánok által készített lőpor keverési arányai alig térnek el az Európában készült lőporétól,¹⁶⁵ az európai megfigyelők mégis számtalan esetben kitérnek az előbbi gyenge minőségére. A török ágyútüzérek vezetője, a topcsai basi, Marsiglinak ezt azzal magyarázta, hogy a török lőporkészítők „*járatlanok a szerfelett zsíros, nagyrészt Moreából származó salétrom tisztításában.*”¹⁶⁶ E kérdések részletes kifejtése azonban már egy másik tanulmány feladata.

161 *Rhoads Murphey*: The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: the Role of the *Efreni* Technicians in Civil and Military Applications. In: Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman. *Jean-Louis Bacqué-Grammont-Paul Dumont* (ed.). Paris-Leuven, 1983. 293.

162 *V. J. Parry*: Bärüd i. m. és uő.: Materials of War in the Ottoman Empire. In: Studies in the Economic History of the Middle East. Ed. by M. A. Cook. London, 1970. 219-229. *Ágoston Gábor*: A török hadsereg lőporellátása a 16-17. századi magyarországi hadjáratokban. Zalai Múzeum 4. 1992. 65-72. és uő.: Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the 16th and 17th Centuries. *Turcica. Revue d'études turques* 25. 1993. 75-96.

163 Luigi Ferdinando Marsigli gróf tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683-ban. (Ford.: Kósa Katalin.) In: *Szakály Ferenc* (szerk.): Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Bp. 1986. 73.

164 *Uo.*

165 *Ágoston G.*: A török hadsereg lőporellátása.. i. m. 68.

166 *L. F. Marsigli*: i. m. 74.

SZABÓ DÁNIEL

A MAGYAR TÁRSADALOM POLITIKAI SZERVEZŐDÉSE A DUALIZMUS KORÁBAN

Párt és vidéke

A 19. század második felében és a 20. század elején a magyarországi pártok alapvetően belső szervezésűek voltak, azaz a képviselőházi politikusok szervezték meg őket.¹ Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az „egyenileg” megválasztott képviselők a parlamenti ülészak megnyitásakor pártokba szerveződtek. A képviselőházi iroda vezetője fel is hívta a pártokat: jelentsék be tagjaik számát és nevét, hogy kioszthassák az ülőhelyeket a képviselőház üléstermében. Az idő múlásával természetesen bizonyos változás állt be a pártok jellegében. A folyamatosság egyre fontosabb lett: a „pártok” csak formálisan szerveződtek újjá az ülészakok megnyitásakor, gyakorlatilag folytonosan működtek. Az új pártok azonban szinte kizárólag a képviselők közül alakultak, s „párt”-nak igen sokszor magát a frakciót nevezték. Nem véletlen, hogy a hivatalos pártnév gyakran tartalmazta az „országgyűlési” előtagot.

Párt, pártrendszer, pártfogalom

A századforduló környékén találkozunk olyan pártszervezési kísérletekkel is, melyeknek nem a képviselőház a kiindulópontja, vagy amelyekben a képviselők csak a kristályosodási pont szerepét töltötték be. Kiváló példa erre a magyarországi politikai katolicizmus pártjának, a Néppártnak megszerveződése. Ez a párt az 1890-es évek liberális egyházpolitikai törvényhozása elleni tiltakozásul, a magyar

1 A tanulmány eredetileg a *Die Habsburgemonarchie* című sorozat nyolcadik kötetéhez készült, mely a Habsburg Birodalom pártjairól, politikai és politizáló egyleteiről szól. Ez az oka annak, hogy jelen tanulmány a civil társadalomnak csak egy szeletét kísérli meg bemutatni. A magyarországi nemzetiségek politikai szervezeteiről és a magyarországi munkásmozgalomról más szerzők készítenek tanulmányt a kötet számára, ezért maradtak ki e témák ebből az összefoglalóból.

A továbbiakban a „párt” kifejezést a dualizmus korában használtak megfelelően használok: a parlamenti frakcióra, törvényhatósági vagy lokális ideiglenes alakulásokra ugyanúgy, mint azon szervezetekre, amelyek egyesületként működtek. Egyesületnek a hivatalosan jóváhagyott alapszabályokkal rendelkező szervezeteket nevezem. A kettő, mint később kifejtem, egybeeshet, de nem okvetlenül esik egybe még a politizálás területén sem. Van olyan „párt”, amely nem tekinthető egyesületnek, s van olyan politikai egyesület, amely nem tekinthető pártnak.

Kulturkampf során jött létre képviselőházon kívüli politikusokból. (Kétségtelen, hogy a törvényhozás másik házában, a főrendiházban számos politikus támogatott.) Első mandátumát a pártszervezés idején, egy időközi választáson szerezte 1895. januárban. Ez a külsőséges, mozgalmi, nagygyűléseken keresztül a politizáló társadalmat állandóan mozgásban tartani akaró tevékenység e pártnál is szinte kizárólag az alakulás korának jellemzője. Idővel politizálásának formáiban is alkalmazkodott az ekkorra már több évtizedes múlttal rendelkező magyarországi parlamentarizmus hagyományaihoz.

Sokkal jellemzőbb volt azonban a pártalakításra az a módszer, hogy néhány képviselő — kilépve eredeti pártjából — önálló szervezetet alapított, további támogatók, „párttagok” gyűjtésére sajtófelhívást adott ki, s levéllel, aláírási ívvel kereste meg a politikai elit mindazon tagjait, akikről feltételezte, hogy hajlandók csatlakozni.² A század elején létrejött agrár- avagy gazdapártok már külső, azaz egyáltalán nem képviselőházi szervezésűek voltak,³ de ezek az első világháború előtti magyar parlamenti politikában jelentéktelen szerepet játszottak.

A pártok szervező politikai elve az egész korszakon át szinte kizárólag a Magyarország közjogi helyzetéhez való viszony volt, a vizsgált több mint fél évszázad alatt azonban bizonyos változásokon ment keresztül. Az előtörténetnek tekinthető 1861. évi országgyűlésen, ahová a képviselők csak kis részben politikai álláspontjuk, nagyjából 1848-as képviselőségük alapján kerültek be, a pártok annak alapján különültek el, hogy a „nemzet” követeléseit *határozatban* vagy *feliratban* akarták megfogalmazni.⁴ A kiegyezést megelőző és azt „létrehozó”, 1865-tel kezdődő országgyűlési időszak elején a „közös” ügyek kezelésén, később — talán bizonyos fókig leegyszerűsítve — a kiegyezés elfogadásán vagy elutasításán csaptak össze a pártok. A fő párt-tendenciák nevei (nem okvetlenül hivatalos nevei) tükrözték is ezt a megoszlást: mindig 67-es (azaz kiegyezéspárti) és 48-as (azaz kiegyezés-ellenes) táborról beszéltek.

Ez az ellentét annyira rányomta bélyegét a magyarországi politikai, mindenekelőtt a pártpolitikai gondolkodásra, hogy lehetetlen volt közjogi program nélkül pártot alakítani. Példaként említhetem az 1883. októberben alakított Antiszemita Pártot, amely 48-as és 67-es politikusok közös erőfeszítésének eredményeként jött létre, de sikertelenségében meghatározó szerepet játszott e közjogi tisztázatlanság. A már említett Néppártot is a közjogi semlegesség meghirdetésével akarták létrehozni, s végül mégis közjogi programmal jelent meg a politikai színtéren. A századforduló környékén alakultak olyan kisebb pártok is, amelyek programjában nem az első helyen szerepelt a kiegyezéshez való viszony. Ezeknél az ideológia vagy egy társadalmi csoporthoz tartozás játszotta a meghatározó szerepet, de ők sem tudták kikerülni az állásfoglalást a kiegyezés kérdésében. A történetírás még nem adott választ arra a kérdésre, hogy sikertelenségükben vagy elenyésző sikerükben mekkora szerepet játszott éppen ez a vonatkozás, s mekkorát az, hogy az általuk képviselt elveknek nem volt bázisa, avagy hogy az általuk képviselt ré-

2 Ld. az Új Párt megalakítását 1903-ban. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Fol. Hung. 1673. Apáthy István iratai, 43.

3 *Király István*: Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt. Klny. a Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 64. kötetéből. Bp. 1966.

4 Ferenc József uralkodásának legitimitását elvető illetve elfogadó pártok neve ebből eredően határozati párt illetve felirati párt volt.

tegek nem voltak mértékadó tényezők a politikai véleményformálásnak. Alapvetően kevésbé állapítható meg, hogy az általános politikai piac beszűkült voltáról van-e szó, vagy a politikai elit korlátozott politikai horizontjáról.

A korszak politikai ideológiájában a liberalizmus végig meghatározó szerepet játszott. Az első időszakban a liberalizmus mellett konzervatív politizálással s bizonyos demokratikus tendenciákkal találkozhatunk, később, főleg a kilencvenes évektől jelentkezik önálló politikai erőként az újkonzervativizmus, s általa a demokratikus elvek is szélesebb politikai bázist nyernek. Hangsúlyozni kell, hogy a korlátozott választójog miatt a legszervezettebb demokratikus erő, a szociáldemokrácia nem juthatott parlamenti képviselőhöz. Kétségtelen tény azonban, hogy a kilencvenes évektől kezdődően mindkét közjogi tábor megosztottá válik, mindkettőben találhatunk egy liberális és egy konzervatív pártot.

A parlamentarizmus mint politizálási forma legalább olyan, ha nem erősebben meghatározó volt az egész korszakban, mint a liberalizmus. Mind demokratikus, mind konzervatív vonalról jelentkeztek ugyan a képviselői demokrácia adott formáját tagadó, ill. más politikai rendszert elképzelő tendenciák, de nem tudtak jelentős bázist teremteni, általában beleolvadtak a hegemon irányzatokba.

Az egész pártrendszer működésére rányomta bélyegét a közjogi-politikai elentétrendszer. Ameddig a dualista rendszer bármilyen értelemben „veszélyben volt”, nem volt más lehetőség, mint csatlakozni az egyik nagy táborhoz. Egyik oldalon a biztos védelem, a másikon az esetleges győzelem okából. Csak a rendszer hetvenes évek eleji megszilárdulása tette lehetővé a pártok világnézeti osztódását. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a dualista Monarchia nem átmeneti alakulat, hogy tartósan fog szerepelni az európai hatalmak sorában, s egyben az is, hogy a Magyarország beolvasztásától való félelmek is alaptalanok.⁵ A fordulatot kiválóan jellemzi az új kormánypárt, a Szabadelvű Párt létrejötte, melyben a kiegyezés eddigi „ortodox” védelmezői, a volt Deák-pártiak és a közös intézmények kritikusai, a volt balközépiek egyesültek 1875-ben. A birodalomhoz való viszony azonban olyannyira meghatározó maradt, hogy a század elejéig, egyes kampányokat kivéve, a különböző ellenzéki csoportok összefogására nem kerülhetett sor. Mivel a legerősebb ellenzék, a függetlenségek vagy 48-asok a kiegyezés ellenfelei voltak, így rendszeren kívüli pártként tételezhetőek. Nem alkottak tehát kormányalternatívát, nem jöhetett létre parlamenti váltógazkodás az országban. Fel-felmerült ugyan, hogy a hatvanhetes táboron belül szerveződjön meg egy alternatív, kormányképes politikai erő, de a kormánypárt minden meggyengülése a 48-asok „kilátástalan” többségének veszélyét hordozta magában, s így ily esetekben vagy valamiféle kiegyezés jött létre a 67-es ellenzék és a kormánypárt között, vagy személyi átállások segítségével állították helyre a pártpolitikai rendszer stabilitását. Nem véletlen, hogy a korszak egy mai kutatója alapvetően három alapvető tendenciát vélt felfedezni a pártrendszer formalizálására tett kísérlete során: a kormányvonalat, a kéréselhetetlen ellenzéket, s a kettő között lebegő „szervezeteket”, amelyek ide is, oda is csatlakozhattak.⁶ Pontosabbnak tűnik azonban Ha-

5 A gondolkodás megváltozásában a Monarchia belső fejlődése mellett meghatározó szerepet játszott Európa térképének átalakulása: az egységes olasz, de mindenekelőtt német állam létrejötte.

6 *Adalbert Toth: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892. München, 1973. 383.*

nák Péter megállapítása, aki szerint a pártpolitikai váltógazdaságot a személyi váltógazdaság helyettesítette (kétségtelen viszont, hogy a személycserék a Toth által közbensőnek nevezett csoporton haladtak át).⁷

Formailag 1905-ig egy *hegemón többpártrendszer* dominált. Ebben a hegemon szerepet a kiegyezés „ortodox” liberális védelmezői: 1875-ig a Deák-párt, ezután a Szabadelvű Párt képviselték. A mindenkorinak kormányának legalább egy kiegyezésellenes, hol függetlenséginek, hol negyvennyolcasnak, hol függetlenségi negyvennyolcasnak nevezett ellenzéke volt. 1875-től állandósult egy, a konzervativizmussal szimpatizáló középpárt is. A csoport nevének változása mutatta tartalmi változásait is: Jobboldali Ellenzék, Egyesült Ellenzék, Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt. E politikai csoport bizonyítja legjobban, hogy stabil parlamenti ellenzéki párt valamiféle közjogi ellenzékiiség nélkül nem maradhatott fenn a dualista Magyarországon. A „valamiféle” itt meghatározó jelző: nem véletlenül nevezték e pártcsoportot a kortársak habarékpártnak. A már említett újkonzervatív pártok létrejöttére az 1880-as és az 1890-es években került sor.

A hegemon többpártrendszert egy *kvázi kétpártrendszer* váltotta fel az 1905. évi januári választásokon, mikor a nemzetiségeket és a szocialistákat kivéve az összes ellenzéki párt összefogott a kormánypárt ellen. A hosszú ideig kormányzó szabadelvűek bukása után, az 1906. évi választásokon egy *pszeudó egypártrendszer* létét fedezhetjük föl (a koalíciós kormányzatban résztvevő pártok nem küzdöttek egymás ellen, a volt ellenfél, a Szabadelvű Párt feloszlott). Ez a kormányzás és a parlamenti harcok során eredeti elemeire bomlik szét, s 1910 után visszaáll a hegemon többpártrendszer, a Nemzeti Munkapárt vezetésével és az ellenzék teljes megosztottságával.⁸

A pártok száma a többpártrendszeren belül nemcsak a különböző időszakokban mutat eltérést, hanem a különböző politikai szituációkban is. Természetes módon a pártokon belüli szakadások, a belső csoportok kialakulása, esetleg kiválása erősebb a választások közötti időszakokban, a választások közeledtével általában újraegyesülés vagy újfajta egyesülés jön létre. Még ez a korlátozott diverzitás is inkább a képviselőházra s sokkal kevésbé az ország egyes választókerületeire jellemző. Még sok párt esetén is igen ritka egyes választókerületekben három vagy több jelölt indulása, s bár kétfordulós, abszolút többségi választásról van szó, nem gyakori a második forduló. Az ország legtöbb része, mint kétpártrendszer működik.

Ha csak a dualizmus korszakának utolsó öt, 1896-1910 között megtartott választását vizsgáljuk, a következő kép tárul a szemünk elé:

7 Magyarország története tíz kötetben. VII. 1890-1918. Főszerk.: Hanák Péter. Bp. 1978. I. 167.

8 A dualizmus kori magyarországi pártok lexikonszerű ismertetésére ld. Adalbert Toth–Frank Wnde (hrsg.): Ungarn. In: Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa. Stuttgart, 1981. A pártok átalakulásának grafikus ábrázolására lásd: Magyarország története I-II. Szerk.: Molnár Erik. Bp. 1964. II. 154.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1896	1,8	9	8	3	127	252	31	3	0	0	7	2
1901	1,9	23	10	2	110	229	63	9	1	1	8	2
1905	2,0	14	11	2	100	239	64	8	1	1	9	2
1906	1,7	13	11	3	188	176	43	3	3	0	9	2
1910	2,1	21	20	3	75	254	71	10	3	0	12	2

1 Egy kerületre eső átlagos jelöltszám

2 Pótválasztások száma

3 Pártok száma (a nemzetiségi pártokat egy egységnek tekintve)

4 A jelöltek legalább 10%-át adó pártok száma

5 Olyan kerületek száma, ahol 1 jelölt indult

6 Olyan kerületek száma, ahol 2 jelölt indult

7 Olyan kerületek száma, ahol 3 jelölt indult

8 Olyan kerületek száma, ahol 4 jelölt indult

9 Olyan kerületek száma, ahol 5 jelölt indult

10 Olyan kerületek száma, ahol 6 jelölt indult

11 A mandátumot szerzett pártok száma

12 A mandátumok több mint 10%-át megszerző pártok száma

A korszakban végig eleve problematikus a pártfogalom értelmezése, s nemcsak szervezetiileg, amire később visszatérünk, hanem a pártoknak a politikában betöltött helye szerint is. A liberális képviseleti elv szerint a választók egy személybe, politikusba helyezik bizalmukat, akinek csak egyik jellemzője a párt-hovatartozása. A korszak vége felé ez a jellemző egyre fontosabb lett, de egyáltalán nem vesztett el a személy jelentősége. Sokszor előfordul, hogy a választókerületek követik képviselőjüket a pártok közötti cikk-cakkokban, s kérdéses, hogy itt egy, a képviselőt és a politikai közönséget egyaránt befolyásoló politikai álláspontváltásról, a választókerületnek a képviselő személyéhez kötődéséről, vagy a politikusnak a választókerülete álláspontváltásának követéséről van-e szó?

A magyarországi politikusok igen hamar elfogadták, hogy a pártok léte összeegyeztethető elveikkel: „Az alkotmányos élet nem képzelhető el pártok nélkül — fogalmazódik meg 1861-ben —. ... bizonyos, hogy országgyűlés párt nélkül nem lehet, s a pártnak, mint olyannak, éppen itt kell a leghatározottabban, félreértetlen szabatossággal, illetőleg fegyelemmel is föllépni s egymással a mindig közös szent cél — a közhaza boldogsága kivívása és előmozdítása végett — az ész és okok férfias fegyvereivel megküzdeni.” A párttal szembeni tartózkodás ugyanakkor nem szűnik meg: „A párt, tudjuk, nem állhat fenn fegyelem nélkül. — Többség határoz a párt előleges tanácskozmányában, s ha tagja akarsz maradni pártodnak, alárendeled véleményed.”⁹ Egyértelmű, hogy az egyén szempontjából a szabad véleményalkotás korlátozásától, a politikai struktúrában pedig a szervezeti rendszeren keresztül a kisebbség uralomra jutásától való félelem tükröződik itt. Ugyanezt láthatjuk Szász Károly költő, műfordító, Deák-párti képviselő és későbbi református püspök 1865. december 10-i naplójegyzeteiben: „Pártoknak, hol alkotmányos actió van, lenni kell, pártok lesznek nálunk is... S ha pártok vannak, s ha e pártok nemcsak elnevezési árnyéklatok akarnak lenni, hanem meggyőződéseik mellett küzdeni is akarnak, kívánatos, hogy legyen minden-

9 Z. A.: Egyén és párt. Pesti Napló, 1861, jún. 21. 141.

niknek saját klubja, hol minél jobban szervezkedjenek, azután eszméket cseréljenek társalgásban, szempontokat és magatartásokat állapítsanak meg tanácskozásokban — sőt szükség esetén jelszót és vezényszót vegyenek a csata előperceiben.”¹⁰ Szász konkrét utalása arra vonatkozik, hogy Deák Ferenc ekkor nem akart „pártjábélieknek” saját klubot nyitni, hanem általános képviselői kasszinó létrehozásán gondolkodott. Nem állapítható meg pontosan, hogy ebben mennyire játszottak szerepet elvi szempontok, miszerint az ország, a nemzet egészét kell képviselni és nem szabad elkülönülni, s mennyire praktikus szempontok, amelyek szerint az adott országgyűlés csak a képviselők minél kisebb elkülönülésével tudja végrehajtani feladatait, azaz a kiegyezés megkötését. Kétségtelen, hogy az 1861-es országgyűlés idején a későbbi Deák-párt vezetői ellene voltak a külön szervezkedésnek, s ebben akkor meghatározó, ha nem is kizárólagos szerepet játszott a félelem a többiek, mindenekelőtt a konzervatívok külön szervezkedésétől.¹¹

A politikusok számára az angliai példa a meghatározó, hol szerintük a pártok elvi alapon szerveződnek, ugyanakkor a képviselők megtarthatják integritásukat: „Ezért függ ott a kormány élete a parlamenttől és nem megfordítva, és ezért hajlik ott meg a valódi közérzület előtt minden kormány.”¹² Az angol parlamentarizmus végig az egész korszakban ideálképként lebeg a magyarországi liberális politikusok előtt.¹³

A pártok léte — legalábbis mint a képviselők jellemzője — hamar elfogadást nyer a magyarországi politikában, ugyanakkor sokszor és sokak hangsúlyozzák ragaszkodásukat az önálló véleményalkotáshoz. Következő példánk választási röpiratokból származnak, így azt is bizonyítják: a politikusok meg voltak győződve arról, hogy a szélesebb értelemben vett politikai társadalom, a választóközönség is helyesli álláspontjukat. „Meggyőződésemet, a haza boldogságának szempontjából, pártnak alávetni mercv fegyelemből nem fogom, mert előbb kell az édes anyának, a hazának, mint bármely pártnak engedelmeskedni.” „Ami politikai pártállásomat illeti, világosan és határozottan kijelentem, hogy az országgyűlési ellenzék táborába fogok sorakozni; magában az ellenzéki táborban a választások után netán alakulandó pártárnyalatok közül pedig mindenesetre ahhoz fogok csatlakozni, amelynek elveivel most előadott programom megegyezik.” „S egyáltalán kijelentem, hogy mint független ember *egy kormánynak sem fogom magamat odaadni*, hanem a *közjogi alapon* szabad meggyőződésemet minden kérdésben önállólag fogom érvényesíteni, s csak az érvek és sohasem a személyes befolyás előtt fogok meghajolni.” „... hogy én megválasztásom esetében a jövő országgyűlésen melyik párthoz fognék sorakozni: magam meggyőződésén felül, még választóimnak általam mindenesetre előzőleg kikérendő óhajtása- s akaratától fogna függeni; kötelezem magam arra, hogy valahányszor új pártállást kellene elfoglaltanom, azt csak mindenkor tisztelt választóim akaratának előleges meghallga-

10 Szász Károly: Egy képviselő naplójegyzetei. Az 1865. december 10-ként megnyílt országgyűlés alatt. I. Pest, 1866. 5-6.

11 Ld. Szabad György: Forradalom és kiegyezés választútján (1860-61). Bp. 1967. 447., 456.

12 Beniczky Ferenc 1878. évi választási felhívásából. Az már más kérdés, hogy a modern elemzések a kormányt teszik meg a független, s a kormánypártot a függő változóvá. Ld. Gary W. Cox: *The Efficient Secret. The Cabinet and the Development of Political Parties in Victorian England*. Cambridge, 1987.

13 Tibor Hajdu: *Ideas and the Reality: The Attempt to Introduce British Parliamentaryism in Hungary*. In: *Études Historiques Hongroises* 1985. Ed. F. Glaz, E. Pamlényi. Bp. 1985. 385-401.

tása mellett teendém; s kész leendek állásomról azonnal leköszönni, mihelyt pártállásomra nézve a választó-kerület ellenem nyilatkozik.”¹⁴

A képviselő pártállásának kérdése sokszor felmerül kerületével való kapcsolattartásában. Általános gyakorlat az, hogy egy képviselő, ha megváltoztatja pártállását, ezt választókerületé szavazóinak nagygyűlésen és/vagy röplapon megmagyarázza. Előfordul, de nem általános gyakorlat, hogy ily esetben a képviselő lemond mandátumáról és ugyanott új pártállása alapján újraválasztatja magát. A kerület és a képviselő viszonyában valahol megmarad a régi, követutasítási rendszer emléke, azaz sok helyen úgy vélik, hogy a megválasztott politikusnak csak azt szabad mondania, amivel választói megbízták; nem elégednek meg a képviselő három-, később ötévenkénti ellenőrzésével. Az ilyen magatartásban nemcsak az 1848 előtti reminiscenciák játszanak szerepet, hanem a ténylegesen működő képviselői rendszertől eltérő, aktivistának vagy demokratikusnak is nevezhető elképzelés. Az állandóan politizáló közönségnek — ezen felfogás szerint — joga és kötelessége „megbízottjának” állandó irányítása. Ez a gondolat azután a különböző politikai szerveződési formákban is megjelenik.¹⁵

A korszakban végig tisztázatlan s esetenként eltérő, hogy a választópolgárok a jelöltre vagy pártjára adják szavazatukat. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a személy végig igen fontos, ezt jelzik az olyan, néha még levélpapíron is megjelenő elnevezések, mint „báró Wessellényi Ferenc pártirodaja” vagy „Demokrata-Vázsonyi Párt” végrehajtó bizottsága.

A képviselői integritás és a pártkötődés ellentmondása csak az egyik jellemzője a korszak pártok létét nem mindig helyeslő gondolkodásának. A másik — már említett — vonatkozás, amely a pártok szervezetét is befolyásolhatta, szintén összefügg a magyarországi liberalizmus elveivel: vajon kit vagy mit képvisel a képviselő a parlament „alsóházában”? Mindenki egyértelműen az ország, esetleg a nemzet képviselőiről beszél, s tagadja az egyes érdekcsoportok parlamenti képviselőjének jogosságát. Elkülönbült érdekképviselő felvetése csak a századforduló táján jelenik meg Magyarországon, addig mindenki a társadalom általános érdekeiről beszél.

Est legutóbbban az ún. nemzeti kérdésnél merül fel, azaz a politikusoknak és a politikusnak a nem-magyar nemzetiségű magyar állampolgárokhoz való viszonyában. A magyarországi liberális gondolkodásban alapvetően a francia és a német nemzetfelfogás keveredik. Az első nagy liberális nemzedék a francia elvek alapján egyéni jogokra helyezi a hangsúlyt, a „minden magyar állampolgár egyenlő” elve alapján áll, s kisebbségi, szervezeti jogok nem fordulnak elő elképzeléseiben. A nemzetet alapvetően inkább társadalom, mint közösség értelemben fogja fel. Jól mutatják ezt például Jókai Mór — ekkor balközépi, később szabadelvű párti képviselő — 1869 januári megjegyzései Papp Simon román nemzetiségi politikus hozzá intézett levelére. Ezekben kifogásolja azon nem-magyar képviselők maga-

14 Az idézetek különböző képviselőjelöltek választási röplapjaiból valók. Megtalálhatók: OSZK Aprónyomtatványtár.

15 Az állandó ellenőrzés gondolatának hívei tisztában vannak azzal, hogy itt egy kevert (részben a régi, feudális rendi-képviselői, részben egy új aktivista-demokratikus) értékrendről van szó. Ezért szavakban tagadják a korábbi jelenlétét. Lásd például a székelykeresztúri választóknak 1903-ban kormánypárti képviselőjükhöz írott levelét, amelyben követeléseik előtt kimondják: „Hogy a bizalmatlanságnak a legkisebb látszata is elkerülődjék, de meg a követi utasítás fölújításának esete se forogjon fel: a levél bizalmas alakjában adják tudtul...” Pesti Napló, 1903. júl. 2.

tartását, kik magukat a nemzetiségek képviselőinek, s nem országos képviselőknek vallották, szemben a Papp Simonhoz hasonlókkal, kik „úgy szóltak, mint nem egy külön fajnak, de az egész országnak képviselői”.¹⁶ A német szemlélet, „a nemzet mint organikus közösség” elvének bekerülése ebbe a gondolatrendszerbe kettős hatással jár. Egyrészt megjelenik a nemzetiségek részéről kisebbségi jogok (néha területi autonómia stb.) követelésének formájában, de megjelenik ugyanakkor a magyarok önmeghatározásában is, s ez utóbbi valahol kikényszeríti a gondolkodásban — s néha az intézkedésben is — a mások közösségi jogainak elismerését.

Országgyűlési párt

Pártnak — mint említettem — a korszakban elsősorban a frakciót tekintették. Hangsúlyozni kell, hogy ennek összetétele, nagysága — főleg kezdetben — csak a képviselőház üléseinek megkezdésekor, sőt gyakran csak az ún. választfelirati javaslat aláírásakor derült ki. Sok képviselőjelölt nem tisztázta pártállását a választási kampány során, pusztán azt, hogy melyik nagyobb politikai irányzathoz tartozik. Maga a frakció egyben a politikai szervezettség első alapegysége és gyakran a helyi szervezetek mintája is.

A párt, az „országgyűlési párt” pártkört, pártklubot tart fenn, melynek teljes jogú tagjai a megválasztott képviselők. A *pártklub* esetében kettős szervezettségről beszélhetünk.¹⁷ Egy kortárs 1882-ben például úgy írja le kormánypártot, mint átmenetet egy társaskör és a parlament között.¹⁸ Különbözik a politikai és a társadalmi, társasági funkció. A politikai funkciók ellátására általában csak a képviselők vagy a főrendháziaknak az adott párthoz tartozó tagjai jogosultak. A társasági funkciókban a pártkörök úgynevezett kültagjai is részt vehetnek. A kültag fogalma idővel változott: a korszak első kormánypárti köre először csak megválasztott képviselőknek engedélyezte a belépést, majd az 1869. évi választás után, mikor több jelentős politikus kibukott a parlamentből, a volt képviselők is tagjai maradhattak a körnek. Később a párt bármely szimpatizánsa csatlakozhatott két tag ajánlásával és ha nem volt személye ellen kifogás. Adataink szerint a pártklubok tagjainak legalább fele, de inkább többsége mindig képviselő volt. A kettős szervezettségnek megfelelően a klub irányításában minden tag részt vehetett, a politikai irány meghatározásában azonban csak az aktív politikusok. A többiek számára a klub csak társasági szórakozási hely, politikai társalgó és az aktív politizálást előkészítő alkalom.¹⁹ Sokan politikai iskolának is nevezik.

A *frakciók* határozzák meg a párt álláspontját az egyes politikai kérdésekkel, törvényjavaslatokkal kapcsolatban. Eleinte ad hoc bizottságokat hoznak létre:

16 Jókai Mór levelezése. III. Bp. 1975. 668-669.

17 A kettős szervezettség teszi például lehetővé, hogy tagdíjat szedjenek, pusztán „párt”-ként erre nem lett volna lehetőség.

18 Szathmáry György: A szabadelvű kör. Fővárosi Lapok, 1882. márc. 18. 406-407.

19 Ezt a társasági-politikai életet a résztvevők igen lényegesnek tekintik. Mikor 1918-ban több párt 48-as Alkotmánypárt néven pártszövetséget hoz létre, ennek egyik vezetője, Zlinszky István így fogalmaz a 48-as Alkotmánypárt levélpapírján: „mi politikai kört külön nem tartunk fenn, csupán egy klubbot, ahol a képviselők és a politikai párthoz tartozók vagyunk együtt”. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 1673. Apáthy István iratai, 242.

akár a választfelirati javaslat megfogalmazására, akár a választások megszervezésére vagy legalábbis koordinálására. Később állandósult bizottsági struktúra jön létre: a Szabadelvű Párt a századforduló idején például három állandó bizottságot tartott fenn: kijelölő bizottságot, mely a párton belüli és a képviselőházi tisztviselői és bizottsági választásokkal foglalkozott; végrehajtó bizottságot, mely a képviselőválasztások megszervezéséért és lebonyolításáért volt felelős, és hírlapbizottságot, mely a párt „elvéit képviselő” sajtótermékekkel foglalkozott.²⁰

A pártklub társasági élete (hírlapolvasás, billiárdozás, kártyázás, stb.) is igen lényeges, több visszaemlékezés szerint sokak számára a pártok legnagyobb vonzereje a klubokhoz való csatlakozási lehetőség volt.²¹ A klubon belüli társasági élet sokszor tükrözte a párton belüli csoportosulásokat. Az egyes politikai áramlatoknak állandó helye volt a klubon belül. A társasági élet fontosságát mutatja, hogy kisebb pártoknál az egész klub, nagyobbaknál a politikai csoportok rendszeresen együtt vacsoráztak vagy ebédeltek, azaz nem pusztán politikailag, hanem társaságilag is elkülönültek.

A párt és a klub vezetője általában azonos volt. Ez alól kivétel a kormánypárt, amelyben elkülönült a pártelnök (s egyben klubvezető) és a pártvezetés funkciója. Itt a pártvezér, a tényleges vezetői funkciót mindig a miniszterelnök látta el. Más pártoknál a két funkció elkülönülésére csak akkor került sor, ha a párt vezérét — aki sokszor a párt nem hivatalos²² nevét is adta —, nem választották be a képviselőházba. A kormánypártoknál a pártvezérnek sokkal nagyobb súlya volt, mint az ellenzéki pártoknál. Ebben alapvetően az egész országra jellemző patronázs (védnöki) rendszer játszott a meghatározó szerepet. A pártvezér volt az, aki képviselőiséget, főispánságot vagy egyéb jól fizető állást nyújthatott a hű „párttagoknak”.²³

A pártklub vagy pártkör működéséről rendszeresen beszámolt a sajtó, döntéseiről az egész ország értesült. Választások esetén sokszor a pártelnök és/vagy a pártvezér írta alá a pártkör központi bizottságának (már a 19. században is ezt az elnevezést használták) azt a plakátokon is megjelenő felhívását, amely a választó-

20 Az Országos Szabadelvű Pártkör Alapszabályainak és házszabályainak tervezete. Kézirat az Országos Szabadelvű Pártkör rendes tagjainak kizárólagos használatára. 1900.

21 Herczeg Ferenc szerint „a Szabadelvű Párt volt az ország legkülönb férfiklubja. Könnyed baráti hang járta a képviselők közt, a kasztidemokrácia hangja.” *Herczeg Ferenc: Gótikus ház.* Bp. 1985. 305.

22 A párt-elnevezésekben a pártvezér neve a korszakban végig jelentős szerepet játszott. Itt nem pusztán az első kormánypártra, a Deák-pártra gondolunk, hanem a konzervatívok 1875-ben Jobboldali Ellenzék néven megszerveződött csoportjára, melyet sokszor Sennyey-pártnak neveztek báró Sennyey Pálról, vagy a későbbi Egyesült-, Mérsékelt Ellenzékre, illetve a Nemzeti Pártra, amely gróf Apponyi Albertől az Apponyi-párt nevet nyerte, az Alkotmánypártra, mely ifjabb gróf Andrássy Gyula pártvezérsége alatt szerveződött, s a kortársak csak Andrássy-pártnak nevezték. A függetlenségi irányzat 1909. évi szakadásánál a két irányzat vezérének neve alapján Justh- (Justh Gyula) illetve Kossuth- (Kossuth Ferenc) pártnak is nevezte magát. Az utóbbi esetben természetesen tagadták, hogy a név Kossuth Ferencre és nem apjára, Kossuth Lajosra utal.

23 Korabeli leírás szerint a pártvezér feladata: „Rapportot tart a félhivatalosokkal és a sajtó embereivel, informálja őket a nap eseményeivel kapcsolatban. Figyelmének ki kell terjednie mindenre, dologi és személyi motívumokig egyaránt. Azután jönnek a politikai tárgyalások a párt vezető embereivel, szóba kerülnek a képviselők kerületeinek ügyei, a megyei dolgok. A kisvárosi kupaktanácsoknak politikai fondorlataitól elkezdvé, föl a pártközi helyzet legfontosabb és legkényesebb kérdéseig — minden iránt érdeklődni kell a pártvezérnek és mindennel foglalkoznia kell.” Magyar Szalon, 1900. április 25.

kat az általa elfogadott jelölt támogatására szólította fel. Erre mindenekelőtt akkor került sor, ha egy-egy választókerületben kétséges volt, hogy melyik jelölt élvezi a párt „hivatalos” támogatását.

A frakció vagy annak pártköre, ha formálisan nem is, gyakorlatilag pártközpontként is funkcionált. A helyi pártkörök vagy egy-egy párt helyi támogatói hozzá fordultak politikai problémáikkal. Például az ún. Központi Deák Kör 1872. május 5-én kelt levelet kapott Fogarashól, hogy intézkedjen: nehogy a választókerületi határok a párt számára kedvezőtlenül megváltoztassanak.²⁴

Az országos párt

A korszak korai éveiben nem pusztán a frakció avagy a pártkör működik központi szervezetként. Választás előtt, esetleg a párt szempontjából fontos alkalmakkor vagy kibővül ez a kör, vagy pedig valamiféle új — esetleg országos értekezletnek nevezett — intézmény születik. Már a szóhasználatból is kiderül, hogy más típusú szervezeti elképzelésről van szó: míg a frakciót, klubot „országgyűlési” pártnak, addig az értekezletet tartó egységet „országos” pártnak nevezik. Ennek súlya azonban nem azonos a különböző pártoknál. Egyértelmű, hogy a kiegyezés-ellenes tábor gyakrabban rendez „országos” értekezletet, mint a kormányon lévők. Ennek nem pusztán gyakorlati okai vannak. A kormánypártnak kevésbé van szüksége az országos szervező összejövetelekre, mivel az állami közigazgatáson keresztül eljuttathatja intencióit a megyékbe, kerületekbe.²⁵ Erre az ellenzéknek nincs lehetősége, még a megyék apparátusában vezető tisztséget viselő hívei tevékenységének összehangolására is más formát kellett találniuk.

Ez azonban csak egyik oka, az „országos” párt eltérő súlyának a kormány oldalán és az ellenzéken. A dualista időszak kezdeti éveiben az ellenzéki politizálási forma, amit aktivizmusnak is nevezhetünk, alapvetően eltér a kormánypártitól. Állandó szervezeteket kívánnak létrehozni és szélesebb tömegeket akarnak mozgósítani. Eleve más az elképzelésük a politikáról és a közvéleményről.²⁶

A kormánypárti liberális gondolkodásban erőteljesen szétválik a társadalom politikai és nem politikai szerveződése. Eötvös József, e tábor egyik vezető ideológusa és politikusa így fogalmaz: „Azon jog, miszerint valaki bizonyos czélok elérésére másokkal egyesülhet, az egyéni szabadság föltétele, s egyszersmind szükséges eredménye. Az egyesülés lehetsége nélkül nem képzelhetni szabadságot:

24 Az adott levél több szempontból tükrözi a rendszer tisztázatlanságát: 1. A címzett a Központi Deák Kör, ugyanakkor a kérelem a Belügyminisztérium levéltári anyagában maradt fenn. Egyértelmű tehát az összefonódás a „párt” és a közigazgatás között. 2. A levél aláírása: „Fogarasz. kir. város folyó 1872^k év május 5-én egybe gyűlt képviselő választásra jogosult választók gyűléséből”, azaz egy közigazgatási terület politikai jogokkal rendelkező férfiainak ad hoc összejövetele hagyta jóvá. Ugyanakkor Lázár Jakab, a Deák Kör elnöke írta alá. Egyértelmű tehát a párt és a párt támogatóinak keveredése. 3. A levélen lévő pecsét felirata: „Fogarasi jobboldali kör”. A pártnév használata tehát még helyi szinten sem konzekvens. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), K-150. 1872-II-10-10945.

25 Lásd például Tóth Vilmos belügyminiszter 1872. évi körlevelét a főispánokhoz, amelyben felszólítja őket, hogy tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a választások a kormánypárt megerősödésével végződjenek. Ebbe a munkába vonja be a megyében „netalán létező deákköröket”, s természetesen a főispán tekintse a körlevelet csupán neki szóló bizalmas iratnak. MOL. K-150 1872 II. kútfő, 10. tétel 6074. 7-10. 1083. eln. 158.cs.

26 *Gergely András—Veliky János*: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. In: *Fehér András* (szerk.): Magyar Történelmi Tanulmányok VII. Debrecen, 1974. 5-42.

miután pedig minden egyesülés — legalább amennyiben valami célzt akarunk azal elérni — csak az által lehetséges, ha azon föltételek, melyek alatt közös célra szöveteztünk, teljesedésbe mennek, s miután az államot magát is csak bizonyos célokra alkotott egyesületnek kell tekinteni: önként következik, hogy a politikai klub-alkotási jog — hogy tudniillik ugyanazon célok elérésére, melyeket az állam elé tűztek, más egyesületeket alkothassunk, s az államügyek vezetésére más úton szerezhessünk befolyást, mint amelyet az alkotmány megszabott — nemcsak nem az egyéni szabadság eredményének tekinthető, sőt inkább egyenes ellentmondásban áll azon köteleességek teljesítésével, melyek nélkül az állam, mint szabad egyesület, soha nem felelhet meg céljának.”²⁷

Az „országos” párt, mint arra a későbbiekben kitérünk, a korszak parlamenti pártjainál inkább célkitűzés, mint realitás. Működése nem terjed túl a szinte csak a választásokhoz kötődő akciókon. Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezéssel legkonzekvensebben szembenálló pártcsoport már 1869-től folyamatosan szorgalmazza a helyi szervezetek kiépítését. 1870-ben kiadott programjukban így fogalmaznak: „Alakítsunk köröket minél nagyobb számmal, városokban és faluhelyen egyaránt, ilyen vagy amolyan név alatt, a körülményekhez képest. Alig van helyiség, ahol ilyen kör ne alakulhatna, s legyen e körök feladata a közműveltség, a helyi érdekek előmozdítása mellett a hazafias közszellem ébrentartása s a nemzet akaratának az országgyűlési választások időközében is nyilvánítása, határozatok és kérvények útján. E határozatok, e kérvények, ha, mint nem kételkedünk, a hazai valódi értékeinek lesznek a kifejezésével, hathatósan gyamolítani fogják az országgyűlési ellenzék hazafias törekvéseit.”²⁸ Az 1872. évi szélbali országos értekezlet pedig „szervezési vázlat”-ot fogad el, amely a helyi olvasókörekre, a választókerületi és megyei bizottmányokra s az „országgyűlési 48-as párt” körére épül. Országos értekezletet terv szerint a választások előtt tartanának. Itt hoznának létre egy országos választmányt és az operatív ügyek intézésére egy központi bizottságot.²⁹

Az 1872. március 10-én Pesten tartott balközép párti értekezlet pontosan mutatja a pártfogalom és a szervezkedés összes ellentmondását.³⁰ Hivatalosan 263 küldöttségben 2119 küldött jelent meg az összejövetelen. A küldöttségek 17%-át

27 *Eötvös József*: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. III. Bp. 1886. 219-220. Ugyanakkor Eötvös elképzeléseiben a nem-politikai egyetek meghatározó szerepet játszanak. 1866. júliusban jegyzi fel magának: „Az egyesületi tevékenység, mely mindenütt fontos, mert egyes érdekek kifejlésztésének egyik leghatalmasabb eszköze, s mert a helyhatósági önkormányzatnak ellensúlyul szolgálhat, nálunk, hol fly ellensúlyra még nagyobb szükségünk van, még sokkal fontosabb... Ha minden egyes fontosabb érdekre nézve az egyes megyékben s városokban egyetek alakulnak, melyek egy Pesten székelő országos egyet fiókjai, úgy hogy az országos egyet mind ezen helyhatósági egyetekkel folytonos öszveköttetésben marad s az egyetek küldöttel évenként egyszer képviselőik által öszvegyűlnek s közös érdekeiket rendezik, s az országos egyet vezetőit választják — ha ily módon legalább az ország három legfontosabb érdekét: a köznevelést, a mezeti gazdaságot s az ipart törvény által, de titlleg centralisaltuk, mind azon veszélyek, melyek nemzeti-ségünket az egyenlőség miatt fenyegethetnék, bőven ellensúlyoztatnak.” *Eötvös József*: Naplójegyzetek — Gondolatok (1864-1868). Bp. 1941. 177-178.

28 *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867-1918). Bp. 1971. 190.

29 Magyar Újság, 1872. jan. 23. 2.

30 Ez az összejövetel jobban sikerült s összetételéről több adat került nyilvánosságra, mint a januári szélbali értekezletről. Egy vagy több személy az ország megyéinek körülbelül 80%-ából megjelent. A különböző ellenzéki pártok szerveződésekének problémáira ld. *Tóth Ede*: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826-1874). Bp. 1967. Jelen elemzés alapját az *Ellenőr* című lapban 1870. február 22. és március 10. között megjelentetett listák nyújtották.

a megyék, 40%-át a választókerületek küldték. A többiek különböző városokból, illetve falvakból jöttek. A sajtó az esetek több mint 40%-ában csupán azt közölte, hogy melyik választókerület küldöttjei jelentek meg. A többi esetben valamiképpen utaltak vagy a szervezetre, vagy a kiküldés módozatára, vagy a küldöttek politikai színezetére. Szervezetként legtöbbször a *kör* kifejezés szerepel (az összes eset 14%-a), de még ezeknél sem nyilvánvaló, hogy valóban szervezett egységről vagy ad hoc összejövetelről van szó. A résztvevők küldőinek csak 10%-a valóban azonosítható egyesület, s ezen egyesületek túlnyomó többségénél az egyesület neve nem tartalmaz semmi politikai utalást. Az összes eset további 15%-ában valamiféle gyűlésre, értekezletre utalnak, ahol a küldötteket megválasztották. A politikai színezet meghatározása is a korszakbeli szóhasználat zavarosságát mutatja. A *baloldaliak* és a *balpártiak* kifejezés szerepel leggyakrabban (18-18%), amit a korszakban sokszor nem pusztán a balközépre, hanem a szélsőbalra is alkalmaztak. A *balközép* avagy *közép bal* kifejezés összesen csak hat alkalommal fordul elő, ugyanolyan ritkán, mint a *szabadelvű*, amelyet a balközépiek magukra használtak. Ugyancsak hat alkalommal egyszerűen az *ellenzéki* kifejezéssel jellemzik a delegálók politikai hovatartozását. 1875 után az ilyen jellegű országos szervezetre utaló kísérletek száma visszaesett. Csak egy-egy ellenzéki politikus vetette fel újra és újra, hogy nem elégséges a „társadalom” és a politika kapcsolata.

1887-ben Pártos Béla egész országos hálózat képét vázolta fel, meghatározva a kapcsolattartás módszereit, de a helyi szervezetek jellemző rituáléit is. Úgy vélte, hogy két éves intenzív munkával 200-220 vidéki szervezetet lehetne létrehozni.³¹ Három évvel később Bartha Miklós kárhoztatta saját pártjának eddigi gyakorlatát: „Emberünk mindenütt volt fölös számmal, de nem volt ki őket összehozza, fegyelmezza, harczba vigye és győzelemre vezesse. Nem volt aki a választási lajstromok készítésénél körmére koppantson a vótumölő és vótumcsináló bizottságoknak. Nem volt aki a maga idejében alkalmas jelölről gondoskodjék... ha a nép önmagától meg nem alkotja a 48-as köröket: ma szervezet nélkül volna minden kerület.” Megyéenkénti intéző bizottságokat kívánt létrehozni és minden választókerületben szervezeteket. Ő is az olvasóköroket tartotta a párt alapegységének.³² Pártja 7 évvel később kísérletet is tett egy ilyen hálózat létrehozására 48-as Népszövetség néven. Fontosnak tartották a felkészülést az általános választójog bevezetésére, ezért nem pusztán a választójogosultakat, hanem minden húsz éven felüli férfit szervezni akartak. Az egész elképzelés tulajdonképpen folytatása a hetvenes évekbeli kísérletnek, csak a szervezethez erősebb, hangsúlyosabb. A központi pártkör néven szereplő frakciónak nagyobb beleszólása van a helyi körök tevékenységébe. Az alapszabály nem túl optimista, mivel így fejeződik be: „A 48-as Szövetség feloszlása nem feltétlenül jelenti a vidéki körök feloszlását, mert ezek, mint közművelődési társas egyesületek, azontúl is fennmaradhatnak.”³³ A szerveződés a már meglévő 48-as egyesületekre épült volna, de nem találtak jelét az országos hálózat tényleges kialakulásának.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy országos szervezet létrehozását a 48-as irányzat azon része (az Ugron-párt) kísérlete meg, amely (mindenekelőtt gazdasági és társadalomszervezési programjában) az újkonzervativizmussal, egy szerve-

31 *Pártos Béla*: A függetlenségi és 48-as párt szervezéséről. Bp. 1887.

32 *Bartha Miklós*: A függetlenségi párt. Kolozsvár, 1890. 16.

33 A 48-as Népszövetség alapszabályai. Bp. 1897.

zett társadalom ideáljával szimpatizált.³⁴ Még egyértelműbb a társadalmatszervezési elképzelés és a politikai szerveződés összefüggése a Néppártnál. Itt az 1895 januárjában tarott alakuló ülésen ki is mondták, hogy a szervezett társadalom egyik típusú alapegységét a „néppártoknak” kell adniuk. Érdekes módon a politikai szerveződés sikertelensége éppen ezzel az ideológiai momentummal áll összefüggésben. A Néppárt politikusai számára igen lényeges volt a már korábban megindult katolikus egyleti mozgalom továbbfejlesztése, s a két hálózat párhuzamos kialakítására nem volt elég energiájuk.³⁵

A Néppárt története folyamán 1903-tól folyamatosan fel-felmerült a politikai szervezkedés szükségessége. A sajtóban általánossá válnak az ilyen kijelentések: „A *katholikus politikának* nagy hibája, hogy felülről kezdette el a keresztény Magyarország felépítését. Van katolikus politikai pártunk, a *néppárt*, amelynek feddhetetlen érdemei vannak, de a magyar katolikusok összessége nincs politikailag *egységesen* szervezve.”³⁶ A németországi katolikus mozgalom példájára külön politikai szervezői és szónokképző tanfolyamot is akartak indítani. Tényleges szervezkedésre azonban nem került sor, nehogy a párt szembekerüljön ekkori koalíciós partnereivel. A koalíció felbomlása, egy súlyos választási vereség és más pártok szervezési akciói vezettek oda, hogy 1913-ban végül mégiscsak megindult a helyi szervezetek széleskörű létrehozásának folyamata. Az ekkor kiadott *Szervezzük a néppártot* című brosúrában fogalmazták meg politikafogalmukat: „Mert a politika valójában az érdek harca, s akinek érdekét senki sem védi, figyelembe vételét nem követeli, az ki lesz nullázva mindvégig.”³⁷ „Amelyik irányzat, fölfogás, program érvényesülni akar a képviselőházban, annak okvetlenül pártra, és pedig a dolog természeténél fogva minél nagyobb és minél fegyelmezettebb, egységben működő pártra van szüksége.”³⁸ Ugyanakkor összekapcsolták az eddigi legkülönbözőbb katolikus mozgalmakat is a pártszervezéssel: „A Néppárt pedig az őrzője, a fegyveres védője annak a természetnek, melyet a Népszövetség és a többi katolikus gazdasági és társadalmi szervezetek valamennyien: a katolikus körök, szövetkezetek, a legény- és munkásegyletek együttes munkájával elérni és felmutatni tudnak. Micsoda észnélküli gondolkodás volna az, csinálni az egyiket és nem gondolni a másikra.”³⁹ A hálózat végső kiépülésére nem kerülhetett sor — közbejött a világháború.

Nemcsak az újkonzervativizmus antiliberalis irányzatok fordulnak a századforduló környékén a „szervezett politikai párthoz”, hanem az újonnan létrejövő demokratikus irányzatok is. A külföldi és magyarországi szociáldemokrácia ebből a szempontból egyre inkább példaképpé válik. Szorosan összefügg az általános választójog követelése és a széleskörű párhálózat létrehozásának ideája is. Az

34 Az első magyarországi újkonzervatív jellegű pártnál, az Antiszemita Pártnál nem találkozunk komolyabb helyi szervezetekkel, csak igen kevés helyen alakítanak védőszövetkezet vagy védegyelet néven ilyesmit. A párt még a többiekénél szokásos, a választások idején életrekelő pártszervezeteket sem igen hozta létre. Inkább a már meglévő, mindenekelőtt a függetlenségi „pártokban” hoztak létre helyi csoportokat. Ld. *Kubinszy Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890. Bp. 1976. 148-150., 195.

35 *Szabó Dániel*: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. Századok, 112 (1978) 730-756.

36 *Huszár Károly*: Katolikus mozgalmaink. Néppárt, 1904. márc. 26. 1.

37 Szervezzük a néppártot. Bp. 1913. 3.

38 I. m. 5.

39 I. m. 12.

1901. márciusban létrehozott Polgári Demokrata Pártnál, amely alapvetően a városi kis- és középpolgárok reformokat követelő csoportjait akarta képviselni, s ennek megfelelően soha nem jutott nagyobb politikai szerephez a dualizmuskori Magyarországon, szintén megjelenik a tömegszervezet gondolata. Az alakuló ülésen javaslatot terjesztenek elő egy „radikális demokrata szövetség” létrehozására. Az előterjesztés leszögezi: „A politikai pártok Magyarországon eddig mindig elzárkóztak a néptől, semmiféle politikai szervezet nem létezett, azért természetes, hogy a nép, másrészt a politika vezető elemei két egymástól teljesen idegen világot képeznek... A radikális demokrata pártnak természetesen ezen irányzattal is szakítani kell, állandó politikai szervezetet kell alkotnunk, melyben helyet foglal és súllyal bír mindenki, aki pártunk elveit vallja. Ezen szervezet hivatása lesz bennünket összetartani, ez lesz az állandó kapocs köztünk és a hely, ahol az ország összes radikális demokratái otthon lesznek és találkozhatnak. De más okból is ajánlatos ezen szervezet megalapítása: Mi eszközeinkben radikálisok, programunkban demokraták vagyunk, ostromozni és támadni kívánjuk a politikai működésünkben a közélet terén mutatkozó minden reakciót és korrupciót és így valószínű, hogy a hatalom birtokosainak tetszésével nem mindenkor találkozunk, de ezt a tetszést nem is fogjuk soha keresni. Szükségünk van tehát az egyleti alapon való szervezkedésre és ezért ajánlom a *radikális demorata szövetség* megalakítását.”⁴⁰ Ez a hálózat sem alakul azonban ki, a párt szimpatizánsai inkább egy másik, nem kifejezetten politikai szervezeten, az Országos Kereskedelmi Egyesületen keresztül tartják egymással a kapcsolatot.

1910 után, mint a magyarországi politikai rendszer korabeli elemzője írja, bizonyos változás áll be a pártok szervezeti, szervezési elképzeléseiben. Nemcsak a már említett néppárti szervezkedésre kerül sor, de maga a kormánypárt is komolyabban veszi a helyi szervezetek létrehozását, korabeli fogalmazása: kezd gyökeret verni az angol „caucus”-rendszer.⁴¹

Az 1913-ban egyesült függetlenségi, 48-as irányzatok új pártjuk számára szintén országos hálózatot akarnak kiépíteni. Az egyletalakítási felhívások mellett körlevéllel fordulnak ismertebb támogatóikhoz és információt kérnek a létező szervezetekről, vezető személyekről és esetleges befolyásosabb támogatókról.⁴² Ez is mutatja, hogy bár éppen ennek a pártnak a nevével fémjelvezhetően számos egyesület létezik az országban, a vezetésnek nincs róluk áttekintése az általunk vizsgált korszak végén sem.⁴³

40 Poláczek Sándor előterjesztése: Új Század, 1900. márc. 18. Érdekes módon az utóbbi momentum, azaz a védelem gyakran előfordul az egyletszervezésekénél.

41 Deák Albert (köpeczi): A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. II. rész. A parlament vezetése. Pártkormányzat. A magyar pártok. Bp. 1912. 142-145. A hálózati elképzeléseknél sem mindig egyértelmű, hogy a helyi pártszervezeten törvényesen bejegyzett egyletet vagy valami ún. szabad szervezetet értenek.

42 Ld. Károlyi Mihály ügyvezető elnök 1913. július 26-i levelét Apáthy Istvánhoz. In: Litván György (szerk.): Károlyi Mihály levelezése. I. 1905-1920. Bp. 1978. 75.

43 A kiegyezés után ezt még természetesnek tekinthetjük, ekkor a frakció vagy annak vezetése sokszor csak a sajátján keresztül kommunikált a helyi párthívekkel és szervezetekkel. Lásd például: „A megyékben és városokban és székekben ekkor megalakult Deák-párti bizottmányok t. elnökei vagy alelnökei bizalommal felkéretnek, szíveskedjenek a kerületeikben eddig felállított pártjelöltjeink hiteles névsorát a párt központjának (Úri utca Deák kör) minél előbb beküldeni. Pesten, febr. 4-én 1869. Királyi Pál bizottm. jegyző.” Magyar Állam, 1869. febr. 6. 2.

Megyei pártok

A dualizmus kori magyar politikában az országos szint alatt a törvényhatóságok, a megyék és a törvényhatósági jogú városok politizálása szerepel. Igen lényeges, hogy nem pusztán a helyi körülmények meghatározásának jogát tulajdonítják az itteni képviseleti intézményeknek, hanem az országos politikába való beleszólási jogot is.⁴⁴ Ennek megfelelően a megyei politikai szerveződések nagypolitikával is foglalkoztak. E szerveződések különböző formákban jelentkeztek.

Mintául vehették egyrészt az „országgyűlési pártokat”, tehát szervezetet alakíthattak a törvényhatósági bizottságok azonos politikai álláspontú személyei. Erre lehetőséget adott a rendszeri gyűlés, ahol az adott közigazgatási egység különböző részein lakók eleve összejöhettek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a dualizmus korszakának nagyrésztében helyi szinten a politikai polarizáció eltér az országotól; a megyei gyűlések többségében a kormánypárt-ellenzék dualitás uralkodik, s az egyes országos pártokhoz tartozás csak a ténylegesen nagypolitikai kérdéseknél, mindenekelőtt az országgyűlési választásoknál kap hangsúlyt. Lényeges momentuma a megyei politikának, hogy itt a kiegyezés-ellenes tábor esetleges többsége nem okozott megoldhatatlan problémákat, szemben az országos szinttel, ahol e „rendszerellenes” irányzat többségre jutása a szisztéma összeomlásának veszélyét hordozta magával.⁴⁵

A megyei (és mint a későbbiekben kitérünk rá, a választókerületi) pártok másik formai jellemzője, hogy nem okvetlenül egyesületi formában szerveződtek. Míg az egyletek megalakításához a korabeli jogszabályok (belügyminiszeri rendeletek) alapján *jóváhagyott alapszabály* szükségeltetett, addig a politikai pártok létrehozásához és fenntartásához ilyenre nem volt szükség.⁴⁶ A megyei pártok alapvetően mint választási pártok definiálhatóak, amelyeket egy-egy országgyűlési választás előtt hoztak létre, majd a legközelebbi választásig többé-kevésbé csipkerózsika-álmot aludtak. Ekkor történt meg az újjászerveződés, esetleg új vezetőség választása. A stabil mag néhány politikailag aktív helyi személyiség volt. Ezen „párttípus” kiegészülhetett helyi egylettel, melynek állandó helyisége volt, s egyben valamiféle kaszinóként, társaskörként is működött, valamint a politikai iskolázás helyi szintjét is képviselhetette.⁴⁷

A megyei pártokat alapszabályaik⁴⁸ és tevékenységi formáik alapján elemezhetjük. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a megyei alapszabályok rövidítve és egyszerűsítve leképezik az országos pártprogramokban megfogalmazott célkitű-

44 A köztörvényhatóságokról szóló szabályozás három funkciót tulajdonít e szervezeteknek: az önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését, „ezeken felül a törvényhatóságok egyéb közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhatnak, azokat megvitathatják, azokra nézve megállapodásaikat kifejezhetik, egymással és a kormánnyal közölhetik és kérvény alakjában a törvényhozás bármely házához közvetlenül fölterjeszhetik”. 1886:XXI. tc. 1.paragrafus.

45 Ezt a függetlenségi érzékelték. Nem lehet véletlen, hogy a Szabadelvű Párt 1875. évi létrejötte és 1905 között nem volt olyan országgyűlési választás, ahol a kiegyezés-ellenes tábor a győzelemhez elégséges jelöltet állított volna ki.

46 Még 1929-ben sincsenek a politikai pártoknak kormányhatóságilag láttamozott alapszabályai és nem is kötelesek ilyet bemutatni.

47 A pártok jogi helyzetére, az engedélyezés szükségességére vagy szükségtelenségére a hatósági eljárás ezzel kapcsolatos következtetésére ld.: *Adalbert Toth*: Die Genehmigungspraxis politischer Vereine und Parteien in Ungarn 1892-1896. In: Ungarn Jahrbuch, 18 (1990) 75-105.

48 Ilyenek nemcsak az egyleti formában szervezettekénél fordulnak elő.

zéseket. A leegyszerűsítés az egyik oldalon állhat például Deák Ferenc nevére való utalásból: „a nyitrai megyei Deákkör a végre alapított, hogy a nevezett legnagyobb hazafinak egész életén keresztül következetesen vallott igaz és üdvös politikai elveihez képest, az ezen elvekből kifolyó 1848-iki évi államjogi, emberjogi és társadalmi vívmányokat, s azoknak a kor és Magyarország igényei szerint való fejlesztését a maga részéről, összes tagjai által vállalva istápolja.”⁴⁹ Máskor megelégednek a kiegészítési törvénycikkre való utalással: „czélja a pragmatica sanctio alapján létrejött és a magyar országgyűlés többsége által elfogadott, Ő Felsége törvényesen megkoronázott királyunk által szentesített 1867. 12. törvénycikkben részletesen meghatározott közjogi alapon megindult békés fejlődés, és a létező viszonyoknak megfelelő szabadelvű haladás előmozdításán — úgy társadalmi, mind a politika terén — közremunkálni.”⁵⁰ A másik oldalon célkitűzésként általában megelégednek a „minden más országtól független Magyarország létrehozásával”.

A megyei pártok szervezte viszonylag homogén. Általában létezik az elnökség és a központi bizottság, amelyben a választókerületi küldöttek foglalnak helyet. A párt híveiről általában községenkénti névsort vezetnek.⁵¹ A megyei pártoknál is előfordul az „országgyűlési” pártnál már említett kettős struktúra: a politikai szervezet mellett társaskört hoznak létre, amely szabályos egyesületként működik. Találkozunk olyan példával is, ahol az alapszabály és a szervezetről való beszámoló csak ez utóbbról szól, s ez azt bizonyítja, hogy az adott körök (mindenekelőtt a városokban) ugyanúgy funkcionáltak, mint a politikamentes társadalmi egyesületek.⁵²

A megyei pártok feladatköréből a törvényhatósági bizottsági funkciók lassan kicsúsznak, a frakciók önállósulnak, amiben az országos és megyei pártmegoszlás már említett eltérése is szerepet játszik. A meghatározó feladat a választások előkészítése, a választókerületi kampányok összehangolása és a „központtal”, tehát az országgyűlési frakcióval való kapcsolattartás. Ilyen szempontból a megyei pártok meglehetősen önállóak, sokszor választási megegyezéseket kötnek a megyében fellelhető többi párttal, s előfordulhat, hogy ugyanannak a pártnak különböző megyei szervezetei különböző pártokkal kötnek ideiglenes választási megegyezést.

A választások mellett politikai válságszituációkban találkozhatunk a megyei pártokkal. Az országgyűlési pártok által kezdeményezett akciókhoz csatlakozhatnak vagy ilyen akciókat indítanak. 1875 decemberében a Borsod megyei kormánypártban például egy csoport a kormány politikáját elíltelő határozatot akart elfogadtatni. Értekezletet hívnak össze, amelyen 400-500 személy vesz részt s visszavonattják a határozati javaslatot.⁵³ 1903 júliusában a debreceni Szabadelvű Párt az ellenzék katonai követeléseivel azonosítja magát, s implicite felszólítja az

49 Az idézett alapszabályok, ha más utalás nincs, az OSZK Aprónyomtatványtárában találhatók.

50 Bars megyei Deák-párt.

51 A névsorok alapja vagy a párthoz való csatlakozás dokumentáló aláírás, vagy pedig a korábbi választásokon való politikai magatartás.

52 Ld. például a Szegedi Szabadelvű Kör 1871. évi alapszabályát. Itt 4 osztályt sorolnak fel: irodalmi-közművelődési (50 taggal), közegészségügyi (27 taggal), ipari-kereskedelmi (153 taggal) és gazdasági, azaz mezőgazdasági osztály (207 taggal).

53 Politikai Újdonságok, 1875. december 15. 542.; december 22. 554.

„országgyűlési” pártot is erre. Több megyei és választókerületi Szabadelvű Párt azonnal csatlakozik a felhíváshoz, sőt további követeléseket is felállítanak.⁵⁴

A Szabadelvű Párt 1906 áprilisi feloszlatakor egyértelműnek látszik, hogy a helyi pártok és „párttagság” nem valami szigorú hierarchikus rendben működnek. Az „országos” párt megszűnése után a megyei pártok különbözőképpen reagálnak. Van, ahol követve a „központot”, egyszerűen kimondják feloszlásukat: ilyen például Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye vagy Szabolcs megye.⁵⁵ Másutt a feloszlást összekötik a kormányra került koalíció meghatározó 67-es pártjához, az Alkotmánypárthoz való csatlakozással. Olyan esettel is találkozunk, ahol önálló, azaz megyei pártként egyik nagy pártához sem csatlakozva tovább működnek.

Választókerületi pártok

A választókerületi „pártok” alapvetően hasonlóak a megyeiekhez. Itt szinte kizárólag a honoratior típusú pártszervezetekkel találkozunk. Állandó, egyetikként szervezett választókerületi párt csak olyan városokban van, amelyek önmagukban alkotnak egy választókerületet. Ennek megfelelően a választásokon és az esetleges politikai akciókon kívül nincs társadalomszervező funkciójuk. Mint említettem, a megyeieknél gyakrabban fordulnak politikai kérésekkel a képviselőjükhöz. A nagy akciókban sokszor a megyei párt állásfoglalását figyelmen kívül hagyva vesznek részt. Általában jellemző rájuk a külön megegyezés más pártokkal. Tévékenységük szinte kizárólag a választási kampány lebonyolítására korlátozódik. Itt viszont igen fontos funkciójuk van, ezen szervezetek állítják a választásokra a jelöltek.⁵⁶ A választójogi szabályozások alapján ugyan nem szükséges a képviselőjelöltet előre bejelenteni: elégséges őt a választás megkezdése előtti fél órában ajánlani. Egy sikeres kampány lebonyolításához azonban előkészítésre van szükség: nagygyűléseket kell tartani, röpcédulákat kell készíteni, szekereket kell szervezni a választóknak a választás helyére szállítására. Mindehhez időben meg kell lennie a „párt” jelöltjének. Nem adhatunk általános formalizálható képet a választókerületi pártok működéséről, csak néhány példával villantjuk fel a szélsőségeket.

Az első: Pest megye 1869-ben. Nyáry Pál, a balközép ismert politikusa, január 11-én a megyei bizottmányi tagokat *pártkülönbség* nélkül összehívja, s javasolja, hogy alakítsák meg a választást előkészítő megyei központot. Ennek kell megindítania a választókerületi szervezést. A politizálási elképzelések különbözőségét mutatja: végül abban egyeznek meg, hogy a választókerületekben kell előbb szerveződni, s a központi (megyei) bizottmánynak az ott kijelölt személyekből kell összeállnia. Ekkor csak azokat a személyeket nevezik meg, akiknek az egyes választókerületekben a jelölési folyamatot el kell indítaniuk. Bár az értekezletet *pártkülönbség* nélkül hívták össze, meghatározó az ellenzéki hangulat.⁵⁷

54 Pesti Hírlap, 1903. július 29. 5. Ennél gyakoribb a választókerületi párt politikai nyilatkozata, amely nem pusztán az általános politikai helyzetre, hanem képviselőjének parlamenti magatartására is reagálhat.

55 Itt még a párt pénztárában lévőösszegekről is gondoskodnak: a nyíregyházai Bessenyei-könyvtár gyarapítására ajánlják fel.

56 Az „országgyűlési” és a „megyei” pártnak természetesen van befolyása a jelöltállításra, de az esetek többségében a helyi aktivisták akarata érvényesül.

57 A Hon, 1869. jan. 12. 2.

A kijelölt személyek a sajtóban meghirdetik a választókerületi értekezleteket. Ezeknek helyszíne vagy a meghirdető háza, amely nagygyűlések tartására alkalmas, vagy valamely vendéglő illetve kaszinó. Ezeken az értekezleteken elemzik a politikai helyzetet, s megegyeznek a jelölt személyében. Van, ahol problémát okoz, hogy egyesek komolyan veszik a pártsemlegességet az egyértelműen ellenzéki összejövetelen, s Deák-pártiként jelennek meg. Ezeket lehurrogják, bár az értekezlet összehívója megvédi őket, utalva a gyűlés jellegére.⁵⁸ Úgy érezzük, hogy ebben jól tükröződik a pártokat elvi szinten tagadó politikai gondolkodás. Más választókerületben, ahol a meghirdetésnél nem szerepel a pártsemlegesség, a konfliktus más jellegű. Abban egyetértenek, hogy baloldali (balközépi vagy szélsőbali), azaz kiegyezés-ellenes politikust akarnak jelölni. Nem sikerül azonban megegyezni a jelölt személyében, mivel mindkét pártszínezet ragaszkodik saját politikusához. Abban maradnak, hogy kormánypárti jelölt fellépése esetén „a kerületi értekezlet küldötteiből alakulandó központi bizottság által, a kéznél leendő adatok szerint” kisebbségben maradó lemond.⁵⁹ Minden kerületi értekezleten létrehoznak egy „központi bizottságot”, amelynek feladata lesz a választási kampány lebonyolítása. Ebbe lehetőség szerint minden községből bekerül valaki. Megválasztják továbbá küldötteiket a megyei bizottságba.

A másik oldal is szervezkedik, s módszerei is többé-kevésbé hasonlóak. A választókerületekben megalakítják a Deák-pártot (erről azonnal értesítik az országos párt központi bizottságát), s ez a megalakult párt hívja össze a jelölő gyűlést.⁶⁰

Második példánk 1875-ös. A főváros egyik kerületében pótválasztásra kerül sor. A kormánypárti táboron belül még élnek az általános választáskor, néhány hónappal korábban létrejött „pártok”. Először ezek bizottságai, azaz vezetőségei tárgyalnak egymással, együttműködésre szólítva fel egymást.⁶¹ A kerületi kormánypárt közgyűlése egy ad hoc bizottságot állít fel, amely nem tud megegyezni a jelölt személyében. Az egyik jelöltet, Ivánka Imrét a Szabadelvű Párt kritikátlan hívének tartják, míg a másik, Schwarcz Gyula komolyan bírálja azt, a kiegyezés-ellenes pártok önálló magyar nemzeti bank és vámterület követelését téve magáévá. Annak ellenére, hogy ellenzéki képviselőjelölt fellépéséről is vannak hírek, mindketten külön „pártot” alakítanak, külön pártvezető gyűlést tartanak. A választáson végül csak a két szabadelvű jelölt indult és Schwarcz Gyula győz.⁶²

Az egész korszakban előfordul, hogy egy-egy választókerületben több jelölt is indul ugyanazon pártra hivatkozva, azaz a választókerületi pártnak nem sikerült megegyezésre jutnia. Ez ritkább jelenség a kormánypárt oldalán, mint a függetlenségielnél, bár az 1901-es választásokon, a Nemzeti Pártnak a Szabadelvű Párt-

58 A Hon, 1869. jan. 27. 2. A gödöllői választókerület értekezlete gróf Ráday László péceli házában.

59 A Hon, 1869. jan. 30. 2. Az alsó-dabasi kerület értekezlete a helyi kaszinó épületében Nyáry Pál elnöke alatt.

60 Magyar Állam, 1869. jan. 13. 2.

61 Az elnevezések: „terézvárosi Horn párt” az eddigi képviselőről és „terézvárosi Falk párt” az általános választáskor veszített jelöltől.

62 Politikai Újdonságok, 1875. nov. 10-dec. 1. 1876. május 15-én a terézvárosi szabadelvű párt százas bizottsága előtt Schwartz kifejti, miért lépett ki a pártból. Továbbra is az önálló vámterület mellett kardoskodik és nem akarja odaigérni szavazatát a kiegyezés mellett. A százas bizottság helyesli a lépést és kritizálja a miniszterelnököt. Politikai Újdonságok, 1876. május 17. 224. A terézvárosi nyilatkozatra egyetértően reagálnak a kereskedelmi- és iparkamarák, megyei szabadelvű pártok és számos helyen gyűléseket tartanak vagy aláírásokat gyűjtenek.

ba való beolvadása után sok válsztókerületben tükröződik a párt frakciójában is megtalálható liberális—konzervatív ellentét, s két kormánypárti jelölt lép fel egymással szemben.

Harmadik példánk a 48-as irányzatnál is egyre elterjedtebbé váló előzetes döntési folyamatot, a „caucus” tényleges működését mutatja be. Barabás Béla 1911. évi időközi választásán a jelöltállítás a következőképpen zajlott. A helyi függetlenségi párt elnöke összehívja a kerületi párt nagyválasztmányát. Itt 12 jelölt neve merül fel. Szavaznak, s a hat legkevesebb szavazatot kapó politikus kiesik. Újabb szavazást tartanak, s megint feleződik a jelöltek száma. Újabb két forduló után marad egyedül Barabás. Felkéri jelöltnek s elkezdik a kampányt szervezni, amelyben pártjának központi politikusai is részt vesznek, sőt maga a miniszterelnök is, mivel az ellenjelöltek egyike nemzetiségi, a másik pedig a radikálisabb ellenzéki párt tagja.⁶³

Pártok és politikai egyeltek

Míg a nagyobb területekre kiterjedő szervezeteknél a vizsgálat alapvető problémája az, hogy mikor beszélhetünk egyleti jellegű szerveződésről, mikor van szó a kimondottan politikai funkciók mellett társadalomszervezésről is, addig a helyi, a városi és községi szervezeteknél az a probléma, hogy mikor beszélhetünk politikai egyesületekről. Minden szervezet alapos alanízisével (alapszabály, tényleges működés) ez megállapítható, de ilyenre nincs lehetőségünk. Bizonyos formális jellemzőknél kell maradnunk, s ez az egyesület neve. Statisztikai mutatóimban akkor tekintek egy egyesületet politikainak, ha a nevében megjelenik valamely párt neve vagy meghatározó jelszava. Tudatában vagyok annak, hogy az országban a dualizmus korában ennél több politizáló szervezet működött, de a továbbiakban ezeknek csak nagyságrendjét s nem akárcsak megközelítő számát tudom megadni. A már említett 1872. évi balközép értekezleti lista is mutatta, hogy akár pártrendezvényen is részt vesznek nem „politikai nevű” egyesületek.

Másik hasonló példánk Kossuth Lajos 1868 végén, 1869 elején *Egyesült választ sokaknak* című, a sajtóban publikált levele. A kiegészés legradikálisabb magyar kritikusa e cikkében az utóbbi pár hónapban hozzá érkezett levelekre válaszolt. Azok politikai hovatartozása, akik Kossuthnak írnak, nem kétséges: ellenzékiek, a dualista rendszer ellenfelei. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a 38 címzett közül négy valamely község polgársága, tehát nem formális egyesület. Tizenhárom demokrata kör, egy baloldali kör, s további három honvédegylet, amelyek valamiképpen politikainak nevezhetők a nevük alapján (bár a honvédegyletek inkább segélyegyletek⁶⁴), de ezek mellett tizenhét olyan egyesülettel találkozunk, amelyről neve alapján semmiképpen nem lehet feltételezni a politikához való kötődést. Köztük legnagyobb számban az olvasóegyletek szerepelnek (részben polgáriak, részben dalárdával összekötöttek), pár társaskör, kaszinó-egyesület és népkör.⁶⁵

63 Barabás Béla: Emlékirataim 1855-1929. Arad, 1929. 87-88.

64 A honvédegyletek csak részben szociális célkitűzésűek, részben politikaiak. Horváth Ferenc: Az egyesületi élet Szombathelyen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. In: Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv III. Szombathely, 1986. 274.

65 Magyar Újság, 1869. január 1. 1. (A levél eredeti dátuma: 1868. december 24.)

A dualizmus kori magyarországi egyesületekről két átfogó statisztikai felmérés létezik. Az egyik az 1878. évi helyzetet ábrázolja,⁶⁶ a másik az 1899. évit.⁶⁷ Magyarországon 1848-ban kb. 600 egyesület létezett, ezek közül kb. 210 tartozott abba a kategóriába (kaszinók, társaskörök, olvasókörök), amelyek politikai szempontból egyáltalán számításba jöhetnek, s amelyekkel a következőkben foglalkozom. Közülük több a „negyvenes évekre valóságos politikai vitakörökké változott”.⁶⁸ 1878-ban közel négyezer egyletet írtak össze, de ha leszámítjuk az összeírásban szereplő gazdasági vállalkozásokat és a céhek megszűnése után létrejött iparegyesületeket, akkor ebben az időpontban 2700-2800 egylettel számolhatunk. Ezek közül kb. 1000 tartozott azokba a kategóriákba, amelyekkel foglalkozunk.⁶⁹ Az 1899. évi összeírás (mely jórészt egyéni anyaggyűjtésen nyugodott) 3600 fölött adta meg az egyesületek számát, s ebből kb. 2000 tartozott a már jelzett kategóriákba.⁷⁰ Ezeket az adatokat viszonyíthatjuk a korszak magyarországi település-számához: kb. 140 várost, 2000 nagyközséget és 10 000 kisközséget tartottak nyilván. Az 1899. évi felmérés szerint a 2000 társas-, olvasó-, nép-, stb. egyesület közül 105 volt politikai jellegű.

Az általam létrehozott adatbázisba⁷¹ összesen 812 politikai egyesület került.⁷² Időrendi megoszlásuk a következő:

Időszak	szám	százalék	egy évre jutó átlagos szám
A kiegyezés előtt	6	0,7%	
1868–1874	107	13,2%	15
1875–1889	119	14,7%	8
1890–1898	124	15,3%	14
1899–1905	186	22,9%	26
1906–1909	165	20,3%	41
1910–1914	93	11,4%	17
1914–	12	1,5%	
Összesen	812	100,0%	

66 Vargha Gyula (szerk.): Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. 1880.

67 Koczányi Béla: Magyarországi társas- és közművelődési körök címtára. Kassa, 1899.

68 Pajkossy Gábor: Egyesületek a reformkori Magyarországon. História 1993/2. 7.

69 Reisz László: Egyletek a dualizmus kori Magyarországon. Statisztikai Szemle, 66 (1988) 930-946.

70 Balogh Pál: A népfajok Magyarországon. Bp. 1090.

71 Ennek alapját Pór Edit (szerk.): A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. (Vidéki egyletek.) I–III. Bp. 1988. adta. Ezt egészítettem ki az alábbiak adataival: Bőszé Sándor: Egyesületek Somogyban a dualizmus idején. I–II. In: Somogy megye múltjából 16-17. 1985. Kaposvár, 1986.; Márfi Attila: Baranya megye egyesületei 1867-1914. In: Baranyai Helytörténetírás 1985/86. Pécs, 1986.; Móró Mária: Olvasóegyletek és népkönyvtárak Baranyában 1914-ig. In: Baranyai Helytörténetírás 1977. Pécs, 1977.; Földi István: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között.; Brunda Gusztáv: Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmus kori Nógrádban. In: Á. Varga László (szerk.): Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1990.

72 Az adatbázis nem teljes; a részmunkák, monográfiák részben eltérő adatokat mutatnak. Az elemzés megfelelő helyén erre kitérünk.

A kiegyezés előtti időszakban alig találkozunk politikai egyesülettel, mert az 1852. évi egyleti törvény még tiltja ilyenek alakítását. Ennek ellenére az 1860/61. évi országgyűlés idején, illetve 1865-öt követően megalakul néhány szervezet, melyek típusa azután a dualista rendszer kialakulása után terjed el.

A dualizmus első éveiben a különböző ellenzéki egyletek az ekkor alakultak kétharmadát tették ki. Ugyanakkor látható még az elnevezési bizonytalanság, éppen az ellenzék oldalán. A kormánypárttal szimpatizálók Deák-köröket alakítanak (26) és csak egy egyesület viseli a Jobboldali Kör nevet. A kormánypárti szervezetekhez kapcsolható a 9 katolikus politikai kaszinó is. Egyértelműen a balközéphez köthető a 10 Baloldali Kör, a négy Ellenzéki Kör és a 7 Szabadelvű Kör. A szélbal egyesületei a 48-as Kör (8), a 48-as Olvasókör (6) és a Függetlenségi Kör (5) nevet viselik. Egyértelműen a szélsőbaliakkal, azaz a kiegyezés legkonzekvensebb bírálóival azonosulnak a Demokrata körök (4). Nem dönthető azonban el, hogy a 17 Egyenlőségi kör, a Haladási egyletek, a Haladó körök stb. mely ellenzéki irányhoz tartoznak.

Különös politikai problémákat okoznak a korszakban a Demokrata körök. Ezek alakulását a szélsőbal párt kezdeményezte, s a párt egyik csoportja támogatta már 1867 őszén. A körök közjogi programja a pártéval volt azonos, de igen radikális szociális elképzeléseik voltak, mindenekelőtt az alföldi parasztság problémáinak megoldására. Éppen ez a radikalizmus, sok tekintetben a polgári állam (s nem pusztán a dualista állam) intézményeinek tagadása volt az, amely egyrészt az államot az adott egyesületek betiltására, másrészt az „Országgyűlési Szélsőbal” pártot a tőlük való távolságtartásra vezette. Messze több Demokrata kör alakult meg, mint amennyi listánkban szerepel, de vagy nem fogadták el alapszabályukat s megszűntek, vagy más (nem politikai) néven váltak állandó egyesületté.⁷³

Az 1875-1889 közötti időszakban alakult egyesületek 55%-ának neve egyértelműen utal a Függetlenségi Pártra. 48-as és függetlenségi körök, olvasókörök, sőt ekkor már dalárdák is alakultak. A kormánypárt alig hoz létre saját, egyletszerű szervezetet (13%), az ekkor kialakuló Mérsékelt illetve Egyesült Ellenzék sem igen rendelkezik szervezetekkel (5%). Mint említettem, az Antiszemita Párt sem alakít saját egyesületeket. A korszak jellegzetessége a nemzetinek vagy magyarosítónak nevezhető egyesületek kialakulása, amelyek pártszínezettel nem rendelkeztek, nem kötődtek a magyarországi parlamenti politizálás alapvető irányzataihoz, hanem a politikai elitnek a nem-magyar nemzetiségű lakosságtól való félelmét bizonyítják.

A kormányválságokkal terhes kilencvenes évek nem hoznak lényeges változást a politikai egyletek alakításában. A kiegyezés-ellenes tábor még a korábbiánál is nagyobb súllyal szerepel (60%), amiben az ellenzék ekkori megosztottsága s egyik szárnyának már ismertetett szervezeti affinitása játszhat szerepet. A Szabadelvű Párt is létrehoz 17 új egyesületet (14%). Két új elem jelenik meg. Domináns a helyi politika egyre fontosabbá válása: városi pártok alakulnak (erre a korszakra esik a későbbi Polgári Demokrata Párt csírájának létrehozása Budapesti

73 *Pölöskei Ferenc*: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Századok, 90 (1956) 617-656.; *Krajnyák Nándor*: Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeméten. Kecskemét, 1961.; *Sebestény Sándor*: A „hevesi ügy”, 1867-1869. Századok, 107 (1973) 1175-1191.; *Kiss József*: Jászkunsági agrármozgalom a kiegyezéstől a millenniumig (1867-1896). Bp. 1968.

Községi Demokrata Párt néven). A másik nóvum csupán jelzésszerű: az 1895-ben létrehozott Néppárt — már említett — átmeneti pártköralapítási kampánya.

Az 1905. évi kormányzati válsághoz vezető hét évben jelentősen megnövekedik az évente alakított egyletek száma. Szinte kizárólag a különböző ellenzéki pártok alakítanak szervezeteket, a függetlenségek aránya meghaladja a 64%-ot. A helyi, regionális politizálás előretörését az ekkor alakított tizennyolc Székely Társaság jelzi. Megerősödik a keresztény szociális mozgalom is,⁷⁴ amelynek nagy kibontakozására a koalíciós kormányzat négy éve alatt kerül sor.

1906–1910 között az egyletalakítási láz soha nem látott méreteket ölt, s az egész magyarországi politika lényegbevágó fordulatát éppen az jelzi, hogy az ekkor létesített szervezeteknek már csak 47%-a alakul kiegyezésellenes alapon, 42%-uk már egyértelműen rétegszervezet, a kisemberek szervezete s a klasszikus függetlenségi liberalizmussal szemben a keresztényszocializmus ideológiai alapjára helyezkedik.

Az 1910-el kezdődő időszakra nem jellemző a szervezetalakítás. Egyrészt a képviselőházi küzdelmek, másrészt a — már tárgyalt — országos, nem egyletszerű szervezkedések, harmadrészt a később tárgyalandó, szintén nem egyleti jellegű, a pártokhoz csak közvetve kötődő szövetségek alakítása emésztí fel a politikai energiát. A megalakult politikai egyletekre a sokszínűség és a tisztaviráglet a jellemző: szinte valamennyi politikai irányzat kísérletezik egyletalakítással, de egyik sem túl nagy sikerrel.

A politikai és nem-politikai egyesületek keveredése

Az első szembetűnő jellemző, hogy a pártpolitika által meghatározott egyletek között az ellenzékiek nagy túlsúlyban vannak: kezdetben csak a kiegyezés-ellenesek, később cseket kiegészítve az újkonzervatívok. Ebben a politikáról való gondolkodás már említett különbözősége a meghatározó. Míg a kormánypártok számára a helyi pártpolitikai szervezetek szinte kizárólag a választások lebonyolításához kötődtek, addig az említett ellenzéki irányzatok számára a politikai egyleteknek más, esetleg jelentősebb feladatai is voltak: kezdetben mindelelőtt a politikai felvilágosítás, nevelés, később a társadalom szervezett alapegységeként való működés. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy valami ellen mozgósítani mindig egyszerűbb, mint valami mellett.⁷⁵ A *választási pártegylet* csak a városok esetében értelmes fogalom: a választásokat ugyanis a választókerület központjában és nem községenként tartják, így tulajdonképpen csak a városokban esik egybe a közigazgatásilag szervezett egylet s a választásra mobilizálандók gyűjtőköre.⁷⁶

74 Ebben az időszakban az egyletek 12%-át adja.

75 Nem véletlen, hogy 1895-ben, mikor Bánffy miniszterelnök arról érdeklődik a főispánoknál, hogy milyen lehetőség van megyéjükben a Szabadelvű Párt szervezésére, többen úgy válaszolnak, hogy nem ajánlatos a kormánypárt szervezése, mivel ez a különböző ellenzéki egyletek gombamód való szaporodásával járna. MOL: K-26. 1895/38. 341. csomó.

76 Ezért lehetséges az, hogy például a Heves megyei Negyvennyolcas Párt 1868. május 16-i megalakulásakor csatlakozik hozzá az Egri Demokratikus Kör (helyi politikai egylet), a Mezőtúri Olvasóegylet 500 tagjával (helyi nem-politikai egylet), s több községből érkezik nagygyűléseken gyűjtött aláírási ív (nem egyáltalán szervezett politikai tevékenység). L. *Sebestény S.*: i. m. 1185.

Ez is tükröződik a pártpolitikai egyletek alapszabályaiban, ahol az esetek kisebb százalékában (és inkább a dualizmus korszakának későbbi éveiben) fordul elő közvetlen utalás a választásokra. Általában csak a politikáról való beszélgetés az, amely jelzi, hogy itt politikai egyletről van szó, a függetlenségiéknél kiegészítve az önálló Magyarország követelésével.⁷⁷ Szinte minden egyleti alapszabályban találkozunk a „hazafias” kifejezéssel, amelynek lehet direkt pártpolitikai tartalma, de sokszor egyszerűen csak azt jelzi, hogy nem azonosul az illető politikai vagy nem politikai egylet a nemzetiségi követeléscével. Az 1870-es évek közepén a Sátoraljaújhelyi Dalárda szellemi életéről szóló beszámoló például így végződik: „Éljen a haza! Éljen nemzeti nyelvünk! Éljen dalárdánk!”⁷⁸ A *haza, hazafias* kifejezések valamilyen átmenetet mutatnak a közvetlenül politikai és a nem közvetlenül politikai egyletek szókincse között. Gyakran előfordulnak olyan alapszabályokban is, ahol a *politika kizárása* kifejezés is szerepel.⁷⁹ Csak példaként Nógrád megye egyesületei közül a haza, hazafias kifejezést használja a Deákkör, a függetlenségi kör, a keresztény szociális egyesület, a polgári kör, az iparos olvasókör stb.⁸⁰

Sokszor a politikum igen közvetetten jelentkezik, mint például a dualizmus első évciben alakított Egyenlőségi egyletekben, ahol a társadalmi meghatározottság szinte kizárólag a megszólítást meghatározó passzusban található.⁸¹ Mindebben, természetesen szerepet játszhat — főleg a korszak korai éveiben —, hogy az egyleti alapszabályok elfogadása könnyebben, problémamentesebben megy, ha a közvetlen politika hiányzik belőlük.⁸² Olyan is előfordult, hogy az *egyleti* forma helyett politikai irányzatok az engedélyezéshez nem kötött *asztaltársaság* szervezeti formát választották.⁸³

A választási időszakot kivéve nincs nagy különbség a politikai és nem politikai egyletek működése között. A meghatározó vonás mindkettőben a sajtó-olvasás, szórakozási lehetőségek: kártya, biliárd stb. Népszerűsítő előadásokat tartanak a világ „csodáiról”, a helyi gazdasági lehetőségekről, új mezőgazdasági technikák-

77 A Kőbányai Függetlenségi 48-as Kör alapszabályaiból: „minden más országtól törvényesen független Magyarország alkotmányának társalgás közben a tagok közt való megismertetése; hazafias törekvés arra, hogy minden honpolgár jogait és kötelességeit megismerje, s míg az előbbieket gyakorolni, az utóbbiakat betölteni törekedjék, politikai s hazánkat érdeklő, valamint községünk és azok polgári közgazdasági ügyeire vonatkozó kérdésekben egymást felvilágosítani...”

78 Zemplén, 1877. jan. 28. 2.

79 Ld. például az 1911 áprilisában alapított Érsekivadkerti Polgári Olvasókör alapszabályait: „A politika teljes kizárásával a tagok művelése, a vallás erkölcsi és hazafias szellem ápolása és fejlesztése. A tagok szellemi és anyagi érdekeit érintő közügyek felkarolása, tisztes szórakozás biztosítása.” *Földi I. i. m. 37.*

80 I. m. 16. 26-27., 46., 97., 115.

81 Az alapszabályok a következőkre térnek ki: „mulatságos, kedélyes és hasznos időtöltés mellett hír-, szalpok, könyvek olvasása és eszmecsere által kölcsönös okulásra hatni, társalgás és eszmék kölcsönös kicserélése által a közügyek iránt a törvények korlátai között érdekeltiséget kelteni, az alkotmányosság iránti hajlamot növelni, arra buzdítani. Tagjai egymás közt minden címzéseket mellőzve, megszólításul az 'uram' címzést használandják... a politikai élet körébe vágó eszmék tisztázhatása tekintetéből értekezések s felolvasások tartására tért és alkalmat nyújt...” Pesti Napló, 1867. aug. 2. 2.

82 Az alapszabály jóváhagyási útja a következő volt: a körjegyzőséghez kellett a tervezetet beadni, onnan továbbították a járás, illetve a város vezetőjéhez, a főszolgabíróhoz illetve a polgármesterhez, aki véleményezte. Továbbkerült törvényhatósági szintre, ahol az alispán véleményezte s továbbküldte a belügyminisztériumba, ahol a végleges jóváhagyás vagy elutasítás megtörtént.

83 *Bónis György*: Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. Bp. 1962.

ról stb. Az egyleti élet része a műkedvelő előadások és táncmulatságok rendezése is. Ezek között szerepelhettek úgynevezett családi estélyek, hazafias estélyek. A színelőadások és a „bálok” igen fontos funkciója volt az egyleti tagok családtagjainak bevonása a szervezet életébe.⁸⁴ Egyes gazdagabb egyletek még szélesebb szolgáltatási körrel rendelkeztek: volt olyan is, amely állandó orvost tartott.

Az egyes politikai egyleteknél mindehhez bizonyos ünnepnapok rituális megünneplése járult: a függetlenségiéknél például március 15. és Kossuth Lajos nevénapja. Ugyancsak a politikai egyletek sajátossága az egyleti zászlónak, mint összefogó szimbólumnak elkészítése vagy elkészíttetése, s az egyletek anyagi viszonyait jól megvilágítja, hogy erre sokszor csak több éves működés és pénzügyűjtés után kerülhetett sor. Több városban előfordul, hogy a helyi párt-egylet egyben a helyi párt-lap tulajdonosa is.

A politikai és nem politikai egyletek egyaránt részt vesznek a községi életben, foglalkoznak a község belső problémáival. Sokan egyaránt tagjai a községet meghatározó politikai és nem politikai egyletnek.⁸⁵ A különböző jellegű egyesületek, szervezetek és testületek „együttlétére” kiváló példa az 1884-ben alakult Újpesti Függetlenségi Kör 1895-ös zászlószentelő ünnepélye. Erre a következő meghívókat küldik ki: helybeli testületeknek és egyesületeknek 27 db, fővárosi testületeknek és egyleteknek 100 db, külföldi magyar egyesületeknek 8 db, Amerikába 35 db, országgyűlési képviselőknek 98 db, függetlenségi és 48-as köröknek 114 db, ipartestületeknek 216 db, újpesti és fővárosi gyáraknak 15 db.⁸⁶

A politikai egyleteknek lehetőségük nyílhat arra, hogy a frakción, esetleg más politikai kapcsolataikon keresztül pénzt, építkezési vagy más kedvezményt járjanak ki községüknek. A helyi érdekek ilyen jellegű képviselője a vizsgált korszakban végig igen fontos szerepet játszik egy-egy közösség párt- és képviselő-választásában. 1905. január 8-án például a kolozsvári Szabadelvű Párt szervezkedő és képviselőjelölő közgyűlésén az egyik jelölt érdemei között felsorolják, hogy szerepet játszott a helyi tanítók háza és a gyermekmenhely elkészültében, ő járta ki, hogy százezer koronát kapott a helyi vakok intézete, segítette a helyi néprajzi múzeumot, segített az új színház költségvetésénél, öt éve igazgatója a sétatérnek, aktív a képzőművészeti kiállítások terén, segít a városon belüli állami építkezéseknél s elintézte, hogy a székely körvasút összes költsége állami beruházás lett.⁸⁷

A nem politikai egyletek is igyekeztek jó kapcsolatot kiépíteni területük politikai képviselőjével, de a képviselő is erre törekedett. Csengery Antal nagy mennyiségű könyvet ajándékozott választókerülete olvasókörének. Természetesen megválasztják az olvasókör tiszteletbeli elnökének, másutt a helyi keres-

84 Egy-egy meghívó messzemenőig jellemezte az egyletet. Lásd például a gyöngyösi kaszinó meghívóját a budapesti honvédménház javára szerzett mulatságra: „A hölgyeket arra kéri a bizottság, hogy lehető egyszerűen s a hazai ipar figyelembe vételével jelenjenek meg.” Közvélemény, 1877. jan. 16. 2.

85 A Kőbányai Kaszinó és a Kőbányai Függetlenségi Párt 1910 körül 293 illetve 238 taggal rendelkezik. Községfejlesztési programjuk meggyezik, s 68 olyan személlyel találkozhatunk, aki mindkét egyesületnek tagja.

86 *Erschinger János*: Emlékalbum az Újpesti Függetlenségi Kör által 1895. évi október 13-án rendezett zászlófelavatási ünnepély alkalmából. Újpest, 1895.

87 Beszéd a kolozsvári szabadelvű párt szervezkedő és képviselőjelölő közgyűlésén. Kolozsvár, 1905. 10.

kedelmi és iparbank elnököknek, a kaszinó tiszteletbeli tagjának, a helyi tűzoltóegyesület dísztagjának stb.⁸⁸

Speciális érdekképviseleti funkciót is betölthetnek pártpolitikai egyletek, s nem csak a már eredetileg is ilyenként szervezettek. Például 1894 márciusában, egy hónappal a hódmezővásárhelyi agrárszocialista zendülés előtt a helyi Szabad-
elvű Kör a meglévő feszültségek csökkentésére „megszüntetendőknek mondta ki a harmados kukorica föld után egyesek által még mindig venni szokott úgynevezett robotot, amely a mai viszonyok között már semmi alappal nem bír”.⁸⁹ Sok helyen, mindenekelőtt az ország délkeleti részében a függetlenségek a szegényebeket, a kormánypártiak pedig a gazdagabbakat szervezik.

Az elmondottak természetesen csak általános képet adnak. Az ország különböző vidékein speciális formái alakultak ki a politika és egyesületek összekapcsolódásának. Csak példaként említhetjük az alföldi mezővárosokat, melyekre a kerületenkénti olvasókörszervezés jellemző. Ezek a „népkaszinók” általában egyszerre szervezték a választójogosultakat és a választójog sáncain kívül maradtakat. Igen gyakran nevükben is politikaiak (48-asok) voltak, de a századfordulóra az agrárszocialista irányzatokhoz való csatlakozásuk volt a jellemző. Ilyennek tekinthetem az adatbázisomban 14 egyesülettel rendelkező Karcagot, a 11–11 egyesülettel rendelkező Békést és Hódmezővásárhelyt, Kiskunfélegyházát (6), Mezőtúrt (5), Ceglédet és Szentest 4–4 politikai egyesülettel. A kerületenkénti szerveződés jellegzetessége, hogy például Karcagon 1873–75-ben 5, 1897-ben 3, 1904-ben 2 szervezet is alakult, vagy Békésen 1895–96-ban 5, 1900-ban 2. Egy-egy mezővárosban ugyanis egyszerre indult meg a szervezkedés, amely azután a különböző egyletekhez vezetett.⁹⁰

A fővárost tekinthetjük a másik speciális példának. Több kerületben — amelyek többé-kevésbé egybeestek a választókerületekkel is — megalakult a szokásos függetlenségi szervezet, de a kiegyezés pártiak nem politikai, hanem elsősorban „társas” egyletekben gyűlekeztek.⁹¹ Egy kortárs azonban ezekről is így nyilatkozott: „... mindenek ellenére e kerületi társaskörök is voltaképp inkább alkalmi kortestanyák, semmint állandó társaskörök: e körökből tartanak választástól választásig evidenciában a városi, a politikai pártok és töredékek...”⁹² E megítélés természetesen túloz. Ezen klubok, kaszinók, egyesületek alapvető tevékenysége a tagság szórakoztatása volt, a különböző társasjátékok, a mulatságok jellemezték mindennapjaikat.⁹³ De kétségtelen az is, hogy a fővárosi polgárság társaskörői választás idején teljesen átpolitizálódtak, és a választások közötti időkben is az egyes várospolitikai irányzatok gyűjtőhelyei voltak. Élükön egy-egy, az amerikai bossokra emlékeztető „törzsfőnök” állt, aki döntött a megválasztandó képviselő

88 OSZK Kézirattár, Quart Hung. 2425.

89 Idézi: *Bezdán Sándor*: Hódmezővásárhelyi agrárszocialista olvasókörok a századfordulón. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1973. I. Szeged, 1973. 3.

90 *Bezdán Sándor*: A mezővárosi olvasókörok a századfordulón. In: *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1975. I. Szeged, 1975.

91 Alapszabályaikban például ilyen célkitűzések fogalmazódtak meg: „egyesületi pontot képezni, hol a főváros VII. kerületének polgárai egymással minél gyakrabban találkozassanak, hogy a főváros, különösen pedig a VII. kerület érdekeit, politikai és társadalmi téren előmozdítsák”.

92 Idézi *Vörös Károly*: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXIV. Bp. 1991. 37.

93 Klubélet Budapesten. Az Újság 11 (1913) december 25. 132–133.

személyéről. Mindenki számára nyilvánvaló volt például, hogy a belvárosban a Belvárosi Polgári Kör a Szabadelvű Párt támaszpontja, míg a Saskör az ellenzéké.⁹⁴

Úgy tűnik, hogy az egész egyleti rendszerben meghatározó a folyamatosság az 1867 előtti időszakkal, amikor ténylegesen politikai egyesületek nem léteztek, ezért más jellegű egyesületek valamiféle helyettesítő szerepet tölthettek be. Akkoriban ugyanis a kormányzat minden egyesülettel szemben erős fenntartásokkal viseltetett, olyannyira, hogy 1855-ben például sokalták a pesti temetkezési egyesületek számát, mert az „megnehezíti a hatósági ellenőrzést”.⁹⁵ Állandóan felmerül az az egyáltalában nem megalapozatlan gyanú, hogy a különböző típusú egyesületek „politizálnak”.⁹⁶

Az 1860–61-es rövid „alkotmányos” időszak számtalan példát hoz arra, hogy a politikai tevékenység a hivatalosan más célra alakult egyesületek keretében zajlik. Ezek között igen fontos szerepet játszanak a megyei gazdasági egyesületek, amelyeknek értekezletei gyakran politikai gyűlésekké alakulnak.⁹⁷ Ezért aztán gyakran nem engedélyezik létrejöttüket vagy karhatalommal oszlatják fel összejöveteleiket.⁹⁸ A már említett honvédegyleti szervezetek is sok helyen a választások előkészítőiként, protopártokként működtek.⁹⁹

Az 1848 előtti pártok ősforrásának tekinthető Nemzeti Kör¹⁰⁰ 1860-as évek utáni története egyszerre egyedi és tipikus példa. Egyedi, mert országos és nem helyi egyletről van szó, és tipikus, mert 1860–61-ben nem politikai egyletként, igen nagy taglétszámmal, a politikusoknak gyülekezési helyet nyújtva alapvetően politikai funkciót töltött be, s eredeti célkitűzései¹⁰¹ háttérbe szorultak. Az 1870-es évekre taglétszáma jelentősen visszaesik s „normális” városi kulturális társas-körre válik. A kör 1880-as évekbeli feloszlásában e politikai kiegészítő szerep végleges megszűnte is szerepet játszik.

Megmaradnak természetesen továbbra is az ún. politizálási helyet nyújtó egyesületek, amelyek nem kötődnek közvetlenül egyik nagyobb politikai irányzathoz sem. Ilyenek mindenekelőtt a kaszinók, amelyek a helyi elit szervező társasági

94 *Vörös Károly*: A fővárostól a székesfővárosig. In: *Vörös Károly* (szerk.): Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Bp. 1978. 463.

95 *Sashegyi Oszkár* (összegyűjt. és szerk.): Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Bp. 1959. 185.

96 Egy 1864. évi összefoglaló helytartósági jelentés a követkőket tartalmazza: „Visszatérve az egyleti életben netán kitűzött főcél mellett mutatkozó politikai irányzatra, némely megyei főnökök (Heves, Zala és Pozsony) részéről a gazdasági egyesületek, továbbá az aradi kaszinó és a pozsonyi nemzeti kör, az aradi tüzoltó és az egeri lövészegylet említetnek fel olyanokul, melyeknek magatartása s mellékműködése saját rendeltetésükön túl a politikai térre is kiterjeszkedik.” I. m. 379.

97 *Szabad Gy.*: i. m. 162–163.

98 I. m. 35.

99 I. m. 192., 214–215. A honvédegyleti szervezkedés kibontakozására ld. még uo. 279., 281., 528–529.

100 *Dezsényi Béla*: A nemzeti kör a negyvenes évek irodalmi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények 1953. 163–204.

101 A Nemzeti Kör célkitűzései: „előmozdítja s megszerzi a művelt társaséleti élvezeteket, s eközben, tekintettel a kor hazafias igényeire is, előmozdítandja azt, mi szép, jó és hasznos.” „A társasági élet fűszerezésére s érdemdús honfiak magyar vendégszeretettel szíves látására vagy bármely más célra adandó lakomák, estélyek, zenevigalmak a választmány által rendeztetnek.” Könyvtára van, játéktérme, étterme. A bevételek igen nagy része játékdíj, s ez idővel, ahogy a kör létszáma csökken, arányában növekszik. A Nemzeti Kör évkönyve 1860–61-re. Pest, 1862., A Nemzeti Kör évkönyve 1877–78 évről. Bp. 1878.

formái. Ezek falai között folyik a napi politizálás igen nagy része. Formailag nincs politikai elkötelezettségük, ugyanakkor a nagyobb politikai véleményváltások nem hagyják tagságukat érintetlenül. Példaként felhozhatjuk a Nemzeti és az Országos Kaszinót. Az első 1827-ben alapítják egyértelműen azért, hogy politizálási és társadalmi központot adjon a korabeli elitnek.

A társadalmi elit kiszélesedése vezet a második „központi” kaszinó, az Országos létrehozásához 1883-ban, mivel a Nemzeti Kaszinó csak a mágánokat fogadja be. Mindkét szervezet alapvető célkitűzése az, hogy termeiben politizáljanak, de ez a politizálás ne befolyásolja a szervezet belső életét. Ez a törekvés persze nem lehet teljesen sikeres: olyan pillanatokban, mikor a politika emocionális jellege felerősödik, a társadalmi elit teljesen átpolitizálódik, a különböző pártállások behatolnak a kaszinókba is. A Nemzeti Kaszinót többször egy-egy párt vagy párton belüli csoport, frakció szerveződései helyének tartják: a „kaszinópárt” kifejezés gyakran merül fel a magyarországi politikai publicisztikában.¹⁰² Az Országos (avagy dzsentri) Kaszinó politikai megosztottsága az 1904–1906-os válság idején válik meghatározóvá: felmerül egyeseknek — politikai okokból — nemcsak a választmányból, hanem magából a kaszinóból való eltávolítása is.¹⁰³

Speciálisan magyar „egyesület”-típust alkotnak a már említett nemzeti, magyarosító szervezetek. Politikai irányuk nem a magyarországi pártpolitikai életet megosztó frontvonalra, hanem egy, a képviselőházi magyar pártok által többé-kevésbé egyformán megítélt kérdésre, a nemzetiségi kérdésre reagál. Két alaptípusával találkozhatunk. Egyik a helyi „közművelődési” egyesület. Ezek túlnyomó többsége olyan területen alakult, ahol a lakosság többsége nem magyar. Célkitűzéseiket már neveik is tükrözik: „A Magyarságot és Népvédelést Sárosmegyében Terjesztő Egyesület”, „A Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület Temesvárott”, stb. Részben válaszként alakulnak a nemzetiségek önszerveződő egyesületeire („Schulvereinek” stb.).¹⁰⁴ Más egyesületek célja a nem magyar környezetben élő magyar kisebbségek nemzeti tudatának és kultúrszínvonalának megerősítése, pl. „Csángó Egyesület”, „Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület”.¹⁰⁵

A másik alaptípus az összefogó szervezet, amely helyi filiálékat hoz létre. Ezek közül a legnagyobbak a Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület és az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület. Valamennyi a Tisza Kálmán korszak terméke, az 1880-as években jött létre. A legjelentősebb közülük a harmadikként említett EMKE. Ennek keretében hozták létre a legtöbb regionális választmányt (31) és legtöbb fiókegyesületet

102 Kristóffy József az Apponyi Albert vezette Nemzeti Pártot nevezi a mágánkaszinó politikai szervezetének. Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Bp. 1927. 36. Később a Szabadelvű Pártból kiváló, Andrássy Gyula által vezetett csoport viseli ezt a nevet.

103 Ilk Mihály: A Nemzeti Kaszinó százéves története 1827–1926. Bp. 1927.; Halász Lajos: Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883–1932. Bp. 1932.

104 Más területen is találkozunk a nemzetiségi szerveződések lemosolásával, illetve az azokra való „szervezési” reagálással. Létrehozták például a Felvidéki Hazafias Pénztintezetek Szövetségét, válaszul a nemzetiségi pénztintezetekre. A „Szövetség” nem volt túl sikeres, 1906 márciusában feloszlott. Egyedüli teljesítménye a túróczi hitelbank létesítése volt, „amely pénztintezettől várják a nemzetiségi bankok működésének ellensúlyozását”. Magyar Hírlap, 16 (1906) március 1. A nemzetiségi pénztintezetek és a nagypolitika kapcsolatára általában ld.: Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénztintezetek állami ellenőrzésére (1902–1904). Századok, 100 (1966) 118–137.

105 Gerlóczy Károly: A magyarországi közművelődési egyesületek élete. Bp. 1887.

(53). Ezen szervezetnek csak a kisebb részét tekinthetjük alapszabállyal rendelkező önálló, a társadalmat szervező, társasági életre lehetőséget nyújtó egyesületnek, többségük egyszerűen a „központ” alapszabálya alapján létrejött és működő helyi tagozat volt.¹⁰⁶ Mint Szász Zoltán megfogalmazta: „Az EMKE egész történetét a szárnyaló frázisos hazafiság és a realitásokra épülő szerény cselekedetek korjellemző ellentmondása uralta.”¹⁰⁷ Az EMKE tevékenysége állami megrendelések kijárásában, iskolák, népkönyvtárak és óvodák létrehozásában és segélyezésében merült ki. Vezetői egyrészt a nem-magyar lakosság magyarosítását, másrészt a nemzetiségi környezetben élő magyarok helyzetének és „magyarságának” erősítését tarották meghatározó feladatuknak. Támogattak minden erre irányuló társadalmi akciót és állami, valamint törvénykezési lépést.¹⁰⁸ Ez utóbbiak, tehát az állami iskolaalapítások, az egyházi iskolák állami ellenőrzése, a magyar nyelv iskolai használatának törvényi erősítése nagyobb hatással voltak a nem-magyar lakosság asszimilációjára, mint az egyesületek tevékenysége. Ugyanakkor a kor szak nemzeti ideológiája számára az említett szervezetek jó lehetőséget nyújtottak a nemzeti érzelmek és előítéletek kinyilvánítására.

Érdekképviselő és politika

Az 1890-es években alapvető változások zajlottak le a magyarországi politikai életben. A politikai pártok mellett egyre nagyobb súlyt kapnak a politikai *pressure group*ok. Ebben meghatározó szerepet játszik, hogy a pártpolitikai életet alapvetően közjogi kérdés osztotta meg. Az egyes társadalmi csoportok speciális érdekképviselőre, az egyes ideológiák konzekvens hirdetésére ezek a parlamenti pártok nem voltak alkalmasak. A létrejövő *pressure group*ok pártok „felettiék” vagy „közöttiek”. Politikai célkitűzéseiket szinte valamennyi parlamenti párton keresztül próbálják meg érvényesíteni. Ebben, azaz *pressure group* politikában válik leginkább láthatóvá az ország nagypolitikáját a közjogi kérdés mellett leginkább meghatározó másik ellentétpár: az ún. agráriusok és merkantilisták, azaz a nagy- és középbirtokosok és az ipari és kereskedelmi tőkések között.

Az 1848 előtt alakult, ilyen jellegű egyesületek közül egyedül az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nagybirtokosok érdekképviselője tartotta meg jelentőségét. Megyei szervezetei önálló egyesületként is működtek, s a közigazgatás számára mezőgazdasági szakértőként is szolgáltak.¹⁰⁹ Az OMGE elsősorban szakmai szervezet, de politikai súlya igen jelentős a korszakban végig.¹¹⁰ A kilencvenes években azonban a nagybirtokos körökben megerősödik a már említett újkonzervatív, sok tekintetben korporatív államra törekedő irányzat, s ez 1896-ban létrehozza saját önálló szervezetét, a Magyar Gazdaszövetséget. Ez korszakunk-

106 Sándor József: Az E.M.K.E. megalapítása és negyedszázados működése 1885–1910. Kolozsvár, 1910.

107 Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története I–III. Bp. 1986. III. 1638.

108 I. m. 1638–1640.

109 Ezt a monopol funkciót is meg akarja szüntetni a huszadik század első éveiben alakuló kiscgazda mozgalom, s a szakértői jogokat saját szervezetének is biztosítani. Király I.: i. m. 19.

110 A szervezet jellegét mutatják szakosztályai: 1. Közgazdasági; 2. Irodalmi-tanügyi; 3. Földművelési és növénytermelési; 4. Állattenyésztési és állategészségügyi; 5. Mezőgazdasági-ipari, üzemi és műszaki.

ban többször önálló politikai program kiadásával kísérletezik, (már megalakulásának időpontja is országgyűlési választáshoz kötődik), mindenképp a kormánypárton belül kísérel meg önálló frakciót létrehozni. Teljesen önálló agrárius politikai párt létrehozására soha nem kerül sor: lehetőség szerint mindkét közjogi irányzathoz és valamennyi jelentős parlamenti pártból igyekeznek híveket toborozni. Meghatározó szerepe van az új mezőgazdasági technikák elterjesztését pártoló gazdaköri mozgalom létrehozásában.¹¹¹ 1914 körül 350 ilyen jellegű egyesület működik az országban. Míg az egyes gazdakörök kimondott célkitűzése alapvetően gyakorlati, addig az egész mozgalom inkább társadalomszervezési. A Magyar Gazdaszövetség vezetői az egyes gazdaköröket nemcsak az általuk preferált képviselőjelöltek támogatására akarják mozgósítani, de bennük látják a jövő szervezett társadalmának alapegységeit is.¹¹²

Az igazán nagy és szervezett hálózatot az agráriusok a — már a gazdakörök alapszabályaiban is említett — szövetkezetekkel hozzák létre. Már az 1890-es években is léteztek szövetkezetek Magyarországon, de számuk nem volt nagy, s nem alkottak nagyobb hálózatot.¹¹³ Az 1890-es évek végén egyszerre három mozgalom bontakozik ki: a Magyar Gazdaszövetség által létrehozott Hangya fogyasztási szövetkezeti hálózat,¹¹⁴ a formailag állami alapítású, az 1898:XXIII. törvény-cikk alapján létrehozott Országos Központi Hitelszövetkezet, amely gyakorlatilag szintén a Magyar Gazdaszövetség vezetőinek irányítása alatt állt, és a Néppárt által kezdeményezett és irányított katolikus szövetkezeti mozgalom, amely 1899-ben a Keresztény Szövetkezetek Központja irányítása alatt szerveződött. Mindhárom mozgalom igen dinamikusan növekedett: 1901-ben a Hangyának és a Keresztény Szövetkezeti Központnak 171–171, az Országos Központi Hitelszövetkezetnek 1287 tagszövetkeze volt. 1914-ben 1276 a Hangyához tartozó, 344 a „keresztény” és 2462 az Országos Hitelszövetkezethez tartozó tagszövetkezetek száma.¹¹⁵

Míg az agrárius szervezet alapvetően a nagybirtok politikai súlyának csökkenése következtében alakult, addig az ún. merkantil pressure groupok az agráriusok szervezkedésére és ideiglenes politikai térnyerésére reagáltak 1902-ben a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ)¹¹⁶ létrehozásával és 1904-ben az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) megalakításával. Mivel ezeknél a szervezeteknél a társadalomszervezés nem tartozott a célkitűzések közé, nem is alakítanak olyan széles szervezeti hálózatot, mint az agráriusok. A

111 A gazdakörök alapszabályainak fő elemei: „A haza földje és a földművelés iránti szeretet fejlesztése, a falusi élet megkedveltetése, a föld és gazdálkodás jövedelmének gyarapítása. Kisgazdák megsegítése válság esetén. Mezőgazdasági munkások érdekeinek felkarolása és a róluk való gondoskodás betegség és munkaképzetlenség esetén. Mezőgazdasági ismeretek terjesztése. Tagjainak háztartási és gazdasági eszközök jutányos beszerzése. Termények és háziipari, községi kisiparos cikkek közös értékesítése. Hitel-, fogyasztási-, termelő-, értékesítő- és földbérleti szövetkezetek létesítése. A gazdákat érintő jogszabályok ismertetése. A gazdák ügyes bajos dolgaiban csekély díjazásért útbaigazítás adása.” *Földi I.*: i. m. 11.

112 Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: *Üd.*: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Bp. 1989. 109–176.

113 Hegedűs Vilmos: Polgári szövetkezeti mozgalom Magyarországon 1867–1918. I–II. Bp. 1962.

114 Ennek központja 1898 januárjában alakult meg. Ld: A „Hangya” termelő- értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve. Bp. 1923.

115 1901-re ld. Kompass, 1914-re Schandl Károly (szerk.): A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938. Melléklet; illetve A „Hangya” termelő- értékesítő és... i. m. 228.

GYOSZ gyakorlatilag az OMKE-hoz hasonlóan megyei szervezetekkel rendelkezett, amelyek a helyi ipari érdekek képviseletében játszottak meghatározó szerepet. Az OMKE helyi szervezetei a főleg városi kereskedői egyesülések voltak, és sokszor keveredtek a Polgári Demokrata Párt s néhány helyen a Szabadelvű Párt formális vagy informális szervezeteivel.¹¹⁷ Nagypolitikai szerepe a pressure groupoknak mindenekelőtt felhívásaikon, szakanyagaikon és országgyűlési képviselő tagjaikon keresztül érvényesült.

A különféle érdekképviseleti szervezetekbe is behatol a nagypolitika — mindenekelőtt a közjogi kérdésekben való állásfoglalásokon keresztül. A nagybirtok, az ipar és kereskedelem képviselői alapvetően annak alapján nyilatkoznak a számukra meghatározó kérdésekről, a vámekülönítésről és az önálló magyar nemzeti bank létrehozásáról, hogy mit tekintenek saját csoportjuk számára gyümölcsözőbbnek. Másrészt a direkt pártpolitika is tükröződik e szervezetek belső életében. Jó példa erre az OMGE 1909-es elnökválasztása. A két meghatározó jelölt egyike a volt szabadelvű pártiak, köztük a Tisza István által erősen támogatott, mélyen konzervatív gróf Zelenski Róbert, másik az uralmon lévő koalíció-sok által támogatott, nagybátyja újkonzervatív emlőin nevelkedett, a függetlenségi párthoz közelálló gróf Károlyi Mihály. Az adott pillanatban a „nem létező” szabadelvűek itt próbálják a koalícióval szembeni ellenállásukat, ellenérzéseiket kinyilvánítani. Az összecsapás egyben felkészülés egy politikai váltásra is, amelyhez lényegesek az elit meghatározó szervezeteiben levő kulcspozíciók. A kormánypártiak által favorizált Károlyi győz, de a konzervativizmus alapján később megvalósul az együttműködés az egymással szembenálló táborokban lévő politikusok között.¹¹⁸

Nőegyesületek

Külön kérdéskört alkotnak egy társadalom politikai szervezettségének vizsgálatánál a politikai jogokkal nem rendelkezők. A dualizmus kori Magyarországon két nagy kategóriát tekinthetünk a „politikai társadalmon” kívülinek. Azokat a férfiakat, akiket anyagi helyzetük és/vagy iskolázottságuk kirekesztett a választójogból — az ő politikai szervezeteiket a munkás- és parasztmozgalom kereteiben kell vizsgálni —, s a nőket, akik társadalmi hovatartozásuktól függetlenül nem rendelkeztek választójoggal.

A felső és középosztályokban már az 1810-es években megjelenik a törekvés valamiféle női társadalmi élet létrehozására.¹¹⁹ A nőszervezetek túlnyomó többsége szorosan kapcsolódik a nők társadalmi feladatairól a korszakban kialakult képhez. A templom-konyha-gyerek (Kirche-Küche-Kinder) hármasa uralkodik rajtuk. A családon kívül a nők meghatározó feladatának a jótékonytságot tekintették, így a korszakban létrejövő nőegyesületek többsége mindenekelőtt jótékony-

116 *George Deák: The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary: The Role of the National Association of Industrialists.* New York, 1990.

117 Az OMKE-nak 1916-ban közel tízezer tagja és 60 kerületi szervezete van.

118 *Hajdu Tibor: Károlyi Mihály.* Bp. 1978. 62-69.

119 Hangsúlyozni kell, hogy a szociáldemokrata mozgalom egyértelműen a nőknek is követelte a politikai jogokat, s a mozgalmon belül külön nőszervezetek is létrejöttek.

kodással foglalkozott. A másik alapvető feladat a nők szociális helyzetének javítása, a nekik tulajdonított szerepre való felkészítés volt. A kettő természetesen igen gyakran találkozott: óvoda- és bölcsődealapításokban, női iskolák és tanfolyamok szervezésében.¹²⁰

Már ezek is valamiképpen össztársadalmi feladatnak tekinthetők, de nem kifejezetten politikaiak. A legaktívabb nők egyes „férfi”-szervezeteken keresztül kapcsolódtak be a nagypolitikába. A magyarosító egyesületek többségének volt női tagozata, amiben az adott egyesülettípus alaptevékenységének volt meghatározó jellege.

A másik, az egész korszakra jellemző női politikai magatartás szorosan kapcsolódott ahhoz, hogy az egyre szélesedő kereskedelmi körben tulajdonképpen a nők a fogyasztók. Ők azok, akik a háztartás és a család számára a vásárlási döntéseket hozzák. Nem véletlen, hogy szinte valamennyi, a magyar (magyarországi) ipart védeni, támogatni akaró egyesületi kísérletben a nők játszik a hangadó szerepet.¹²¹ Egyes időszakokban az ilyen mozgalmak uralták a politikai színteret. Példaként az 1906-os kormányzati válság időszakát hozhatjuk fel. Ekkor a frusztrált politikusok feleségei egy önálló iparvédelmi egyesületet hoztak létre, a Tulipán Szövetséget, szinte világmegváltó, de legalábbis Magyarországot megváltó céllal. Úgy vélték, ha a magyarországi fogyasztás kizárja a Monarchia másik részéből érkező árukat, olyan nyomást gyakorolhatnak ezzel az „osztrákokra”, hogy az ottani politika kénytelen lesz elfogadni a magyarországi politikai változásokat. Jellemző a társadalom megosztottságára, hogy a Tulipán Szövetség két fázisban jött létre. Először az arisztokrata hölgyek szervezték meg saját körüket, majd a „polgárnőket”. A két csoport egyesüléséből jön létre a végső szervezet a politikai válság lezárulása után.¹²² A Tulipán Szövetség sok helyi szervezettel rendelkezett. Ezeket azonban nem tekinthetjük egyesületeknek: nem rendelkeznek alapszabállyal, állandó helyiséggel. Sokszor csak egy-egy létező helyi nőszervezet részei, máskor együttműködési formák az egy-egy városban működő különböző nőegyletek között.¹²³ Ez az az időszak, mikor a politizálás túlzott emocionalitása miatt az egyes helyi politikai szervezetek is létrehozzák a saját hölgybizottságaikat.

120 A helyi női társadalom szerveződése a kiegyezés után lassan indul meg. Adatbázisunkban 822 nőegylet szerepel, közülük 56 alakult 1867 előtt, a kiegyezést követő 20 évben is csupán 185 egyesület jön létre. 1885–1895 között 252 nőegyesület alakul az országban, s bár ezután a szervezkedés visszaesik (1896–1906 között 160 új egyesület, 1906. után 169), mégis azt mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek végén megindult fokozott érdeklődés megmarad. A váltásra jellemző, hogy míg 1885 előtt az általános nőegyesületek a tipikusak, addig 1885 után a specializálódás figyelhető meg: a megalakuló új egyesületek többsége felekezeti színezetet vesz fel, vagy speciális korosztályai való foglalkozásra törekszik (leányegyesületek), s a kimondottan nemzeti jellegű nőegyletek aránya is növekszik. Két dolgot kell hangsúlyoznunk ezzel kapcsolatban: egyrészt jellemző, hogy a nőegyesületek specializálódása mindenekelőtt egy régi érték (a felekezetek) törésvonala mentén történik meg, másrészt, hogy az egyik legnagyobb csoportot az evangélikus nőegyletek alkotják annak ellenére, hogy gyakorlatilag német (illetve szász) egyleteket takarnak, csak nem nemzetiségi, hanem felekezeti néven szerveződnek meg. A 216 evangélikus nőegyesületből 170 (78,7%) alakul Erdélyben, 56%-uk 1885–1895 között, további egynegyedük az ezt követő évtizedben.

121 Az szintén a korszak jellegzetessége, hogy a nőszervezetekben a gyakorlati munkát végzők többsége férfi volt.

122 Franz Wolf: Die Tulpenbewegung in Ungarn. Dissertationen der Universität Wien. Wien, 1979.

123 Az ilyen jellegű együttműködés eléggé kivételes. Gyakoribb az, hogy a városokban a nők felekezetiileg elkülönülten szervezkednek.

Mindez jelzi, hogy a századforduló környékén egyre erősebb lesz Magyarországon is a nők részéről az igény eddigi beszűkített helyzetükből való kiszabadulásra. Ugyanakkor a nőszervezetek többségére csak a már említett kisegítő tevékenység és nem az önálló politizálás a jellemző. Kivételt csak egy igen kicsiny, de aktív avantgard képez. Ezt mindenekelőtt a fehérgalléros alkalmazásban álló nők szervezik, s eredménye az 1904-ben létrehozott Feministák Egyesülete. Mint említettem, igen kicsiny csoportról van szó, mégis befolyásolni tudta a szerepelni hajlandó nőegyesületek többségét.

A helyi nőegyesületek 1904 márciusában hozták létre a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségét. Ez a meglévő szervezeteknek csak körülbelül 10 százalékát fogta össze, s ezeket sem lehetett mind aktív tagnak tekinteni. A szövetség 1906 júniusában megtartott közgyűlésén például a kb. nyolcvan tagszervezet közül csak 22 képviseltette magát 16 delegátussal. A résztvevők között volt helyi jóteköny egyesület, országos felekezeti jellegű szervezet s néhány más típusú női kaszinó. A sokszínűség ellenére a két „modern” egyesület volt a hangadó: a nőtisztviselőké és a feministáké, amelyek amúgy is nagyban átfedték egymást. Elfogadtatták a nők választójogának követelését annak ellenére, hogy a meglévő többszáz nőegyesület többsége sohasem képviselte ezt az álláspontot.¹²⁴

---

124 Szabó Dániel: Magyar hölgynek születni nagy és szép gondolat. Tekintet, 1988. 2. 16.

NAGY PÉTER TIBOR

SZEKFŰ GYULA LEVELEI BALOGH JÓZSEFHEZ

Szekfű Gyula nemcsak történész, hanem a Magyar Szemle című folyóirat szerkesztője és a Magyar Szemle Társaság nevű társadalmi szervezet egyik vezetője is volt. Ebben a minőségben levelezett Balogh Józseffel, a társaság főtítkárával.* Az alábbi levelekben így nem a történész Szekfű mutatkozik meg, hanem a szerkesztő és szervező, a mindennapjait élő polgár. Mivel Balogh és Szekfű egy helyiségben dolgoztak nap mint nap, a levelek — eredetük szerint — kétféleképpen lehetnek:

1. A vidéken vagy külföldön tartózkodó Szekfű szerkesztői megjegyzései az otthon folyamatosan készülő folyóiratszámokhoz.

2. Valamilyen feszültség miatt nem akarják, hogy egy esetleges szóbeli vita el-fajuljon, ezért írásban rendezik a dolgokat.

Az első típus a Magyar Szemle szerkesztési módjára, irányítására tartalmaz adalékokat, a második pedig inkább Szekfű személyiségére és szerkesztői-munkatársi habitusára vet fényt.

Balogh József, a levelek címzettje — akinek irathagyatékában a leveleket megtaláltuk —, ha kevésbé ismert is, nem kevésbé érdekes és fontos személyisége a két világháború közötti Magyarországnak.* Gróf Bethlen István legszűkebb köréhez tartozott, a folyóirat egyik kezdeményezője volt. Ő alapította 1932-ben ill. 1935-ben a Nouvelle Revue Hongrois és a Hungarian Quarterly című folyóiratokat is. Ezekkel az volt Balogh célja, hogy a nyugati közvéleményt higgadt hangnemben, látszólag tárgyilagosan és egy látszólag független orgánum segítségével győzzel meg a magyar kül- és belpolitika helyességéről, mivel érzékelt az azt a visszatetszést, amelyet a revíziós szervezetek lapjai nyugaton keltettek. A szerkesztők kínosan ügyeltek, hogy ki ne tudódjék az a — levelezésükből számunkra teljesen világos — viszony, ami a szerkesztőséget a külügyminisztériumhoz kapcsolta.

A dokumentumok megértéséhez fel kell vázolnunk a Szekfű-Balogh kapcsolat történetét.

Kornfeld Móric nagytőkés a Magyar Szemle folyóirat alapításakor, 1927 elején egy Hóman Bálintnál tartott találkozón kérte fel Balogh Józsefet, hogy viselje ad-

* Balogh József hagyatékának feltárására Kabdebó Lóránt, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum felkérése, feldolgozására a Soros Alapítvány ösztöndíja nyújtott módot. Ez idáig két publikáció született: French Secondary School in Hungary in 1932–1945 In: History of International Relations in Education. Szerk: Kornlősi Sándor. Pécs, 1987.; A Bethlen csoport francia kapcsolatainak történetéhez. Aetas, 1987. 2.

minisztrátíve gondját a Magyar Szemlének. A politikai döntés, hogy a Szemle szerkesztését Szekfű fogja végezni, akkorra már valószínűleg megszületett.

Kornfeld hihetetlenül nagylelkű ajánlatot tett: másfél évre anyagilag korlátlan támogatást ajánlott fel a Magyar Szemle létrehozására. Balogh elvnek tekintette, hogy addig, míg a Magyar Szemle Kornfeldtől ilyen anyagi támogatást élvez, nem fogadhat el semminemű javadalmazást. Könnyebb volt így megőrizni a független polgár státuszát s fenntartani az egyenrangúságot a vezető körökkel. A Kornfeld által vállalt másfél év határára már oly mértékben álltak rendelkezésre a szubvenciók és állami előfizetések, hogy ez az akkorra már tetemes magánelőfizetési pénzek hozzáadásával a Magyar Szemle Társaság létének biztos anyagi alapot szolgáltatott. Fokról-fokra bevonták jövedelmeik örébe a magángazdasági intézmények támogatásszerű előfizetéseit is.

Ez utóbbi lépések nem egészen bírták Kornfeld helyeslését, hiszen ő a Magyar Szemlé függetlenebbnek — pontosabban csak tőle függőnek — képzelte el. Mikor aztán az állam segítő ereje — 1930-ban — csökkenni kezdett, Kornfeld pénzforrásait pedig a klebelsbergi tudománypolitikai program finanszírozása kötötte le, ezek a magángazdasági jövedelmek mentették meg a Szemlé és tették lehetővé, hogy a folyóirat és könyvei fenntartása mellett még egy nagyméretű tudományos vállalkozásnak is megadják az indító lökést, az Egyetemes Történetnek.

Közben azonban „meglazult” az a szerkezet, melyet 1927 tavaszán létrehívtak, s amelynek oszlopai Kornfeld, Bethlen és Hóman voltak. Bethlennel 1930 óta, miniszterelnöki gondjainak súlyosbodása óta már „zökkenőkkel is alig lehetett érintkezni”, Hóman pedig — aki közben a jobboldalon kezdett politizálni — „megőrizve az orgánum iránt barátságát — eltávozott az elnöki székből”.

Baloghot 1932-ben néhány kisebb jelentőségű eset arról győzte meg, hogy a társaság Hómannak is kényelmetlenséget okoz. Ezért leghelyesebbnek vélte, ha főtitkári tisztről lemond s arra kéri meg Hómant, hogy utódát jelölje ki s az ügyek átadása iránt intézkedjék. Szekfűnek már nyíltabban fogalmaz: „végiggondoltam mai beszélgetésünket s arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem élvezem egészen Hómannak bizalmát. ... A meggondolás vége tehát az volt, hogy Hómannak levelet írtam, melyben a főtitkári tisztségről lemondtam. Bizonyára Te tudod legjobban, hogy ezt nehéz szívvel tettem.”

Az átadási szándék bejelentésekor adósságmentesen és teljes rendben, sőt tetemes áruvagyonnal és igen figyelemreméltó anyagi tartalékkal rendelkezett a társaság. Az 1932. év végét terhelő deficit Balogh reményei szerint tetemes részben visszatérülhet a jövő esztendő rendkívüli jövedelmeiből, a jövő év budget-jét pedig könnyűszerrel rendbehozhatják, ha az illetékesek a Magyar Szemle fenntartásának szükségéről valóban meg vannak győzve. „Ehhez azonban az szükséges, hogy elsősorban az illetékesek megtaláltassanak, másfelől bennük ez a meggyőződés tétvé váljék. Erre a munkára magamat nem érzem alkalmasnak” — írta Balogh Kornfeldnek.¹

Miután a lemondásról lebeszéltek Baloghot, újabb problémák jelentkeztek. Balognak már 1934 körül az volt az érzése, hogy a társaságnál Szekfűnek „némi-kepp terhére van”, ezekről az adminisztratív súrlódásokról bőven olvashatunk az

1 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) Fond 1/2379/20864

alábbi levelekben. A végső szakítás azonban a magyar politika 1935-ös fordulatával áll összefüggésben.

1935. május 21-én a miniszterelnökségen Antal István igazságügyi államtitkár és Rákóczy Imre miniszteri tanácsos jelenlétében a Magyar Szemle tárgyában értekezletet tartottak, melyen Szekfű feltehetően nem vett részt, Balogh József viszont igen. Antal itt kifejtette: őt személy szerint a legnagyobb becsülés kötelékei fűzték Szekfűhöz és az őszinte hála kötelékei a Magyar Szemléhez, éppen ezért kapcsolata a folyóirattal 1932 és 1935 között szinte „drámai jellegű” volt, hiszen Gömbös „Szekfű professzorral szemben határozott és általa legyőzhetetlen ellen-szenvet érzett”. Antalt továbbá „Bethlen részéről oly súlyos sérelmek érték, hogy a Magyar Szemlével szembefordult”.

Gömbösék terve egy új folyóirat, a *Nemzet* megalapítása volt, ezt azonban az akkor még párton belüli Bethlen csoport leszerelte. Az 1935-ös választások után a terv újra felmerült. Bár a *Nemzetnek* eredeti formában való megteremtését Antal határozottan helytelenítette, kénytelen volt elismerni, hogy a kormánypolitika szempontjából egy, a tömegek pártpolitikai nevelését szolgáló népszerű folyóirat megteremtése szükséges. Ennek létrehozását nem is tartotta olyan ténynek, mely a Szemle létét befolyásolná.

A személyi ellentéteken kívül azt olvasta a szerkesztők fejére a sajtófőnök, hogy „a kormánypolitika szempontjából a Magyar Szemlét liberálisnak mondják”. Balogh vele szemben rámutatott arra, hogy a folyóirat nem „liberális”, hanem körülbelül ugyanazon politikai irányban halad, amelyben fejlődött 1927-től fogva, amikor sok éven át Antal közreműködését élvezte, másfelől utalt arra, hogy a társaság választmányában helyet foglaló személyek, a kultuszminiszter, a legnagyobb állami intézményeknek a Gömbös-kormány által kinevezett elnökei, az országgyűlés alelnöke, az OTI vezérigazgatója és számos más politikus, akiket a Gömbös-kormány a legmagasabb kitüntetéssel jutalmazott, „e szempontból és politikai irány tekintetében kétségkívül jobban nem pótolható teljes garanciát jelentenek”.

Mindezek ellenére Gömbös intézkedett, hogy továbbiakig a Magyar Szemle minden támogatása felfüggesztessék. Hóman viszont nem a Szemle végleges ellenzéke szorításáról, hanem éppen integrálásáról kívánta meggyőzni Gömböst. Hóman ötlete szerint a „kormánynak garanciákat kell kívánni a Magyar Szemle szerkesztése tekintetében. Itt Hóman a kibontakozás megkönnyítésére felajánlotta Gömbösnek Bethlen készségét, hogy a támogatások változatlan fenntartása érdekében a társaság és a szerkesztőbizottság elnökségétől visszavonul. A miniszterelnök erre a felajánlott módozatra nem adott semminemű választ.”

Az ezt követő hármas megbeszélésen a miniszterelnök, Hóman és Antal között Antal Hóman mellé állt. A Magyar Szemle könyvkiadásának jelentőségét külön méltatta Gömbös előtt, de hiába.² A miniszterelnökség ezután nem rendelte meg a Magyar Szemlét.³

E konfliktus után a Nouvelle Revue Hongrois és a Hungarian Quarterly csak úgy tudta fenntartani kapcsolatát a kormánnyal, hogy 1935. november 21-én megszakította a kapcsolatot a Magyar Szemle Társasággal, s 1936. január 1-én át is vette annak helyiségeit.⁴

2 OSZK Kt Fond 1/2255/20126

3 OSZK Kt Fond 1/83/647

4 OSZK Kt Fond 1/2379/20826

Bethlen 1935. november 20-án, mikor tudomásul vette Balogh lemondását a Magyar Szemle Társaság főtítkári állásáról, felkérte, hogy a Hungarian Quarterly szerkesztésével továbbra is foglalkozzék. Balogh József válasza az volt, hogy a munkát díjazatlanul tovább vállalja, de azzal a kikötéssel, hogy a Hungarian History, a Bethlen és Balogh által tervbevetett kézikönyv is változatlanul megmarad a folyóirat keretében. Miután ebbe Bethlen és a választmány belement, s Bethlen személyes intézkedésére Ravasz László, a Magyar Szemle ügyvezető alelnöke is aláírta a Hungarian History kiadásáról lemondó levelet, Hóman és Szekfű váratlanul közös frontra kerülve szembeszálltak nemcsak Baloghhallal, de Bethlennel is, mondván: ők a Magyar Szemle Társasággal és nem mással szerződtek. A harmadik szerző, Deér József közömbösséget jelentett be e kérdésben.⁵ A kötet megjelenésére így nem kerülhetett sor.

A jobboldali kormánypolitikát ha vonakodva és késéssel is, de mégiscsak követő angol és francia nyelvű folyóiratok 1938-ig hirdethettek a Magyar Szemlében, Szekfű akkor ezt a kapcsolatot is felmondta.⁶

Balogh egy 1940. május 7-i levele tanúsága szerint évek után sem szűnő keserűséggel tartja számon kettejük konfliktusát: „Az én utaim Szekfű Gyulától elváltak, ... Szekfű Gyula lapját ... szerkezetileg úgyszólván magam alakítottam ki.”⁷

A leveleket teljes terjedelemben, szó szerint közöljük, csupán a helyesírást igazítottuk a mai normákhoz.

5 OSZK Kt Fond 1/75/519

6 OSZK Kt Fond 1/2379

7 OSZK Kt Fond 1/959/9384

1.

Kedves Barátom

10-ki szíves soraidat, mellékletekkel együtt, most vettem, igen köszönöm. Szíves engedelmeddel ezután is lakásodra¹ címezem azon leveleket is, melyekben elsősorban Szcenci² és így Trócsányi³ barátomat is érdeklő dolgok vannak — most már meg vagyok győződve, h[ogy] a Magyar Szemléhez írt leveleket, (valamint a lakásomra érkezetteket is) ellenőrzik azon hatalmak, melyekkel most dolgom van.⁴ Kérlek közöld ezt Tr[ócsányi]val is, s ments ki, h[ogy] nem írtam meg neki címemet, ami azért történt, mert Remete utcai házszámát nem ismerem. (Kérnélek légy oly jó) Tr[ócsányi] lakását 2. az öreg papét is megírni. (Már nem Erkel hanem Mátyás u.) Harnack⁵ nekrológot igen köszönöm, kérem Tr[ócsányi]t, Figyelő⁶ első cikkének adja. Mivel azonban Harnack a kath[olikus] teológia előtt nem teljesen szim-

A jegyzetapparátusban csak a levelek megértéséhez feltétlenül szükséges adatok találhatóak.

1 Balogh a lakásán, a szerkesztőségben és igazgatói irodájában dolgozott.

2 Szcenci Miklós publicista.

3 Trócsányi Zoltán művelődéstörténész.

4 Utalás arra, hogy Szekfű konfliktusba keveredett Gömbös Gyula honvédelmi miniszterrel.

5 Adolf Harnack evangélikus teológus (1851–1931).

6 A Figyelő a Magyar Szemle egyik rovata volt.

patikus, ezért kérnék mutasd meg Bar[anyai] Jusztinnak⁷ megjelenés előtt, az ő esetleges tanácsát vedd tekintetbe.

Nehogy újabb pofont kapjunk, mint a primási titkártól Weis István miatt.⁸

Szentpét[ery]⁹ és Eckh[art]¹⁰ levelét mellékelve visszaküldöm, a nehézséget az én számtanbeli tudatlanságom okozza, legalább Szentpét[ery]nél. Ti. annyit tudtam, h[ogy] 40 lapért 400 P[engő] lesz, Szentpét[ery]nek nem akartam 40 lapot említeni hanem csak 25-30-at, s amint vele ennyi lapról beszéltem és a honoráriumot kérdezte, hamarjában nem tudtam kiszámítani, ötöltem-hatoltam és mikor ő 16 P-t mondott, egészen megnyugodva mondtam, h[ogy] ennyi lesz, mert magam is azt hittem, ennyi esik egy lapra.

Sz[ent]pét[ery]nek később, mikor már Veled jobban kiszámoltuk a dolgot, mondtam ugyan, h[ogy] 16 P tévedés, úgy tudom, kevesebb lesz a hon[orárium], de úgy látszik, ezt ő már nem vette tekintetbe.

Eckh[art]-nak azt mondtam, h[ogy] 40 lap 400 Pvel, u[gyan]ennyit mondtam Mályusznak¹¹ is, s azt is tudom, h[ogy] valamelyik, de talán mindkettő azt válaszolta: igen tisztességes hon[orárium]. — Igen, Mály[usz] igen el volt ragadtatva, még azt mondta: nagyszerű, hiszen Te korábban egy egész kötetért (már nem tudom melyikért) 800 p-t említettél neki.¹²

Annyi bizonyos, h[ogy] Eckh[art] nem tett kifogást.

Ezek után kérlek, beszéld meg az egészet Hómannal¹³ azt tartom, Echhartnak meg tudom mondani, h[ogy] mindenki 10 P-ért csinálja, ő erre tán egyet káromkodna és megcsinálná. (Nota h[ene] az ő nov. 1-i terminusa az új dolog, hiszen azt mondta h[ogy] már hozzá is kezd a munkához.)

Sz[ent]pét[ery]vel már nehezebb a dolog, én itt tényleg hibás vagyok, ha nem megymásképp, vonjátok le a 6 P differenciát az én bezügcimből.¹⁴ Mindenesetre kérlek, valamiképp fejezd be a tárgyalásokat — attól tartok, h[ogy] ha az én botrányom még tovább fejlődik össze, megjednek az emberek az „új utaktól”, melyek az én példáimból láthatólag elég tövisesek¹⁵ —, semmiképp se hagyd kérlek ezt visszatértemig elintézetlenül. Sz[ent]pét[ery] most elutazik, meg lehetne vele beszélni, h[ogy] tévedés ugyan részemről a dolog, de ha nem megymásképp, akkor csakis neki 16 P lehet, de szavát venni, h[ogy] másnak nem szól (levelemből úgy látszik h[ogy] Eckhartot) már ő alarmizotta).

Elutazásom óta általában oly hangulatban vagyok, h[ogy] kezdem kiadásairól azt hinni, h[ogy] szinte átok alatt vagyunk — ebből jönnek a folytonos bonyodalmak.

Ez a Crkv[enica]¹⁶ igen primitív fürdőhely, de annál drágább. Még nem tudom, hová megyünk 17-e után, addig itt megkapom a leveleket.

Édes atyád¹⁷ ő méltóságának őszinte tisztelettel, feleségem üdvözlétével együtt

szívesen köszönt

1930. VI. 12. Villa Sz[ékfi] Gy[ula]
Atalanta

OSZK Kt Fond 1/2991/27185.

7 Baranyai Jusztin egyházjogász, egyetemi tanár.

8 Weis István szociológusnak A falu válsága — epilógus Oláh György könyvéhez című cikke miatt támadt konfliktusa az egyházzal és az OMGE-val. Vö. Magyar Szemle (a továbbiakban: MSz), 1929. 187–190.

9 Szentpétery Imre történész, egyetemi tanár cikke nem jelent meg.

10 Eckhart Ferenc gazdaság- és jogtörténész.

11 Mályusz Elanér: Történeti regények történelem nélkül. MSz. 1930. 255–261.

12 A Magyar Szemle Kincsestára sorozatban közel 200 füzet jelent meg.

13 Hóman Bálint történész szerkesztő bizottsági tag volt.

14 Bezüge = szerzési költség.

15 Ld. 4. jegyzet.

16 Crkvenica horvát tengerparti üdülőhely.

17 Balogh apja a rabbiképző intézet közismert tanára volt.

2.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,

A most érkezett hirdetési lapok VIII-án Gombosi Frigyes¹⁸ hirdetését olvasom, ami nyilván tévedés, mivel úgy emlékszem, megbeszéltük egymással, hogy ez az ügy: Gombosi vagy Gratz¹⁹ egyelőre függőben marad. — Ez az oka annak, hogy ezt a hirdetést a korrektúrában töröltem, amit meglepetés elkerülése végett szerencsém van Veled közölni, s a viszontlátásig szívesen üdvözlök

igazi tisztelő hívd
Szekfű Gyula
1931. IV. 23.

OSZK Kt Fond 1/2991/27190

3.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,

talán jobb a békés megértés szempontjából nem azonnal válaszolni az érkezett levelekre, de azt hiszem, amint Téged, engem is az vezet a rögtöni válaszolásban, hogy ezt a *dolgot* általában minél előbb minimáljuk.

Levelemben nem állítottam, hogy Neked Gratz-cal szemben „kötelezettséged” lett volna, sem azt, hogy Te „valami lépést vállaltál volna”.

Egyszerűen azt bátorkodtam említeni, hogy Te és én abban egyeztünk meg, hogy ezt a *dolgot*: Gratz[tól] vagy Gombositól jelenik-e meg a munka, egyelőre függőben hagyjuk.

Ezzel szemben most már hozzám beadott Gombosi-kézirat alapján is konstatálnom kell, hogy Gomb[osi] kézírata Hozzád ápr. 13-án beérkezett, ami a mi megegyezésünk érvényét meglehetősen megváltoztatta — erről a *fait accompli*ról²⁰ én úgy értesültem, hogy egy csomó, más célból elémm tett korrektúrából kellett olvasnom, hogy Gomb[osi] könyvét hirdeted.

Azt írod, hogy ezt a korrektúrát vagy a kéziratot tegnap betéttetted fróasztalomra. Tegnap helyett *ma* találtam a kéziratot asztalomon.

Mindez azt hiszem igazolja nemcsak a meglepetést, melyről itt szó lehet, hanem másrészt azt is, hogy engem — minden, kétségbe soha nem vont szíves érzelmek mellett — sőtétben hagyta a tényleges helyzetről a legutolsó pillanatig.

Minnek következtése elég kellemetlen rámnézve, mivel megegyezésünkre támaszkodva még a múlt héten is bízattam kötet lehetőségével Gratz barátomat, amikor már kezdedben volt a másik kézirat.

Még csak azt említtem meg, hogy meglepetésnek találtam azt is, hogy mikor Te szíves voltál javasolni nekem a Világgazdaság címet a borítékon, amit én ez esetben nem fogadhattam el, ezen déli beszélgetésünk után délután a boríték korrektúráján mégis a Világgazdaság címet találtam — azt hiszem megérted, hogy ezt szintén meglepetéssel láttam.

A kéziratot ide melléklek, miután tudod, hogy a Kincsestár ügyei nem tartoznak rám, az egy esetben, mikor régi és érdemes Barátomat nálatok protezsálni akartam, akkor ezt csak ezzel az eredménnyel tudtam tenni.

Szívesen köszönt,
igazi tisztelő hívd
Szekfű Gyula
1931. IV. 24.

OSZK Kt Fond 1/2991/27192

18 Gombosi Frigyes publicista volt, említett cikke nem jelent meg.

19 Gratz Gusztáv volt külügyminiszter.

20 *Fait accompli* = megmászhatatlan tény

4.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,
mai szíves soraidra kénytelen vagyok tovább folytatni e levelezést.

A Gombosi ügyel röviden végezzetünk. Ma déli levelemben, sem annak végső akkordjában nem törekedtem arra, hogy Te annak olvasása után „hibásnak” érezd magad.

Énrám az ügyben tanúsított magatartásod azt a hatást keltette, amely két levelemből látható. Hogy Te ezt a bennem tényleg felkeltett hatást tekintetbe akarod-e venni vagy sem, teljesen Tőled függ.

A Világgazdaságot illetően szintén nincs szó arról, hogy szemrehányással a Te „bocsánatkérésedet” céloztam volna. Egyszerűen azt akartam Veled közölni, hogy egy napon két „meglepetésnek” tettél ki, egész szükségtelenül.

De amivel erre a dologra reflektáltál, azt mutatja, hogy nézetbeli eltéréseink mélyebbre nyúlnak. Azzal szemben, hogy a velem való előzetes megegyezés nélkül a cikk címében változtatást eszközöltél, azt említed fel, hogy Te sem vitted zokon, hogy én meg a hirdetési részbe energikusan belekorrigáltam. Igaz, udvariasan megjegyzed, hogy „jogosan” tettem ezt.

Ezen megjegyzésedből látom, hogy nézeteid az egész Magyar Szemle konstrukciót illetően sokkal inkább eltávolodtak az enyémetől, semhogy ezt — a békesség kedvéért folytatott eddigi hallgatásom félretételével — ne volna kötelességem Eléd tájni.

Nézetem szerint a Kiadóhivatal minden szerkesztőségi konstrukció szerint azért van, hogy a szerkesztőség mellett legyen, és nem megfordítva. Márpedig ez utóbbi, nézetem szerint helytelen irányban az utóbbi időben több momentum jött létre, így mikor a munkatársi honoráriumok idejében való kifizetése dolgában a Te kiadói felelősségedre hivatkozva — bár igen udvariasan — próbáltad az én szerkesztői kérésemet elutasítani (elfeledkezve, hogy pl. Gyulai Pál²¹ még az egyes szerzőkre eső honorárium-mennyiségeket is maga mérte ki), — úgy mikor Bencsél²² cikk megbeszélése dolgában, az én tudomásom nélkül, talán kissé messze mentél, — így mikor egy véletlenül asztalomra tett levélből arról kellett értesülnöm, hogy tudomásom nélkül a M[agyar] Sz[emle] egy „propaganda számáról” alkudoztál és még utólag sem tartottad érdemesnek, hogy engem erről értesíts, hanem azt közölted velem, hogy a levél tévedésből került elém. — Régebbi eseteket nem közlök, mert én mindezt sietek elfelejteni, nem pedig ébrentartani.

Minden és sok kis vonatkozás azt a képet kelti fel, mintha a fejlődés nálunk ezen képlet irányában haladna

kiadó
Kertész²³ Wiesmayer²⁴ Szerkesztő

Erre az összefüggésre utal az is, hogy a mi két szobánk közt levő segédszemélyzet a folyóirat ügyeiben az én utasításaimnak rendszerint csak a Te jóváhagyásod után engedelmeskedik (bár ezt előlem szemérmesen eltitkolja), valamint ebbe az összefüggésbe kell azon régóta hangoztatott kéréseidet is bekapcsolnom, hogy ne magam adjak ez uraknak utasításokat, hanem csak Általad.

Én mindig hálás vagyok a Te személyes segítségédért, melyet, mondanom sem kell, nagyra értékelek, s nélkülözni nem szeretnék, azonban a szerkesztőségi ügyeknek kiadói primátus alá helyezése azt hiszem teljes zűrzavart okozna.

21 Gyulai Pál irodalomtörténész 1873–1909 között a Budapesti Szemle szerkesztője volt.

22 Bencs Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. MSz. 1930. 282–286.

23 Kertész Róbert hírlapíró. (Nem azonos az azonos nevű VKM államtitkárral.)

24 Wiesmayer: számunkra ismeretlen

Itt nem arról van szó, hogy Téged a múltat illetőleg bárminemű beismerésekre kényszerítsek, hisz igen jól tudom, hogy Te mindezt más szempontból nézed és meg is tudod magyarázni, — alkalmatlankodásomnak csak az a célja, világossá tenni, hogy az itt jelzett irányban való fejlődésnek esetleges további jövőbeli tényeit nem vagyok hajlandó elfogadni — éppen a feltétlenül szükséges, rázkódtatás nélküli békés együttműködés érdekében.

Szívesen köszönt igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula
1931. IV. 24. este

OSZK Kt Fond 1/2991/27191

5.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,
legalább szíves soraidat igen köszönöm, azt hiszem, ezt a levelezést lassanként lezárhatjuk. Én mindennemű tárgyi helyesbítést köszönettel veszek anélkül, hogy benyomásaimat a felsorolt tényekről meg tudnám változtatni. Azt sem tehetem fel magamról, hogy hatásköri dolgokban különösebb módon hajlamos volnék féltékenykedésre, amit az is bizonyít, hogy mindazon dolgokról soha nem szóltam és most sem szóltam volna, ha az esetek halmozódása miatt szükségesnek nem látszott volna konstatálnom, mennyire különböző nézetekkel bírnak.

Hogy én hozzád nem volnék „bizalommal”, ez alig derül ki leveleimből. Éppen a bizalom fenntartása érdekében kellett rámutatnom, hogy — bizonyára jó szándékkal — olyan regimmet kezdte el etablirozni,²⁵ melyben én kezdtem magam nem jól érezni.

Meg vagyok győződve, hogy amint én magatartásomban mindig kerülöm mindazt, amiről felteszem, hogy Neked nem konveninálna, úgy fogsz Te is eljárni ezekben a dolgokban, melyekről tudod, hogy minő állásponton vagyok.

Bizonyára ez felel meg baráti érintkezésünknek, nem pedig hivatalos arcok és jogköri tárgyalások, melyeket Velem együtt Te is némileg gyermekesnek tartasz.

Szívesen köszönt igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula
1931. IV. 27.

OSZK Kt Fond 1/2991/27193

6.

Kedves Barátom

Szíves üdvözletek feleségemtől is mélyen tisztelt kedves Atyádnak és Neked, circa két hét a fenti címen vagyunk, légy szíves, ha jún. 3-i kúriai tárgyaláson²⁶ valami baj történik s esetleg M[agyar] Sz[emle] nyilatkozatot akarna kiadni, [olvashatatlan] Horváth Jánost²⁷ és Ferenc²⁸ Urat meghallgatni. Kik az ügyemet jól ismerik. Egyéb aktualitás most aligha lesz,

Szívesen köszönt igaz híved

Szekfű Gyula
Flattnitz, 1931. V. 31.

OSZK Kt Fond 1/2991/27194

25 Etablirozni = létrehozni

26 Kúriai tárgyaláson az időnként felbukkanó sajtóperek értendők.

27 Horváth János irodalomtörténész, egyetemi tanár.

28 Horváth Ferenc a budapesti büntető törvényszék vádтанácsának bírja.

7.

Kedves Barátom,

meleg köszönet szíves sorokért, a posta idáig valóban 5 napig jár. Közben Friesachtól²⁹ egy darabig autóbuszon, de a sofőr gyakran elfelejti átvenni a postát. — E hét végén különben is elmegyünk innen, Klagenfurt–Bischofshofen–Villach–Gastein– esetleg Hallstatton át, Bécs–Pestre circa 25–26-án érkezünk. Közben állandó lakóhelyünk nem lévén, ne méltóztassál postát ideküldeni, amint erre már Kertész doktor³⁰ urat is kértem. Híreket igen köszönöm, — Révész³¹ lapját idemellékelem, az újságkivágatokat majd Ignác testvérem fogja megküldeni, akinek elküldtem, ő most nem messze innen, a semirachi tudószanatóriumban van.

Révésznek válaszolok: egyelőre még a 7 kötet nincs készen, nem válaszolhatok kritikákra és támadásokra, akkor igen, á la Janssen külön kis kötetben szeretnék.

Nelter Mátyás spanyol cikktől³² félek: már Eckhart Sándor³³ egy tanítványa, Brachfeld³⁴ beküldött egy igen jó cikket, szerencsére nem adtam ki, mert mire megjelent volna, a forradalom kiütött, melyet a cikk igen józanul lehetetlennek rajzolt. Ott minden „folyik” — lehet h[ogy] a cikk aug. 1-ére is aktuális lesz, vagy esetleg némi pótlásokkal hozható.

Kérlek tehát, ne küld utánam és ne tegyék be a júl. 1-i számba.

A Gál-perben³⁵ a legrosszabbra is el kellett készülnöm a Tör[eky]-féle³⁶ igazságszolgáltatás után, ügyvéd testvérem szerint a kúria igen értelmesen járt el, remélem, ez volt az utolsó pöröm.

Trócsányitól³⁷ eddig nem kaptam lapot, ma újra írok neki. Eddig már kedves Atyád bizonyosan Iregben³⁸ élvezi az ottani nagy békét lelkiileg és testileg egyaránt érve. — Yolland³⁹ nekem is mondta, h[ogy] Macartney⁴⁰ és Butler⁴¹ tiszteletére egyszerre nagy ebédet akar adni, — talán akkor beszélhet majd Gerev[ich]csel⁴² is — az volna fontos, h[ogy] a külügyben a rossz elővéleményt M[acartney]ről valamiképp megváltoztatná — Itt még azt sem tudom, H[ekler]⁴³ lett-e a dékán, de ezt a bizonytalanságot majd csak elviselem e hó végéig.

Feleségemtől szíves üdvözletekkel, szívesen köszönt igaz tisztelő híved

Szkefű Gyula
Flattnitz 1931. VI. 10.

OSZK Kt Fond 1/2991/27196

29 Friesach és a következő helyiségek Ausztriában vannak.

30 Ld. 23. jegyzetben.

31 Révész Imre debreceni püspök, valószínűleg a Protestáns Szemlééről van szó.

32 Nelter Mátyás: A spanyol köztársaság. MSz. 1931. 297–309.

33 Eckhardt Sándor irodalomtörténész, egyetemi tanár.

34 Brachfeld cikke nem jelent meg.

35 Egy sajtóperről van szó.

36 Török Géza a budapesti törvényszék elnöke volt.

37 Ld. 3. jegyzetben.

38 Ireg: a Balogh család vidéki rezidenciája.

39 Yolland Arthur a Szemle angol származású munkatársa.

40 Macartney angol történész.

41 Butler angol történész.

42 Gerevich Tibor a VKM külügyekkel foglalkozó tisztviselője.

43 Gyakran rövidítik így Hóman Bálint nevét, de itt a művészettörténész Hekler Antalról van szó.

8.

Kedves barátom

jún. 8-i, nem express leveledet most kaptam s igen köszönöm. Sorban a témákról: Horváth Jánossal⁴⁴ már rendeztem a fizetés dolgát, szíves készségedet igen köszönöm. — Györfly⁴⁵ küldeményt is, melyet most magamnál tartok. — Radvánszky cikk⁴⁶ elintézését is köszönöm. — Mendöl⁴⁷ levelét visszamellékelem, rendkívül sötét, hamleti elmélkedés egy cikk frásáról, igazán nem tudom, mit szóljunk hozzá; a felhozott téma nem látszik alkalmasnak; legjobb volna, ha megírnád neki, h[ogy] egyszer Pesten átutazva keressen fel engem, szóbelileg jobban tisztázhatnánk a dolgot. — Ottlik⁴⁸ levelét is idezárom, mint már korábbi levelemben és Trócsányi⁴⁹ barátunknak külön is megírtam, hagyjuk el Neller⁵⁰ cikkét a jövő számra és hozzuk most ezt már korábban, még Pesten megállapítottuk. Így azután nem is szükséges levonatát utánam küldeni, ha már feladatad volna, majd személyesen fogom e hó végén visszavinni.

Tehát kérlek, hagyjátok meg a megbeszélt cikkeket és Nellert tegyétek félre.

Trócsányi úgy látszik nem kapta meg lakására írt első lapomat, melyben egyebek közt lakáscímeket kértem tőle — remélem, hosszabb levelemet a július 1-i számot illetőleg néhány kis kéressel mégis megkapta.

Szívesen köszöntöm őt, nem képviselőjelölt?

Több levelet ne méltóztassatok rám pazarolni, mert jún. 20-áig itt maradok ugyan, de a posta már nem ér el többé. Jún. 25–28-a közt személyesen jelentkezem, s addig is vagyok mély köszönettel igaz híved

Szekfű Gyula
Flattnitz, 1931. VI. 12.

OSZK Kt Fond 1/2991/27198

9.

Kedves Barátom,

Szíves sorokból nagy örömmel értesültem, hogy jól érzed magadat és a sokáig nélkülözött nyaralás számodra is végre illő formában beköszöntött. Itt minden rendben van, — a forradalmi és katasztrófális pszichozisba⁵¹ végre beleuntak az emberek s most már nem jövődőlnek ezeket egyik napról a másikra. A M[agyar] Sz [emlé]né: Hómant⁵² megpróbáltam rávenni, hogy az egész régi számú előfizetést kérje, de nem sikerült, erkölcstelennek tartaná a mai helyzetben (tényleg nem tud fűtőanyagot kapni Múzeumának) — s a redukált összegek fel-emelését fogja kérni. Azt hiszi, h[ogy] Be[thlen]⁵³ fogadni fogja a szanatóriumban, hol ez fekszik, s akkor erőlyesen kérni fogja a politikai vezetés átvételét és programot. Jelenleg nekem is nehéz helyzetem, pl. a báróval⁵⁴ megegyezésben Weisszel⁵⁵ iratunk Károlyi Imre⁵⁶

44 Ld. 27. jegyzetben.

45 Györfly István néprajztudós egyetemi tanárnak 1928 után nem jelent meg cikke a Szemlében.

46 Radvánszky Anál: Az angol munkanélküliség elleni biztosítás válsága. MSz. 1931. 15–23.

47 Mendöl Tibor földrajztudós, egyetemi tanár.

48 Ottlik György a Szemle vezető külpolitikai szemleírója.

49 Ld. 3. jegyzetben.

50 Ld. 32. jegyzetben.

51 Kormányválság

52 Ld. 13. jegyzetben.

53 Bethlen István gróf a Magyar Szemle Társaság elnöke volt.

54 Kornfeld Mór baró báró nagytőkés a szerkesztő bizottság tagja volt.

55 Weis István: Olvasás közben. MSz. 1931. 210–217.

56 Károlyi Imre felsőházi tag, az Angol-Magyar Bank elnöke.

füzete ellen — a cikk kész és jó —, s most jön Kornis,⁵⁷ hogy őt a volt sajtó főnök, Szudy⁵⁸ által felkérte Be[thlen], h[ogy] ő írjon hozzánk erről! Szudyval akkor sem üzent, mikor hivatalban volt! Most valószínűleg két cikk lesz erről a tárgyról! Így nehéz szerkeszteni. — A Te cikketed szíves beleegyezés reményében jövő számra hagytam, mert végre sikerült Gombocz Zoltántól⁵⁹ a régóta ígért cikket megkapni (holnap adja át). Szöllősy is ír Matuska aproposként arról, lehet-e két ember egyben. Az utolsó cikkeket csak hétfőn, 19-én fogom megkapni, ami éppen két hét lesz 1-éig.

A Gazdasági Szemléért holnap fogok fellépni — kíváncsi vagyok, mi lesz vele.

Írigység nem természetem, s így inkább így fejezem ki: én is szeretnék ott lenni, ahol most vagy. Felelőseimről szíves üdvözlétek, további kellemes nyaralást kíván

igazi tisztelő híved

Szekfű Gyula

B[uda]pest, 1931. X. 14.

OSZK Kt Fond 1/2991/27200

10.

Kedves Barátom,

a tegnapi szíves sorokat nagy sajnálattal kézhez vevén, ma úgy itteni, mint cégedbeli búrdobban kerestelek, s miután ez sajnos nem sikerült, legyen szabad azon bizonyos reményemről így levélben kifejeznem, hogy a Hóman Bálinttal folytatandó megbeszélésed⁶⁰ („ki beszélés”) feltétlenül mindent jó útra fog vezetni.

Szívesen köszönt, igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula

Budapest 1932. IV. 2.

OSZK Kt Fond 1/2991/27202

11.

Kedves Barátom,

szíves elnézésedet kérem a következő sorokért, melyek azt hiszem teljesen kettőnknek közös ügye maradhatnak.

Talán gyermekesnek találd ezt a vallomást, mellyel kezdenem kell: ma benn voltam szerkesztőségbeli szobádban és megint zavarba voltam. Ilyen zavarba hosszabb idő óta gyakran jutok szobádban, amint asztalodon és másutt — bár éppenséggel nem akarok körülnézni — folyóiratokat és könyveket látok, melyek a Szemlének járnak és jönnek, melyek engem gyakran érdekelnének is, de azok csak a legritkább esetben jutnak el az én asztalomig. Így ma asztalodon volt a Nyugat, melyben hosszabb idő óta folyik Móricznak engem igen érdeklő Bethlen regénye⁶¹ — a számokat rendszeresen nem kapom meg, a *kivétel* ha külön szövegek, amikor megkapom. Vagy íly véletlen autopsia,⁶² vagy még véletlenebb nyilatkozataidból tudok még némely könyveket úgy 1–2 hét előtt, mikor Balanyi⁶³ magyar történetét említetted, hogy „bombázza vele a Szemlét” — s bár akkor ennek megmutatására is kértelek, a bombákból a mai napig egyetlen nem került szemem elé.

57 Kornis Gyula filozófus, egyetemi tanár, a szerkesztő bizottság tagja volt.

58 Szudy Elemér 1928-tól a miniszterelnökség sajtóosztályának főnöke.

59 Gombocz Zoltán: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. MSz. 1931. 212–221.

60 Hóman Bálint ekkor még nem volt miniszter, valószínűleg személyi konfliktusról van szó.

61 Móricz Zsigmond Erdély triológiájának első kötete 1922-ben, második és harmadik 1935-ben jelent meg könyvalakban.

62 Autopsia = tapasztalat

63 Balanyi György katolikus történetíró, a legújabbkori történelem egyetemi tanára. „Szent István” c. műve a Kincsestárban jelent meg.

Mint magad is tartózkodó ember, bizonyára elképzelheted helyzetemet, végtére is geníroz az a gondolat, hogy folyton kérjélek ezek bemutatására, annál is inkább, mert el nem tudom képzelni mi lehet az oka ezen szűkmarkúságnak, éppen a szerkesztővel szemben, aki szerény nézetem szerint elsősorban tarthat igényt, hogy a szerkesztőségbe küldött nyomtatványokat meglassa.

Azzal tisztában vagy, hogy én nem ily módon „gyarapítom” könyvtáramat, és hogy ez a levél nem ilyen anyagi célból készült. Egyszerűen minimálni szeretném vele azt a kellemetlen érzést, mely ilyen és hasonló érthetetlen esetekben, bármennyire küzdök ellene, mégis elfog és nem utolsó sorban a szerkesztés is megkívánja, hogy e tekintetben valami rendhez tartsuk magunkat.

Azt javaslom tehát, méltóztatnál a számunkra jött és járó folyóiratokat és könyveket megérkezésük után — miután Te és bürod átvettétek és felbontottátok (amiért igen hálás voltam, vagyok és leszek), asztalomra betéetni, amennyiben ezek tovább nem érdekelnek az én szempontjaimat, egy nap leforgása alatt hűsége sen át fogom őket helyezni a szobámban lévő ovális asztalra, hogy onnan embereid visszavigyék. Azt hiszem ezen a módon végképp minimálhatnók ezt az időről időre felbukkanó kérdést, melynek folytonos létezésére együnknek sincs szükségünk.

Szívesen köszönt igaz baráti híved

Szekfü Gyula

OSZK Ki Fond 1/2991/27188

12.

Kedves Barátom,

ilyen megbeszéléseket azért jobb írásban végezni, nehogy szóbeli tárgyalás közben bármelyikünk sértődöttnek érezze magát és elhirtelenkedje a dolgot. Az én levelem — ezt természetemet ismerve elképzelheted — hosszas tépelődés eredménye, és ha Te arra azt írod, hogy „csak derűvel olvasható”, ez azt mutatja, hogy nem gondoltad meg leveledet, sem az enyémet, hanem úgy válaszolsz, mintha szóbeli tárgyalásban pillanatnyi érzelmeknek engednél.

Ha tudtam volna, hogy így fogadod komoly törekvésemet, mellyel a dolgokat rendezni akartam és a Te érthető érzékenységedet teljesen kímélni — talán *más* hangon írtam volna. Miután nem vettél magadnak fáradságot felfogásom méltánylására és egyszerűen alaptalanak és igazságtalannak tartod azt — ahelyett, hogy most újra kifejteném, hogy a fennálló viszonyok közt szerkesztésre szerkesztőt sehol nem találhatsz, kénytelen vagyok magam tenni javaslatot a további modusra⁶⁴ nézve.

Egyik javaslatom: a szerkesztőségnek egész levelezése, nyomtatványai és folyóiratai az én szobámba adatnak beérkezésük után, nekem vagy annak kötelessége felbontásuk, aki a közvetkezők szerint kiscéltés végett mellém adatik. Miután az „apparátussal, mely első sorban az enyém” mint írod — hiába „parancsolok”, mert 1/ az egész apparátusra nincs szükségem, 2/ amire szükségem van, az többnyire más célokra (más „üzemben”) van igénybe véve, szükségesnek tartom egy úrnak kijelölését, aki elsősorban a szerkesztőségi dolgokat intézi a nekem való felelősség mellett, és egyéb dolgokat csak akkor, ha az én dolgaimmel elkészült. Így nem fog megtörténni, hogy leveleim más, sürgősebb, azaz Tőled nyomatékossabban követelt dolgok miatt 1–2 napi haladékot szenvednek, holott az én munkámat valóban könnyen elvé-

gezheti egy ember napi 1–2–3 óra alatt. Azt hiszem, az illető személyére nézve könnyen megegyezhetünk. — A többi úr személyét ezek után a szerkesztés érdekében nem venném igénybe (velük, derűsen kifejezve, nem parancsolnék), a kiadóhivatal munkája érintetlen maradna ezektől.

Ami a Te eddigi közreműködésedet illeti, levelemből bizonyára nem hiheti senki, hogy azt ne méltányolná — a Gratz⁶⁵–Frey⁶⁶–Szöllősy⁶⁷–Kornfeld⁶⁸ érintkezésben való szívességeid mellé még másokat is felsorolhatnék —, ha ezt a szívességedet most sértődötten nem bocsátod a M[agyar] Sz[emle] rendelkezésére, amíg én vagyok a szerkesztő, igen sajnálnám és okát nem látnám. A múlt levelemben felhozott esetek azonban más természetűek — ha bárkit megkérdesz, természetesen fogja tartani az én felfogásomat.

Másik alternatíva: ha fentiekben nem tudnánk megegyezni, a szerkesztői munkát áthelyezem lakásomba, és egy kijelölendő úr, meghatározandó időben, kijön a levelezések és a telefon elintézésére.

Remélem azonban, hogy az első modusban megegyezhetünk, melynek részleteit esetleg szóbelileg is megbeszélhetjük, amennyiben nyugodt, objektív megbeszélést most már közöttünk, zavartalanul lefolytathatónak fogsz tartani.

Szívesen köszönt igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula
1932. IV. 19.

OSZK Kt Fond 1/2991/27203

13.

Kedves Barátom,

F. hó 20-i soraidat kézhez vévén, amennyiben az ügyben és eddigi stádiumaiban erről szó lehet: megelégedéssel konstatalem, hogy kezdted első levelemet komolyan olvasni, és az most már nemcsak derűre és elnézésre ad Neked alkalmat, mint előbb írtad, hanem mérlegelni kezded, hogy talán mégis csak vannak okaim, mikor a tollat kezembe vettem.

Miként ma reggel postára adott levelemben már megírtam, amennyiben szóbeli beszélgetés objektív lefolyása biztosítható, anélkül, hogy derűről vagy hasonlóról kellene beszélnünk, én szívesen rendelkezésre állok, hogy legutóbbi pozitív javaslataimat szemügyre vegyük.

Szívesen köszönt, tisztelő híved

Szekfű Gyula
1932. IV. 20.

OSZK Kt Fond 1/2991/27209

14.

Kedves Barátom,

Most az úton jutott eszembe, hogy ha már olyan szíves vagy a Kovrig⁶⁹ ügyben Hóman-nal⁷⁰ beszélni, lennél oly kedves azt is megkérdezni tőle, mit gondol ő (és a min[iszter]elnök⁷¹ távollétében Dar[ányi]⁷² anélkül, hogy zavarni akarnánk Hómant!), nem volna-e azon

65 Ld. 19. jegyzetben.

66 Frey András nemzetközi szemleíró volt.

67 Szöllősy Lajos egészségügyi főtanácsos, a Magyar Szemle Társaság számvizsgáló bizottságának tagja.

68 Ld. 54. jegyzetben.

69 Kovrig Béla szociálpolitikai cikkeket írt a Szemlébe.

70 Hómant ekkor már mint potenciális minisztert emlegették.

71 Károlyi Gyula miniszterelnök.

72 Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár Hóman sógora volt.

magas helyen kíváncsi a meghaltról a Figyelőben⁷³ megemlékezni (azon esetben, ha a Kovr[ig] cikk nem jönne). Ez esetben kérnélek, szólnál talán Weis Istvánnak,⁷⁴ hogy ő írja egy legföljebb 1 1/2 lapnyi „megemlékezést”.

Szíves elnézést kérve ez újabb alkalmatlankodásért minden jót kíván
igaz baráti híved

Szekfű Gyula
Bécs, állomás, 1932. IX. 10.

OSZK Kt Fond 1/2991/27206

15.

Kedves Barátom,

okt. 9-i szíves soraidat köszönettel kézhezvéve örömmel értesülök belőle, hogy egészségi állapotod teljesen helyreállván, újból élvezheted évközben elég alaposan megszolgált szabadságodat. Sőt ma hallom, hogy már Rhodosba elutaztál, ami bizonyára az igazi pihenés helye lesz.

Itteni változásokról⁷⁵ már értesültél — úgy látszik az új kurzus csakugyan kielégítően hozzáfűzött várakozásainkat. A báró⁷⁶ is azt hiszi, hogy pl. a kereskedelemben egész más elbárárra számíthatunk, mint a legutóbbi évben. Persze e remények és ígéretek átváltása már a Te dolgod és mint mindig fáradtságos munkád lesz. KI úgy⁷⁷ úgy látszik egyáltalán nincs — báró azt ajánl[ot]ta, hogy az ő üzenetére egyszerűen ne reflektáljak, amely igen okos tanácsot meg is fogadtam. Ha majd esetleg Veled komolyabban akarna beszélni, Te bizonyosan felhasználhatod autentikus módon pénzügyi helyzetünket a dolog kivédéséhez.

Hóman sikerénck⁷⁸ mindenki örül — egyet kivéve, s akik ez egytől várták pozíciójuk erősödését.

Aki beszélt vele, mindet megnyerte. — Talán sikerül majd a Tört[énelmi] Társ[ulat] elnöki székébe ültetni, mely oly tragice üresedett meg.⁷⁹ Én is, sok mással együtt, magamban bocsánatot kérek a sok rossz viccért Klebelsberg[öt],⁸⁰ aki alapjában — lehullván róla az aktuális, a politikai, a gyarló emberi — viszonyaink közt kitűnő és még hozzá ártatlan jó ember volt. Úgy hiszem, illendő lesz nov. 1. számba nekrológot írnom róla⁸¹ — ha nem én írnám, valami barátságtalanság volna benne.

Persze, ha visszatérsz, sok minden fog várni e dolgokkal kapcsolatban, de ezek — várnak és miattuk egy pillanatig se gondolj pihenésed megrövidítésére.

Továbbra is kellemes „nyaralást” kívánok, feleségemmel együtt és vagyok szíves üdvözlésekkel

régi tisztelő híved

Szekfű Gyula
1932. X. 12.

OSZK Kt Fond 1/2991/27208

73 Ld. 6. jegyzetben.

74 Ld. 8. jegyzetben.

75 A Gömbös-kormány megalakulásáról van szó.

76 Ld. 54. jegyzetben.

77 A Károlyi Imrét bíráló cikkről van szó.

78 Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter lett.

79 A Társulat elnöke gróf Klebelsberg Kuno volt.

80 Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–31)

81 A nekrológ nem készült el, helyette gróf Bethlen István és Hóman Bálint gyászbeszédét közölte a Szemle.

16.

Kedves Barátom,
 meleg köszönet szíves lapodért, madridi leveledért és azon kedves készségért, mellyel az én betegségem hallatára arra is hajlandó volnál, hogy ugyancsak megérdemelt pihenésedet megszakítsd és a Magyar Szemlének áldozd még ezt az idődet is. Persze ebbe én semmiképp se egyezhettem volna bele és igen kérlek, ne is igen gondolj rá — itt minden rendben van — én a római vonatban veseroham után 15-ére mégis hazaértem és itt Szóllósy Lajos⁸² barátunk kitűnő kezelése alatt teljesen rendbejöttem, úgyhogy a november 1-i számot minden nehézség nélkül elő tudtam készíteni.

Rómában az első hét, amíg szabadban voltam, nagyon szép volt, s elmentünkör is olyan gyönyörű nap sütött át a Janiculumról a Tiberisen az Academiara, hogy fájt az ember szíve itthagyni ezt a meleg világot a mi ködünkért és a sok itteni „ködevőért”. Hát még Neked milyen szép napokban lehet részed utazásodon?!

Édesatyádat szerencsém volt, bár csak egy pillanatig, láthatni, kitűnő színben van, nagy nyári lesülés egészséges nyomaival az arcán.

Feleségem szíves üdvözléseit küldve további, kellemes utazást kíván régi tisztelő híved,

Szekfű Gyula
 1933. X. 24.

OSZK Kt Fond 1/2991/27209

17.

Kedves Barátom,
 Trócs[ányi] Zoltán⁸³ most telefonált, azt mondta, hogy veled nem tudott beszélni, mert beteg vagy s 250 P előleget akart könyvére kérni. Azt mondtam neki, hogy kívánságát írásban Eléd fogom adni, amit ezennel megteszek, s ezzel vagyok javulást és minél kevesebb inzultust kívánva, igaz tisztelő híved,

Szekfű Gyula
 1934. VI. 11.

OSZK Kt Fond 1/2991/27211

18.

Kedves Barátom,
 nagyon sajálom, hogy egészségi állapotod ennyire nehézségeket okoz — bizony azt hiszem, meg kellene a doktori utasításokat fogadni és minél előbb hosszabb üdülésre menned. A dolgok majd elintéződnek és az sem lesz baj, ha a most aktuálisabb válnak össze lesznek elintézve.

Most csak azzal zavarlak, hogy Trócs[ányi] Zoltán — miként most telefonálja — a Te leveled vétele után ma reggel félretette az Erdélyt és elővett egy orosz regényt [az] Atheneum⁸⁴ számára, mert ezért néhány nap múlva „pénzt fog látni” s ő ebből kénytelen élni.

Az Erdély-kötetről egyáltalán le akar mondani, miután szerződése úgyszólván — 6 hét óta folyvást dolgozik s azt hiszi, hogy ezért az előleg megilletné. Megmagyaráztam neki, hogy szerződés tudtommal azért nincs, mert ő a mai napig nem adott be tartalomjegyzéket.

82 Ld. 67. jegyzetben.

83 Ld. 3. jegyzetben.

84 Az Atheneum a korszak egyik legszínvonalasabb világirodalmi kiadója, Trócsányi pedig a klasszikus orosz irodalom ismert fordítója volt.

Végül abban egyeztünk meg, hogy én próbálom Veled az előleget elintézni, s ő megcsinálja a tartalomjegyzéket és tovább folytatja a munkát.

Tudod, hogy ő „nehéz ember” — tárgyi bajai is voltak, miket nagynehezen szintén eloszlatott.

Igen kérlek tehát, légy oly jó, valamely alapból, mit csak Te tudhatsz (miután én pénzügyekben ismeretlen vagyok) az ő előlegét kifizetni, addig nem tudok vele beszélni, s tényleg tudom, hogy igen sokat dolgozott, jegyzetelt: fordításait kétszer is átnéztem.

Szíves elnézést kérve mindezt mielőbbi javulást és üdülést kíván

igaz baráti híved
Szekfű Gyula

Kérlek, ha nem szükséges, ne írd újra Trócsányi[nak], amíg velem nem beszéltél.

1934. VI. 12.

OSZK Kt Fond 1/2991/27212

19.

Ezt lehetne válaszolni.

Illetőleg Elnök úr öcc[sellenci]ája esetleg megküldhetné, mint a M[agyar] Sz[emlé]től rendelkezésre bocsátott információt, a hovéd[elmi miniszter]nek.⁸⁵ A m. kir. honvédelmi minisztériumtól inkriminált cikk szerzője, Szekfű Gyula egyetemi tanár, a Magyar Szemle jelenlegi szerkesztője nagy sajnálattal vette tudomásul az átiratban kifejezett sérelmezést, mely az ő nézete szerint csakis félreértésnek lehet következménye.

Ő a szóbanforgó cikkben⁸⁶ az erdélyiek könyvnapj berendezését mintaképnek tüntette fel, melyet a hazai társadalomnak is követnie kellene, ebből a szempontból dicséretesnek találta, hogy az erdélyiek könyvesboltjában püspökök és arisztokraták, azaz a társadalom legelőkelőbb osztályai is képviselve voltak, holott a hazai társadalom ugyanily előkelő osztályai nem voltak láthatók itt. Álláspontja szerint, mely nézete szerint a szöveg mondatainak összefüggéséből világosan látható, ezen előkelő osztályok kell, hogy jelenlétükkel emeljék a magyar irodalom e nagy napját, s így természetes, hogy ha elősoroltnak azok az előkelőségek, akik jelenlétükkel emelhetik a Könyvnapot, akkor a püspökök, arisztokraták mellett a közigazgatás, mégpedig a civil és katonai igazgatás fejei nem voltak elmellőzhetők. Szerző nézete szerint sorait esetleg sérelmesnek találhatják a színésznők, akiknek megjelenését a sátrakban nem tartja szükségesnek, de nem lehet sérelmes azokra, akiket úgy sorolt fel, mint akik ily nemzeti irodalmi ünnepséghez hozzátartoznak.

Hogy az egész felsorolás a legjobb szándékkal történt, ezt a főpapok felemlítése is bizonyítja — szerzőről valóban senki sem fogja feltenni, hogy a püspökökre sérelmes megjegyzést tett volna —, de éppoly kevésbé a püspökökkel együtt felsorolt más előkelőségekre sem, legkevésbé a katonaiakra, akikkel egész szerkesztősége alatt mindvégig a legjobb viszonyban volt és van, akiknek a Magyar Szemlé[n]él való közreműködésére mindenkor nagy súlyt helyezett. Szerkesztőnk az, akinek kezdeményezéséből jelent meg a Magyar Szemlében az új nemzeti hadsereg jelentőségét kiemelő nem egy cikk.

Ehhez képest a szerző szerint az inkriminált sorai természetesen a legkevésbé sem érintik a m. kir. honvédség tisztikarának a magyar könyv támogatásában való áldozatkészségét, melyben soha sem kételkedett. Ilyen értelmezése sorainak csak sajnálatos félreértés követ-

85 Azaz Bethlen István Gömbös Gyulának.

86 Szekfű Gyula: Erdélyiek és felvidékiek a pesti utcán. MSZ. 1934. 279.

kezménye lehet, mert hiszen a cikk távolról sem arról beszél, hogy kik, mit és mennyi könyvet vettek — erről ott szó sincsen —, hanem arról, hogy a könyvnapi, tehát ünnepi könyveladás megrendezésénél minő társadalmi akció szükséges.

[1934. október]⁸⁷

OSZK Kt Fond 1/2991/27207

20.

Szíves üdvözetek — mely köszönet a Szemle kedves gondozásáért a professzor úrnak, Édesatyád ömértóságának őszinte tisztelettel igaz híved,

Szekfi Gyula

Nagyon hálás volnék, ha megírnád egy lapon, 22-én csakugyan elutazol-e, én 21-én szeretnék visszamenni, hogy még láthassatok, de ha később utazok, akkor csak 22-én érnek vissza.

Bécs, 1935. I. 15.

OSZK Kt Fond 1/2991/27213

21.

Kedves Barátom,

Még köszönet szíves sorokért és fáradozásért. Szász⁸⁸ cikkét remélem elfogadják elnökünk,⁸⁹ — nagyon szükséges volna megjelenése — a kéziratot idézárva küldöm, hogy ha engedély megjön kinyomtatható legyen —. Hasonlóképp küldöm, korrigálva Genthon⁹⁰ levonatát. A többi cikket már kéziratban olvastam — 21-én délután otthon vagyok. S kérném akkorra a tördelteket lakásomra küldeni. — Ugyanakkor bátor leszek Téged telefonon megkérdezni, hol kereshetlek fel, hogy elutazásod előtt beszélhessünk egymással.

Ha Elnök beleegyezése nem jönne idejében, akkor Szvatko⁹¹ mellett (melyet legjobban tárcának lehet hozni) Buday helyett a Te Bandholtz cikket⁹² kérném, s ha még hely lenne, Benczét. Budayval kissé sok külföld és gazdaság lenne ebben a számban Radisics⁹³ Ihrig⁹⁴ stb. mellett. Viszont Bence külön színt hozna.

Ha pedig megérkeznék az engedély, akkor talán 6 lapra rövidített Nagy⁹⁵ vagy Prinz⁹⁶ beszorítható volna — Bandholtzodat nem szeretném feldarabolni, igen kis részek jönnének ki.

87 A datálás alapja: a Gömböshöz intézett levél dátuma 1934. október 5. Balogh József Bethlen Istvánnak 1934. október 9-én azt írta, hogy Szekfi „igen udvariasan és elnézően válaszol a magas helyről származó, de korántsem megokolt és megfontolt sérelmezésre. Az a benyomásom, hogy — ha felfogását őszintebben fejezhette volna ki — ennél sokkal keményebb választ adott volna.” (OSZK Kt Fond 1/322/3168)

88 Szász Zsombor a MSz. Románia szakértője volt.

89 Bethlen István

90 Genthon István: Új magyar templomok. MSz. 1935. 132–140.

91 Szvatkó Pál a MSz. Csehszlovákia szakértője volt.

92 Buday Kálmán a Szemle angolszász szakértője volt. Harry Hill Bandholtz Budapesten akkreditált amerikai katonatiszt volt, aki 1919-ben a Nemzeti Múzeum kincseinek román elszállítását akadályozta meg. Balogh József: A románok Budapesten. MSz. 1935. 194–200.

93 Bence István: A magyar nyelv középiskoláinkban. Uo. Radisics Elemér: Genf–Budapest. Uo.

94 Ihrig Károly: A mezőgazdaság irányítása. Uo.

95 Nagy Adorján: A gyerekszínház és a gyerek színháza. Uo.

96 Prinz Gyula: Az idegenforgalom vonzóhelyei. Uo.

Egyed⁹⁷ cikkét nem kérhetem el, jan. végére kértem Elnökünkötől audienciát, s akkor meg kell tőle kérdeznem, mi a véleményük e politikai ügyben.

Újból meleg köszönettel minden jót kíván

igaz tisztelő híved
Szekfű Gyula
1935. I. 17.

OSZK Kt Fond 1/2991/27218

22.

Kedves Barátom,

Jelentették nekem, hogy szabadságodat alaposan megrövidítve már a napokban vissza fogsz érkezni. Igen sajnálom, hogy most sem tudtad magadat kipiheenni, amint megérdemelted volna, s méginkább sajnálom az okokat, melyek miatt idő előtt visszajöttél. Egy okkal (legújabb változással)⁹⁸ kapcsolatban sietek közölni, hogy Ravasz⁹⁹ püspök úr magát és engemet már a múlt pénteken bejelentett audienciára B[ethlen] I[stván] grófnál, a püspök úr csütörtökig távol lévén, az audiencia csak most 15-étől kezdve lehet. — Viszont a Kultuszminiszter úrhoz¹⁰⁰ Kornfeld¹⁰¹ báró jelentkezett be a M[agyar] Sz[emle] dolgában — az ő fogadása is elhalasztódott a miniszter betegsége miatt.

Egyelőre tehát még semmit sem tudunk a jövőt illetőleg — minden egyébről szóbelileg, szívesen köszönt

Igaz tisztelő híved
Szekfű Gyula
1935. III. 12.

OSZK Kt Fond 1/2991/27217

97 Egyed István a Szemle közigazgatási szakértője volt, valószínűleg a Nagybudapest című cikke lehetett politikailag aggályos. MSz. 1936. 341–348.

98 A második Gömbös-kormány megalakulása.

99 Ravasz László a dunamelléki református egyházkerület püspöke.

100 Hóman Bálint

101 Ld. 54. jegyzetben.

MOLNÁR JUDIT

ZSIDÓ GETTÓK 1944-BEN A DÉL-ALFÖLDÖN

A magyar holocaust történetének korabeli dokumentumokra, elsődleges forrásokra alapozott feldolgozása mind a mai napig nem történt meg. Lévai Jenő a második világháború után néhány évvel több kötetben is megkísérelte feldolgozni a vészkorszak történetét,¹ de munkáinak tudományos értéke megkérdőjelezhető, mivel nem egy esetben csak népszerűségi, népbírói tanúvallomásokra alapozza állításait, sőt monográfiáiban sokszor meg sem jelöli forrásait. *Zsidósors Magyarországon* című munkájában például a szegedi gettóról szóló részekből nem derül ki egyértelműen, hogy Szegeden a gettó felállítását megelőzően a hatóságok a Délvidékről több mint 2000 zsidónak minősített ember elhelyezéséről „gondoskodtak”, részben a szalámigyár sertéslaiba zsúfolva őket.² Lévai azon állítása sem fedi a valóságot, hogy Hamvas Endre csanádi püspök tiltakozásának hatására „a sertéslakból emberi lakásokba helyezték át az internáltakat”, ugyanis — az iratok tanúsága szerint — május 17-én Bajára szállították, majd 27-én vagonokba zsúfolva Sopronon át Ausztria felé deportálták a Délvidékről elhurcoltakat.³ A szerző összekeveri a szegedi gettó, a Délvidékről Szegedre szállítottak és a szegedi gyűjtőtábor eseményeit is. A város helyettes polgármesterét, Tóth Bélát rendőrfőkapitány-helyettesként említi. S a hibákat még hosszan sorolhatnánk...

R. L. Braham professzor izraeli és németországi levéltári kutatásaira, Lévai Jenő monográfiáira, valamint az azóta megjelent feldolgozásokra alapozva írta meg *A magyar Holocaust* című munkáját.⁴ Ennek következtében a vidéki gettókkal foglalkozó fejezetekben nála is előfordulnak hiányosságok, illetve tévedések. Így például a hódmezővásárhelyi eseményeknél nem említi meg egyrészt, hogy főleg Beretzk Pál polgármester-helyettesnek köszönhetően maradhattak lakásaik-

---

Készült a Soros Alapítvány és a Szegedért Alapítvány támogatásával

1 Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp. 1946.; *Uő.*: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Bp. 1946.; *Uő.*: Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére. Bp. 1946.; *Uő.*: A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története. Bp. 1946.; *Uő.*: Zsidósors Magyarországon. Bp. 1948.; *Uő.*: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Bp. 1948.

2 Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon i. m. 147., 150.

3 Csongrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: CSML) Szegedi főispáni iratok 456/1944.; Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) Bajai polgármesteri iratok 52/1944. res., M. kir. rendőrség bajai kapitánysága iratai 756/1944.

4 Randolph L. Braham: A magyar Holocaust. I–II. Bp. 1988.

ban a város zsidó lakói, másrészt, hogy bár az 1941-es népszámlálás adatai szerint 1501 fő volt az izraelita vallásúak száma, 1944-ben a zsidónak minősített magyar állampolgárokról szóló kimutatások alig 800 emberről tudnak.⁵ A makói gettóról az olvasható a kötetben, hogy „hírek szerint már április 15-én létrehozták”.⁶

Sajnos az eddig megjelent dokumentumkötetek sem foglalkoztak a vidéki gettókkal, vagy csak néhány nagyobb gettó iratait közölték.⁷

E tanulmány a hiányok, tévedések pótlására, kiigazítására törekszik az V. szegedi csendőrkörület néhány városában felállított gettók történetének feldolgozásával.

A szegedi gettó

A Baky László belügyminisztériumi államtitkár kézjeggyével ellátott április 7-i keltezésű, 6163/1944. B.M. res. számú bizalmas rendelet a gyűjtőtáborok felállítására mellett utalt a városi zsidósággal kapcsolatos teendőkre is: „Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést.”⁸

A m. kir. rendőrség szegedi felügyeleti körzetének szemlélője által kiadott Tájékoztató, amely a Baky-féle rendelethez és a Délvidék kiürítését megelőző április 19-i értekezlethez kapcsolódott, szintén említést tett a gettózásról: „Ezen felül ki kell alakítani ezekben a városokban (Baja, Szabadka, Szeged) a gettókat. A zsidó családokat össze kell költöztetni és a gettóvá kijelölt területen lakó keresztény családokat figyelmeztetni kell, hogy saját érdekükben tanácsos ezt a területet elhagyni. Ezeknek a családoknak az üressé vált zsidó lakásokban való megfelelő elhelyezéséről kell gondoskodni”.⁹

E két dokumentumot a szegedi polgármesteri iratok között nem találtuk ugyan meg, de egyrészt a rendelet szövegéből kiderül, hogy valamennyi polgármesternek elküldték, másrészt Tóth Béla helyettes polgármester népbíróági pereben a népügyész azon kérdésére, hogy „Elolvasta ön a Baky-féle gettó rendeletet?”, a vádlott azt válaszolta: „Elolvastam. Ráírtam, hogy »Azonnal Kemenessy tanácsnokhoz!«”.¹⁰

Tehát amikor kézhez kapta a helyettes polgármester a 6163/1944. B.M.-rendeletet, azt Kemenessy Tibor tanácsnoknak adta ki, akit egyúttal megbízott a zsidó ügyek intézésével, ugyanis „neki volt a legkisebb másirányú elfoglaltsága”.¹¹ Egyébként a zsidó ügyekkel foglalkozó polgármesteri iratok legtöbbször Kemenessy kézírása mellett ott találhatók Tóth Béla kiigazító, kiegészítő megjegyzései

5 I. m. II. 48.

6 I. h. Jelen tanulmány cáfolja ezeket a híreket.

7 „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. Szerk.: Karsai Elek. Bp. 1962.; Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. Szerk.: Beneschofsky Ilona–Karsai Elek. Bp. 1958.; II. Szerk.: Beneschofsky Ilona–Karsai Elek. Bp. 1960.; III. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. Bp. 1967. (A továbbiakban Vádirat I., II., III.)

8 A rendelet teljes szövegét lásd: Vádirat I. 124–127.

9 BKML Bajai polgármesteri iratok 29/1944 res.

10 Belügyminisztérium (a továbbiakban BM) irattára, Tóth Béla népbíróági pere.

11 Uo.

is, aláírásával együtt. A Tájékoztatóról, mely a per mellékletei közt található, szintén elismerte Tóth, hogy megkapta.

A zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában kiadott 1610/1944. M.E. számú rendelet a hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben április 28-án jelent meg.¹²

A 9. § első bekezdése szerint „a törvényhatóság első tisztviselője... városokra vonatkozóan akként rendelkezhetik, hogy a zsidók a városnak... csak meghatározott részeiben, illetőleg meghatározott utcákban, esetleg kijelölt házakban lakhatnak”. Bár a rendelet feltételes módon fogalmazódott, valójában senki számára nem volt kétséges, hogy a szöveg felszólításként értelmezendő. Tukats Sándor főispán április 29-én, szombaton felszólította Tóth Bélát, hogy a rendelet felhatalmazása alapján „a szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg és annak végrehajtását legkésőbb 8 napon belül haladéktalanul foganatosítsa”.¹³ A szegedi napilapok április 30-án a rendeletre és Tukats utasítására hivatkozással közölték, hogy Szegeden is felállítják a gettót nyolc napon belül.¹⁴

Endre László május elsőjei néhány órás szegedi látogatásakor nemcsak a Délvidékről áttelepítettek „szállításait” tekintette meg, hanem Tóth Bélától tájékozódott a szegedi helyzetről, majd Tukats Sándorral folytatott hosszabb megbeszélést. A Szegedi Új Nemzedék május 3-i számából arról is értesülhetünk, hogy „ezt követően a polgármester dolgozószobájában Tukats főispán, Buócz Béla dr. főkapitányhelyettes, Kemenessy Tibor tanácsnok, a kiürítési ügyek előadója, továbbá vitéz Tóth Béla dr. tisztifőorvos és Temesváry László dr. aljegyző, a lakáshivatal vezetőjének részvételével értekezlet volt, amelyen a további tennivalókat beszélték meg”.¹⁵ Endre elismeréssel nyilatkozott arról, hogy Szeged a zsidókérdés megoldásában vezet a vidéki városok között. „Egész sor intézkedést foganatosított a városi hatóság saját kezdeményezéséből, mielőtt még az országos érvényű kormányintézkedés megjelent”.¹⁶

A következő napokban a helyettes polgármester további „tárgyalásokat folytatott a zsidók kitelepítésének ügyében. Az előkészítő munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy a városi hatóság előreláthatólag a hét vége előtt publikálni fogja a gettó céljaira kijelölt helyet” — tájékoztatta olvasóközönségét a Szegedi Új Nemzedék május 4-én.¹⁷ Május 5-re, péntekre Tóth Béla értekezletet hívott össze, melyre Tukats, Buócz és Temesváry mellett hivatalosak voltak „az érdekelt nem zsidó háztulajdonosok és lakók, akiket a gettóból ki kellett volna telepíteni”.¹⁸ A helyettes polgármester a városháza közgyűlési termében megtartott gyűlésen a gettó-rendelet ismertetése után kijelentette: „Abszolút helyes megoldás csak egy lehet, ki a zsidókkal! Ezt azonban most nem lehet megcsinálni.”¹⁹ Így a

12 Vádirat I. 244–250.

13 CsML, Szegedi főispáni iratok 386/1944.

14 Szegedi Új Nemzedék, 1944. április 30. 3.; Szegedi Friss Újság, 1944. április 30. 2.

15 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 3. 3.; Endre László április 24–május 1. közötti szemléltja során végigjárta Kassa, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Kolozsvár, Ungvár, Munkács, Szabadka, Szeged tervezett, illetve már létező gyűjtőtáborait.

16 I. h.

17 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 4. 1.

18 Szegedi Friss Újság, 1944. május 6. 2.

19 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 8. 3. Tóth Béla népbíróági perében úgy védekezett, hogy ezt a kijelentést az értekezleten kialakult hangulat alapján tette, arra értette, „hogy a közhangulat szerint az lenne a helyes megoldás, hogy ki a zsidókkal”. A népbíróság azonban nem fogadta el ezt az érvelést, mondván Tóth kérhetett volna helyreigazítást, amit nem tett meg.

gettót olyan helyre tervezték, ahol a „lakások többségében ez idő szerint is zsidók laknak”.²⁰

A kitelepítésben érdekelt keresztény háztulajdonosok és lakók tiltakozására újabb tervek merültek fel: 1. a városon kívül fabarakkokat kell felépíttetni a zsidókkal és oda költöztetni őket; 2. a Mars téren építsék fel a barakkokat. Tóth Béla ígéretet tett arra, hogy a felvetett javaslatokat megfontolás tárgyává teszi a város vezetősége.²¹

Tukats Sándor főispánként idáig kísérhette figyelemmel utasításának végrehajtását. Edmund Vecsenmayer, Hitler birodalmi megbízottja ugyanis április–május folyamán többször is követelte a fő- és alispánok leváltását.²² Április 28-án Ribbentrophoz intézett táviratában arról számolt be, hogy „a főispánok leváltásáért folyó harc első eredményeként most 19 főispánt mentettek fel”.²³ Május 10-én pedig már így szólt a birodalmi külügyminiszterhez intézett jelentése: „A magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad. Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be”.²⁴ A leváltottak között volt Tukats Sándor is, aki bár, mint láttuk, eddig minden zsidó vonatkozású rendeletet habozás nélkül végrehajtott, mégsem bizonyult elég megbízhatónak.

A Szegedi Új Nemzedék május 12-én elérzékenyülten számolt be az új főispán érkezéséről: „Magyary-Kossa Aladár, Szeged város új főispánja középtermetű, szikár férfiú, hátraférsült barna hajjal és nyírott bajusszal. Napbarnított arcán gondok redői, szemében valami különös élénkség: erélyt, határozottságot mutatnak ezek az átható pillantású szemek, amelyekből azonban egyidejűleg a megértő készség szolidaritása és a szeretet fénye is sugárzik. Egész lénye maga a megtérsült egyszerűség és közvetlenség. Nincsenek széles gesztusai és nem használ nagy szavakat. Mindent a maga nevéen nevez, kifejezései tömörcek és szabatosak. ...”²⁵ Magyary a gettó-ügyben május 11-re összehívott értekezlet végén „tömören és szabatosan” ennyit mondott: „Uraim, a megbeszélést holnap délután folytatjuk és addig nem kelünk fel az asztaltól, amíg nem döntöttünk!”²⁶

Mialatt a polgármesteri és főispáni hivatalban a gettó tervén dolgoztak, a Magyar Megújulás Pártja szegedi szervezete a belügyminiszterhez intézendő memorandumot állított össze, amelyben vitatta a helyettes polgármester által május 5-én ismertetett gettó-terv helyességét, s kizárólag a városon kívül — az Aigner-telepen, Kecskés-telepen, Klebelsberg-telepen — felállítandó barakk-gettót tartotta elfogadhatónak.²⁷ A Szegedi Új Nemzedék május 10-én többhasábos cikkben részletezte a barakk-gettó előnyeit, valamint „hozzávetőleges számítások” alapján közölte, hogy milyen mennyiségű anyag, munka és pénz kellene a terv végrehajtásához.²⁸ Az MMP terve egyébként nem nyerte el a Kecskés-telep és a Klebelsberg-telep lakóinak tetszését. Előbbiek a polgármesterhez intézett le-

20 Szegedi Friss Újság, 1944. május 6. 2.

21 Uo.

22 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp. 1968. 824.

23 I. m. 837.

24 I. m. 845.

25 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 12. 3.

26 Uo.

27 Uo. 1944. május 7. 6.

28 Uo. 1944. május 10. 4.

vélben,²⁹ utóbbiak a Szegedi Új Nemzedék olvasói rovatában³⁰ tiltakoztak a memorandum javaslata ellen. A párt vezetőségi tagjai Magyar főispánnal történt tárgyalásuk után úgy döntöttek, hogy a memorandumot egyelőre nem küldik el.³¹

A főispán május 12-én a zsidó tanács elnökétől, Pap Róbertől kapott kérvényt: „Teljes tudatában vagyunk a mai helyzet komolyságának és úgy hitközségünk vezetősége, mint annak tagjai igyekeznek a hatóságok rendelkezéseit pontosan teljesíteni. Most azonban, amidőn a kitelepítések ügye kerül döntés alá, rámutatni kívánunk a szegedi zsidóság különleges múltjára és helyzetére, amely nem mindenben azonos az ország egyéb vidékein, különösen a határvidékeken élt zsidóság helyzetével.”³² A továbbiakban Pap Róbert azt igyekezett bebizonyítani, hogy „ez a város magyarrá nevelt mindenkit”, s így a nemzedékeken át itt élő zsidóságra is hatott „Szegednek magyarosító hatása”. Hangsúlyozta, hogy „itt nincs beszivárgott külföldi zsidó, itt nemzedékeken át éltek a zsidó családok és a temető igazolja, hogy a sírkertekben a ma itt élő zsidóság legnagyobb részének 3-4 felmenője van eltemetve”. A szegedi zsidók olyannyira magukénak érezték a várost, hogy az 1789-es árvízkor „önfeláldozó mértékben vették ki részüket a mentési, majd később az újjáépítési munkálatokban”. Az 1848–49-es szabadságharcban, majd az 1914–18. évi világháborúban nem mint zsidók, hanem mint magyarok harcoltak hősiessen hazájukért. A zsidó tanács elnöke nyomatékosan mutatott rá, hogy 1919-ben a szegedi „zsidóság komoly tényező és vezető férfiai siettek a szegedi ellenforradalom támogatására”. „Ebben [sic!] a sorsdöntő órában, amidőn családi életünk nyugalma, elaggot és beteg szüleink, gyermekeink sorsa kerül eldöntésre, mély tisztelettel kérjük főispán urat, hogy fenti körülményeket figyelembevenni s döntését a szegedi zsidóság mindenkori honhűségének, igazi szegedi magyarságának, önfeláldozó magatartásának méltánylásával kegyeskedjék meghozni.” — fejeződik be a zsidó tanács elnökének kérvénye.

E levél azt bizonyítja, hogy Pap Róbert alapvetően hibásan mérte fel a helyzetet. Ekkor már nem arról volt szó, hogy a zsidóság milyen mértékben asszimilálódott, hogyan vette ki részét az ország, s jelen esetben Szeged építésében, felvirágoztatásában, védelmében. Magyaryt nyilván nem hatotta meg Pap hosszú érvelése, hisz 1944 áprilisától *faji alapon* kezdték el az ország „megtisztítását”. A kérvény minden bizonnyal önálló, helyi akció eredménye, nem vették föl a kapcsolatot más hitközségekkel, hogy egységesen lépjenek fel az egyre több korlátozó rendelet ellen. Teljesen érthetetlen, hogy a zsidó tanács elnöke mit várt a frissen kinevezett főispántól, hisz tudhatta: a döntések a minisztertanácsban és a Belügyminisztériumban születtek. Helyi szinten csak a végrehajtás mikéntjében lehetett különbség. Illúzió volt abban hinni 1944-ben, hogy Magyarot meghatja a szegedi zsidóság évszázadok alatt bizonyított honhűsége. Ugy tűnik, Pap Róbert nem vette tudomásul, hogy már a második és harmadik zsidótörvény (1939-ben illetve 1941-ben) faji alapon korlátozta, különítette el a zsidóságot. A törvények be nem tartása esetén — függetlenül asszimiláltságuk mértékétől — bűnösnek tekintették őket, büntetésük a pénzbírságtól öt évig terjedő börtön lehetett. 1944 májusában pedig — amikor a délvidéki zsidóságot ideiglenesen Szegeden kellett

29 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 12.629/1944.

30 Uo. 1944. május 12. 4.

31 Uo. 1944. május 11. 5.

32 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

elhelyezni — már nem néhány év börtönről, hivatalvesztésről volt szó, hanem az életről.

Pap egyébként semmiféle konkrét kérést nem fogalmazott meg, mindössze méltányosságot kért az új főispántól. Figyelemre méltó az is, hogy Pap Róbert és a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa a délvidéki akció során — az iratok tanúsága szerint — tiltakozás nélkül mindent azonnal végrehajtott, s e levél sem szólt pártolólag a délvidéki zsidókról. (A Délvidékről elhurcolt több mint 2000 ember ekkor még Szegeden volt, s május 17-én vitték tovább őket Bajára.) Csak akkor született meg e kérvény, amikor a szegedick gettóba zárására került sor.

Az iratok közt nincs nyoma, hogy Magyar főispán figyelembe vette volna e levelet. Annak viszont van, hogy kétnapos értekezés, majd helyszíni szemle után a város többi előljárójával együtt összeállította a gettó végleges tervét. Május 17-én Tóth Béla helyettes polgármester kiadta 23 356/1944. számú határozatát a „szegedi gettó megállapításá”-ról [sic!].³³ Eszerint „a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett lakosok” kötelesek voltak május 22-től számított 8 napon belül a kijelölt gettó területére költözni. A határozat szerint „Az első Gettó területe a következő:

Margit utca 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 22/a, 22/b, 24, 26, 28.; Korona utca 8, 9, 13, 15, 17.; Valéria tér 10.; Bús Páter utca 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11.; Br. Jósika utca 14.; Polgár utca 17. szám alatti házakból képezett zárt terület.

Ezen kívül, amennyiben még szükség lesz rá, a második gettót a Bánomkert-sor mentén elfekvő házakból alakítom meg. A terület pontos körülírását később fogom közölni. A keresztény vallású zsidók elhelyezésére a Kelemen utca 11. szám alatt lévő házat jelölöm ki, és amennyiben ez nem volna elégséges, a Horthy Miklós utca 2. szám alatti házat.”

A határozat értelmében „a zsidók az átköltöztetés költségeit maguk viselik”. A kijelölt területen lakó keresztény lakosoknak „költözködési, valamint új lakásuknak rendbehozatali, festési és takarítási költségeit a zsidó vagyon terhére a város közönsége megtéríti” — folytatódott a polgármesteri döntés. Egyben a mérnöki hivatal vezetője utasítást kapott, hogy a gettó két méter magas deszkakerítéssel történő lezárásához szükséges anyagot azonnal szerezze be. „A gettó kijárata a Margit utcának a Londoni körút felőli részén lesz.” Tóth Béla ideiglenes mentesítést engedélyezett a gettóba költözés alól „azon zsidó orvosoknak, akiknek kint lakásához a tisztí főorvos — az orvoskamara javaslatának meghallgatásával — írásban engedélyt ad, továbbá azon zsidó fajú egyéneknek, akik katonai kivételezettségük alapján katonai szolgálatra behívottak”.

A határozat végrehajtása a lakáshivatal teljes apparátusát oly mértékben „leterhelte”, hogy „a helyettes polgármester úgy intézkedett, hogy amíg a gettó-ügy lebonyolítása tart”, egyéb ügyekben a hivatal nem intézkedhet.³⁴ Erre az intézkedésre annál is inkább szükség volt, mivel a gettó-rendelet után feltűnően megugrott a lakásigénylések száma. De a Szegedi Új Nemzedék megnyugtatta olvasóit: „Magától értetődő azonban, hogy lakásügyekben továbbra is lehet beadni kérvényeket, mégpedig a polgármesterhez intézve és ezeket be is iktatják, érdemi elintézésükre azonban csak a gettókérdés teljes lezárása után kerülhet sor.”³⁵

33 I. h.

34 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 20. 5.

35 Uo.

A határozat értelmében a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa azonnal munkához látott. Pap Róbert már május 17-én beadvánnyal fordult Tóth Bélához, melyben, „több oly nagyfontosságú problémát vetett fel, amelyek sürgős megoldást igényelnek”.³⁶ Az első pontban utalt a határozat azon kitételére, mely szerint „az egyes személyek részére kiutalható férőhelyek nagyságát Polgármester Úr külön fogja a Zsidó Tanáccsal közölni”. Pap minimum 7–8 m²/fő megállapítását tartotta szükségesnek, hogy „túlzsúfoltság okából ragályos betegség el ne terjedjen, valamint a feltétlenül megkívánt erkölcsi követelményeknek eleget tudjunk tenni”. A helyettes polgármester május 20-i keltezésű, 25 420/1944. számú válasz-határozatában e kérdésben úgy döntött, hogy „hat négyzetméternél nagyobb férőhelyet 1 személy részére kiutalni nem lehet”.³⁷ Pap Róbert — előző kérvényét május 19-én kiegészítve — azt jelentette, hogy „a kijelölt gettóban van 373 szoba, összesen 6500 m² alapterülettel. 3000 zsidó személy elhelyezése esetében egy személyre 2,2 m² terület jutna”.³⁸

A zsidó tanács elnöke május 17-i beadványában kérte, hogy a keresztény házastársal közös háztartásban élő zsidók mentesüljenek a gettóba költözés kötelezettsége alól. A helyettes polgármester válasza: „Vegyes házasságban élők költöztetését utoljára kell hagyni”. A gettó-határozat 8 napos határidejét alapul véve e néhány napos „haladék engedélyezése” nem tűnik jelentős engedménynek.

A keresztény vallású zsidók számára — mint arra már utaltunk — a polgármesteri határozat két épületet jelölt ki: Kelemen u. 11. és Horthy M. u. 2. Május 19-én dr. Szivessy Lehel, a Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportja elnöke a „keresztény vallást követő, de a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak számítandó szegedi személyek” nevében kérelemmel fordult a polgármesterhez.³⁹ Adataik szerint 190 családot (500 főt) kellene elhelyezniük a kijelölt két épületben, amelyekben 66 szoba (1350 m²) áll rendelkezésre, azaz személyenként kb. 2,5 m² terület jutna, holott „az általunk végzett számítások szerint a higiénia legegyszerűbb szükségleteit feltételezve ... személyenként 8 m² területre volna szükség.” Ezért vagy újabb házak kijelölését kérték, vagy azt, hogy „a keresztény vallást követő zsidó személyek meglévő lakásaikban több család összeköltözködjék”. Szivessy külön kérte, hogy „a magukkal már nagyobb részt tehetetlen 60 éves kort már betöltött egyének családjukkal (vagy ápolójukkal) együtt jelenlegi teljes lakásukban megmaradhassanak”. Az elnök itt érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „tudomásunk szerint a velünk szövetségben álló államokban is vannak ilyen rendelkezések”.⁴⁰ A továbbiakban azt kérték, hogy „a nagyobb gondozást igénylő csecsemők és a tisztí orvosi bizonyítványos állandó jellegű betegek” részére más-

36 Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Mikrofilmár, I. sorozat, 30. doboz, 72. cím, 15.

37 Ld. 32. jegyzetben.

38 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7776/1944.

39 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944. A Magyar Szent Kereszt Egyesületet a katolikus konverziták alapították 1939-ben. Hamvas Endre mint budapesti érseki általános helytartó részt vett az egyesület alapításában. „Hitbuzgalmi és kulturális előadásokat tartottak, szociális és karitatív tevékenységet fejtettek ki, elhelyezték azokat, akik a zsidótörvény következtében állásukat veszítették, segítézték a munkaszolgálatra behívott tagok itthon maradt családtagjait stb.” (Csanádi Püspöki Levéltár, 2360/1945.)

40 Angelo Rotta apostoli nuncius 1944. május 15-én Sztójay Döméhez intézett levelében mentességet kért a kitételek számára. Érvként említette: „ha Szlovákiában ... majdnem teljesen felmenthetők a keresztényeket a rendelkezések alól, melyek a zsidókat sújtották, miért nem lehetne ugyan-
ezt Szent István országában megtenni”. (Vádírat I. 322–323.)

félszer nagyobb területet számoljanak. Szükségesnek tartották házanként egy-egy betegszoba kijelölését, valamint az egyesület számára egy irodahelyiség kiutalását. Végül Szivessy azt kérte, hogy a vegyes házasságban élők lakásaikban maradhassanak. Miközben folyt a délvidékiek deportálása, Szivessyék hosszú időre terveztek, talán, mert nem akarták elhinni: rájuk, konvertitákra ugyanaz a sors vár, mint az izraelita vallást követőkre.

A helyettes polgármester válasza: „A kérelmet nem teljesítem, mert a gettó részére az eddigieken kívül több ház kijelölése nem szükséges.”⁴¹ Közben ugyanis a 27 010/1944 sz. határozattal június 4-én — a fenti kérelmeket figyelmen kívül hagyva — a Polgár u. 24. sz. házat harmadik épületként „a zsidófajú keresztények elhelyezésére” már kijelölte a helyettes polgármester.⁴² Egyben utasította a zsidó tanácsot, hogy a három házban „négyzetméterekre való tekintet nélkül az összes zsidófajú keresztényeket legkésőbb f. évi június hó 15-ig helyezze el”. A határozat értelmében a mérnöki hivatal június 8-ig köteles volt erre a házra is fölfestetni a sárga csillagot, valamint a három épület földszinti ablakait bemeszeltetni.

Tóth Béla első határozata szerint az összeköltöztetést május 30-ig kellett volna végrehajtani. A Szegedi Új Nemzedék május 25-én örömmel üdvözölte a tényt, hogy a „zsidókérdés időleges megoldására vonatkozó intézkedések fogantatását Szegeden is megkezdték”.⁴³ Ugyanakkor a címben azt is jelezték, hogy „még két hetet is igénybe vesz az összetelepítés teljes lebonyolítása”. A cikk szerzője a hatóságok „demokratikus magatartását ünnepli”: „Ezt a munkát [ti. az összeköltöztetést] teljes autonóm jogkörrel a zsidók ötöstanácsa intézi, minthogy a hatóságoknak az az álláspontja, hogy csupán a gettó kijelölése az összesített férőhelyek figyelembevételével, valamint a karhatalmi segédlet és a költözködés szigorú ellenőrzése a hatóság feladata, az azonban, hogy a zsidók a kijelölt házak lakóhelyiségeiben miként helyezkednek el, már teljesen az ő belügyük és olyan részletkérdés, amelybe nem kívánnak beleszólni”.

Tóth Béla a 27 273/1944. sz. határozatával újabb zsidó házakat jelölt ki, mivel „Az I. számú gettó nem elégséges”.⁴⁴ Az ún. II. gettó épületei: Szent Ferenc u. 5. (Kroó ház), Oldal u. 2. és Boldogasszony sgt. 42–44. MÁV-házak. A Magyar Királyi Államvasutak Üzletvezetősége e két utóbbi épületet nem adta könnyen. Érdemes idézni néhány pontot a MÁV feltételeiből: „2./ A cserelakásként kiutalt lakások és azok összes mellékhelyiségeit a beköltöző kívánságának megfelelően Szeged Szabad Királyi Város a saját költségére ciánoztatja, a jelenlegi lakások festésével egyenértékű festéssel kifesteti, tataroztatja, ugyanígy a parkettákat újból fényezteti, vagy más padozatokat rendbe hozatja, festeti. Viseli a villanycsillárokat, lámpák, csengők, rádiók, telefon, gáz, stb. ilyen felszerelések le- és felszerelési költségeit, illetve a 220 voltos áramfeszültség-különbség esetén az izzólámpák, porszívók, villanyvasalók, teaforró, stb. kicserélési vagy átalakítási költségeit, a kályhák, takaréktűzhelyek, szóval a lakás tartozékainak szükséges kijavítási, kicserélési, vagy átalakítási költségeit, vagyis a korábbi élet zavartalan folytatásához szükséges berendezés összes költségeit. ... 5./ Ha a zsidók lakhelyének végleges rendezése során a most igénybe vett lakások véglegesen felszabadulnának, a város

41 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7906/1944.

42 CsML, Szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

43 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 25. 2.

44 MÁV szegedi irattára, 6948/1944.

viseli a visszaköltözni kívánók kívánságára a visszaköltözésnek és az eredeti állapot visszaállításának fent felsorolt összes költségeit. ...”⁴⁵ Az 5. pont szövege arra enged következtetni, hogy — ellentétben a zsidó tanáccsal és a Magyar Szent Kereszt Egyesület szegedi képviselőivel — a MÁV Üzletvezetősége pontosan tisztában volt a Holocaust tényével, azzal, hogy a gettóban és a kijelölt házakban az elhelyezés ideiglenes. Mivel nem kaptak választ a polgármestertől, ezért május 31-én újabb levélben közölték: amennyiben a szerződést aláírva, változtatás nélkül nem kapják vissza, úgy a 27 273/1944. sz. határozattal szemben fellebbezni fognak.⁴⁶ Tóth Béla a szerződést nem küldte vissza, s a két MÁV-házat nem vette igénybe.

Talán e kellemetlen levelezésnek köszönhető, hogy a Szent Ferenc u. 1. sz. alatt lakók (részben a MÁV dolgozói) azon kérelmét, hogy nyilvánítsák az épületet gettó-házzá, mert túl veszélyes helyen van, a pályaudvartól csak 30 méterre, továbbá „ezen ház mellett már a Kroó ház és vele szemben a Bors ház már igénybe vétetett gettó céljaira”, nem teljesítették.⁴⁷ Magyar főispán a helyettes polgármestertől kapott információ alapján azt válaszolta a kervényezőknek, hogy a házat nem veszik igénybe gettó céljára, „amennyiben azonban a ház lakói lakást öhajtanának cserélni, ezirányú kérelmüket a lakáshivatalnál terjesszék elő”.⁴⁸

Miután május 31-én reggeltől délután fél háromig értekezletet tartottak a városházán Magyar főispán elnökletével, Tóth helyettes polgármester, a rendőrség, a honvédség és a tisztiorvosi hivatal képviselői, Tóth Béla kiadta 25 489/1944. sz. határozatát az előző gettó-határozatok kiegészítésére,⁴⁹ Magyar-Kossa Aladár pedig tájékoztatta a sajtó képviselőit az értekezlet döntéséről.⁵⁰ A határozat az I. számú gettót további épületekkel bővítette: Polgár u. 21/a, 21/b, 23. sz. és Margit u. 30, 31. Kötelezte a zsidó tanácsot, „hogy az ily módon kibővített I-ső sz. gettóba összesen legalább 2400 személyt kötelese elhelyezni, férőhelyül előző határozataimban meghatározott 6 négyzetméterre való tekintet nélkül is”. Tóth külön kiemelte a Bors és Kroó házakat, ahol „négyzetméterre való tekintet nélkül legalább 250 személyt” kell elhelyezni, „amennyiben ez a fejenkénti 6 négyzetmétert nem haladja meg”. A helyettes polgármester „nyomatékosan figyelmeztet”-te a zsidó tanácsot, hogy június 15-ig „minden megkülönböztető jelvény viselésére kötelezett lakosnak az egyes számú gettóban, vagy a kijelölt zsidó-házakban kell lennie, s ha azt tapasztalnám, hogy férőhely szempontjából idevonatkozó határozataimban előírt utasításomat nem a legpontosabban hajtották végre, újabb férőhely kijelölése nélkül minden kintmaradt zsidó lakosnak az egyes számú gettóba kell beköltöznie”.

Magyar sajtótájékoztatóján elmondotta, hogy a kiadott utasításoknak megfelelően megkezdődött a gettó bekerítése, az egyetlen kijárat kivételével valamennyi utcatorkolat lezárása, a gettó szélére eső házak utcai ablakainak fehérre meszelése. „A gettó kijáratát a rendőrség állandóan őrizteti, a gettón belül pedig a zsidóság saját kebelében állít fel belső rendőrséget.”⁵¹ Az értekezleten szintén a

45 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9460/1944.

46 Uo. 6727/1944.

47 CsML, Szegedi főispáni iratok 805/1944.

48 I. h.

49 CsML, Szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

50 Szegedi Friss Újság, 1944. június 1. 2.; Szegedi Új Nemzedék, 1944. június 1. 3–4.

51 Szegedi Friss Újság, 1944. június 1. 2.

rendőrség feladataként határozták meg a gettó belső rendjének szabályozását, a „keresztény zsidók” házainak állandó lezárását és őrzését.

A szegedi rendőrkapitányság vezetőjét, Buócz Bélát május 19-én Horthy a m. kir. rendőrség vidéki főkapitányává nevezte ki,⁵² így ekkortól Szegeden a rendőrkapitányság vezetését Horváth József látta el. A gettó-ügyek intézésével vitéz Tónay Aladár rendőrfogalmazót, dr. vitéz Kolozsváry Andor rendőrtanácsost⁵³ és Keresztes Andor rendőrtanácsost bízták meg.⁵⁴

Pap Róbert június 5-én kérte a helyettes polgármestert, hogy „az egészségügyi követelménynek a legkisebb humánumnak az alapján a fenti határozatot [ti. a 254 89/1944. sz. határozatot] olyképpen megváltoztatni méltóztassék, hogy amint azt az első határozat kimondta a 6 m² terület a legszigorúbban betartassék. Az első számú gettóban a szobák összterülete 8400 m². Ezen területen 6 m² alapulvétele mellett az elhelyezhető személyek száma 1400 személy”,⁵⁵ azaz 1000 fővel kevesebb, mint amennyit a határozat előír. Ezért kérte, hogy gettó-ház lehessen a Jósika u. 30., Polgár u. 19. és a Boldogasszony sgt. 30., valamint úgy vélte, hogy „a részünkre ezen igen súlyos kérdés nyugvópontra hozható volna” amennyiben a helyettes polgármester kiutalná a még megígért, de ki nem utalt MÁV-épületeket.

Tóth Béla nem válaszolt az újabb igényre. Június 10. után valószínűleg már fölöslegesnek is tartotta, hogy ilyen jellegű problémákkal egyáltalán foglalkozzon, ugyanis ezen a napon a két belügyi államtitkár, Endre László és Baky László „gépkocsival Szegedre érkeztek ..., megtekintették a szegedi gettót és behatóan áttanulmányozták mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Szeged város vezetősége a zsidóknak a város életéből való kiemelése és elkülönítése dolgában tett. Az államtitkárok a legteljesebb megelégedésüket nyilvánították és őszinte elismerésüket fejezték ki a város két vezetője előtt a zsidókérdés szegedi megoldása felett.”⁵⁶ Az államtitkárok értekezletet tartottak a városházán, amelyen a város, a környező törvényhatóságok vezetői és a rendészeti vezetők részletes utasítást kaptak a zsidókérdés radikális megoldásának további menetét illetően: a gettókat fel kell számolni, nagyobb gyűjtőtáborokat kell létrehozni, majd német vagonokban elszállítják az országból a gyűjtőtáborok lakóit. Így tehát Szegeden és a környező városokban június 10-től minden rendelet, határozat, utasítás abban a biztos tudatban született, hogy a zsidókat rövid időn belül eltávolítják az országból.

1944. június 7-re készítette el a m. kir. rendőrség szegedi kapitánysága Tóth Béla felkérésére Szeged Szabad Királyi Város Gettó-rendjét.⁵⁷ Ennek fontosabb rendelkezései:

- a gettót és a zsidóházakat a rendőrség őrzi, onnan csak parancsra, a gettó kapuján és csak rendőri kísérettel lehet távozni;
- „az érintkezés a külvilággal teljesen szünetel... A gettóból kilépő és oda belépő zsidókat az őrség megmota
- „a gettóban és a zsidóházakban mindenki katonás fegyelem alatt áll”;

52 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 20. 3.

53 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

54 BM irattára, Keresztes Andor népbíró

55 OL Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 72. c. 9.

56 Szegedi Új Nemzedék, 1944. június 11. 3.

57 Uo. 1944. június 14. 6.; OL Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 72. c. 1.

– élelmezés céljára „a zsidó tanács egy központi élelmezési bizottságot állít fel”;

– egészségügyi ellátásra „a gettónak kezelő orvosai és gyengélkedő szobája, közös kórháza és szülő otthona legyen”; (A rendelet szerzői arról „megfeledeztek”, hogy egy héttel korábban a zsidótanács a polgármesteri hivattaltól elutasító választ kapott arra a kérelmére, hogy a zsidó iskolát kórházzá alakítsák át, annak ellenére, hogy a tisztí főorvos pozitívan véleményezte a kérvényt.)

– „légiriadó jelre, ha a városi szírinák megszólalnak, mindenki menjen be a lakókázzba és ott, *ha pince van* [az én kiemelésem — M.J.], abban keressen menedéket”;

– „ébresztő 6 órakor, takaródó 21 órakor van ... A gettóban és a zsidó házakban a nap minden szakában csend uralkodik”.

E „Gettó-rend” ismeretében meglehetősen illuzórikusnak tekinthető az a polgármesteri hivatal buzgó hivatalnokai részéről június 7-én megfogalmazott hirdetemény, amely az 1990/1944. M.E. sz. rendeletre hivatkozva napi két órában, 11–13 óra között engedélyezte a „megkülönböztető jelzés viselésére köteles zsidók”-nak a vásárlást „nyílt árusítású üzletekben, országos, havi és hetivásárokon, valamint a napi piacokon”.⁵⁸ A büntető rendelkezés értelmében az a vevő, illetve eladó, aki a hirdetemény ellen vét, „hat hónapig terjedhető elzárással büntethető, s azonfelül rendőrhatalom őrizet alá helyezhető (internálható)”.

Ezek után már nem lepődhetünk meg olyan — az irrealitás határát súroló — intézkedésen, melyet a Szegedi Cukrárszipari Szakosztály javaslatára tesz Magyar főispán június 24-én. Magyar a polgármesterhez intézett levelében úgy véli, hogy „a zsidók gettóba való költöztetése ... nem tette fölöslegessé”, hogy az 500/1944. B.M. sz. rendelet értelmében a zsidók csak meghatározott vendéglátó üzemeteket látogathassanak.⁵⁹ Ugyanis „a zsidó munkaszolgálatosok továbbra sincsenek korlátozva szabad mozgásukban és a vásárlásokban”. A német megszállást követően az ország határain belül foglalkoztatott zsidó munkaszolgálatosok nagyobb biztonságban voltak, viszonylag szabadabban közlekedhettek, mint a gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerített, sárga csillag viselésére kötelezettek. Így a főispán számára az egyetlen elfogadható megoldás, hogy „a zsidók vagy zsidó munkaszolgálatosok a cukrászdák látogatásától teljesen eltiltassanak”. E javaslat június 24-én kelt, amikor már több mint 8000 embert zsúfoltak a szegedi és Szeged környéki városok gettóiból a Cserzi M. utcai téglagyárba, ahol a „Gettó-rendjé”-nél szigorúbb intézkedések voltak érvényben, s ahonnan csak egy irányban, a rókusi pályaudvaron várakozó vasúti szerelvények felé lehetett távozni.

Június 30-ra elkészült Tóth helyettes polgármester hirdetménye és válaszlevele a főispán átíratára: „a zsidók használatára a vendéglátó üzemek közül egyet sem jelöltem, mert nem akadt Szegeden olyan vendéglátó üzem (fogadó, szálló,

58 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7671/1944. A gettó rendje szerint, mint arra utaltunk, a zsidó tanácsnak élelmezési bizottságot kellett felállítani. A bizottság köteles volt naponta 9 óráig beszerezni a kívánt élelmiszerek jegyzékét és bemutatni engedélyezés végett a városi közellátási hivatalnak. Bár a gettó rendje erre nem utal, a Szegedi Friss Újság június 1-én megemlíti, hogy a „zsidó fertály lakói a gettó területét csak csoportokban és kíséreléssel hagyhatják el”.

59 CsML, Szegedi főispáni iratok 904/1944. Az 500/1944. B.M. sz. rendelet május 25-én lépett hatályba. (Ld. Vádirat II. 86–87.) Valószínűleg a gettó problémája oly mértékben lefoglalta Magyarit, hogy elkerülte figyelmét ez a rendelet.

penzió, vendéglő, kávéház, korcsma, italmérő, cukrászda, kifőzés, kávémérő, bufet, espressó stb.) mely a kijelölést kérte, illetve ahhoz hozzájárult volna”.⁶⁰ Az iratok közt nincs nyoma, hogy e kérdésről bármilyen felmérést végeztek volna a fent felsorolt vendéglátó helyeken.

A helyi közigazgatás és rendőrség összehangolt intézkedései következtében összesen 3827 embert zsúfoltak a szegedi gettóba és zsidó házakba,⁶¹ 4-5 családot költöztetve egy-egy lakásba, megnehezítve ezzel a leggyengébb, legalapvetőbb napi teendők végzését is.

Endre és Baky államtitkárok Szegedre látogatásának napján (június 10.) délelőtt, s talán éppen az ő érkezésükkel összefüggésben, Tóth helyettes polgármester telefonon utasította a szegedi Központi Gáz és Villamossági Rt. vezetését, hogy az ún. törzsgéti területén az áram- és gázszolgáltatást, beleértve a közvilágítást is, azonnal szüntessék meg.⁶²

1946-ban, Tóth Béla népbíróági tárgyalásán Szalay József, a gázgyár volt igazgatója így emlékezett a rendelet indoklására: „Most, hogy vádlott említi, emlékszem rá, hogy a kérdéses telefonbeszélgetésünk alkalmával a villanyszolgáltatás kikapcsolásának okaként vádlott az elsőtétítési szabályrendeletre és Buócz rendőrfőkapitányra hivatkozott.”⁶³ Lehetséges, hogy attól tartottak, a zsidók esetleg fényjeleket adnak le az angol, amerikai repülőgépeknek. Valószínűbb azonban, hogy egyszerű takarékossági intézkedésről van szó: mincképpen a gáz és a villany a zsidóknak arra a néhány napra, hisz úgyszólamint hamarosan elszállítják őket. Ekkor ugyan is már javában folyt a kárpátaljai és az észak-erdélyi deportálás.

Gettók az V. csendőrkörlet városaiban: Makó, Szentes, Hódmezővásárhely

Az ún. gettó-rendelet megjelenését (április 28.) követően csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, illetve alkalmazott, aki lemondott volna, vagy a zsidók ellen hozott diszkriminatív rendeletek végrehajtását megtagadta volna. Sőt, nem egy város vezetője büszkén vállalta zsidóellenes magatartását. Közéjük tartozott például Bécsy Bertalan, Makó város polgármestere, aki 1944. július 2-án a Makói Újságban vezércikkben hangsúlyozta, hogy „azok a férfiak, akik a vármegye és a város közéletének ormán állunk, *évtizedek óta* [kiemelés az eredetiben] a nemzeti irányú jobboldali eszme, az eredeti tisztaságú szegedi gondolat hűséges szolgálói voltunk...”, így nem véletlen, hogy a „politikai változás ellenére itt mindenki a helyén maradt”⁶⁴. Makó város képviselő-testülete a polgármester előterjesztésére már 1940-ben olyan szabályrendeletet fogadott el, mely szerint zsidó kereskedők, iparosok, ügynökök országos vásárokon, búcsúkon, havi-, hetivásá-

60 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9660/1944.

61 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

62 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9090/1944.

63 BM irattára, Tóth Béla népbíróági pere.

64 Makói Újság, 1944. július 2. 1–2.

rok és napi piacok alkalmával közterületeken nem foglalhatnak helyet árusítás céljából, s nem folytathatnak üzleti tevékenységet.⁶⁵

A német megszállást követően Szegedhez hasonlóan Makó város és Csanád-Arad-Torontál vármegyék iratai közt is nyomon kísérhető a zsidónak minősített magyar állampolgárok kiiktatása a gazdasági és kulturális életből.⁶⁶ A gettók felállításáról szóló utasítást Ferenczy Béla vármegyei alispán május 6-án foglalta írásba.⁶⁷ Az alispán a makói zsidóság számára az ún. Honvéd városrészt (Honvéd u., Garai u., Bethlen u. és Királyhegyesi út által határolt terület) jelölte ki kötelező lakhelyül. Az 1610/1944. sz. kormányrendelet 8.§-a alapján⁶⁸ pedig a központi, a torontáli járások és a nagylaki szolgabírói kirendeltség területén élő zsidók „május hó 20. napjáig kötelesek Makó m. városba átköltözni”.⁶⁹

Jóllehet az alispáni utasítást végrehajtandó Bácsy polgármester gettó-határozata május 16-án jelent meg a Makói Újságban, a makói izraelita hitközségek vezetői május 8-án kérvénnyel fordultak az alispánhoz.⁷⁰ Paskesz Fülöp, a makói ortodox izraelita hitközség elnöke és Hetényi Sándor, a makói kongresszusi izraelita hitközség elnöke mindenképp felajánlják, hogy „a helyi zsidó lakosság tervezett elkülönítésével kapcsolatos intézkedések végrehajtásánál a hatóságoknak mindenben rendelkezésére” állnak. Kérelmük tárgya: „erre a célra az a terület, illetve azok az uccák jelöltesse ki, ahol a zsidó lakosság már egy évszázadot meghaladó idő óta tömörült és pedig a két zsidó templom körüli városrész”. E levél arról tanúskodik, hogy szerzői — Pap Róberthez, a szegedi zsidó tanács elnökéhez hasonlóan — hitték abban, hogy ha készségesen a helyi közigazgatás rendelkezésére állnak, minden rendeletet pontosan betartanak s a hitközségek tagjaival betartatnak, akkor „irgalomra” és „emberiességre” számíthatnak. Paphoz hasonlóan ők is fontos érvként említik a helyi zsidó lakosság asszimilációs készségét: „hivatkozunk arra, hogy a makói zsidóság úgy az elmúlt világháborúban, mint az ezt követő válságos időkben mindenkor hazafias érzelmeiről tett tanúságot, hűséggel viseltetett szeretett Hazánk iránt”. Bár valószínűleg ez az irat is önálló akcióként született, érvrendszere mégis kísértetiesen összecseng a szegedi kérvénnyel.

Ferenczy alispán a kérvényt tudomásul vette, de válaszra nem méltatta. Az iratok közt nincs arra utaló jel, hogy hasonló tartalmú levél érkezett volna a polgármesterhez. Bácsy Bertalan a 10.493/1944. sz. véghatározatában mégis úgy rendelkezett, hogy „a zsidóság átköltöztetése három ütemben történik”.⁷¹ Először „azok a zsidók, akik nem laknak az Eötvös, Deák Ferenc, Bolygó és Gr. Vay utcában, az említett utcákba mint ideiglenes (közbeeső) lakóhelyre költöznek”. E területre, azaz a „történelmi gettóba” május 17–20 között kell áttelepülni. A második lé-

65 Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: ÚMKL), Nb. 1113/1945/32.sz. Bácsy Bertalan népbírói pere.

66 *Antreter János*: A makói zsidóság deportálásának előzményei és következményei. Szakdolgozat. Szeged, JATE, 1989.

67 CsML, Csanádi alispáni iratok, 7979/1944.

68 „(1) A tfezernél kisebb lélekszámú községekre vonatkozóan a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik, hogy a zsidók kötelesek záros határidő alatt az általa kijelölt más községbe, illetőleg városba átköltözni.” (Vádirat I. 246.)

69 Ld. 67. jegyzetben.

70 I. h.

71 Makói Újság, 1944. május 16. 5.

pésben — szól a határozat — „a honvédbeli magyarok megfelelő számának áttelepítése után valamennyi zsidó átköltözik a Honvéd már megürült lakásaiba”. Végül amint a magyarok utolsó családja is kiköltözött a Honvédből, a zsidók elfoglalják e városrészben végleges lakóhelyeiket.

Bécsy május 17-i hatállyal kinevezi a két zsidó hitközség elnökét ugyanazon hitközségek közigazgatási elöljárójává (tehát nem zsidó tanácsot hoz létre), egyben utasítja őket, hogy a kitelepítéssel kapcsolatos valamennyi rendeletét, „akár szóbeli, akár írásban kiadott rendelkezéseimet azonnal és maradéktalanul” hajtsák végre.⁷²

Az 1941-es népszámlálási adatokat alapul véve (izraeliták száma Makón: 1881 fő, a központi, torontáli és nagylaki járásokban: 110 fő)⁷³ és azt kiegészítve a konvertiták számával — mivel pontos adataink nincsenek — elfogadhatónak tűnik a két izraelita hitközség elnökének azon állítása, hogy „több mint kétezer embert” kellett elhelyezni az ideiglenes, majd a végleges gettóban.⁷⁴

A makói rendőrkapitányság az ideiglenes gettóba való költözés gyors lebonyolítása érdekében „enyhített” (a Makói Újság egyik cikke szerint) a zsidók mozgási korlátozásán, s a költözés idejére reggel 6-tól este 9 óráig engedélyezte a „költözéssel kapcsolatos tevékenységet”.⁷⁵ A történelmi gettóba történő áttelepítéshez a kijelölt három nap rövidnek bizonyult, ezért a polgármester további három nappal, május 23-ig meghosszabbította a határidőt.⁷⁶ Május 24-én Bécsy polgármester újabb határozatot adott ki, amely „a zsidók közbeeső, ideiglenes lakóhelyén az életviszonyok szabályozásáról” szólt.⁷⁷ Ez a határozat, összevetve a szegedi gettó szigorú rendjével, mindenképpen enyhébb előírásokat tartalmazott. Ezt a gettót azonban ideiglenesnek tekintették, s „ezek a szabályok addig érvényesek, míg a zsidók közbeeső lakóhelyükről a végleges Honvéd-városrészi lakóhelyükre nem kerülnek”.

Az 1.§ megadja annak a háromszög alakú épülettömbnek a pontos leírását, melyet a zsidók engedély nélkül nem hagyhatnak el: „alapja a Vásárhelyi-utca egyik oldala, a Kossuth-utca és a Dessewffy-tér, másik oldala a Deák Ferenc-utca mindkét széle, csúcsa pedig a Korona-szálló épülete”. A piactéren történő vásárlást naponta 1/2 10-11 óra között engedélyezte a polgármester. Ez a korlátozás nemcsak hogy szigorúbb az országos kétórás átlagnál, hanem meg is előzte a hasonló kormányrendeletet. (Az 1990/1944. ME. sz. rendelet június 4-én jelent meg a Budapesti Közlönyben.)⁷⁸

Ugyanakkor Bécsy engedélyezte, hogy azok a zsidó iparosok, akiknek iparüzése az 58 000/1944. K.K.M. sz. rendelet szerint nem esik korlátozás alá, munkahelyüket továbbra is fölkereshetik. Továbbá, ellentétben a szegedi szigorú tiltó határozatokkal, kilépésre jogosító igazolványokat adott ki, hogy „a zsidók a kü-

72 CsML-Makó, Makói polgármesteri iratok, 11.474/1944., 11.475/1944.

73 Az 1941. évi népszámlálás Bp. 1976. (Történeti Statisztikai Kötetek.)

74 Ld. 70. jegyzetben.

75 Makói Újság, 1944. május 18. 2.

76 Ld. 67. jegyzetben.

77 Makói Újság, 1944. május 25. 4.

78 A m.kir. minisztérium 1990/1944. M.E. sz. r. Budapesti Közlöny, 1944. június 4. 125. szám 2. a zsidók bevásárlásainak a nap meghatározott szakára korlátozása tárgyában.

lönböző hivatalokat” ügyeik intézésére látogathassák.⁷⁹ Külön határozat intézkedett arról, hogy a megkeresztelt zsidók május 25-ig kötelesek a számukra kijelölt közbeeső lakhelyre, a Megyeház u. 20., az ún. Leipnik-féle házba költözni.⁸⁰ Előjárójukká Óvári László, volt takarékpénztári igazgatót nevezte ki a polgármester.

Ferenczy alispánt nem kellett figyelmeztetni (mint Magyar főispánt), hogy adja ki utasítását a járási főszolgabíráknak és a makói polgármesternek, miszerint jelöljék ki azt a vendéglátó üzemet, melyet zsidók látogathatnak.⁸¹ Június első napjaiban már megérkeztek az alispáni hivatalba a válaszok.⁸² A központi és torontáli járásek főszolgabírái nem tartották szükségesnek a vendéglátó helyek kijelölését, mivel a zsidókat már Makóra szállították. A nagylaki főszolgabíró azonban fenti tény ellenére Csanádpalotán és Pitvaroson kijelölt egy-egy kocsmát. Ferenczy július 24-i keltezésű, utolsó feljegyzése az iraton szenvtelenül tárgyilagos: „A zsidók a vármegye területéről időközben el lettek költöztetve, így a vendéglátó üzemet nem látogathatják, miért is azok kijelölése tárgytalanná vált.”

Mielőtt a végleges gettót felállították volna Makón, Ferenczy Béla felkérte a makói polgármestert, hogy kecskeméti és budapesti hivatalos útja alkalmából „lépjen érintkezésbe az útbacső és környékbeli városok polgármestereivel és nyert tapasztalatáról jelentését sürgősen tegye meg”.⁸³ Különösen a leendő zsidóházakból kiköltözni kényszerülő keresztény lakosok áttelepülésének kérdését tanulmányozza. Bécsy Bertalan, mint arról a Makói Újság június 4-én beszámolt, végiglátogatta Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Cegléd, Nagykőrös és Szentes gettóit,⁸⁴ de tapasztalatainak hasznosítására nem kerülhetett sor. Ő is hivatalos volt június 10-én a szegedi értekezleten, ahol Endre és Baky államtitkároktól szóbeli utasítást kapott: Makóról a zsidókat június 16-án Szegedre kell szállítani.⁸⁵

Csanád — Arad — Torontál vármegyék többi járására vonatkozóan május 5-én szóban, majd 6-án írásban Ferenczy Béla alispán az alábbiak szerint döntött: „A battonyai, mezőkovácsházi és az elcki járásokban lévő községekben lakó zsidókra akként rendelkezem, hogy a zsidók kötelesek f. évi május hó 20. napjáig Mezőkovácsháza és Magyarbánhegyes községekbe a mezőkovácsházi járás főszolgabírája által részükre kijelölt új lakóhelyre átköltözni.”⁸⁶ A megadott határidőnél öt nappal korábban, május 15-én már „új lakóhelyükön” voltak a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók: Mezőkovácsháza községből 350 fő a község határában lévő méntelepre került, a három járás területéről pedig 414 főt a Magyarbánhegyes község határában lévő Mandel-féle zsidóbirtokra költöztettek.

79 Bécsy Bertalan népbíróági pere szerint „a gettóban levő zsidók részére kijárási engedélyeket adott, ill. adatott ki oly mértékben és mennyiségben, emiatt őt a képviselő testületben meg is interpellálták”.

80 Makói Újság, 1944. május 25. 4.

81 Ld. 67. jegyzetben.

82 I. h.

83 I. h.

84 Makói Újság, 1944. június 4. 9.

85 Makói Újság, 1944. június 11. 1–2.; ÚMKL, Bécsy Bertalan népbíróági pere.

86 Ld. 67. jegyzetben.

A zsidó táborok élére a mezőkovácsházai járás főszolgabírája 5–5 főből álló bizottságot alakított. Kötelességükké tette — internálás terhe mellett — „a tábor belső rendjének fenntartását, valamint azt is, hogy a zsidók a külvilággal ne érintkezessenek”.⁸⁷ Az alispánhoz intézett jelentésben szerepel egy mondat, mely — az eddigi levéltári kutatások anyagának ismeretében — rendkívül ritkán alkalmazott módszerről ad hírt: „továbbá az intéző bizottsággal *botokkal felszerelt zsidó őröket* [az én kiemelésem — M. J.] állíttattam fel az esetleges szökések megakadályozására”.⁸⁸ Sajnos az iratok hiányossága következtében nem tudhatjuk, mi vezérelhette a főszolgabíró, hogy zsidókat kötelezett arra, legyenek maguk és társaik rendőrei. Vagy tudott a főszolgabíró a kárpátaljai táborokban is alkalmazott hasonló módszerről, vagy egymástól függetlenül az azonos probléma — nevezetesen, hogy kevés volt a rendfenntartó — azonos megoldást eredményezett: zsidók őrizték a gyűjtőtábor „lakóit”.

Ugyanekkor, ugyanez a főszolgabíró a vármegye tisztifőorvosa véleményét meghallgatva június 13-án kéri az alispánt, hogy bővíthesse a gettót, ugyanis „amennyiben a mezőkovácsházai zsidótábor túlszűfolttségét megszüntetni nem sikerül, féltő, hogy a zsidótáborban ragály üti fel a fejét, mely minden valószínűség szerint át fog terjedni a községre is”.⁸⁹ Mint a legtöbb iraton, ezen is szerepel az utolsó alispáni feljegyzés: „a zsidók a vármegye területéről el lettek költöztetve, a tárggyal kapcsolatban a további intézkedés tárgytalanná vált”.

A június 10-i szegedi értekezlet döntése: a magyarbánhegyesi és mezőkovácsházi gettók „lakóit” a békéscsabai gyűjtőtáborba kell szállítani.

Csongrád vármegye alispánja, Dobay Andor kollégáihoz hasonlóan utasította a felügyelete alá tartozó szentesi és csongrádi polgármestereket, valamint Csongrád, Mindszent és Kiskundorozsma főszolgabíráit, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket a zsidók lakhelyeinek kijelölése tárgyában.⁹⁰ Május 13-án egyszerre három helyről is (kiskundorozsmai és csongrádi főszolgabírók, csongrádi polgármester) azt a választ kapta: „a rendeletet végrehajtottam”.⁹¹

A Szentesi Napló „illetékes helyről” kapott értesülése szerint Csongrád vármegyében a nyilvántartott zsidók száma az alábbi:

Szentes:	567 fő
Csongrád:	286 ”
Kistelek:	159 ”
Mindszent:	88 ”
Szegvár:	57 ”
Csanytelek:	12 ”
Horgos:	35 ”
Sándorfalva:	37 ”
Fábiánscebestyén:	1 ”
Nagymágocs:	1 ”
Derekegyház:	1 ” ⁹²

87 I. h.

88 I. h. A nagy lengyelországi gettóban sűrűn alkalmazott módszer volt. Ld. *I. Trunk: Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York, 1972.

89 I. h.

90 CsML—Szentes, Csongrád vármegyei alispáni iratok 4490/1944.

91 Uo. A csongrádi járás községeiből a zsidókat Kisteleken helyezték el.

92 Szentesi Napló, 1944. május 17. 4.

Szentes város polgármestere, K. Nagy Sándor több alkalommal is nyilatkozott a helyi sajtónak a gettó felállítását megelőző tárgyalásokról, melyek „eredményeként” az átköltöztetés időpontját május 9–12 között, helyét a harmadik kerület vasútállomás felőli részén jelölte ki.⁹³ A Szentesi Napló tudósítása szerint május 9-én „borongós, hűvös időben indult meg ... reggel 6 órakor a szentesi zsidóság-nak a kiköltöztetése a Vecseri-utca páros oldalán, a Nagyvölgy sor és az Apponyi-tér által határolt részen felállított gettóba”.⁹⁴

Dobay alispán június 14-én a közigazgatási bizottság ülésén elmondta, hogy bár „a közigazgatási hatóságoknak jelentős munkatöbbletet okozott ... a kiadott rendeleteknek gyakorlati keresztülvitele...”, ennek dacára a végrehajtás általában nagyobb zökkenő nélkül zajlott le. A zsidóknak gettóba tömörítése szintén idejében megtörtént”. Beszéde végén tételesen felsorolta, hogy hány embert szállítottak Csongrád vármegye területén az egyes gettókba: Szentesen 398, Csongrádon 228, Kisteleken 159, Mindszenten 111, Kiskundorozsmán 85, összesen 981 zsidót.⁹⁵

A szegedi értekezlet utasítása értelmében június 16-án Szentesről, Mindszent-ről, Kistelekről és Kiskundorozsmáról Szegedre, Csongrádról a kecskeméti gyűjtőtáborba kellett átszállítani a zsidókat.⁹⁶

A hódmezővásárhelyi polgármester-helyettes, Beretzky Pál azon kevesek egyike, aki — bár látszólag a gettó-rendelet megjelenésétől kezdve folyamatosan foglalkozott a zsidók elkülönítésének ügyével — *nem záratta gettóba a város zsidóinak minősített lakosságát*. Saját hatáskörén belül az utolsó pillanatig húzta az időt. Beliczky Kálmán rendőrfőtanácsos azonban nem tanúsított hasonló emberséget. Túl azon, hogy május 1-től korlátozta a zsidóknak tekintendő személyek mozgási szabadságát (este 7 órától reggel 7 óráig nem hagyhatták el lakásaikat), megtiltotta, hogy napközben látogassák „a nyilvános helyeket, kávéházakat, étkezdéket, cukrászdákat, színházat, mozgóképszínházakat, a sportpályákat, köz és gőzfürdőket, strandfürdőket, kirándulóhelyeket”.⁹⁷

Beretzky Pál azonban, az iratok tanúsága szerint, nem kívánta a hivatalos lapban megjelent rendeleteket ürülcitálni. Sőt egy-egy feljegyzését, határozatát olvasva olyan érzésünk támadhat, hogy alapelvűvé vált: aki kiadta a rendeletet, hajtja végre ahogy tudja. Így például amikor megkapta a belügyminiszter rendeletét a zsidóknak a vendéglátó üzemek látogatásában való korlátozása tárgyában, az alábbi hirdetményt hozta nyilvánosságra: „Értesítem a város közönségét és a megkülönböztető jel viselésére kötelezett zsidókat, hogy a m. kir. Belügyminiszter Úr 500/1944. B.M. sz. alatt rendeletet adott ki a vendéglátó üzemek zsidók által való látogatásának korlátozása tárgyában. A rendelet a Budapesti Közlöny f. évi 113. számában jelent meg és a hivatalos órák alatt megtekinthető a városháza földszint 31-es számú szobájában”.⁹⁸

93 Uo. 1944. május 6. 4.; 1944. május 7. 9.

94 Uo. 1944. május 10. 3.

95 Uo. 1944. június 15. 3.

96 Braham itt téved, a csongrádi zsidóságot nem Szegedre, hanem Kecskemétre szállították. *R. L. Braham: i. m. II. 56.*

97 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 1. 5.

98 CsML—Hódmezővásárhely (a továbbiakban: CsML-H) Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 9647/1944.

Május elsején Orsai Antal tanácsnokot, lakásügyi előadót a polgármester azzal a feladattal bízta meg, hogy tegyen javaslatot a városban állandó lakással bíró zsidóknak az 1610/1944. M.E. sz. r. értelmében való együttes elhelyezésére; továbbá, hogy a kérdés „kellő tájékozottsággal és minél eredményesebben megoldható legyen”, „alkalmas időben” utazzon el Szeged, Szentés és Kecskemét városokba és „a kérdésnek ott miként történt elintézését tanulmányozza”.⁹⁹ Orsai május 6-án, Szentés, Szabadka és Szeged városokban tett tanulmányútja után azt jelentette, „hogy úgy az általánosan földszintes házakkal bíró Szentés mint az emeletes bérházakkal bíró Szeged és a vegyes építkezési Szabadka városában a zsidóknak ún. gettóba való kiköltöztése a háztulajdonos keresztény őslakosság sérelme nélkül nem valósítható meg”.¹⁰⁰ Ezért azt javasolta, hogy amennyiben a polgármester a zsidók elkülönítését „el méltóztatna rendelni”, akkor — ismervé Hódmezővásárhely településviszonyait — „a Ferencz utca, a Szeremlei utca, a Kálvin tér, a Szt. István tér és Vidra utca által határos részt, valamint a Szeremlei utca 4 és 6 számú házait, továbbá a Ferencz utca 2 és 4, a Szt. István tér további házait Patzauerig bezárólag” vegye igénybe.

A helyi Népújság kezdetben még ünnepelte, hogy „az utóbbi öt hét alatt több történt, mint talán egy évszázad alatt ... lelki és gazdasági fajvédelem”.¹⁰¹ Május 6-án már felháborodott hangon írta a lap, hogy az Orsai-féle gettó-javaslat „a legtökételesebb képtelenség és csak annak a bizonyítéka, hogy a megbízott hatóság a legteljesebb tehetetlenséggel áll a kérdéssel szemben”.¹⁰² Megfelelőbbnek tartaná a szerző, hogy a városon kívül barakkháborít létesítsenek, de a valódi megoldás szerinte „a gettónak Susán keleti végébe, a Hold-utca környékére való telepítése” lenne. Néhány nappal később a Népújság azon reményének ad hangot, hogy a hatóság majd rendelkezéssel „a zsidóságot nem becélni, hanem kiközösíteni akarja a magyarság sorai közül”.¹⁰³

A polgármesteri hivatalban azonban nem a Népújság cikkírói dolgoztak. Beretzk polgármester-helyettes pedig komolyan vette a május 12-én rádióhírányagként érkezett, Endre László által kiadott rendeletet: „Mindazon városokban és községekben, ahol zsidóknak gettóknak való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell.”¹⁰⁴ Ez a rendelet egyébként valamennyi általunk tárgyalt város, vármegye polgármesteri illetve alispáni hivatalába megérkezett. Mégsem jutott eszébe egyetlen közigazgatási vezetőnek sem, hogy Beretzkhez hasonlóan táviratban értesítse a Belügyminisztérium illetékesét: „Gettónak legfőbb akadály, hogy a bérházban szegény város háztulajdonos gazdaközöniséget otthonukból kellene kilakoltatni. Ezek pedig átköltözni nem hajlandók, mert zsidó lakásokban jószágot, gabonát elhelyezni nem lehet. Barakképítés anyag hiányában lehetetlen.”¹⁰⁵

A tanácsadók megérkezéséig Beretzk Pál utasította Orsait, hogy a tervezett gettó területén járjon személyesen házról-házra, s írja össze e házakban a laká-

99 CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 121/1944. eln.

100 CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 8804/1944.

101 (Vásárhelyi) Népújság 1944. május 3. 3.

102 Uo. 1944. május 6. 4.

103 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 10. 5.

104 Ld. 99. jegyzetben.

105 I. h.

sok, szobák, mellékhelyiségek számát, valamint a bérlők nevét, vallását.¹⁰⁶ A jelentést Orsai Antal május 19-re készítette el.¹⁰⁷ Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a zsidó tulajdonban lévő házakban „a zsidók az összeköltöztetést minden hatósági kényszer vagy beavatkozás nélkül eszközölték úgy, hogy némely házban már most is négy-öt család sőt hat család is elhelyezkedett”. Az ok igen egyszerű: „a városunkba idejövő német véderő a zsidó tulajdonban lévő vagy a zsidók által lakott lakrészekből őket kitelepítette”. Orsai jelentésében jelzésértékű, hogy a németek jelen vannak a városban, önhatalmúlag zsidó lakásokat foglalnak, de a gettó felállításának „gondját” a magyar hatóságokra bízák.

A jelentés mellékleteként részletes kimutatás található az izraelita vallású és keresztény vallású, de sárga csillag viselésére kötelezett hódmezővásárhelyi családokról:

izraelita családok száma: 428
 izraelita személyek száma: 831
 ebből internálva: 16
 munkaszolgálatot teljesít: 94
 keresztény vallású zsidók: 34
 vegyesházasságban élők: 55

Orsai fontosnak tartotta külön kiemelni, hogy a zsidónak minősített lakosság között nem kis számban találhatók betegek, öregek, gyerekek:

súlyos betegek száma: 67
 elaggottak száma: 35
 60 éven felüli férfiak száma: 81
 12 éven aluliak száma: 88

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy Hódmezővásárhelyen az otthonukban élő zsidó lakosok több mint 35%-át idősek, betegek, gyerekek tették ki. Mindezen adatokat figyelembe véve gettó felállítása esetén 220 szobát tartott szükségesnek Orsai Antal.

E kimutatás hitelességét alátámasztja a hódmezővásárhelyi izraelita hitközség vezetői által 1944. április 8-án készített névjegyzék.¹⁰⁸ A lista tartalmazza az izraelita vallásúak nevét, foglalkozását, lakáscímét, belcélrtve azokat is, akik a hadműveleti területen eltűntek, illetve munkaszolgálatot teljesítenek: összesen 826 fő. A kimutatáshoz mellékelte a közellátási előadó egy 71 fős listát „azon zsidónak tekintendő személyekről, akiket a hitközség nem mutatott ki, de élelmiszerjegy átcserezésére jelentkeztek”, azaz a kitértekről és vegyes házasságban élőkről. (Mindkét irat arra figyelmezteti a történcsét, hogy az 1944-es évre vonatkozóan csak óvatosan szabad használni az 1941-es népszámlálás adatait. Hódmezővásárhelyen 1941-ben az izraelita vallásúak száma 1501 fő volt.)¹⁰⁹

A hódmezővásárhelyi izraelita hitközség által készített kimutatás országos viszonylatban is szinte egyedülállónak mondható. A 6136/1944. B.M. res. sz. rendelet alapján készített listák ugyanis, amelyeket állítólag később a bevagonírozásnál használtak, nem maradtak fön. A makói polgármester iratai közt mindössze a rádióhíryanagként érkezett 6136/1944. B.M. res. rendelet található május elsejei

106 I. h.

107 Ld. 100. jegyzetben.

108 CsML-H, Hódmezővásárhelyi főispáni iratok 172/1944.

109 Az 1941. évi népszámlálás. Bp. 1976. (Történeti Statisztikai Kötetek.) Külön elemzés tárgyát képezhetné, hogy „hová tűnt” Hódmezővásárhely zsidó lakosságának majd 40%-a 3 év alatt.

keltezéssel, amelyben a polgármester utasítást kap, hogy a négy példányban elkészített lista „egy példányát az elsőfokú rendőrhatalóságnak, másik példányát a csendőrs- parancsnokságnak, harmadik példányát pedig legkésőbb folyó hó 8-ig a m. kir. Belügyminiszter Úrnak címezve adják postára”.¹¹⁰ A szegedi polgármester május 24-én Bosnyák Zoltántól, a Zsidókutató Intézet igazgatójától kapott sürgető levelet, hogy „haladéktalanul” küldje el a kimutatást.¹¹¹ Tóth Béla helyettes polgármester, miközben 48 órás határidővel kötelezte a Szegedi Zsidók Központi Tanácsát a lista elkészítésére, szabadkozó levélben kérte a belügyminisztert, hogy mivel nem érkezett meg hivatalához a 6136/1944. B.M. res. sz. rendelet, pótlólagosan küldjék meg. Döbbenetes a tény: nem érkezett ugyan rendelet, de ha Bosnyák Zoltán arra hívakozik, akkor biztosan létezik, tehát végrehajtandó. A zsidó tanács tagjai elkészítették¹¹² a kimutatást, így azt június 6-án Tóth Béla föl-küldhette a Belügyminisztériumba.

Visszatérve Hódmezővásárhelyre, Beretzk Pál polgármester-helyettes május 31-én gettó-értekezletet tartott a tervezett gettó területén élő keresztény lakoságnak a hódmezővásárhelyi városi székház közgyűlési termében.¹¹³ Beretzk hangsúlyozta, hogy a kormány rendeletének megfelelően a polgármesteri hivatal kötelességévé vált, hogy „a zsidó fajú lakosságnak ... elsősorban gettóban tömörítését valamilyen formában keresztül vigyük, de ezt legalábbis megkíséreljük”. Természetesen a kérdés megoldása során „senkivel szemben erőszak alkalmazására nem gondoltunk”. Kérte a megjelenteket, hogy mondják el véleményüket az ügygel kapcsolatban.

Ugy tűnik, Beretzk mintegy alibiként hívta össze az értekezletet, azt bizonyítandó, hogy Hódmezővásárhelyen foglalkoznak ugyan a gettó problémájával, de a megoldás hosszú időt vehet igénybe. Erre enged következtetni egyrészt, hogy az előre megírt szöveget hitelesíttette a tisztí főorvossal és a városi rendőrkapitányság vezetőjével, másrészt a beszéd utolsó előtti mondata, mely így szólt: „Végül bejelentem, hogy jelen megbeszélésünk lefolyásáról és eredményéről a most elhangzott beszédem szó szerinti szövegének közlése mellett a döntésre illetékes kormányzati szervnek jelentést tenni fogok.”

A vásárhelyi Népújság többször is elégedetlenségének adott hangot a gettó felállításával kapcsolatos lassú ügyintézés és az egyes rendeletek helyi szintű végrehajtása miatt egyaránt. Beretzk Pál június 7-én adta ki hirdetményét, melyben a zsidók bevásárlási lehetőségét 9–11 óra között korlátozta.¹¹⁴ Büntető intézkedésként mindössze azt jelezte: „akik pedig ezen rendelet ellen vétének, kihágást követnek el és súlyos büntetésben részesülnek”. A Népújság jól értesült cikkírója szerint a szakértői vélemény 11–1 óra között javasolta a korlátozást. „Sajnálatos módon” azonban a polgármester-helyettes döntése következtében „a sárgacsillagosok derűs örömmel fogadják ezt a rendelkezést, mert így továbbra is lehetőségük lesz arra, hogy a piacon a magyarok előtt felvásárolják az áruk színéjavát”.¹¹⁵

110 CsML-M, Makói polgármesteri iratok 10.029/1944.

111 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7666/1944.

112 I. h. 7636/1944. Bosnyák Zoltán június 9-én a rendelet elküldése helyett azt válaszolta Tóth Béla levelére, hogy a rendeletet „rádió útján a csendőrsökök kapták ... városokban valószínűleg rendőrhatalóság”. (CsML, Szegedi polgármesteri iratok 12.640/1944.)

113 Ld. 100. jegyzetben.

114 CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 10406/1944.

115 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. június 9. 5.

Június közepétől megritkultak a hasonló hangvételű antiszemita cikkek. A június 10-i szegedi értekezlet szóbeli utasításai értelmében ugyanis június 15–18. között egy 50 fős csendőrlegénység tartózkodott Hódmezővásárhelyen, a zsinagógába terelték a zsidó lakosságot, megmotozták, majd Szegedre szállították őket.¹¹⁶ A m. kir. Államvasutak hódmezővásárhelyi állomásfőnöksége „toloncúton Szegedre elszállított 737 zsidó egyén után /:á. 2.10 P.:/ összesen 1547 pengő 70 fillér szállítási költséget” számolt fel a polgármesteri hivatalnak.¹¹⁷

Az iratok közt nem található utalás arra, hogy — az immár a magyar állam tulajdonát képező pénz és értéktárgyak után kutatva — ki rendelte el a zsidó templom és iskola udvarán lévő WC kitakarítását. Mindenesetre a munkát elvégző köztisztasági vállalkozónak a „kitakarítás munkadíja és kiszállításának fuvardíja” fejében 14 fuvar után összesen 210 pengőt utaltak ki 1944. augusztus 5-én.¹¹⁸

Véleményünk szerint az eddig feltárt dokumentumok megerősítik R. Hilberg elemzését:¹¹⁹ a magyar bürokratikus apparátus többsége részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve öntevékenyen, rugalmasan, nem egyszer lelkesen oldotta meg a „zsidókérdést”. A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották. Ahogyan 1944. május 13-án Tóth Béla, Szeged helyettes polgármestere nyilatkozta: „A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja.”¹²⁰ Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármester-helyettese, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy ha szűk keretek közt is, de volt lehetőség arra, hogy a „zsidókérdés” megoldásának ütemét legalább lassítsák.

Epilógus

1944 márciusától június közepéig Szegeden és a környező városokban, községekben, falvakban a helyi közigazgatás, rendőrség, csendőrség — mint láttuk, néhány kivételtől eltekintve — egyik fő feladatának a zsidóság kifosztását, a társadalmi, gazdasági, kulturális életből való elkülönítését, gettóba zárását tekintette. Tette mindezt a kárpátaljai és délvidéki gyűjtőtáborok, majd május közepétől a deportálások árnyékában, s a 6163/1944. B.M. res. rendelet ismeretében. A szegedi hatóságok maguk is aktívan közreműködtek délvidéki deportálás előkészítésében. Így nem érhetne váratlanul őket június 10-én a belügyi államtitkárok tájékoztatója, miszerint az alig néhány héttel korábban felállított gettókat hamarosan fel kell számolni, majd a gyűjtőtáborokba szállított zsidókat német vagonokba zsúfolva ismeretlen célállomás felé indítani.

116 CsML-II, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 11856/1944., 12690/1944.

117 Uo. 11969/1944.

118 Uo. 14742/1944.

119 R. Hilberg: *The Bureaucracy of Annihilation*. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Ed. François Furet. New York, 1989. 119–133.

120 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 13. 5.

Az értekezleten kapott utasításnak megfelelően június 16. és június 20. között Szegeden a Cserzy M. utcai téglagyárban — melynek területét a Tóth Béla helyettes polgármesterhez intézett jelentés szerint 2000 fő elhelyezésére tartották alkalmasnak¹²¹ —, közel 9000 embert zsúfoltak össze Szeged, Makó, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Kecel, Kalocsa, Szentcs, Mindszent, Kistelek, Kiskunmajsa, Kiskundorozsma helységekből.¹²²

Ferenczy László csendőr alezredes június 29-én jelentette feletteseinek, hogy a „IV. tisztogatási területéről” (ti. az V. szegedi és VI. debreceni csendőrkerületekből) június 25 — 28. között 14 vonattal „együttesen 40 505 zsidó fajú személy”, ezen belül Szegedről 3 vonattal 8617 fő elszállítása megtörtént. A jelentés szerint: „A szállítmány futása mindvégig zavartalan volt.”¹²³

---

121 BM irattára, Tóth Béla népbírószági pere.

122 BKML, Kecskeméti polgármesteri iratok, zsidólakások csomó.

123 BM irattára, Ferenczy László népbírószági pere.

LADÁNYI ERZSÉBET

A VÁROSFOGALOM KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Kumorovitz L. Bernát akadémikus
(†1992. február 22.) emlékének tanítványa

A városfogalom kutatásának módszertani kérdéseiről írva^{*} legyen szabad a várostörténetírásban is mesterem, az 1990. októberében 90. évét betöltött Kumorovitz professzor úrról megemlékezni, aki az általa művelt segédtudományok eredményeit is hasznosítva, a hazai várostörténetben új, irányt mutató módszert alkalmazott. Mintaszerű pontossággal és éleslátással helyezte el Buda korai fejlődését az európai képben és a korábbi kutatók közül elsőként épített Buda és Pest fővárossá válásának kutatásánál a források kibővítésével a római jogra. Ezzel a móddal a várossá alakulás gyökereinek meghatározását adta meg és a *medium regni* és *locus communior* fogalmának értelmezésével és felhasználásával a várossá válás egyik leglényegesebb elemét rögzítette.

A 19–20. század fordulóján elsősorban Otto Gierke munkássága irányította a figyelmet a város és állam azonos vonásainak egybevetettségére, melyet aztán a 20. század történetírása egyenesen a modern állam középkori alapjaként, előzményeként értékelte. „A modern állami fejlődés Németországban a fejedelmi territoriumokon, a birodalmi városokban és Itáliában a városállamokban megy végbe.” Ez a megállapítás csak hangsúlyosabbá tette azt a tényt, hogy a modern állam fogalmának a várostörténeti kutatásba való bevonása feleltethető indokolt.¹

A várostörténeti kutatásban ezzel az értékeléssel párhuzamosan felmerült azonban a város-lét (*Städtewesen*) kutatása más ismérvek bevonása, illetve rendszerezése alapján is. A középpontba azoknak a jellegzetességeknek a kutatása került, amelyek a várost megkülönböztetik a nem városi településtől. Ez a kutatás egészére hosszú időn keresztül igen nagy hatással volt: a város legáltalánosabbnak ítélt kritériumait kezdték mérlegelni, meghatározni, majd érvényesíteni. A megállapított kritériumok pedig szükségszerűen a különböző városkategóriák felállításához, illetve rendszerbe sorolásához vezettek. A meghatározó kritériumrendszerekről és várostörténeti szempontú hasznosíthatóságukról az 1960-as évek végén André Joris készített értékelő tanulmányt. Szerinte a várostörténet kutatóit túlzottan befolyásolta az egyoldalúan várossá minősítőnek tartott kritériumokra való építés, melyek a következők: 1. demográfiai, 2. történeti, 3. jogi, 4. terminológiai, 5. gazdasági.²

Mit is jelölnek ezek a meghatározások? A demográfiai a település lélekszámát tekinti alapvetőnek, de hol a határ? Hektor Ammann kutatásait is figyelembe véve 5000–20 000? De joggal kérdezi Joris: a városi lakosság száma csak a falakon belül vagy azokon kívül élők is magában foglalja-e? Hiszen már a számításnak eme különbözősége alapján is igen

* A tanulmány előadásaként 1990. novemberben hangzott el Veszprémbe.

1 Otto Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. Bd.1. Berlin, 1868. 221 skk;
Karl Kroeschell: Stadtrecht und Stadtrechtsgeschichte. In: Die Stadt des Mittelalters II. Hrsg. Carl Haase. Darmstadt, 1972. 295.; Joseph R. Strayer: Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Staates. Hrsg. Hanna Vollrath. Köln–Wien, 1975. 56.
2 André Joris: La notion de „ville”. In: Les catégories en histoire. Bruxelles, 1969.

nagy az eltérés a német és a belga történészek álláspontjában. S itt kell megemlíteni, hogy e kritérium alapján nem is lehet városnak tekinteni a kislétszámú magyar városias településeket. Az is lényeges, hogy a korai korszakra felhasználható demográfiai információt tartalmazó forrás szinte alig áll a kutató rendelkezésére.³

A történeti kritérium lényege: valamely település abban a mértékben tekinthető városnak, amilyen mértékben múltbeli szerepe megadta neki ezt a rangot. De a városoknak — teszi hozzá Joris — nem szükségképpen azonos a múltjuk, s nem alkalmazható közös nevező az ókori *polis*ra, a római *civitas*ra és a középkori *metropolis*ra.

A jogi ismerv a városjog és városi jogállás vizsgálatára szűkölt. Joris hangsúlyozza, hogy több kifogás emelhető ennek használhatósága ellen: a. sokszor nem ismert a városi kiváltság-lévlé; b. az alapított városok esetében az oklevél fedi a jogi helyzetet, míg azoknál, ahol ez hiányzik, jogi „hiátus” van; c. a spontán kialakuló város-létet teljesen figyelmen kívül hagyja, illetve szinte tagadja.

A terminus technikus — tehát a megnevezés — nem fejezi ki a fejlődési fokozatot, éppen ezért a terminológia nem alkalmas arra, hogy város-ismervnek tekintsék.⁴

A gazdasági kritérium alkalmazása — miként Joris írja — kedvező fogadtatásra talált, de értékelésénél ennek ellenére már Jacques Le Goffnak a megállapításait is hangsúlyoznunk kell, legfőként azért, mert Joris ezzel a következtetéssel zárja tanulmányát: „A város ideáltípusa többé nem felel meg a kutatás igényeinek.”

A várostörténetírás módszereit és eredményeit az urbánus Franciaország történetének elemzése során vette számba Jacques Le Goff. Miközben leszögezi a gazdasági kritérium, a termelés, a csere, a kézművesség és a kereskedelem fontosságát, mindezeket úgy értékeli, hogy egyetlen tényezőt sem ítél jelentősebbnek a többinél. Saját kutatásain kívül Henri Pirenne, Maurice Lombard és mások eredményeire építve fogalmazza meg nagyon reális, körültekintő véleményét. Vizsgálatában az alakuló város szervezeti rendszerének fontosságát emeli ki, s ez vezet el munkájában a jogi keretek, a jogi szempontú meghatározhatóság alkalmazásához.⁵

Elemzésében a középkori város és az antik város különbözőségére is felhívja a figyelmet. Mint írja, az ókori város olyan épületek és műalkotások együttese körül rendeződött el, amelyek a 4. és 7. század között mind eltűntek. Ahol ezek némelyike megmaradt, ott is csak topográfiai folytonosságról lehet szó, mert a funkció megváltozott. A középkori városban nemcsak az új, laikus kormányzat jelent jogi szempontból teljesen mást, hanem ezzel nagyon is összhangban: a város új műalkotásai is ennek az új jogi minőségnek a megtestesítői. Sokáig csak a nagyközépkor városainak templomai léteznek műalkotásként, de ezek nem a pogány templomok helyén épültek fel. A középkor az ókori létesítmények romjait beépítette az új épületekbe, építványgként, legfeljebb díszítőelemként használta. A fejlődés egészét tekintve joggal hangsúlyozza Le Goff: a középkori város intellektuális (a skolasztika városi ere-

3 A. Joris: i. m. 89–101. A demográfiai vizsgálat eltérő szempontjaihoz mintegy példaként azért említi Németországot és Belgiumot, mert éppen a városfalakon belül, illetve a város falain kívül élőkét is beszámító mód közötti különbség jól mutatja: a kutatás — a lélekszám megállapítása tekintetében — egybe nem vehető alapon áll. Arra, hogy a források a korai korszakokra vonatkozóan alig adnak információt, megemlíti a forrásokban kivételesen gazdag Sopront is, amelyre szintén a korai korszak forráshiánya a jellemző. Hektor Ammann: *Wie groß war die mittelalterliche Stadt?* Studium Generale 9 (1956) 503–506.

4 Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung.* In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* (a továbbiakban: AUSB) Sectio Historica. Bp. 1977. XVIII. 15. skk. A védőrendszer kiépítése után a *civitas* *castrum*nak írják, ill. a pápai oklevelekben a tárnoki városok oppidum megjelöléssel fordulnak elő, ezeket az eseteket még számos, a tanulmányban felsorolt eset mutatja, ill. egészíti ki.

5 Jacques Le Goff: *La ville médiévale des Carolingiens à la Renaissance.* In: *Histoire de la France urbaine.* Tome 2. Introduction par J. Le Goff. Seuil, 1980. 9. skk.

detű rendszer), politikai (a francia kommuna, a bonae villae stb.), esztétikai (a gótika városi művészet) és vallási (kolduló rendek) modellek szülőhelye volt.⁶

Végül felteszi a kérdést: milyen volt az urbanizáció súlya és jellege Franciaországban? Dél-Franciaországban inkább megtalálható az antikvitás és a nagyközépkor öröksége, de — a kivételektől eltekintve — ez a terület csekélyebb gazdasági, politikai és intellektuális szerepet játszott, mint Észak-Franciaország, ahol megtalálható ezen kívül a középkori kereszténység intellektuális fővárosa és legnagyobb városa: Párizs. A másik sajátosság: a királyi hatalom korlátozta ugyan a városok önkormányzatát és hatalmát, de a királyoknak szinte állandó jóindulata a városok iránt az urbánus Franciaország növekedését segítette. Megítélése szerint az a tény, hogy Szép Fülöptől kezdve a városok képviselőit meghívták az országgyűléseire, egyfajta egységet hozott létre még akkor is, ha a városi küldöttek hatáskörére az volt jellemző, hogy „a királyi kívánságokba való beleegyezés egyszerű kamarái, e gyűlések jelentősége korlátozott...” (Kiemelés tőlem — L.E.)⁷

A civitas-fogalom magyarázatául újólag és részletesebben meg kell említeni az antik városhoz való viszonyát. Ebben leginkább olyan megfogalmazás és megközelítési mód vezet általánosan alkalmazható eredményre, amely az antik városhoz való viszonyt nemcsak a kontinuitás kérdéseként veti fel, hanem az antik-késői antik város funkciójának vizsgálatát állítja a középpontba, egyszerre elemezve az azonosságot és a különbséget. Mindenekelőtt Friedrich Vittinghoff munkásságának erre vonatkozó részére szeretnénk hivatkozni, kiegészítve Alfred Haverkamp, Hermann Conrad és Erich Maschke körültekintően megfogalmazott megállapításaival.⁸

Vittinghoff a későantik város egyes csoportjainak különböző jelentőséget tulajdonít. A legelőkelőbb csoportot az alkotmányuk szerint egységes római polgárvárosok, a *municipiumok* és *kolóniák* alkották. Ezek közül csak kevés rendelkezett a *ius Italicummal*, a legmagasabb kiváltsággal, amely védett a tartományi helytartó minden beavatkozásától. A polgárvárosokkal az „idegenek (*peregrini*) városai” álltak szemben. Önkormányzatuk foka a római állam által adott jogállásuktól függött. Az „idegenek városaira” használták a *civitas* kifejezést, amelynek alkalmazása a 2. század közepén kezdte kiszorítani a tulajdonképpeni értelemben vett római városkategóriákat, a *municipiumot* és a *kolóniát*. A késő római birodalom (a császári uradalmaktól eltekintve) szinte teljesen *civitatesre* tagolódott, ezek pedig mindenkor saját, rögzíthető császári kiváltságon, a *ius civitatis*on alapultak. Ez a civitas politikai-közigazgatási értelemben olyan központi helyet jelölt, ahonnan integrált vidéki területet igazgattak. (A civitates mellett elszórtan *regiones* található, ez utóbbi a városi központ nélküli vidéki körzetet jelenti.) Alapjában véve a városi centrumot és a mezőgazdaságilag hasznosított vidéki területet nem választotta el egymástól jogállás szerinti különbség. A kettő együtt alkotta a civitast. Ugyanaz a földjog volt érvényes. A városi és vidéki lakosságnak ugyanaz volt a polgárjoga, teljesen függetlenül attól, hogy valakinek — ha teljesjogú polgár volt — a lakóhelye a városfalakon belül vagy kívül volt-e.⁹

Ezekre a császárkori közösségekre az volt a jellemző, hogy vezető rétegük birtokai ugyan többnyire a *territoriumon* (vidéken) voltak, de a réteg maga a városban élt. Ez a helyzet kb. az 5. század derekától változott meg, amikor a földbirtokosok legmagasabb kategóriája visszavonult vidéki jószágaira (*villae*). Ez az (el)vándorlás a környező territoriumnak na-

6 J. Le Goff: i. m. 15., 18–19.; Vö. még Georges Duby: A katedrálisok kora. Bp. 1984. e vonatkozásban igen gazdag és meggyőző részeit, valamint Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Bp. 1979. művét.

7 J. Le Goff: La ville médiévale... i. m. 22–23.

8 Friedrich Vittinghoff: Zur Verfassung der spätantiken Stadt. Lindau–Konstanz, 1958. (Vorträge und Forschungen Bd. IV.); Uő: Die Struktur der spätantiken Stadt im Mittelalter. In: Vor und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bd. I. Göttingen, 1973.; Alfred Haverkamp: Die Städte im Herrschafts- und Sozialgefüge Reichsitaliens. München, 1982.; Hermann Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte. Karlsruhe, 1962.²; Erich Maschke: Stadt und Herrschaft in Deutschland und Reichsitalien. München, 1982.

9 F. Vittinghoff: Zur Verfassung i. m. 14. és Uő: Die Struktur i. m. 92–93.

gyobb súlyt adott, a vidéki úri székhelyeken a gazdasági, társadalmi és politikai hatalom új központjait hozta létre és lassan elszigetelte a várost a vidéktől. A városoknak a 3. században általános fallal való körülvétele és területi összezugsorodásuk szükségszerűen visszafordítja a korábbi városiasodást azzal, hogy a város kiszorult az egész civitasra vonatkozó központi helyzetéből. A birodalom veszélyeztetett területein, pl. Galliában ez a zsugorodás különösen jól megfigyelhető. Ennek a folyamatnak eredményeként gyakorlatilag láthatóvá váltak az „*intra muros*” város legelső kezdeményei.¹⁰ Ez a város-település lett a püspök székhelye is, aki nek papi hatalma kezdetben sem korlátozódott magára a város-településre. A hivatali körzete fokozatosan megszilárduló elhatárolódásával a 4. században az egyház *diocesis*e (kerülete) majdnem mindenütt azonos lett a *civitasszal*. A vidék (azaz valamely város territoriuma) lelkésziségeinek a püspöki egyház alá rendeltése ellentétesen hatott a város és vidék kapcsolatának egyébként megfigyelt lazulásával, s a régi egység legerősebb kapcsa lett. A püspök *civitates*en belüli pozíciójának megerősödéséhez vezetett az, hogy már Nagy Konstantin világi ügyekben magánjogi perek eldöntésével bízta meg, s az állam vállalta a püspöki ítéletek végrehajtását. Gazdasági hatalma ezzel növekedett. A földadó alól mentesítést ugyan nem tudott szerezni, de bizonyos szolgáltatások esetében immunitást kapott és hagyatékot fogadhatott el.¹¹

A *civitas*oknak az egyházi szervezeten belüli, központi szerepét, politikai, közigazgatási, gazdasági, társadalmi, s nem utolsósorban kulturális funkcióját joggal hangsúlyozta Alferd Haverkamp is, amikor a püspöki város és a diocesis-hálózat szervezeti kereteit vázolta fel.¹²

Az egyház—város fogalom pár elemzése során ezt a megállapítást szélesebb földrajzi területre is érvényesítette Hans Felix Schmid, aki szerint „a római kor »városai« a Rajna és Duna térségében tulajdonképpen csak mint püspöki székhelyek... mentődtek át topográfiaiilag és az egyházi földrajz szempontjából a német középkorba: Itáliában és Dalmáciában, de Galliában és Hispániában is a nagyközépkorban a püspöki város maga a város”. Itt rejlik tehát annak a magyarázata, hogy Európa-szerte — s természetesen Magyarországon is — a püspöki székhely megnevezése mindig *civitas*.¹³

Az európai várostörténeti kutatások számára a legjárhatóbb utat — miként Le Goff munkásságának taglalásánál erre már utaltunk — a jogelemek, intézmények és a város egymástól elválaszthatatlan megnyilvánulási formáinak feltárása jelenti. A jognak társadalmi realitása van — írja Kroeschell —, s ennek a gondolatnak messzemenő érvényesítésével rajzolja meg Le Goff a korai város létének legjellemzőbb, jogi értelemben vett vonásait.¹⁴

Le Goff tanulmányának címe (*A mozgalomtól az intézményig*) is mutatja ennek a bonyolult folyamatnak a jellegzetességét.¹⁵ A települések lakói kezdetben úrtól-uraktól függő viszonyban (*dominium*) élnek, aki(k) felettük a joghatóságot is gyakorolja(k). Életkörülményeiknek megfelelően a használt jogok egy részét — pl. mértékkel, posztó- és úrmértékkel kapcsolatos ügyekben az észrevételnek, illetve a büntetés kiszabásának jogát — maguk számára ugyan megválthatják, de felettük az úr bíráskodási joga megmarad. A jogok átengedése elvetben az úr jóindulatától függött, de valójában ki kellett azt kényszeríteni. Találón fogalmazza meg Le Goff: „A középkori város a maga jogi személyiségében a lényeg tekintve lakóinak vívmánya, kivéve az új alapításokat.” (A magyar királyságban ez utóbbi kategóriába Zágrábot sorolhatjuk.) Majd így folytatja: „Ennek a küzdelemnek az alapja, első és alapvető vívmánya a városi társadalom bázisa, a személyes szabadság.” Pl. Lille-ben a polgárok által megszerzett személyes szabadság 1175 után kiterjedt mindenkre, aki ott munkát keresett, és átterjedt a szomszédos falvakra is. 1194-ben Béziars-ben a *vicecomes* mindenkinek, aki a

10 F. Vittinghoff: Zur Verfassung i. m. 27–29. és Uő.: Die Struktur i. m. 94.

11 F. Vittinghoff: Zur Verfassung i. m. 37–39.

12 A. Haverkamp: i. m. 155.

13 Hans Felix Schmid: Das Weiterleben und die Wiederbelebung antiker Institutionen im mittelalterlichen Städtewesen. Annali di storia del diritto I. 1957. Milano, 87.

14 Karl Kroeschell: Haus und Herrschaft im frühen deutschen Recht. Göttingen, 1968. 15.

15 J. Le Goff: La ville médiévale i. m. 263.

városba költözött, teljes szabadságot (*plena libertas*) adott. Ez a teljes szabadság válik az alapjává a „kollektív létezőnek”, a városnak mint jogi személyiségnek, azaz a városi *universitas*-nak.¹⁶ Az *universitas* olyan közös jellegzetességekkel rendelkező emberek csoportja, amely jellegzetességek az embereknek bizonyos egységet adnak, s akiket ennek alapján mind a saját cselekvésben, mind a csoporton kívüliekkel szembeni magatartásban összességnek tekintenek. Tehát csoporttudat nyilvánul meg mind a cselekvésben, mind a szembenállásban.¹⁷

Le Goff éles logikával következtetett: a városi közösség több és más, mint azoknak a lakóknak a számtani összege, akik ott élnek; attól fogva, hogy a kollektívát (*universitas, communitas*) megalkották, ez mint egyedektől független tényező áll fenn! Ennek megnyilvánulási formáit is számba veszi: a társulás joga, bíraskodási jog, városi demokrácia, kollektív tulajdon.¹⁸ Vegyük sorra most ezeket.

A társulás joga. 1219-ben Clermont lakóinak uruk, II. Guy gróf megengedte, hogy universitasuk gyakorolhassa azt a jogot, hogy gyülekezzenek, s megtegye azt, ami az universitasra tartozik. Lényeges szerepe lehet itt a polgáreskünek is. Pont de Beauvoisinben 1288-ban — miként Le Goff írja — ennek konkrét tartalma a következő volt: „Kötelesek vagyunk polgárnak befogadni mindenkit, aki a város polgárságát kéri s kész bíróságunk elé állva esküt tenni: bárki, akit polgárnak befogadnak, köteles megesküdni a szabadságra (*franchise*), megtartani mindenhol a seigneur és a város jogait — mely erre a szabadságra épül — és hűnek lenni az eskühöz.” Itt jegyezzük meg: a polgáresküt az különbözteti meg alapvetően a hűbéreskütől, hogy az előbbi egyenlőket kapcsol össze az eskü kötelékével, az utóbbi pedig a felsőbb és az alsóbb rangút.

Bíraskodási jog, illetve a saját bíró megléte. Ennek kifejtésénél Le Goff szükségesnek tartja a város jogi személyiségének újbóli, árnyalt definiálását: „Az *universitas* — a városnak a középkorban adott gyakori meghatározása szerint — olyan emberek csoportja, akiknek egyazon jog keretében közös életük van.” Ez teljesen egybevág Abélard ama meghatározásával, miszerint a *civitas* azoknak az egyesülése, akik *aequo iure* élnek, illetve — Adelard de Bath szerint — akik *iustitia communis* birtokolnak. Ezek a meghatározások mind Szent Ágoston *De civitate Dei* c. munkájára épülnek.¹⁹

A városi demokrácia azt jelenti, hogy a városi közösség döntésének alapja olyan széles, amennyire lehetséges a római jog *quod omnes tangit* elve alapján. A megengedett döntéseket a *maior et sanior pars* hozta. Le Goff idézi IV. Ince pápa meghatározását: „*Pars sanior* — az azt nevezem, amely a legjobb választott főtisztviselőt szemeli ki, hacsak nincs vele [ti. ezzel a résszel] szemben igen nagy számszerű, vagy a szavazók méltóságából eredő túlsúly.”

A kollektív tulajdon²⁰ testesíti meg: 1. a város kincstára, 2. a közösség közös ingatlanai, 3. a harang és 4. a város pecsétje. A kincstárnak része a város emlékezte, a levéltár is, a városi ügyintézés, bírói döntések, lajstromkönyvek, protocollumok stb. együttese. A közösség közös tulajdonai: a börtön, a *domus iudicialis*, a *domus universitatis*, a kereskedő csarnok, a városfal, minden, amit *ad utilitatem civitatis* fordítanak. A harang, amely nem azonos a templom harangjával, mert ez közös cselekvésre szólít. II. Frigyes 1226-ban kelt oklevele egyértelműen szól a harang jelentőségéről, amikor megtiltja létét: „...*firmiter inhiibemus, ne sono canone ad aliquam convocationem civium faciendam ammodo predicti cives utantur vel ad sonum ipsum convenire presumant*...”. A pecséthasználat és jogi személyiség feltétlen összetartozását Szent Lajosnak 1235-ben Reims részére kiadott döntése így fogalmazza meg: „...*non debebant habere sigillum cum non habeant communiam*...”. Le Goff munkájában szintén különleges fontosságot tulajdonít az elismert érvényű saját pecsét létének,

16 I. m. 264.

17 I. m. 265.

18 I. m. 265–267., 277. és 295–296.

19 Pierre Michaud-Quantin: *Universitas*. Paris, 1970. 112. skk.

20 Az *universitas* (*communitas, communia*) kollektív tulajdonának bemutatása: *Ladányi Erzsébet*: III. András király egy ítéletlevelének értelmezéséhez: az esztergomi kommuna. Levéltári Szemle, 1985/2. 53.

amelynek használata a bizonyíték arra, hogy a városi közösség nemcsak a jogi személyiség, hanem a *persona authentica méltóságának is birtokában van!* Oklevéladása ezért lesz közhitű.²¹ A jogi személyiséggel rendelkező város kormányzatának formái: a kommuna illetve a podesta város, melynek előzményeként a konzuli várost lehet tekinteni.

Le Goff tanulmányában a jogi személyt jelentő *universitas (kollektív létező)* vizsgálata áll a középpontban. Az universitas római jogi eredetű fogalom, azaz Le Goff kutatásaiban a római jogra épít. Az universitasok körére azonban alkalmazták a *communitas, communa–commune, societas* stb. megnevezéseket is. Itt most nem elemzem az ezeknek a megjelenésére, keletkezési körülményeire, működésükre vonatkozó adatokat, elméleteket, jóllehet a város-történet egésze szempontjából eme jogi konstrukciót rögzítő kifejezéseknek hazai körülmények közötti megjelenése alapvető jelentőségű.²²

A következőkben áttérek a tárgyalt jelenségek olyan vizsgálatára, amely a vázolt módszernek a magyarországi fejlődés elemzésénél való alkalmazhatóságát igazolja. A vizsgálatnál nem részletezem az egy–egy településre alkalmazva szórványosan feltűnő, de mindenképpen a római–kánoni jog hazai térhódítását és hatékonyságát mutató adatokat (pl. az universitas bonorum Patak 1201. évi kiváltságlevelében, és más hasonló, római jogi szakkifejezések előfordulása). A felvetett kérdés megoldásához módszerem középpontjába most csak azokat a 13. századi magyarországi településeket állítom, amelyekre egyértelműen áll a meghatározás: az a település város, amelynek jogi személyisége van.

Ez a definíció a vizsgálatba bevont települések esetében, de általánosságban is nagyon lényeges problémára irányítja a figyelmet, nevezetesen arra: a város-lét és a kiváltságlevel megadása időben hogyan viszonylik egymáshoz? Szükségszerű-e a város-léthez a kiváltságlevel léte? Az így meghatározott városnak, tehát a kollektív létezőnek melyek az attribútumai? Továbbá hogyan értelmezhető a *Stadtluft macht frei*-nek a szakirodalomban sokszorosan polgárjogot szerzett elve?

Településeink között számos olyan is létezik, melyeknek jogi értelemben meghatározott város-léte megelőzte a kiváltságlevel elnyerését. Ide tartozik Sopron, melynek *communitas civium*ját és pecsétjét egy 1274-ben kelt oklevélben említik, az ispotályos ház kommandatórának pecsétjével együtt.²³ A *communitas* pecsétjének alkalmazása itt igen lényeges: az oklevél a heiligenkreuzi kolostorral kötött adásvételt tartalmazza, az ispotályosok hiteleshelyi tevékenysége azonban csak Magyarország területén tette autentikussá az oklevelet, hiszen a *loca credibilia* működési köre magyar sajátosságként csak magyar földön érvényesülhetett mint közhitűvé tevő tényező. A városi *communitas* pecsétjének jelentőségét éppen az mutatja, hogy mint *persona authentica*val rendelkező, az oklevelet pecsétje teszi hitelessé Ausztriában is.

A soproni universitást és pecsétjét említő következő oklevél kelte 1276. október 17.²⁴ Ez a győri káptalan 1277. évi átirásában maradt ránk. Az átiró oklevélből megtudjuk, hogy a soproni oklevélben két függőpecsét volt: az egyik a soproni *communitas*, a másik az ispotályosok pecsétje. A káptalan az átiró oklevélben a soproni oklevél *universitas civium* részét *communitas civium*mal azonosítja. Ez a tény nemcsak a káptalan szakszerű jogi tájékozottságát igazolja, hanem közvetve a soproni universitasét is, amely teljesen tudatában lehetett a két kifejezés azonos tartalmának. Sopronnak a királytól adományozott kiváltságlevelének kelte 1277. szeptember 3. utáni.²⁵

Hasonlóan, már kiváltságlevelének elnyerése előtt Pozsonyt is universitasként említi 1287-ben egy oklevél: „...universitas civium Civitatis Posoniensis...”. Ezt az oklevelet a po-

21 I. m. 53. skk. Reims pecsétjének visszavonása: James Tait: The Medieval English Borough. Manchester, 1936. 299. 3. jegyzet

22 Gerics József: Az „universitas” középkori jogtörténetéhez. Vasi Szemle, 1979/4. 580–584.

23 Urkundenbuch des Burgenlandes Bd. II. (1271–1301). Bearb.: Irntraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1965. (A továbbiakban: UB II.) 56.

24 UB II. 91–92.

25 UB II. 102–104.

zsonyi káptalan adta ki, amelyben a római-kánoni jogból eredő *singuli singulariter et universi universaliter* szembeállítása egyaránt mutatja a jogi ismereteket és az *universitas civium* indokolt alkalmazását.²⁶ Pozsony kiváltságlevelét III. Andrástól 1291-ben kapta meg.²⁷

Kassa esetében az „universitas hominum”, „universitas hospitum de Cassa” létezéséről a 13. század végétől tudunk. Kassa kiváltságai azonban 14. századiak, miként ezt Fügedi Erik is megállapította. Kassa villa ispotályát — azaz a közös vagyont! — egy 1283-ban kelt oklevél említi.²⁸

Buda első kiváltságlevele még nem tartalmaz hivatkozást jogi személyisége meglétére. Ezt csak az 1268-ban „Walter comes et duodecim iurati” által kiadott oklevél említi, amelyet „... sigillo communitalis...” erősítenek meg, vagyis Buda már ekkor a *persona authentica méltóságával* él.²⁹ Közvetve ugyan, de Buda jogi személyiségét ismeri el az a IV. Lászlótól kapott oklevél, amely szabályozza, hogy Budán a végrendelet nélkül elhaltak javainak 1/3-át alalmazsánára, 2/3-át pedig „... ad munimenta et edificia castri Budensis...” céljára kell fordítani. Az universitas mivoltot itt a *közös vagyont, a fal* testesíti meg, a *király általi elismerését* pedig az oklevélbe foglalás ténye.³⁰ A *képviselő*, azaz adott ügyben a cives nevében és helyett való eljárás 1281-ből ismert.³¹ Jogi személyiségének legteljesebb kifejtése 1292-ből való, a budai káptalan oklevelében található. Ez az oklevél a budai káptalan ellen elkövetett hatalmaskodásokról szól, mely az esztergomi tartományi zsinaton került előadásra. Az elkövető „... rector, consules et iurati ac universitas civium de castro Budensi...” Ugyanebből az évből való a rector és a tanács által kiadott kettős pecséttel megerősített oklevél is („concessimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas”).³²

Mielőtt más település jogi személyiségének tárgyalására térnénk, feltétlenül szükséges a *rector* megnevezés használatára kitérnünk. A szakirodalom korábban katonai parancsnoknak minősítette, akit „lombard mintára” neveztek rectornek. Ez azonban téves irányba vitte a kutatást. Az ugyan ígáz, hogy Volterrában (1236), S. Gimignanóban (1241) és más helyeken is előfordul Itáliában, de a *rector mindig a podesta szinonímája*, akit a császár erősít meg hivatalában. *Nem katonai parancsnok*, ugyanúgy, ahogyan Lübeckben sem (1226), sőt II. Frigyes 1232-ben kelt oklevelében Németországban egyenesen *azonosnak* veszi a „*magistros civium*”-ot a „*rectores*”-szel, akik „... ab universitate civitatis...” választottak mindaddig, amíg ez az oklevél ezt meg nem tiltotta. Amíg a korábbi gyakorlat volt érvényben, tisztségükben őket az uralkodó erősítette meg.³³

26 Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest, 1860—Bp. 1874. (A továbbiakban: ÁUO) IV. 306.

27 Stephanus Ladislaus Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849. (A továbbiakban: RMA) 623.

28 1288: Országos Levéltár (A továbbiakban: OL), DF 210700; 1290: ÁUO V. k. 14.; 1283: Györffy György: Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 102., Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp. 1961. passim.

29 Gárdonyi Albert: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Bp. 1936. 100.

30 1276: I.m. 157.; Szentpétery Imre—Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1913–1987. 2707. sz.

31 1281: Gárdonyi A.: i. m. 199.: „...Farcasius vice et nomine civium de Pesth...”.

32 I. m. 1292, 279.; stb.

33 A lombard hatásra, ill. a rektor katonai parancsnokként való értelmezésére: Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp. 1961. 127. és 230–231. jegyzet. A rektor értelmezéséhez: Lübeck, II. Frigyes, 1226: „...statuentes etiam, ut quandoquaque ad regimen civitatis ejusdem aliquis rector ab imperio statuatur, nulla ad hoc officium statuatur persona, nisi fuerit de convicinis locis et conterminis civitatis ipsius...”. Elenchus fontium historiae urbanae. Vol. primum. Leiden, 1967. 210.; Németországban II. Frigyes tiltja a communia, consilia, „magistros civium seu rectores vel quoslibet officiales” állítását „ab universitate civitatis” az érsekek és püspökök hozzájárulása nélkül. I.m. 231. Volterra, 1236: „officium rectorie vel potestarie”; S. Gimignano, 1241: II. Frigyes „... ut possint eligere rectorem vel potestatem...”, azaz a podesta és a rektor szinonim megjelölés. Mindkét idézett adat: Julius Ficker: Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens. Bd. IV. Aalen, 1961. (Reprint.) 382., 393.

Okfejtésünk más irányú indoklására feltétlenül szükséges Buda bíróválasztási gyakorlatának bemutatása. Budának már az első kiváltságlevele tartalmazza, hogy a választott bírót a királynak be kell mutatni. A közös vagyon (fal) kapcsán már említett oklevél (1276) ezt még hangsúlyozottabban fogalmazza meg: „...szabad választásukból azt nyerjék el villicusuknak, akit akarnak, amint ez feljebb ki van fejezve nagyatyánk privilégiumában... (ex electione sua libera *assumant* in villicum, quem volunt, prout in tenore privilegii avi nostri superius est expressum)”. A két oklevél teljesen összhangban áll: a „szabad” bíróválasztás a királyi megerősítéssel jár együtt. Körmend és Radna tárgyalásánál ennek okára, jelentőségére bővebben is kitérünk.

A korábban említett településektől eltérően, teljesen másként kezdi el *város-létét Zágráb*. Kiváltságlevelét 1242-ben IV. Bélatól kapja, ez az oklevél alapító–létesítő aktust rögzít. A benne található római-kánonjogi nyomok (Digesta, Gratianus) vezetnek el az oklevél ama részéhez, amelyben határozott fogalmazásban áll előttünk az universitas civitatis, élén a bíróval, akit „undecunque voluerint” választhatnak. Miként *K-D. Grothusen* írja, ez a *podestaválasztás* jellemzője Itáliában. Mivel Buda esetében már kifejtettük a rector és a podesta azonosságát, Zágráb és Buda e tekintetben joggal állítható párhuzamba, s ezt csak aláhúzza az a tény, hogy mind a két városban létezik a *közvagyon*, a közösség közös tulajdonának — a zágrábi oklevélben az „utilitas civitatis”-nak — meghatározása. Ez a zágrábi kiváltságlevelél is és ennek 1266. évi átirása — szintén IV. Bélatól — nagyon fontos mondanivalót tartalmaz. Szinte megmagyarázza, hogy mit jelent ennek a „szabadon választott” bírónak az oklevélben a jelenléte. Az oklevelek erről teljesen azonosan írnak: „...Cives autem liberam habeant [a Grothusen által közölt 1266. évi oklevélben: habent] undecunque voluerint eligendi facultatem iudicem civitatis nobis presentandum...”. A szöveg tehát eddig megvilágítja a budai gyakorlatot, de kiegészítést is tartalmaz: „...et mutandi eundem annuatim pro sue arbitrio voluntatis...”³⁴

Zágráb saját oklevéladásában csak később jelentkezik az universitas megjelölés, de jogi személyiségéhez a város mindig ragaszkodott. Ezt igazolja az a tény, hogy IV. Béla már az 1242. évi kiváltságlevelük 1266-os átirása előtt fontos ügyben ad ki oklevelet. A zágrábiak panasszal élnek a király előtt, hogy „...mi Archynus comest podestaként, azaz bíróként állítottuk az élükre, és ezáltal szabadságuk sérelmet szenvedett (quod nos eis Archynum comitem in potestatem seu iudicem prefeceramus, suam infringi libertatem)”. Ebben az oklevélben korábbi kiváltságlevelükben rögzített jogi személyiségük — öntudatuk — jelentkezik.³⁵ Universitasnak 1288-ban királyi oklevél is nevezi őket. 1291-ben saját kiadású oklevélük említi a „maior ville, iudices et consilarii”-it valamint a *sigillum communitatis*. 1295–1296-ból ismert adatok: „maior ville ac universitas civium Grechensium”; „iudex, iurati et tota communitas Grechensis”³⁶

Összegezve a zágrábi adatokból nyert eredményeket: talán az egyik legfontosabb az, mely Buda 1276. évi oklevelének egy másik részét világítja meg, azt, ahol az élükre királyi elhatározás állítja a podestát, s amely intézkedés annak felel meg, amit Buda vonatkozásában az oklevél (1276) így fogalmaz: „ne legyenek kénytelenek elfogadni bárki általunk adott iudexet (ut non cogantur recipere aliquem iudicem per nos datum)”.

34 *Klaus-Detlev Grothusen*: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 37. Wiesbaden, 1967. 126–139.; Zágráb 1242. évi kiváltságlevele: RMA 442–445.; *J. B. Tkalcic*: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I. Zagrabiae 1899. 15–18.

35 Archynusra vonatkozó oklevél *J. B. Tkalcic*: i. m. 39–40. *Szenpétery I.—Borsa I.*: i. m. 1493. sz. Archynust az oklevél podesta seu iudexként említi; Zágráb kiváltságlevelének 1266. évi megerősítése *J. B. Tkalcic*: i. m. 40–44.

36 IV. László oklevele, 1288: *J. B. Tkalcic*: i. m. 60.; Zágráb oklevele: i. m. 67–68.; 1295: i. m. 73–74.; 1296: a megnevezett maior ville társaival együtt „pro se et tota communitate” jelenik meg, i. m. 76.

Már tárgyaltuk azokat az eseteket, melyek azt igazolják, hogy a város-lét a kiváltságlevél elnyerése előtt is létezhetett. Ezek bemutatásánál a modell létezésének bemutatására törekedtünk, s nem a teljességre, mely meghaladná e tanulmány terjedelmét.

A következőkben két, a magyarországi városok között kiemelt helyet elfoglaló, de kiváltságlevéllel nem rendelkező település bemutatására térünk át, Esztergom és Székesfehérvár vizsgálatára. Mindkettőre az a jellemző, hogy királyi székhely mivoltának köszönheti kiemelt jelentőségét, „előkelő helyezését” a városok sorában. Jogi értelemben értékelhető város-létük a 13. század második felére, illetve utolsó harmadára alakult ki.

Elsőként Esztergom jogi személyiségét igazoló tényekre térünk ki röviden, hiszen részletesen mind ennek ismérveit, mind európai keretbe illesztett értékelését egy évekkel ezelőtt általam írt tanulmány már tartalmazta. Esztergomnak van saját *pecsétje* illetve oklevéladása — *persona authentica* — és saját *mértéke* (1255). A közös tulajdon fejeződik ki a *domus iudicialis* meglétében (1284), s egy 1294. évi királyi ítélettel említi a *carcert* és az esztergomi *kommuna közös vagyonát*. Eddigi ismereteink szerint Magyarországon az Árpád-korban ez az egyetlen *kommuna* említés, s ennek jelentősége igen nagy: királyi oklevélben foglalta le a felsorolt universitas–communitas lét jegyeinek. Azt, hogy a kancellária mennyire tudatában volt a testületiség hatékonyságának, mi sem mutatja jobban, mint hogy a honi körülmények között szinte ismeretlen — kivéve Kézai Simon mester munkáját — kommuna kifejezéssel ismeri el létét.³⁷

Más a helyzet Székesfehérvár helyzetének megítélésével. Székesfehérvár is sajátjának mondhatta a jogi személyiség mivoltát, hiszen pecsétje, oklevéladása, 13. század végi városi kormányzata a testületiségét igazolja. A szakirodalomban — igen kevés kivételtől eltekintve — jelentőségének korabeli, 13. századi, nagy általánosságban való hangsúlyozására építve, ebből kiindulva feltételezték, hogy létezett kiváltságlevele is, melynek meglétét különböző módon próbálták igazolni. Ezt az eljárást az a törekvés irányította, hogy a korai magyar városfejlődésben a fehérvári jognak, mint a városi kiváltságok mintájának súlyát mind a 13. századra, mind a későbbi idoszakra igazolják. Ám vegyük sorra a tényeket és eme feltételezésnek a tényekkel való összhangját.

Székesfehérvár kiváltságlevele nem maradt ránk, kivéve a fehérvári civisek vámmmentességére vonatkozó, IV. Béla kori oklevelet, melyet azonban már *Szentpétery Imre* is gyanúsként említett kritikai jegyzékében, hiszen késői tartalmi átirásban maradt meg kivonatos szövege, s ez eléggé csekély kiváltságotlásra utal. Ezért *Degré Alajos* megállapításával értünk egyet, aki éppen a fehérvári civisek vámmmentességét említő nagyszombati kiváltságlevélről írva megállapítja: a Nagyszombatnak frissen juttatott (1238) jogokkal — a vámmmentességet kivéve — Fehérvár nem is rendelkezett. Nem értünk egyet azzal a módszerrel sem, mely szerint a fehérvári libertasra való hivatkozások alapján — melyek más kiváltságlevelekben fordulnak elő — lehetséges lenne egy ennél is korábbi és teljesebb korporatív oklevél–kiváltságlevél rekonstrukciója.³⁸ A továbbiakban a korábbi szakirodalomban kifejtett megközelítési mód értékelésére térünk rá.

37 *Ladányi E.*: III. András király i. m. 53. skk.; Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. *F. Knausz*—*L. Dedek Crescens*. Strigonii 1874–1924. (A továbbiakban: MES.) Saját mérték 1255-ben „cum una de vico vulgariter Reyf” föld kimérésére adásvételnél, MES I. 431. 1299-ben szintén Reyf használata, MES II. 458. Az oklevél keltezésében a „datum et actum” oklevéltani szempontból is fontos kifejezések egymás mellett szerepelnek. Pecsét: 1255 (kettőspecsét!) MES I. 431.; 1282: MES II. 157.; 1284: MES II. 181.; 1269: ÁUO VIII. 252.; 1299: ÁUO X. 365. Carcer és kommuna közös vagyon: 1294: MES II. 354–361. és ÁUO X. 137–145. A „domus iudicialis civitatis nostrae” építésére a káptalantól átengedett terra: 1284: MES II. 181. és ÁUO IX. 411.

38 Az oklevél korai létre és hatására vonatkozó tanulmányok: *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp. 1961.; *Uő*: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. In: Településtudományi Közlemények 20. Bp. 1967.; *Uő*: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Székesfehérvár, 1976.; *Kubinyi András*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétje. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972.; *Josef Deér*: Aachen und die Herrscher-

Nem lehet bevonni az oklevél rekonstrukciójába a többször is elemzett, „mintának” és a fehérvári kiváltságlevél léte igazolására bizonyítéknak tekintett nyitrai kiváltságlevelet. Erre építve a fehérvári városszervezet korai létét kívánták a fent vázolt módszerrel dolgozó kutatók igazolni. Ennek az eljárásnak a nyitrai oklevél számos szövegrésze is ellentmond. Mielőtt erre rátérnénk, előre kell bocsájtani a fehérvári oklevél keltezésére vonatkozó hipotézis elemzését. Mivel Fehérvár IV. Béla kori oklevele Szent Istvántól eredeztethető kiváltságról ír, feltételezték, hogy a IV. Béla idejére (1237) datált Szent István kori kiváltság nem is Szent István, hanem a Szent István-i hagyományt őrző 12. századi két István király valamelyikére, II. vagy III. Istvánra utal. Ezt a feltételezést maguk a források, a fehérvári kiváltságlevél és a nyitrai oklevél cáfolja meg. Azon elképzelés alapján, amennyiben a nyitrai oklevelet a fehérvári kiváltságlevél tekintetében forrásként felhasználhatónak ítélik meg, hogyan lehet a 12. századra elfogadni a nyitrai oklevélnek római kánoni jogi eredetű *causae civiles et criminales* (Cod. Iust. IX. tit. XXXI. és Gratianus C II. l c 30–31) itt alkalmazott kifejezését, amelynek 12. századi használatáról Magyarországon nincs tudomásunk. Másrészt: a vonatkozó teljes szöveget idézve: „...*villicus omnes causas pecuniarias civiles et criminales ad instar civium Albensium predictorum cum duodecim iuratis debeat fine debito iudicare...*”, azaz a 12 esküdt léte már sajátosan „nyitrai” vonás, a két említett római-kánoni jogi elem 13. századi, a kiváltságlevélnek az a része pedig, amely rögzíti, egy olyan libertasfogalom meghatározását adja, amely hadi érdemekre épül: a tatárjáráskor teljesített katonai érdemeikért kérték, hogy „...*ipsis et eorum successoribus perpetuo Albensium civium dedimus libertatem...*”. Konkrét rendelkezés kapcsán (pl. amely a keddi forum liberum tartására utal, illetve a 12 fegyveres küldésének meghatározásánál) elmarad a fehérvári minta, s alapos okkal megkérdőjelezhető: a tárnokmesterhez való fordulás lehet-e érvényes a 12. századra? További érvelésünkben most nem térünk ki a bevonható diplomatikai érvekre. Számos tény azonban ezt a „helyreállítási módszert” más szempontból is tovább gyengíti.

A soproni és győri kiváltságlevél említi a fehérvári civisek libertasát, de részleteiben mind a kettő saját létehez, lehetőségeihez, *consuetudojához* képest rögzíti a tényleges, helyi, konkrét intézkedéseket. Meg kell említeni azt is, hogy Győr kiváltságlevelében a vámmentességet „more regalum hospitum aliorum” kapja meg 1271-ben, 1255-ben viszont a fehérváriak a budai vámszabályzat szerint már vámkötelesek! A győri kiváltságlevelében külön jellegzetességként csak a fehérváriakhoz hasonló, katonáskodás alóli mentesség található. Vasvár 1279-ben kelt kiváltságlevele általánosságban szintén hivatkozik a fehérvári libertásra, de a vasváriak végrendelkezési szabadsága teljesen egyedi, helyi, sajátos vonás, mert még egy elképzelt, bár nem rekonstruálható (!) fehérvári kiváltságleveléből is hiányzik, ugyanis Fehérvárnak nem volt meg ez a jogosítványa. Megítélésünk szerint a fehérvári „libertas”-t, illetve kiváltságot egészen más megközelítésben lehet értelmezni.³⁹

Hazai okleveles gyakorlatunk alapján a fehérvári oklevél esetében Szentpétery Imre véleményét tartjuk elfogadhatónak, azzal a kiegészítéssel, hogy magában az oklevélben tudatos a benne rejlő információk csoportosítása. Ennek az oklevélnek — megítélésünk szerint — a leglényegesebb része az, amely Szent István pápai legátusságát foglalja oklevélbe. Szent István mint király és egyszersmind pápai legátus adta ezt a fehérvári libertast. Határozottan fogalmazódik meg oklevélben annak az előzménye — Hartvik püspök Szent István legendája

sitze der Arpaden. In: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze. Sigmaringen, 1977. (Vorträge und Forschungen XXI.)

Az ún. Szent István nevére hamisított fehérvári kiváltságlevél keletkezési korának részletes bírálata, mely szerint semmiképpen nem keletkezhetett IV. Béla kora előtt: *Ladányi Erzsébet*: Szent István „apostoli követségének” egyik középkori magyarországi értelmezéséről. In: Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. *Bárdos István és Beke Margit*. Esztergom, 1991. 95–97.; *Degré Alajos*: Székesfehérvár városi joga a középkorban. In: *Székesfehérvár évszázadai 2*. Székesfehérvár, 1972. 145.

39 Nyitrai oklevél: RMA 498. skk.; *Szentpétery I.*—*Borsa I.*: i. m. 885. sz.; Soproni kiváltságlevele: vö. 25. j.; Győr kiváltságlevele: RMA 526. skk.; Vasvár: UB II. 132–133. Az 1255. évi vámszabályzat: *Gárdonyi A.*: i. m. 57.

nyomán —, amit IV. Béla 1238. évi oklevelében a pápától önmaga számára kért: a bolgárok elleni hadjáratban az *officium legationis*. Összegezve: A Szent István királynak tulajdonított hamisítvány intulációjában Szent István pápai követsége már IV. Béla uralkodása első éveinek gondolatvilágát és jogi érvelését fejezi ki, s ha volt (?) ilyen oklevél, akkor az már a király 1238. évi diplomáciai akciójának előzményeként tekinthető.⁴⁰

Nagyon lényeges az az új szempont, mely kutatásaink eredményeként adódott: kellett-e egyáltalán Székesfehérvárnak vagy akár Esztergomnak, mint királyi székhelynek kiváltságlevelet adni, hiszen — miként a francia szakirodalom megállapította — Párizs sem rendelkezett sem szabadságlevéllel, sem kommuna (korporatív)-oklevéllel, mégis főváros, *locus communior* volt.⁴¹ London szabadságait is csak egy egészen kezdetleges oklevél rögzítette I. Henrik korában, de municipalis-korporatív oklevele nem volt, mégis kb. 150 szigetországi település kapta meg később London libertását⁴² vagy éppen lexét, consuetudoját. Pl. Lincoln 1194-ben: „...legem quam habent cives nostri Londoniarum... Has predictas consuetudines eis concessimus et omnes alias libertates et liberas consuetudines quas habuerunt vel habent cives nostri Londoniarum...”. II. Henrik Oxfordnak: „...secundum leges et consuetudines civium Londoniarum... Et habeant omnes alias consuetudines et libertates et leges suas quas habeant communes cum civibus meis Londoniarum...”.⁴³ Ezek az adatok világítják meg és teszik hasonlóná Fehérvár magyarországi helyét Párizsával és Londonéval.

A francia várostörténetírás nyomatókkal hangsúlyozta: a *libertas*, a *consuetudo* és a *lex azonos fogalom*. A jogtörténeti kutatásokra építve ezért fogalmazta meg így a relatív szabadság, a relatív libertas lényegét. A libertas a szó középkori értelmében nem tehermentesítés, nem függetlenség, hanem a *lex* (franchise, consuetudo) által meghatározott állapot, s hozzá kell tenni: az írásba foglalás szükségessége nélkül! Ez a relatív szabadság ad keretet a még jogi személyiséggé nem vált településnek, s egyszersmind választóvonalallá lesz az emberek csoportosulásaként létezők és a szabályozott, de nem azonos közösségi jog (*aequo iure*) szerint élők laza szervezete között. Ez utóbbi forma, mind a szigetországi, mind európai adataink szerint „megkaphatja, elnyerheti” kedvező körülmények között a lehetőséget arra, hogy jogi személyiséggé váljék és jellemzőjévé legyen Le Goffnak ezt a folyamatot bemutató meghatározása: „A mozgalomtól az intézményig.”⁴⁴

Miként szólt bele a királyi hatalom a városi települések szervezetének alakításába? Ezt legjobban Körmend 1244. évi kiváltságlevele és Radna communitiesának 1268-ban kelt saját oklevele világítja meg.⁴⁵ A körmendi oklevél szerint: „... az idegenek közül senkit nem fogunk bíráljukká tenni, aki nem polgártársuk (*concivis*), hanem ők maguk közül és maguktól válasszanak bírót maguknak, akit közös egyetértéssel alkalmassnak és megfelelőnek ismernek, akit nekünk be kell mutatni, hogy tőlünk nyerje el igazgatásának tiszttségét, hogy minden perükben királyi felhatalmazással legyen képes és tartozzék ítélni felettük... (inter se et per se iudicem sibi eligant, quem cognoverint ydoneum et utilem communi consensu, nobis presentandum et per nos sue aministracionis officium assumpturum...)”. [Az *assumpturum* az én javításom az *assumptorum* helyett. L.E.] Az oklevél említi Körmend *communitas*át is.

40 Ladányi E.: Szent István i. m. 96.

41 Jean Schneider: Les origines des chartes de franchises dans le Royaume de France (XIe–XIVe siècles). In: Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle. Colloque international Spa 5–8. IX. 1966. Brüssel, 1968. Pro Civitate. Collection Histoire in – 8°, Nr. 19.

42 Bónis György: A székesfehérvári törvénytől az „ország szabadságáig”. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 86. 24. j.

43 William Stubbs: Select Charters of English Constitutional History. Oxford, 1890⁷. 168., 266–267.

44 André Chédeville: De la cité à la ville 1000–1150. In: Histoire de la France urbaine. Seuil, 1980. 157.; J. Le Goff: La ville médiévale i. m. 273.; J. Schneider: i. m. 43.

45 Körmend: Urkundenbuch des Burgenlandes. Bearb.: Hans Wagner. Bd. I. Graz–Köln, 1955. (A továbbiakban: UB I.) 210–211; Radna: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hrsg: Franz Zimmernann—Carl Werner. Bd. I. Hermannstadt, 1892. (A továbbiakban: ZWI.) 99–100.

Ezzel teljes mértékben azonosságot mutat Radna 1268-ban, egy adásvételről kiadott saját oklevelének vonatkozó része: „...Mi tehát, mivel királyi felhatalmazás alapján lettünk iudices et iurati, azért, hogy amit előttünk igaz és törvényes tanúsággal mondanak, azt ne szegjék meg és ne lehessen megszegni, erről a megállapodásról és adásvételről ... kiadtuk ezt az oklevelünket bizonyságul, a polgárok communitasának pecsétje oltalmával megerősítve (Nos igitur quia iudices et iurati auctoritate regia sumus constituti, ut quid ore coram nobis loquatur vero et iusto testimonio non infringatur, nec infringi possit ... contulimus literas nostras in testimonium sub munimine sigilli communitalis civium roboratas).”

Ennek az intézkedésnek illetve rendelkezésnek párhuzamai a roncagliai gyűlésen (1158) keletkezett lex Omnis és lex Regalia, valamint a konstanzi békekötés (1183) szövegében találhatók.⁴⁶ A körmendi oklevél idézett részének a lex Omnis két igen lényeges szövegrészevel való összehasonlítása nemcsak magyarázza, hanem a magyar oklevél különös jelentőségét is aláhúzza: „...Omnes iudices a principe administrationem accipere debent...” illetve „...Omnis iurisdicatio et omnis districtus apud principem est...”. A radnai oklevél idézett részének megfelelő helye: „...potestas constituendum magistratum ad iustitiam expediendam...”. Ez a megfogalmazás a lex Regalia ama részében olvasható, melynek indító szavai: „Regalia sunt hec...”.

A konstanzi béke szerint (azaz a császár katonai veresége után) a Lombard Liga városait szabadon választott konzuloknak kellett kormányozni. Hatalmukat formálisan a birodalom ruházta rájuk, mivel őket — ha nem volt hagyományos a püspök általi investitúrájuk — évente a császár nuntiusának, s legalább öt évenként magának a császárnak kellett invesztálni. A választott személyek bírói hatalommal való felruházása az uralkodónak *nem földesúri, hanem államfői* ténykedése volt.⁴⁷

Összegezve: az universitas (communitas) jegyeként kell számon tartani az universitas testületi pecsétjét, amely önmagában is a jogi személyiség megtestesítője, nagyságától, alkalmazásának módjától, feliratától, ábrázolásától függetlenül. E megállapítás igazolásaként említjük meg még *Hans Planitz* tanulmányát, mivel adatai egyértelműen ezt támasztják alá: 1196 Utrecht, sigillum burgensium; 1217 Erfurt, sigillum civitatis; 1232 Goslar, sigillum burgensium; 1298 Passau, campana ac sigillum civium stb.⁴⁸

A jogi személyiség kifejezője a közös vagyon, a domus iudicialis vagy az ezzel azonos értékűnek tartott egyéb objektum (Magyarországon a domus iudicialist Esztergomban említik). *H. Planitz* már idézett tanulmányának vonatkozó adatai: 1149 Köln, domus civium; 1241 Wesel, domus burgensium; 1233 Worms, 1252 Regensburg, 1269 Goslar, domus communitatis; 1252 Zürich, domus nostrae universitatis...stb.⁴⁹ A város fala (Zágráb, Buda), a börtön (Esztergom) és mindaz, aminek kifejezője az *ad utilitatem civitatis*ra szálló vagyonrész, amely a városi közvagyon gyarapítja.

46 Lex Omnis: *Gerhard Dilcher*: Die Entstehung der lombardischen Stadtkommune. Aalen, 1967. 61.; Regalia sunt hec: *Alfred Weissembach*: Quellen zur Geschichte des Mittelalters bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Leipzig, 1913. 165–166.; Konstanzi béke: i. m. 172–175.

47 *Alfred Haverkamp*: Der Konstanzer Friede zwischen Kaiser und Lombardenbund. In: Kommunale Bündnisse Oberitaliens und Oberdeutschlands im Vergleich. Sigmaringen, 1987. 39. skk.; *J. Ficker*: i. m. II. 193.

48 *Hans Planitz*: Die deutsche Stadtgemeinde. In: Die deutsche Stadt des Mittelalters II. Hrsg. *Carl Haase*. Darmstadt, 1972. Utrecht: 79.; Passau: 84. 167. j.; Erfurt, Goslar: 91. Jelentős a következő megállapítása is: „Das Läuten der Glocke erscheint in den niederfränkischen wie auch in den deutschen Städten als ein besonderes Symbol der Stadtfreiheit.”; További adatok: *Uő*: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Weimar, 1980. 337. skk. illetve vonatkozó jegyzetei. A pecsétről általában (felirat, ábrázolás stb.) *Herrmann Jacobs*: Eugen III. und die Anfänge der europäischen Stadtsiegel. Köln–Wien, 1980.

49 Köln, Wesel, Worms, Regensburg, Goslar, Zürich: *H. Planitz*: Die deutsche Stadtgemeinde i. m. 110–111.

„A városi levegő szabaddá tesz.” A *Stadtluft macht frei* sokszor hangoztatott elve a föld és a személy szabadságára épül, a kettőnek teljes plena libertasára.⁵⁰ Ha ezt az alapvető tényrt mellőzzük, akkor erről az újabb korban keletkezett „jogi közmondásról” — miként *Hans Strahm* írja — azt lehet mondani: „a régebbi Luft macht Leibeigen” ellentétéként és korlátozásaként jött létre. A kutatási módszernek ez olyan mértékű egyoldalúságát mutatja, hogy Strahm megállapítására még visszatérünk.⁵¹ Most két olyan irányzat megállapításának taglálására térünk rá, mely a régebbi „Luft macht Leibeigen” nézetet másként tárgyalja. Már *Georg von Below* leszögezte a földesúri elmélettel szemben: a városfejlődés szabad jellege személyi jog. Rietschel azt hangsúlyozta, hogy a városban a földre vonatkozó olyan szabad tulajdon a jellemző, amelyben nincs *Hofrecht*, azaz dologi jog.⁵²

Visszatérve Strahm munkájához, miután a „Stadtluft macht frei” tétel korábbi megfogalmazásait is áttekinti, gondolatmenetét így folytatja: „Bírodalmi földön a »levegő« a letelepedőt éppúgy, mint a beköltözőt és az idegen servust is egy év és egy nap után a király védelme alatt állóvá (zum königlichen Schutzhörigen) tette. A *Königseigen* és *Reichsunmittelbar* — a nemes szabadok szabadságaitól eltekintve — a középkorban a legmagasabb szabadságfogalom.” Strahm tehát nem tesz különbséget a személyi és földjéti közszabadság és a nem szabad állapoton belüli relatív szabadság között!⁵³ Az 50. jegyzetben idézett munkák egyértelmű és világos megfogalmazása ezért aztán munkájában „veszendőbe megy” logikája és a leendő város társadalmának egészét tekintve is. Ezzel aztán sajnos feleslegessé válik Le Goff kérdésfeltevése is: része-e a város a feudális fejlődésnek, vagy valami egészen más?⁵⁴ Strahm megfogalmazása nemcsak a feudalizmus részének, hanem *Königseigen*nek is minősít, s ezzel ezt a „szabadságot” nem gazdagítja, hanem egyoldalúan függő állapot alapjává teszi.

A magyar városfejlődés kezdeténél a közszabadság, melynek megfelelője a 11. században Szent István kora után a *plena libertas*, alapvető tényező! Az idézett Chédeville, Ljublinszkaja és Le Goff kutatásai igazolták ennek a ténynek az európai fejlődéssel való megegyezését.

Nem adnak kielégítő választ a Stadtluft macht frei vonatkozásában azok az újabb nézetek sem, melyek az asylum-jogból eredeztetik, és a hispániai városjogi kolonizációs kiváltságokban vélik megtalálni mintáját. *Heinrich Mitteis* megítélése szerint itt nem az asylum-gondolatról van szó, hanem egyéni amnesztiairól.⁵⁵

Ezek a megközelítések nem térnek ki a szabad emberre, arra, aki plena libertas-szal rendelkezett, vagyis a társadalomnak az egyik leglényegesebb elemét figyelmen kívül hagyva, a társadalomnak jogi értelemben nagyon is határozott tagoltságát kirekesztik a középkor világából! Mindenképpen az a meghatározás fejezi ki a lényegét, amely a személy és föld teljes szabadságát tartja ismérvnek. Ez különbözteti meg a *civitast* az *oppidum*tól, az utóbbiban csak a személy szabadságáról beszélhetünk, a tulajdon szabadsága hiányzik. A kollektív létezőnek, a város jogi személyiségének az előadottak szerint a rendező elve a jog társadalmi realizációja, amely biztosítja és megalapozza a további fejlődés irányát.

50 *A. Chédeville*: i. m. 157. skk. és *A. D. Ljublinszkaja*: Obscsina i gorod vo Francii XI-XIII. vv. Szrednyije Veka, 38 (1975) 121–126.

51 *Hans Strahm*: Stadtluft macht frei. Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte. Lindau–Konstanz, 1955. 103. skk.

52 *Karl Bosl*: Die Entstehung der bürgerlichen Freiheit im süddeutschen Raum. In: Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle. Colloque international Spa 5–8. IX. 1966. Brüssel, 1968. Pro Civitate. 82–83.

53 *H. Strahm*: i. m. 118. skk.

54 *J. Le Goff*: La ville médiévale i. m. 13.

55 *Edith Ennen*: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn, 1954. 213. skk. 244. skk. *Heinrich Mitteis*: Über den Rechtsgrund des Satzes „Stadtluft macht frei”. In: Die Stadt des Mittelalters II. Hrsg. *Carl Haase*. Darmstadt, 1972. 188. skk.

HERMANN RÓBERT

GÖRGEI ARTÚR A LAJTÁNÁL, 1848. OKTÓBER 7.–NOVEMBER 1.

Roth és Philippovich cs. kir. vezérőrnagyok hadteste (összesen 7553 fő 12 ágyúval) 1848. október 7-én reggel a Sió bal partján, az Ozorával átellenben fekvő síkon letette a fegyvert a Csapó Vilmos őrnagy vezette, Tolna megyei nemzetőrök és népfelkelők előtt. A fegyverletétel aktusa már megkezdődött, amikor a helyszínre érkezett a Roth és Philippovich elleni hadműveletekkel megbízott Perczel Mór ezredes és a korábban Ercsi térségében gyülekező V. magyar hadoszlop immáron Perczel alá rendelt vezére, Görgei Artúr ezredes. Az általuk vezetett, szabadsapatokból és önkéntes mozgó nemzetőrökből álló sereg is tanúja volt tehát a fegyverletételnek, ám a parancsnokságot átvévő Rothékkal a további feltételekben megegyező Perczel Mór ezredes azt már képtelen volt megakadályozni, hogy a nemzetőrök és népfelkelők szét ne hordják a foglyul ejtett horvát sereg lőfegyvereinek többségét.¹

Az ozorai (pontosabban Ozorával átellenben történt) fegyverletétel két szempontból is fontos volt az önvédelmi harc történetében. Rothék fegyverletételével egyrészt sikerült a Dunántúl keleti részét immár megtisztítani a horvát inváziós seregtől, másrészt bebizonyosodott, hogy a frissen szervezett magyar hadsereg megfelelő vezetés mellett nemcsak visszaverni tudja az ellenséget (mint szeptember 29-én Pákozdnál), hanem képes döntő vereséget is mérni rá. A győzelem híre október 8-án egyszerre érkezett Pestre az október 6-i bécsi forradalom és Kanizsa felszabadításának hírével. Másnap immáron az is világossá lett, hogy Jellačić főszerege, amely eddig Moson és Magyaróvár környékén táborozott, elhagyni készül az országot. Ez azt jelentette, hogy immáron az egész Dunántúlt sikerült megtisztítani a horvát erőktől, s a magyar feldunai hadtest támadóként léphet fel a horvát erők ellenében.

Roth seregének fegyverletételével az V. magyar hadoszlop csapatai visszacsatlakozhattak a magyar főszereghez, s támogathatták annak támadó hadműveleteit. A Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnököt immáron véglegesen helyettesítő Országos Honvédelmi Bizottmány (a továbbiakban OHB) már jóval a hír vétele előtt bizonyosnak tekintette a Roth elleni hadművelet sikerét:² október 6-án délután arról is döntött, hogy Roth elfogatása után Perczel és Görgei ezredeknek milyen újabb megbízatást kapjanak.

Ennek az intézkedések eleinte csak az — események által később igazolt — optimizmus lehet a magyarázata. Másnap, október 7-én azonban az OHB előtt világossá vált, hogy

1 Az ozorai győzelemre ld. *Bodnár István*: Szabadságharcunk ozorai diadala. Szekszárd, 1937.; *Varga János*: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp. 1953. 155–203.; *Horváth Árpád*: A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéhez. I. Szekszárd, 1968. 121–126.; *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. Okmánytár. Szerk. *Katona Tamás*. Bp. 1980. (a továbbiakban: *Görgey I.–Katona T.*); *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Szerk.: *Katona Tamás*. Bp. 1988. I. 166–183.

2 Ld. erre Pázmándy Dénes okt. 3-i és 6-i leveleit Csány Lászlóhoz. Közli: Kossuth Lajos összes munkái, XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. Szerk.: *Barta István*. Bp. 1952. (a továbbiakban: KLÓM XIII.) 83., 99–100.

Perczelt és Görgeit nem lehet hosszú ideig egymás mellett alkalmazni. Ezen a napon ugyanis Görgei két levele megérkezett Pestre, s ezekben az ifjú őrnagy nem a legszívélyesebb hangon nyilatkozott jelenlegi parancsnokáról, Perczel Mórról. Görgei elégedetlenségének oka részben a kettős irányítási rendszerben rejlett. A dunántúli magyar csapatokkal ugyanis nemcsak a feldunai hadtest főparancsnoka, Móga János altábornagy, hanem az OHB is diszponált, s ezek az intézkedések Görgeivel kapcsolatban némileg kereszteztek egymást. Móga ugyanis még október 3-án Perczel alá rendelte Görgei csapatait. Az OHB erről az intézkedésről október 4-én már tudott, másnap mégis arra utasította Görgeit, „hogy Roth tábornok vezérlete alatti csapatok megsemmisítése után figyelmét Baranya megyére irányozza”, és az onnan a hírek szerint betörni készülő szerb csapatokat verje vissza. Görgei október 6-án Dégen írott válaszában közölte az OHB-val, hogy a parancsnokságot már október 3-án átadta Perczelnek, s így a Roth elleni hadjárat eredményéért nem vállalhat felelősséget, „jól tudván, hogy másnak hibáírt kérdőre vonni valakit a legnagyobb igazságtalanság”. S ha ez a célzás nem lett volna elég egyértelmű, Görgei gondoskodott arról, hogy az legyen, megjegyezvén, „hogy egy jó hadvezérhöz a szónoklati tehetségen meg tiszta akaraton kívül egy kis jártasság is kívántatik a hadi tudományok úgy elméleti, mint *gyakorlati* részeiben”.³

A már október 6-án tervezett, de csak október 7-én kiadott intézkedés lényege az volt, hogy Roth megsemmisítése után Perczel a parancsnoksága alatti csapatokkal a feldunai hadtest után siet, Görgei pedig „fel fog vitetni Komáromba, ott mintegy 4000 emberrel és egy divízió huszár- és 12 ágyúval átmegy a Dunán és fog menni Nyitrába, és a tót vidékeken fog őrködni, részint a Morvaországból talán bejövő hadak ellen, részint a tót lázadást csírájában elfojtja”. E sereg magvát Görgei korábbi csapatainak 1200 válogatott gyalogosa és minél több ágyúja meg huszársága alkotta volna, amelyeket gőzhajón kellett volna Komáromig szállítani. Az utasítás szerint Perczelnek „nem annyira számra sok csapataira, mint személyes jelenlétére van szükség a főtáborban”. Az utasítást az az aggodalom is magyarázta, hogy október 7-én még attól lehetett tartani, miszerint Jellačić Pozsonynál átkel a Dunán, s a bal parton próbálkozik újabb támadással. Mindebből kiderült, hogy az OHB tagjai alkalmasabbnak tartották Görgeit egy önálló csapattest vezetésére, mint Perczelt. Nem véletlenül szerepelt a Görgei levelére írott válaszban a kitétel, hogy az OHB ugyan „legkevésbé sem kételkedik Perczel ezredes úrnak ügyességén, mégis megvárja” Görgeitől, hogy Perczelt „nemcsak rendeleteinek vakoni végrehajtásával, hanem hadvezetés iránti intézkedéseiben gyakorlati téren vett tapasztalatainál fogva segítse és előmozdítsa”. S ugyanezen a napon az OHB egyik tagja, Madarász László magánlevélben fejezte ki sajnálkozását Görgeinek amiatt, hogy Móga vagy más tudatosan Perczel alá rendelte Görgeit, s hozzátette: „Nekem, barátom, az a nézetem, hogy mind Perczel Móric, mind Te önálló vezéreink lesztek, és ha Isten éltet, rövid időn nektek kell lenni fővezéreinknek itt s amott táborunkon.” (Madarász már október 5-én így írt Görgeinek: „Te már nekem fővezérem vagy, — és csak egypár nap még, és a Hon hálája épp úgy érezend, mint egy magános polgár- s honfitársod”). S hogy Görgei neheztelése minél messzebb szálljon, az OHB még ezen a napon kinevezte őt ezredessé is.⁴

Madarász október 7-i levelében feltűnő az a kitétel, hogy szerinte Móga „kikeresve érinté” Görgei önálló vezérletével, tehát hogy a Perczelnek történő alárendeléssel hátsó szándékai is voltak. Perczel 1848. szeptember 28-i fellépése a sukorói haditanácson ugyanis nemcsak hogy nem lehetett Móga ínyére, hanem a volt cs. kir. tiszték jelentős részének lemondásával, s így a sereg felbomlásával fenyegetett. A pákozdi ütközetet követően ugyan rendeződött viszonyuk, hiszen Móga gratulált Perczelnek két testvére, Perczel Mik-

3 Görgei Perczel alá rendelésére ld. *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 284–286. Az OHB okt. 5-i rendelete Görgeihez uo. 300. Görgei okt. 6-i válasza uo. 315., *Görgey A.*: i. m. I. 176.

4 Az OHB Görgeivel és Perczellel kapcsolatos intézkedésére ld. KLÓM XIII. 99–100. 102–103.; *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 318–319. Madarász október 5-i és 7-i leveleit ld. uo. 301. és 321., továbbá V. *Wal-dapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. II. Bp. 1952. 144., 175.

lós és Sándor szerepléséhez a csatában, Perczel pedig Pázmándy Déneshez írott levelében úgy nyilatkozott, hogy Móga iránt egyre nő a bizalma. Ugyanakkor amint a Jellačić elleni hadműveletek újra megkezdődtek, Móga sietett Perczelt eltávolítani a feldunai hadtest főoszlopától, s Görgei fölé rendelni, noha tudta, hogy Perczelnek nincs katonai képzettsége, Görgei viszont évekig szolgált a cs. kir. hadseregben. Perczel újabb megbízatása már csak azért is feltűnhetett az OHB-nek, mert Görgei már a pákozdai ütközet előtt, majd a Jellačić-csal kötött fegyverszünet után többször is komolyan bírálta Móga hadvezetési módszerét. Az október 7-én Görgeinek adott utasítás Perczelre vonatkozó passzusából pedig úgy látszik, hogy az OHB éppen a sukorói haditanács tapasztalatai alapján továbbra is fontosnak ítélte Perczel valamifajta „politikai ellenőrködését” a feldunai hadseregben.⁵

Az október 7-én született döntésekben figyelemreméltó az a tény is, hogy azok Kossuth közreműködése nélkül születtek. A Görgeinek szóló utasítást Nyáry Pál fogalmazta, s rajta kívül Madarász László és Sembery Imre írták alá. Görgei ezredesi kinevezésén Madarász és Sembery kézjegyén kívül szerepelt Pázmándy Dénesnek, a képviselőház elnökének, és Pálffy Jánosnak, a képviselőház alelnökének aláírása is; az ezredesi kinevezést az Országos Nemzetőrségi Haditanáccsal tudatósított átiraton pedig Madarász és gróf Esterházy Mihály aláírása olvasható.⁶

Az október 7-én Görgeinek adott rendeletet Pázmándy Dénes még aznap megküldte a feldunai hadtest mellett működő teljhatalmú országos biztosnak, Csány Lászlónak. Csány ezt az értesítést október 8-án kapta, s ekkor érkezett meg Zlinszky István Fejér megyei alispán jelentése is az ozorai fegyverletételről. Csány, aki ekkor már arról is tudott, hogy Jellačić seregével az osztrák határ felé indult, s csupán annak egy részét küldte Sopron megye felé, úgy vélte, hogy az OHB Görgeinek és Perczelnek küldött utasítását már túlhaladta az idő, ezért kikérte róla Móga és a vezérkari főnök, Kollmann őrnagy véleményét. Mógák úgy vélték: a bécsi események után már nem kell attól tartani, hogy Jellačić a Duna bal partján kísérelne meg újabb támadást, s ezért Görgei csapatainak Komáromon át Nyitra megyébe irányítására nincs szükség. Móga ezért október 8-án Csány útján Veszprémen és Pápán át Sopron felé, Féltorony és Szentpéter környékére rendelte Perczelt, hogy Jellačić mellékoszlopának elfogásában segítkezzen, majd október 10-én úgy intézkedett, hogy Perczel és Görgei csapatai Miklósfalvánál csatlakozzanak a feldunai hadtest táborához. Az október 8-án Perczelnek küldött utasításról értesítette Kossuthot is.⁷

Móga értesítésének vétele után Kossuth — akit október 8-án a képviselőház az OHB elnökévé választott — október 9-én magához rendelte Görgeit, „hogy azon eszmének kivitele iránt, mely bennünket jelenleg foglalkoztat, Önnel személyesen értekezessünk”. A le-

5 Perczel szerepe a sukorói haditanácson: *Görgei I.–Katona T.*: i. m. 80–82.; *Perczel Miklós*: *Naplóm az emigrációból*. [I.] Szerk. Závodszy Géza. Bp. 1977. 60–61. *Varga J.*: i. m. 129–132. *Lengyel Tamás*: *Ludvig János feljegyzései a magyar szabadságharcról. Történetírás*, 1938. 137–138. Móga gratulációja: *Horváth Á.*: i. m. 120. Perczel nyilatkozata Mógáról: *KLÖM XIII.* 70. Görgei Mógáról: *Görgei I.–Katona T.*: i. m. 178., 227–230., 252.

6 Az okt. 7-i utasítást ld. *KLÖM XIII.* 102–103. (a fogalmazvány alapján) és *Görgei I.–Katona T.*: i. m. 318–319. (az eredeti tisztázat alapján). Az OHB átirata az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz: *Magyar Országos Levéltár* (a továbbiakban: MOL) H 92. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács általános iratai (a továbbiakban: ONÖHt) No. 4943. Az ezredesi kinevezést ld. MOL P 295. A Görgey család levéltára. Görgey Artúr gyűjtemény (a továbbiakban: Görgey lt.) b/14. fasc. No. 9.

7 Az okt. 7-i rendelet Csányak küldésére ld. *KLÖM XIII.* 103., 119. A másolatot ld. MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Komáromban lefoglalt iratok (a továbbiakban: Csány-ir., KLI) No. 460. Zlinszky tudósítása uo. No. 458. Csány véleményére ld. okt. 8-i levelét, közli *KLÖM XIII.* 135. A Perczelnek adott utasítást ld. MOL Csány-ir. KLI No. 465. Móga okt. 10-i véleményére ld. Vidos Józsefhez intézett utasítását, MOL P 701. A Vidos-család iratai. 10. csomó. 1848-as iratok, dátum szerint (a továbbiakban: d. sz.). Pázmándy Dénes okt. 11-i jelentése szerint Móga elsősorban Görgei ügyére és lovasságára számított. Német fordításban közli *Friedrich Walter*: *Magyarische Rebellenbriefe. Aemliche und Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellenregierung, ihrer Führer und Anhänger*. München, 1964. 90.

vél végére Kossuth sajátkezűleg a következőket írta: „Siessen Ön *maga* a lehető leggyorsabban velünk érkeezni.” Görgei, miután október 10-én egy fél ágyúüteget útnak indított Nagykanizsára, október 11-én Budapestre sietett, s innen utasította Kökényessy Szaniszlót, a tisztánneni önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj parancsnokát, hogy alakulatával Baján át induljon a verbászi magyar táborba.

Görgei Pesten átadta az OHB két tagjának, Madarász Lászlónak és Sembery Imrénnek a kivégzett gróf Zichy Ödön kálozdi tisztartójától nyugta ellenében átvett briliáns berakású aranygombokat és más ékszereket, majd a délután folyamán Lázár György ezredessel együtt felkereste Kossuthot. Kossuth elmondta: úgy véli, itt az ideje, hogy a feldunai hadtest több honvéd törzstiszjtét tábornokká léptessék elő, mert ez az egyetlen biztosíték arra, hogy Móga, Teleky és Holtsche tábornokok minden pillanatban várható leköszönése vagy nyugdíjaztatása esetén a vezéri pálcza megbízható kezekbe jusson. Lázár György ezredes, aki Móga veje volt, tiltakozott a javaslat ellen, mondván, hogy egy ilyen lépés elkedvetleníthetné a szerezeti tisztikart és katonaságot. Görgei — emlékiratai szerint — a törvényesség betartásának szükségességére hívta fel Kossuth figyelmét, s azt javasolta, hogy a volt cs. kir. sorjalog- és huszárezredek jelenlegi parancsnokait kellene előléptetni: „Vagy elfogadják ezeket a kedvezéseket, és akkor ezredükkel együtt meg vannak nyerve, vagy nem fogadják el, és akkor el velük. Ha az ország alkotmányát egyáltalán fegyveres erővel kell fenntartani, az csak emódon történhetik.” Kossuth ezek után személyi javaslatokat kért, amelyeket Lázár tett meg, majd távozott. Görgei is követni akarta, de Kossuth tartóztatta.

Görgei emlékirata szerint Kossuth elmondta neki, hogy attól tart, Móga és környezete nem megbízható. A feldunai hadtest mellett működő teljhatalmú országos biztos, Csány László és a többi kormánybiztos jelentéseiben azonban semmi olyan tény nem fordult elő, amely ezt a bizalmatlanságot igazolta volna, ezért Kossuth elhatározta, hogy egy „megbízható és hozzáértő ember” közvetlen tapasztalatai alapján dönti el, számítani lehet-e Mógára és környezetére. Ezért azzal bízta meg Görgeit, hogy haladéktalanul utazzon a feldunai hadtest főhadiszállására, ott álljon Móga rendelkezésére, puhatolja ki a fővezérség szellemét, „s a netaláni áruló szándék legkisebb jelét is” azonnal leplezze le. Görgei elfogadta a megbízatást. Kossuth emellett azt is megígérte: kiállítja Görgei tábornoki kinevezését, „hogy — Görgei emlékiratának szavaival — eleve föl legyen hatalmazva szükség esetén a hadsereg feletti vezényletet a táborunkban Mógán kívül még jelen lévő többi cs. kir. tábornok mellőzésével, legott átvenni”. A kinevezési okmányt Kossuthon kívül Madarász László írta alá, de nem adták át Görgeinek, hanem néhány nap múlva elküldték az október 8-án a táborba küldött Pázmándy Dénesnek.⁸

Görgei feltűnően gyors karrierjét nem magyarázhatjuk csupán az ifjú honvédtiszt eddigi katonai teljesítményével. Őrmagyi kinevezése után kevesebb mint másfél hónappal megszületett a tábornoki kinevezése, s közben egy rangot (az alezredesit) át is ugrott. A Görgei-

8 Kossuth levelét közli *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 334. és KLÖM XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Szerk.: *Barta István*. Bp. 1955. 863–864. A levélből úgy tűnik, hogy Móga okt. 8-án még nem tartott igényt Görgei csapataira. Görgei okt. 10–11-i intézkedéseire ld. *MOL Görgey lt.* 36. cs. b/8. fasc. A Zichy-gyémántok átvétele elismervényét másolat alapján ld. *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 344., a Madarász és Sembery által aláírt eredetit ld. *MOL H* 147. Vegyes iratok. 10. doboz. Tisztánneni nemzetőr kerület. No. 2. Felszerelési raktár naplója. Madarász később úgy emlékezett, hogy a gyémántokat Kossuth vette át. Ld. Madarász Józsefhez írott, 1871. június 18.–július 10. közötti és 1878. május 15-i leveleit. *MOL R* 131. Madarász József iratai, 1. csomó 3. tétel. d. sz. és *Madarász József: Emlékirataim 1831–1881*. Bp. 1883. 488. Görgei és Lázár Kossuthnál: *Görgei A.*: i. m. I. 189–193. és *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 114–115. (Görgey István szerint bátyja nem fogadta el a titkos megbízatást.) Lázár György nem említi ezt a találkozót haditörvényszéki vallomásaiban. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Abszolútizmuskori iratok. Militár und Politische Central Commission, Untersuchungs Commission. 164. doboz. 1849. 5/10. A kinevezést reprodukcióban közli A magyar nemzet története. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. X. Bp. 1898. 154–155. között, nyomtatásban *Hermann Róbert: Kiadatlan Kossuth- és OHB-iratok 1848-ból. Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1989. 2. 226. (a továbbiakban: *Hermann R.*: Kossuth-ir.) Az okmány Pázmándyhoz küldésére ld. KLÖM XIII. 256., 290.

ivel egy időben őrnaggyá kinevezett Ivánka Imre csak október 16-án, Kosztolányi Mór csak 1849. január végén, Máriássy János pedig csupán 1849. április 1-jén kapta meg ezredesi kinevezését, holott pl. Ivánka és Kosztolányi 1848. szeptember folyamán jelentősebb szervezési eredményeket produkáltak, mint Görgei, s Ivánka csapatai mind Pákozdnál, mind Jellačić üldözése folyamán igencsak kitettek magukért.

Szemere Bertalan, az OHB tagja — meglehetősen elfogult Görgei-jellemrajzában — úgy véli: Görgei ezredesi kinevezését Zichy Ödön kivégeztetésének köszönhetette, mert ezzel nyerte meg Kossuth bizalmát. Szemere szerint Görgei 1848. november 1-i fővezéri kineveztetése után is értetlenkedett a közvélemény egy része: „Mert az ozorai győzelem a Perczel neve alatt kerengvén, Görgei addigi tetteinek emléke a nemzet előtt mindössze is egy magános akasztófából állott — Csepel szigetén.” Az október elején a délvidéki táborból Budapestre visszatért Mészáros Lázár emlékirata szerint Zichy kivégzése és az ozorai győzelem Görgeit „nagyon identifikálta a forradalommal, és ezen és más dolgok igen nagy bizalmat keltettek föl iránta”. Pálffy János Görgei-jellemrajza szerint Görgei Kossuth teremtménye volt, s hasonlóan nyilatkozott maga Kossuth is a híres-hírhedt vidini levélben: „Görgeyt felemeltem a porból, hogy magának dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen.” A szintén OHB-tag Jósika Miklós Görgei-jellemrajzában tagadta, hogy Görgei Zichy kivégeztetésével nyerte volna meg magának Kossuthot.⁹

Tény, hogy a közvélemény 1848. október közepéig nem sokat hallhatott vagy olvashatott Görgeiről. Az utólagos visszaemlékezésekkel szemben azonban nem Zichy kivégeztetése tette ismertté Görgei nevét. Erről mind a korabeli sajtó, mind a napló- és levéltanyag vizsgálata meggyőzhet bennünket. A Közlöny Zichy Ödönre vonatkozó adataiban elő sem fordul Görgei neve. Ugyanezt állapíthatjuk meg a Pesti Hírlap és a Kossuth Hírlapja idevonatkozó tudósításairól is. A Marczius Tizenötödike — bár gyakran idézte Zichy felakasztásának példáját — csupán egyetlen egyszer említette ezzel kapcsolatban Görgei nevét. Az általunk ismert naplók közül öt, a magánlevelek közül hét említi Zichy kivégeztetését. A levelek közül csak egy, a naplók közül viszont három ír Görgei szerepéről ezzel kapcsolatban, ám e naplók közül kettőnél gyanítható, egynél bizonyítható az utólagos betoldás.¹⁰

Az ozorai győzelemre vonatkozó tudósításokban sem a Pesti Hírlapban, sem a Kossuth Hírlapjában nem fordul elő Görgei neve (leszámítva a Közlönyből átvett két Perczel-jelentést). A Pesti Hírlap csupán az október 8-án megjelent vezércikkben utal általános formában a Mőga, Perczel és Görgei alatti csapatok vitézségére. A Marczius Tizenötödike október 9-i vezércikkében „huszonnégy fontos Éljent” kiált Perczelnek és Görgeinek, „kik újonnan felnyíló históriánkban az első lapon fognak feltűnni”. (Itt Csapó neve marad említ-

9 Ivánka, Kosztolányi és Máriássy pályafutására ld. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 2., bőv. kiad. Bp. 1987. 183., 208. és 232. A véleményekre ld. *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok. Okmánytár. Szerk.: *Hermann Róbert, Pelyach István*. Bp. 1990. 144–145.; *Mészáros Lázár* emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebo csátja *Szokoly Viktor*. I. Pest, 1867. 216.; *Pálffy János*: Magyarországi és erdélyi urak. Szerk.: *Szabó T. Attila*. Kolozsvár, 1939. 172.; *Kossuth Lajos*: Írások és beszédek 1848–1849-ből. Szerk. *Katona Tamás*. Bp. 1987. 508.; [*Jósika Miklós*.] *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes*. I. Leipzig, 1851. 157.

10 A hivatkozott tudósításokat ld. Közlöny, 1848. okt. 9. 10.; Pesti Hírlap, 1848. okt. 3. 4.; Kossuth Hírlapja, 1848. okt. 3. 4., 7. (Görgei neve először Boross Mihály nov. 3-án megjelent cikkében fordul elő); Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 3. (Görgei nevének említésével), 7., 11., 19. A leveleket ld. V. *Waldapfel E.*: i. m. II. 153., 166–167., 182. és 233., IV. Bp. 1965. 494.; *Madách Imre* összes levelei. Szerk.: *Sztaud Géza*. I. Bp. 1942. 163. (Görgei nevének említésével). A naplók: *Hunyfalvy Pál*: Napló 1848–1849. Szerk.: *Urbán Aladár*. Bp. 1986. 89.; *Szűcs Miklós* naplója 1839–1849. Szerk.: *Kilián István*. Miskolc, 1981. 255. Utólagos betoldással: *Csorba Károly* naplója. HL. Az 1848/1849. évi forradalom és szabadságharc iratai 51/38. Utólagos betoldás lehetőségével: *Búsbach Péter*: Egy viharos emberöltő. I. Bp. 1898. 76.; *Mezősy László*: Ezemolyországnyennyolcadiki levelek. Szerk.: *Szőcs Sebestyén*. Bp. 1976. 15.

tetlenül.)¹¹ A Közlöny hivatalos tudósításaiban már jóval többször találkozhatunk Görgei névvel. Az október 8-i számban, az október 6-i országgyűlési tudósításban nemcsak Perczel október 5-i jelentését olvashatták az érdeklődők Roth utóvédjének fegyverletételéről, s benne Görgei szerepéről, hanem Balogh János képviselő méltató szavait is: „Mind Görgei, mind Perczel Mór őrnagyok oly jó katonák, s jövőre a hazának oly jó vezérei lehetnek, hogy reájuk a haza büszke leend.” A képviselőház október 8-i ülésének jegyzőkönyvét közlő október 10-i számban olvasható Pázmándy Dénes értékelése az előző napi ozorai diadalról: „Ezen örvendetes eredményt Perczel Mór ezredes úrnak (éljenzés) és Görgei (éljenzés) eddigi őrnagy úrnak lehet köszönni, ki tegnap délután, mielőtt e hírt vettük, a választmány [az OHB — H. R.] által ezredessé neveztetett ki.” Pázmándy további szavai szerint Perczel és Görgei újabb feladatát közölni most még korai lenne. A képviselőház és a felsőház október 9-i üléséről tudósító jegyzőkönyv — éppen Görgei feladatát illetően — némileg ellentmond egymásnak. A felsőházban Perényi Zsigmond azt közölte, hogy Görgei feladata a Dunán átkelni, s biztosítani a bal partot Jellačić újabb támadása ellen; ugyanakkor Pázmándy a képviselőházzal azt közölte Perczel és Görgei újabb feladatáról, „hogy Jellačić elébe menjenek, minthogy a Bécsben történtek után Jellačić nem Bécs felé, hanem Sopron felé készül kimenni a hazából...” Perényi tehát az OHB október 7-i, míg Pázmándy már Móra október 8-i utasítását ismertette beszédében.

Az október 12-i Közlönyben jelent meg Görgei ezredesi kinevezése (október 9-i dátummal), s a másnapi szám közölte a képviselőház október 11-i ülésének jegyzőkönyvét. Ennek egyik tárgya az ozorai győzelmet illető határozat volt, amelyet Madarász terjesztett elő. Egy képviselő ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Úgy tartom, hogy Perczel Mór és Görgei a hadsereget együtt vezérelték, tehát a határozatban mindenikről említést kellene tenni.” Madarász válasza szerint nemcsak Perczel, „hanem mindazon egyének, kiket Perczel jelentésében megnevezett, meg vannak nevezve”. Záborszky Alajos szerint be kell vární Perczel részletes jelentését, „hogy a név szerinti megemlékezés is megtörténhessék”, és így hozzá kellene tenni a határozathoz az „elvárván neveiket” kitéltet. Egy másik képviselő megint ragaszkodott a név szerinti felsoroláshoz. Végül az elnöklő Pálffy János arra figyelmeztette a képviselőket, hogy a pákozdi győzelemmel kapcsolatos határozatból is először több, magát kitüntetett személy neve kimaradt, „s ez a seregben rossz vért okozott”. Ezért tehát Perczelnek előbb be kellene adnia részletes jelentését, „hogy azután, ha szükséges, a Ház anyagilag is intézkedhessék”. A képviselőház ilyen értelmű kiegészítéssel fogadta el a határozatot, amelyet az OHB a Közlöny október 14-i számában Perczel október 7-i hadijelentésével együtt tett közzé. Perczel hadijelentésének érdekessége, hogy Görgeit csak egy neki adott utasítása kapcsán említi, a győzelem fő részesei között nem. A hadijelentést és a képviselőházi határozatot közléte Kossuth ezen úgy segített, hogy a két okmány utóiratában „mindenek előtt Perczel Mór és Görgei Artúr ezredes uraknak” fejezte ki az OHB köszönetét, s mindkettőjüktől kért jelentést a magukat kitüntetettekről. Végül a Közlöny október 16-i számában közölt október 14-i képviselőházi ülési jegyzőkönyvben volt olvasható a győzelem legfőbb részesének, Csapó Vilmos őrnagynak október 10-én, Sztankovicszky Imre Tolna megyei főispánhoz intézett jelentése, amelyben Csapó elismerő szavakkal illette Görgei működését, s amelyből kiderült, hogy Perczel már csak a fegyverletétel megkezdése után érte el Roth táborát.¹²

11 A lapszám szerint nem hivatkozott jelentések: Pesti Hírlap, 1848. okt. 11.; Kossuth Hírlapja 1848. okt. 13., 15., 19.

12 Perczel, Csapó haditudósításait ld. *Görgei I. – Katona T.*: i. m. 306–309., 322–323. és 351–354. Sztankovicszky és Csapó jelentésének közzététele után Perczel egyik katonája vitatta ezek állításait, s kijelentette: „Az ozorai győzelmes lefegyverzés közös, de a főérdem mindenesetre Perczel Mór, ki úgy intézkedett, parancsai által, hogy a lefegyverzésnek közvetlenül bekövetkeznie kellene.” Pesti Hírlap, 1848. nov. 3. Perczel pótlólag beküldött hadijelentését a magukat kitüntetettek neveivel ld. Közlöny, 1848. nov. 9. — Érdekességként megjegyzendő, hogy Hunfalvy Pál már okt. 12-én feljegyzi naplójában: „Perczel Mór csakugyan nincs egyetértésben Görgei Artúrral.” *Hunfalvy P.*: i. m. 93.

Mindez azonban még mindig nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért Görgei kapta Kossuthtól a fent ismertetett megbízatást, azt, amelyet az OHB korábban Perczelnek szánt. A magyarázat valószínűleg kettős. Egyrészt Görgei sem Móga, sem Perczel esetében nem riadt vissza már korábban sem a szolgálati fegyelem némi megsértésétől (hiszen nyíltan bírálta Mógát, az általa kötött fegyverszünetet, s Perczel ellenében vette keresztül saját akaratát a Roth elleni hadműveletek során), s ezzel azt a határozottságot mutatta, amelyre egy ilyen megbízatás esetében szükség is volt. Másrészt Kossuth már korábban, 1848 nyarán felfigyelt Görgei kiváló szervezőképességére, s többször is úgy nyilatkozott, hogy Görgei lenne a legalkalmasabb a hadügyminiszteri poszt betöltésére. Őrnagyi kinevezése után Görgei tudósítást írt a Kossuth Hírlapjába, s nemcsak szolnoki, hanem csepel-szigeti működése folyamán is tartotta a kapcsolatot a teljhatalmú országos biztосként működő volt pénzügyminiszterrel. Kossuth jól ismerte Perczel lobbanékony, heves természetét, Görgeit viszont mind irataiból, mind személyes találkozásai alkalmával határozott, de nyugodt személyiségnek ismerhette meg. Görgeinek emellett az a szerencséje is megvolt, hogy — valószínűleg Zichy kivégzése és Görgei határozott hangú levelei és jelentései miatt — Kossuth távollétében is akadt egy támogatója az OHB-ban, a Perczel elvbarátjának számító Madarász László. Az ő kezét sejtethjük Görgei gyors ezredesi kinevezésében, s egy öregkori visszaemlékezése szerint állítólag ő javasolta Görgei tábornoki kinevezését is Kossuthnak.

Görgei tehát az október 12-ére virradó éjjelen tényleges ezredesként és kinevezett tábornokként megindult a feldunai hadtest parndorfi főhadiszállására. Indulásáról az OHB kissé bonyolult módon értesítette Mógát. Móga és Csány ugyanis kérték, hogy az Országos Nemzetőrségi Haditanács által Budapestre rendelt gróf Lázár György ezredeset mielőbb küldjék vissza a táborba. Kossuth ezt október 10-én meg is ígérte, azonban másnap fölöslegesnek ítélte ezt „annyival inkább, mert Görgei ezredes úr éppen útban van, kire nézve a Honvédelmi Bizottmány utasítja altábornagy urat, hogy neki kellő hatáskört nyitva, a honvédi tanácsban is részeltetni szíveskedjék.”¹³

Görgei 1848. október 13-án a reggeli órákban érkezett meg öccse, István kíséretében a parndorfi főhadiszállásra. A hadtest kormánybiztosa, Csány László már előző napra várta csapataival együtt. Az első benyomás, amely az ifjú ezredesre érte, nem volt túlzottan kedvező. A 17 260 főnyi, 56 löveggel ellátott hadtest október 12-én érkezett Parndorfra. Az aznap délután tartott haditanácsban a kormánybiztosoknak sikerült meggyőzniük Mógát és vezérkari főnökét, Kollmannt arról, hogy a magyar hadseregek minél előbb át kell lépnie a Lajtát. Ugyanakkor Mógának azon érvei, hogy a hadtest jelenlegi állapotában alkalmatlan komolyabb hadműveletekre, s Jellačić és a Bécsből kiszorított Auersperg egyesített csapataival szemben nincs sok esélye a sikerre, nem maradtak egészen hatástalanok a táborban országos biztосként működő ifj. Pázmándy Dénesre. A hadtest közel fele ugyanis puskaport soha nem szagolt önkéntes mozgó nemzetőrségi és ideiglenesen mozgósított nemzetőrökből állott; lovassága számban nem érte el Jellačić lovasságának felét sem; a félreguláris alakulatok tekintélyes része csupán kaszákkal volt

13 Kossuth és Görgei korábbi kapcsolatára ld. *Görgey A.: i. m. I. 23. (Katona Tamás bevezető tanulmánya); Lengyel T.:* Ludvígh János i. m. Történetírás, 1938. 139. *Jókai Mór:* Emléksorok. In: *Uő.: Elbeszélések* (1850). Szerk.: *Győrffy Miklós.* 2/B. Bp. 1989. 176. A Kossuth Hírlapjába írt tudósítást ld. 1848. szept. 26. No. 75. (Szolnok, 1848. szept. 22.), fogalmazványa MOL Görgey lt. b/7. fasc., kivonatossan közli *Reizner János:* A régi Szeged I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden. Szeged, 1884. 267. Kapcsolatukra ld. még Görgei szept. 4-i és 9-i leveleit, MOL Görgey lt. b/7. fasc., Görgei dátum nélküli, valójában szept. 13-i, a közlő által tévesen Mészáros hadügyminiszterhez frottként feltüntetett levelét közli *Steier Lajos:* Görgey és Kossuth. Bp. é. n. 26.; *Görgey I.–Katona T.: i. m. 199–201., 260.* Madarász László emlékezését ld. *Madarász J.: i. m. 488.* (Igaz, ebben Madarász Görgeit órnagyként említi s úgy emlékezik, hogy Kossuthtal együtt két nyomtatott tábornoki kinevezést töltöttek ki, egyet Görgeinek, egyet Perczelnek; holott Görgei kinevezése kézzel frott, Perczel tábornoki kinevezését pedig csak október 26-án javasolta az OHB-nak Kossuth.) KLÓM XIII. 290. Csány és Kossuth Lázárról és Görgeiről: uo. 142–143., 152. és 159. Tanulmányom elkészülte után jelent meg *Urbán Aladár:* Kossuth és Görgey 1848 őszén. Századok, 1993. 37–68.

felfegyverezve. Ehhez járultak még a politikai megfontolások. A határ átlépése ugyanis azzal a veszéllyel járt, hogy a feldunai hadtest csapatai immáron nem csupán Jellačić seregével, hanem Auersperg cs. kir. csapataival is fegyveres összecsapásba keverednek. Ez pedig komoly morális konfliktust okozott volna a közös uralkodóra felesküdtöt serezhírnök és volt cs. kir. honvédtisztoknak. Az aggodalmat ugyan sikerült némileg eloszlatni azáltal, hogy Móga főparancsnok levélben szólította fel Auersperget semlegességre a bekövetkező harcban, de egyáltalán nem volt biztos, hogy Auersperg ennek a kérésnek eleget is tesz majd. Görgei érkezésekor, október 13-án a hadtest már éppen elindult volna, amikor több zászlóaljparancsnok jelentette Mógának és a kormánybiztosoknak, hogy „nagyobb-szerű izgatásoknak következtében tisztjeik és többeknek nemzetőri legényei is Magyarország határait átlépni vonakodnak”. Mivel közben Bécsből olyan hírek érkeztek, hogy az osztrák *Reichstag* a magyar országgyűlés október 10-i, a határátlépést lehetővé tevő határozatát s a kormánybiztosok október 11-i, Jellačić lefegyverzését, illetve a magyar bevonulást engedélyezését kérő felhívását „meglehetősen hidegen fogadta”, a fővezér és a kormánybiztosok leállították az előnyomulást.¹⁴

A határátlépés elmaradása és Görgei megérkezése Mógának alkalmat adott arra, hogy végre megszabaduljon a Jellačić üldözését leginkább szorgalmazó Ivánka Imre alezredestől. Leváltotta őt az elővédi dandár éléről, s annak parancsnokságát Görgeire bízta. Ezzel két legyet ütött egy csapásra: eltávolította Ivánkát, akit Sopronba küldött, hogy vegye át a Jellačić által Horvátországba visszaküldött, Todorović vezérőrnagy vezette hadoszlop üldözését, s Görgeit is sikerült eltávolítania a főhadiszállás közeléből. Ivánka távozása előtt találkozott Görgeivel. Visszaemlékezései szerint Görgei elmondta neki, „hogy ezredesekké vagyunk kinevezve, és hogy a fővezérség átvételére reám [Ivánkára — H. R.] gondoltak, mert Móga kunktátor”. Értekezésük eredménye az volt, „hogy a fővezérség, ha majd bekövetkezik annak ideje, mást nem, mint Görgeyt illetheti”, Ivánkára pedig majd egy elit-alakulatokból álló hadtest parancsnoksága vár.¹⁵

A határátlépés elmaradása miatt a hadtestnél tartózkodó kormánybiztosok elhatározták, hogy szigorú rendszabályokkal veszik elejét a hasonló eseteknek. Egyrészt javasolták több, a határátlépés ellen agítáló fő- és törzstiszt eltávolítását, illetve nyugdíjaztatását, másrészt a tisztikar országgyűlési határozat által történő felszólítását, „hogy a Ház végzéseinek okvetetlen engedelmeskedjenek”, s az ezt megtagadókat el kell bocsátani a szolgálatból. Végül pedig október 14-én felhatalmazták Görgeit, hogy a „háza védelmére vonatkozó szolgálatbeli nagyszerű kihágásokban” gyakorolja a rögtönítélet jogát. Görgei pedig — híven eddigi magatartásához — még aznap este 7 órakor megerősítette és 10 órakor végrehajította a parancsnoksága alá tartozó 2. pesti önkéntes mozgó nemzetőrszázalaj 7. századának közvitéze, Faragó István ellen délután negyed 3-kor a határátlépés elleni izgatásért hozott halálos ítéletet.

Görgei egyébként is igazolta a belé vetett bizalmat. Október 14-én ugyanis megérkezett Auersperg előző nap írott válasza Móga október 12-i felszólítására. Auersperg kijelentette, hogy mivel az egymással szemben álló magyar és horvát csapatok egyaránt az alkotmányos monarchiát állítják védelmezni, ő nem tudja eldönteni, melyikük képviseli valójában ezt az ügyet, ezért úgy véli, csak egy újabb uralkodói döntés oldhatja meg ezt a konfliktust. Ezért Móga levelet elküldi az uralkodónak, s kéri, hogy Móga is ezt tegye. Mindaddig azonban, amíg a döntés meg nem érkezik, minden Alsó-Ausztriába történő betörést vissza fog verni. Móga az üzenetet olyannyira szó szerint vette, hogy október 14-én utasította Görgeit, hogy az osztrák határt sem őrszemekkel, sem járőrökkel nem szabad átlépnie,

14 Görgei érkezésére ld. *Görgey A.*: i. m. I. 193. és Móga okt. 13-i jelentését, közli *F. Walter*: i. m. 96. A határátlépési kísérletre ld. *KLÖM XIII.* 182–186.; *Barta István*: A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom. Századok, 1952. 457–460. és *Hermann Róbert*: Csány László, mint a feldunai hadtest kormánybiztosa (1848. szeptember 29. – 1849. január 18.). In: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849. Szerk.: *Molnár András*. Zalaegerszeg, 1990. 142–144.

15 Ivánka leváltására és Görgei kinevezésére ld. *Görgey A.*: i. m. I. 194. és *Ivánka Imre*: Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végéig. Bp. 1881. 30. (Ez utóbbi emlékirat kronológiája meglehetősen bizonytalan.)

minden osztrák földön tartózkodó csapatot vissza kell vonnia, s minden ellenségeskedéstől tartózkodnia kell. Görgei az utasítás vétele után figyelmeztette Kollmann vezérkari főnököt, hogy ezáltal mind a Bruckban az ellenséges átkelés megakadályozására felállított csapatok és lövegek, mind az elővéd, mind az egész hadsereg léte veszélybe kerül. Görgei aggodalmait megerősítette két brucki polgár jelentése is, akik közölték, hogy Wilfleinsdorfnál aznap este egy erős könnyűlovas járőr mutatkozott, s hogy Brucktól fél órára ellenséges előőrsök állnak. E jelentések alapján Görgei felmentve érezte magát Móga utasítása alól. Három járőrt küldött a határ osztrák oldalára, majd mindezt jelentette Mógának, s közölte, hogy másnap reggel 3 órakor — ha más parancsot nem kap — újabb három járőrt indít útnak. Móga még aznap este ismét utasította Görgeit előőrseinek visszavonására, s megtiltotta, hogy újabbakat küldjön osztrák földre. Mindezt a „körülmények jelenlegi állásával” magyarázta, ám azt nem részletezte, hogy mit ért ezen. Ugyanakkor utasította Görgeit, hogy a Lajta innenső oldalán kettőztesse meg előőrseit, Bruckot a híd mellett szállja meg, s az ágyúkat biztos helyre vitesse, végül igyekezzen a határ túloldaláról híreket szerezni megbízható polgári személyektől, akiknek pénzjutalmat adhat.¹⁶

Görgei és Móga első „erőpróbája” tehát az előbbi visszavonulásával végződött. A táborban tartózkodó kormánybiztosok azonban kezdettől fogva kitüntetett figyelemben részesítették az ifjú ezredest. Fiáth István Sopron megyei képviselő már október 14-én azt javasolta Kossuthnak, hogy a tábor „tökéletesen dezorganizált” és fegyelmetlen állapota miatt legjobb lenne „visszavonulni egy új erélyes parancsnok alatt Óvár-Győr tájékára és reorganizálni, és ismét csak reorganizálni — egyedüli parancsnok Görgei, kibe katonai képesség és *polgári erény* egyesül”. Véleménye szerint „ha minden szakad, Görgei az ágyútelepeket megmentendi”, s a visszavont „és salakjaitul kitisztított erőnk” a következő év tavaszán már a siker reményében szállhat szembe az ellenséggel. Pázmándy, Csány, Bónis Sámuel és Luzsénszky pedig azt javasolták az OHB-nak, hogy Görgeit és Lázárt mielőbb tábornokká kell kinevezni, mert így „az öregeket majd nélkülözhetjük maholnap”. Október 14-én, amikor Bécsből kedvezőbb hírek érkeztek a *Reichstag* együttműködési készségéről, a biztosok Görgeivel és Kollmannal közölték, hogy az előnyomulás útjában immáron nem állnak politikai akadályok. Érdekesen rimel erre Pulszky Ferencnek, a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkárának október 16-i levele Csányhoz, amelyben a következőket írta: „Ha még nem vezeti a sereget, vezesse Görgei és Kollmann.”¹⁷

Október 15-én több, a bécsiek együttműködési készségét tudató levél érkezett a parn-dorfi főhadiszállásra. Ezek alapján Kollmann elkészítette az Ausztriába történő bevonulás tervét. Ugyanakkor Móga és a volt cs. kir. tisztek aggodalmai sem szűntek meg teljesen. Móga ezekről jelentést küldött a magyar hadügyminisztériumnak, s azt másolatban átadta Csányinak. Ennek alapján kompromisszumos határozat született: a magyar hadsereg bevonul ugyan Ausztriába, de az első állomáson a csapatok megállnak mindaddig, „míg Jella-čič a bécsi országgyűlése [sic!] által közös ellenségnek nem nyilatkoztattatik ki, vagy a magyar hadseregek világos segélynyújtásra fel nem hívatnak”. A kiadott diszpozíció szerint a Görgei vezette 5. dandár feladata az volt, hogy október 16-án reggel 11 órakor Brucknál lépje át a Lajtát, majd zömét állítsa fel a Göttlesbrunnba vezető úton, félúton a település felé. Ezt követően balszárnnyát egy őrvonallal Wilfleinsdorfig, majd onnan félkörívben Göttlesbrunn bejáratán át Packfurthig kellett kinyújtania, ahol az őrvonal ismét eléri a Lajtát.

16 A kormánybiztosok javaslatait ld. KLÖM XIII. 185. A Görgeinek adott felhatalmazást ld. MOL Görgey lt. b/3/a. fasc.; másolatát és az ítéletet ld. MOL Csány-ír. Iktatott beadványok (a továbbiakban: IBA) No. 129. A kivégzésre ld. még Cserző Bence tudósítását: Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 21. No. 188. Auersperg válaszáat ld. MOL N 70. Dieta anni 1848–49. Lad. XX. 22. Fasc. 2. A No. 582/b.; F. Walter: i. m. 99. Móga utasítását ld. MOL Görgey lt. b/12./3. fasc. (No. 165.) Görgei figyelmeztetése uo. b/8. fasc. No. 2. Móga újabb utasítása uo. b/12/3. fasc. (No. 172)

17 Fiáth levelét közli V. Waldapfel E.: i. m. II. 197–198. A biztosok javaslatát ld. KLÖM XIII. 185. Beszélgetésük Görgeivel és Kollmannal: F. Walter: i. m. 99. Pulszky véleménye: KLÖM XIII. 221.

Október 16-án, még a bevonulás előtt Görgei levélben közölte Kollmann ezredessel, hogy a diszpozíció és a személyes megbeszélésükön elhangzottak nem egészen fedik egymást. Kollmann ugyanis Görgeinek ígérte az 1250 főnyi gömöri önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljat, ez azonban nem érkezett meg, így Görgeinek nem öt, hanem négy zászlóalja volt. Megbeszélésük szerint Görgeinek fel kellett volna robbantania a Fische-patakon átívelő vasúti hidat Ebergassingnál — a diszpozícióban erről sem volt szó. A diszpozíció szerint Görgeinek a 6. (Württemberg) huszárezred alezredesi osztályát át kellett volna adnia a 3. dandárnak, s ezután maradt volna számára a 10. (Vilmos) huszárezred egy osztálya s a 6. huszárezred egy százada. Görgei azonban közölte, hogy dandáránál a 6. huszárezred ezredesi osztályának csupán egy fél százada található az említett alezredesi osztályon kívül. A félreértés magyarázata az volt, hogy a 6. huszárezred egy százada felváltása után Neudorfnál táborozott le, de aztán a főerőkhöz vonult be. Nem kapta meg Görgei az utasításban ígért 3. honvéd gyalogüteget sem.

Az ezredes ettől függetlenül megkezdte az előnyomulást, de alig érte el a kijelölt pozíciót s kezdte meg az őrszemvonal előírt kiterjesztését, a főhadiszállás elrendelte a visszavonulást a Lajta mögé. Megérkezett ugyanis a táborba az OHB futára Kossuth október 14-i levelével és az országgyűlés határozatával. Az országgyűlési határozat szerint — mivel Bécs eddig mit sem tett Jellačić lefegyverzésére, nem kért segítséget a magyar seregtől, sőt, még csak ellenségnek sem nyilvánította Jellačićot — a magyar hadsereg szorítkozzék a határ védelmére. Ha azonban Bécsből határozott segélykérés érkezik, ennek a magyar országgyűlés kész eleget tenni. Kossuth levele szerint, ha remény van a győzelemre, ne kérjenek Budapestről utasítást, hanem támadjanak. Bár a határozat és Kossuth levele a támadás engedélyezését is jelenthette volna, hiszen a *Reichstag* azóta többé-kevésbé határozottan nyilatkozott, a Bruckban tartott újabb haditanács úgy határozott, hogy visszavonják a csapatokat a határ innerső oldalára. Mőga azzal indokolta ezt, hogy a láthatáron nagy tömegű német lovasság mutatkozik, s ezek ellen a magyar sereg nem képes kellő erőt kifejteni. Mőga este 6-kor kiadott diszpozíciójában, a jelenlévő kormánybiztosok egyetértésére hivatkozva utasította Görgeit, hogy a parancs vétele után minden zaj és feltűnés elkerülésével vonja vissza csapatait reggeli állásukba, s a határ magyar oldalán állítsa ki előőrseit. Görgei ezt meg is tette, s másnap jelentette Mőgának, hogy csapatait visszavonta a Lajta mögé. Egy zászlóalját Packfurthtal átellenben állította fel, hogy a Lajta átkelőjét figyelje, egy zászlóalj és egy huszárszázad hasonló céllal Königshofnál (Királyudvar) állomásozott, egy zászlóalj és egy fél üteg a brucki átkelőt szállta meg.¹⁸

Görgei még ezen a napon, október 17-én ismét figyelmeztette a hadtestparancsnokságot, hogy milyen hátrányokkal jár Bruck csupán magyarországi oldalának megszállása, s annak megtiltása, hogy osztrák területre őrzárakat küldjön. Mint jelentésében írja, az ellenség máris vakmerőbb lett, mert látja, hogy a magyarok itt semmit sem merészelnék. Bruckban, a környékén és Wilfleinsdorfbán egyaránt jelen vannak az ellenség előőrsei, s a magyarok közönyössége kétségbeejtő a lakosságot. Aznap délelőtt a 6. [Württemberg] hu-

18 Az újabb határátlépési kísérletre ld. KLÖM XIII. 225–226. és 238. *Hermann R.*: Csányi László i. m. 145–147. A kormánybiztosok határozatát ld. MOL Görgey lt. b/3/a. fasc. A kiadott diszpozíció uo. b/12/3. fasc. (No. 186) és MOL Csányi-ir. IBA No. 128. Görgei Kollmannhoz: MOL Görgey lt. b/8. fasc. A határátlépésről ld. még *Görgey A.*: i. m. I. 195. Kossuth levelét és az országgyűlés határozatát ld. KLÖM XIII. 186–187. és 193. A visszarendelő parancsot ld. Görgey lt. b/12/3. fasc. (No. 191.); *F. Walter*: i. m. 108–109. Mind *Görgey A.*: i. m. i. h., mind *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 121–124. október 17-re teszik a határátlépés napját. Utóbbi hosszú leírást ad arról, hogy Görgei hogyan vezette csapatait s intézkedett ellátásukról, miközben őt magát láz gyötörte. Az események alapján azonban úgy tűnik, hogy Görgey István ezt a határátlépési kísérletet összetévesztette a következő, október 20–21-i kísérlettel. Egyrészt azért, mert kétnapos akcióról ír, holott az október 16-i csupán egy napig tartott, másrészt leírása szerint Görgei Artúr ezen alkalommal szidta le annyira Karcsai Károlyt és Turcsányi Józsefet, hogy azok áthelyeztetésüket kérték. Görgei október 25-én kelt ajánlólevelének tanúsága szerint viszont ez már a második, október 20–21-i határátlépés után történt; ld. MOL ON6Ht No. 6671. Görgei jelentése a visszavonulás után felvett pozícióról: MOL Görgey lt. b/1. fasc.

százrezred 12 lovasa Wilfleinsdorfbán járőrözött, s ott majdnem összecsapásba keveredett egy század vértessel. Egy ellenséges lovas járőr a brucki kőhidig lovagolt előre. Itt a magyar gyalogság németül kiáltott neki, mire — azt híván, hogy saját gyalogsága áll itt — még közelebb nyomult. A magyarok rálöttek, de eredménytelenül: az ellenség elmenekült. A Wilfleinsdorfnál állomásozó magyar előőrs (a dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség egy zászlóalja és egy század a 6. [Württemberg] huszárezredből) jelentette, hogy aznap késő délután jelentős ellenséges túlerő mutatkozott a környéken. Ágyúkat kért hát Görgeitől, mert azok nélkül nem tudja magát tartani. A rossz utak miatt azonban Görgei nem tudott számukra ágyúkat küldeni. Görgei úgy vélte, az osztrák határ átlépésének tilalma rövid időn belül teljes romlásba döntheti csapatait, mert az ellenség büntetlenül feliaszthatja azokat, amikor csak akarja. „Legszentebb kötelességemnek tartom az állammal szemben, melyet szolgálók, és melynek főszeregért részben felelős vagyok, e véleményyt azon különleges feltételekről, melyek alatt nékem megparancsoltatott, jelenlegi állásomat az elővéddel felvenni és megtartani — szerényen bár, de határozottan kimondani” — fejeződött be a jelentés. A jelentésre Kollmann ezredes még aznap este fél 12-kor válaszolt. Utasította Görgeit, hogy újabb utasításig tartsa magát jelenlegi állásában, s a nagyobb biztonság kedvéért eltorlaszolásal és a hídveszték egy részének felszedésével tegye járhatatlanná a Lajtán átvezető hidakat. Határozottan megtiltotta viszont, hogy Görgei előőrsöket küldjön osztrák területre, mondván: egy túl korai összecsapás elkerülendő.¹⁹

Görgeinek azonban már elege volt a passzivitásból. Ezért még mielőtt Kollmann utasítását vehette volna, akcióbba kezdett. Október 17-én ugyanis előőrsei a túloldalon, Bruckon kívül, a vasútvonal és a bécsi főpostaút között egy ellenséges lovasok alkotta táborra lettek figyelmesek. A lovasok egy része átúsztatott a Lajtán, s állandóan feliasztotta a magyar előőrsöket. Az előőrsök által észlelt ellenséges különítmény a 3. (Ferenc József) dragonyosrezd alezredesi osztályából és a bécsi önkéntes vadászosztályból (két század) állott. Ez a különítmény Jellalčić hadtestének Karl Lederer vezérőrnagy vezette dandárába tartozott, s azt az utasítást kapta, hogy szállja meg Bruckot, s ha ez nem lenne kivihető, vonuljon vissza, s foglaljon el olyan állást, ahonnan a Lajta vonalát meg tudja figyelni. A Rudolf Ullrich Edlen von Helmschild alezredes által kiküldött előőrsök azzal a hírral tértek vissza, hogy a magyarok az előző napon kiűrtették Bruckot.

Görgei az est folyamán készenlétbe helyezte csapatait. Az előőrsi szolgálatot aznap este a gömöri önkéntes mozgó nemzetőrszászlóalj látta el. Görgei az őrködő századokat a hidakon helyezte el, a vasúti hídon néhány löveget is felállított. A pihenő századok a vasúti indóházban állomásoztak. Éjfél tájban az előőrsök néhány puska lövést tettek a túlparton észlelt dragonyosokra, egy dragonyos megsebesült. Éjjel 2 órakor aztán a vasúti hídon felállított lövegek hét kartácslövést intéztek az ellenségre. A lövésektől Rudolf Kratzer dragonyos főhadnagy halálosan megsebesült. A beállott zavarban Ullrich alezredes jobbnak látta összeszedni embereit, s kivonni őket a városból. Ezt követően Görgei két század gömöri önkéntest átküldött a túlpartra. A gömöriek egy súlyosan sebesült dragonyos közlegényt és három döglött lovat találtak, s a dragonyosok visszavonulásának útját erős vérnyomok jelezték. Az éjszakai ütközet egyik magyar szemtanúja, a költő Tompa Mihály szerint az ellenség 6-7 halottat és 10-16 sebesültet veszített. Az ütközetet követően Görgei egy zászlóaljjal megszállta Bruckot. Katonái nagy részét a főtéren, egy fél századát a városka kijáratánál állította fel, a templomtoronyban pedig egy három főből álló figyelőőrsöt helyezett el. A városka magyar oldalán és akörül három zászlóalj, egy század huszár és a 3. honvéd gyalogútæg helyezkedett el. Wilfleinsdorffal szemben egy zászlóalj és a 10. (Vilmos) huszárezred két százada, Packfurthnál a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség Kun Géza százados vezette zászlóalja állomásozott. Az ütközetről beszámolva Görgei közölte a fővezérrel, hogy a brucki lakosok vallomása szerint az ellenség azt híresztelte:

19 Görgei újabb figyelmeztetését ld. MOL Görgey lt. b/1. és b/4. fasc. (mindkettő fogalmazvány); Kollmann válasza uo. b/6. fasc.

Jellačić kiegyezett Béccsel, s ezt szeretné tenni Magyarországgal is. Evégből szeretné, ha Magyarországon keresztül visszatérhetne Horvátországba.²⁰

Mógát azonban ez a sikeres éjszakai akció sem győzte meg arról, hogy a magyar csapatoknak némi aktivitást is kellene mutatniuk, s nem pedig a határ mögött várniuk az ellenség támadását. Ezért amikor megkapta Görgei jelentését arról, hogy a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség zászlóalja elhagyta őrhelyét, sajátkezű válaszában megígérte ugyan az ügy gyors és szigorú kivizsgálását, ugyanakkor a levél végén nem mulasztotta el felhívni Görgei figyelmét arra, hogy óvakodjon minden fölösleges összecsapástól, mondván, hogy a fölösleges riadóztatások csak kifárasztják a sereget. Szintén október 18-án értesítette Görgeit arról, hogy a vett hírek szerint a Rohraunál és Packfurthnál lévő hidak sem lerombolva, sem megszállva nincsenek. Ezért ő, mint fővezér egy-egy különítményt küldött mindkettőhöz, hogy rombolják le a hidakat. Görgei már aznap jelentette a főparancsnokságnak, hogy a fahidakat ugyan le tudja romboltatni, de a kőhidakat csak felrobbantani lehet, s ezért legalább két mázsa puskaport kért e feladat végrehajtására. A packfurthi hidat még Móga utasításának vétele előtt sikerült leromboltatnia, a rohraui még állt. Ezt jelentette is Mógának, s nem mulasztotta el közölni azt sem, hogy a Móga által kiküldött különítmény még aznap este sem érkezett meg Packfurthba. „Mindezt csak azon, a hadsereg javát szolgáló szándékból jelentem a magas hadtestparancsnokságnak, hogy ez által a magas hadtestparancsnokság figyelmét felhívjam arra, mily hanyagul teljesítetnek általában magas parancsai.” Görgei jelentéseit véve mind Móga, mind Kollmann arra utasították Görgeit, hogy a kőhidakat torlaszolja el, a brucki vasúti hidat pedig lövegekkel rakja meg, tetszése szerint. Október 18-án este fél 11-kor írott utolsó jelentésében Görgei közölte, hogy az ígért dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljat még mindig nem kapta meg. Erre pedig már csak azért is szüksége lenne, mert egy jelentés szerint az ellenség meg akarja kerülni a balszárnyát, s fenyegeti Gaist, onnan pedig Parndorfot. A jelentés október 19-én háromnegyed kettőkor érkezett a parndorfi főhadiszállásra, s Móga egy negyed óra múlva már tudatta Görgeivel, hogy a 60. (Wasa) gyalogezred egy zászlóalját, a 9. (Miklós) huszárezred két századát és egy fél lovasüteget küldött Gaisba, két századot az 1. honvédszászlóaljból pedig a Windbergen állított fel. Este 6 órakor Móga közölte azt is, hogy a 7. honvédszászlóalj két századával megszállatta a Gaisberget. Az értesítés végén ott volt a már megszokott fordulat: „Mivel nincs szándékban, hogy már reggel ütközetbe bocsátkozzunk, minden ellenségeskedés elkerülendő, hogy ezáltal az ellenség figyelmét elaltassuk.”²¹

Görgei tehát ezekben a hetekben nem túl jó tapasztalatokat szerzett a hadtest felső vezetésének aktivitásáról. Mint emlékirataiban írja, a tábor felállítása és elhelyezése a lehető leghanyagabb volt, egyes csapatokról maga a vezérkari főnök sem tudta, hol vannak egyáltalán. Ugyanakkor nem élt a Kossuthtól kapott megbízatással, mert úgy vélte: bár a főhadi-

20 Az október 17–18-án éjjel lezajlott összeütközésre ld. Görgei jelentését: MOL Görgey lt. b/4. fasc.; *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 120.; KLÖM XIII. 243.; Tompa Mihály okt. 24-i cikke a Kossuth Hírlapja 1848. okt. 29-i, 104. számában, levele Fáy Miklósnak, 1848. okt. 22–25. Tompa Mihály levelezése I. 1839–1862. Szerk.: *Bisztray Gyula*. Bp. 1964. 85. (nem egészen egybehangzó adatokkal); *Cserző Benke* cikke: Marczius Tizenötödike 1848. okt. 26. No. 192.; *Mezősy L.*: i. m. 20–21. (utóbbi szerint Görgei 40 foglyot és nagy zsákmányt ejtett; ez már másnap délután történt). Az ütközetről a kormánybiztosok jelentése alapján beszámolt a Pesti Hírlap 1848. okt. 22-i 194. és a Marczius Tizenötödike okt. 20-i, 187. száma, utóbbi a következő hozzáadással: „Pompás dolog. Ilyen ember kell nekünk. Manó vigye el azokat, kik még most is diplomatizálnak, választmányoznak, deputációznak.” A másik fél beszámolóját ld. *Franz Dedekind*: Geschichte des k. k. Kaiser Franz Joseph I. Dragoner-Regimentes Nr. 11. von seiner Errichtung 20. Dezember 1688. bis 6. Mai 1879. Wien, 1979. 467–468. (1848–49-ben 3. dragonyosezred); *Joseph Czeike*: Aufmarsch der österreichischen Armee gegen die Revolution im Oktober 1848. In: Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs, 3. Folge, IV. Band. Wien, 1906. 277–278.; *Ferdinand Hauptmann*: Jellačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. II. Graz, 1975. 244–245.

21 Móga sk. levelét ld. MOL Görgey lt. b/12/3. fasc. A hidak felrobbantására ill. eltorlaszolására vonatkozó levelezést ld. uo. és b/4. és b/6. fasc., *Görgey A.*: i. m. I. 195–196. Görgei és Móga október 18–19-i levélváltását a bekerítés veszélyéről ld. MOL Görgey lt. b/4. és b/12/3. fasc.

szálláson történtek a tervszerű árulás jegyeit viselik magukon, alaposabb vizsgálat után rá kellett jönnie, hogy csupán a fővezérség tanácsstalanságáról és határozatlanságáról van szó. Maga a fővezér, Móga altábornagy ugyan jószándékú és egyenes jellemű férfiú volt, de kijelentette, hogy a határt csupán kényszerítve fogja átlépni, s a következményekért nem vállalja a felelősséget. Görgei tehát úgy döntött, nem tesz eleget a titkos megbízatásnak, hanem inkább szolgálati teendőit igyekszik minél alaposabban ellátni. Visszakozását magyarázhatta az a tény is, hogy a beérkező hírek szerint nemcsak a hadsereg vezetése, hanem maguk a kormánybiztosok, sőt az országgyűlés és Kossuth is meglehetősen határozatlanul viselkedtek a határátlépés kérdésében. Az ellenségről beérkezett hírek is óvatosságra inthettek. Egy október 18-án elfogott, s Móga által még aznap szabadon engedett cs. kir. főszámvevő vallomásában Jellačić seregét — erős túlzással — 40 000, Auerspergét 12 000 főre tette.²²

Görgeinek saját csapatai összerázása is elég gondot okozott. Október 15-én írott jelentésében közölte a fővezérrel, hogy a kapott állománykimutatás szerint dandárjához a következő csapatok tartoznak: négy zászlóalj Ivánka Imre dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőreiből, Piller János őrnagy hat százada, két század a 9. (Miklós) huszárezredből, egy század kecskeméti lovas, a 3. honvéd gyalogüteg (8 löveggel), végül Ivánka és Piller ütegei 4 ill. 8 löveggel. Görgei azt az ígéretet kapta, hogy Ivánka és Piller zászlóaljai és tüzérségét a Kosztolányi Móric dunántúli mozgó nemzetőrzászlóaljaiból alakítandó dandár fogja felváltani, az előbbieket pedig az elővéd tartalékát fogják alkotni. Görgei közölte, hogy eddig sem Ivánka két zászlóalja nem érkezett meg, sem a tervezett felváltás nem történt meg, sőt még Vay Lajos őrnagy borsodi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóját is — amely nem szerepelt a harcrendben — elrendelték az elővédtől. Görgei azt is jelentette, hogy a Piller-féle zászlóalj többsége olyan, a fővárosban a legnagyobb sietséggel összeszedett iparosokból áll, akik csupán 2-3 napos hadjáratra készültek, s nincsenek megfelelő ruházattal ellátva, további távolmaradásuk pedig komoly károkat okozhat a fővárosnak. A dandárnál tartózkodó orvos, Lumniczer Sándor jelentése alapján beszámolt arról is, hogy a bekövetkező hideg időben a hiányos ruházat miatt gyulladással betegségek támadhatják meg a legénységet. Október 16-án, a határátlépés kezdetén Görgei csapatai a dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség két zászlóaljából, Piller őrnagy budapesti nemzetőreiből és a borsodi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljból, a kecskeméti önkéntes lovasokból és a Württemberg-huszárezred két és fél századából állottak. A határátlépés napján Piller zászlóalja hátramaradt Bruckban, s a Görgei vezette elővédhez csatlakozott a gömöri önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj. A visszavonulás után Piller zászlóalját kivonták az arcvonalból. Szintén eltávoztak a kecskeméti önkéntes lovasok. Ugyanakkor valahogy Görgei csapataihoz keveredett az 1. honvédzászlóalj és 170 Hunyadi-lovas. Görgei ezt jelentette Kollmannnak, aki aztán tudatta vele, hogy az említett alakulatok a II. tartalékadosztály 4. dandárához tartoznak, Görgei tehát küldje hátra őket.²³

Szintén a határátlépés előtt rendelték Görgei erősítésére a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1., Kun Géza százados vezette zászlóalját. A zászlóalj 15-én azt a parancsot kapta, hogy Packfurthnál vegye át az előőrsi szolgálatot. A zászlóalj ezt meg is tette, majd — miután 48 órán át nem váltották le — fogta magát, s visszatért eredeti táborhelyére. Kosztolányi Mór jelentése szerint Kun százados erről értesítette Görgeit is. Görgei azonban erről nem tudott, mert azt jelentette Mógának, hogy a zászlóalj engedély nélkül hagyta el a helyét. Móga szigorú nyomozást ígért, s felelősségre vonta a dunántúli önkéntes moz-

22 Görgei a Mógával szembeni fellépésének elmaradásáról ill. ennek okáról: *Görgey A.*: i. m. I. 196–197. Az október 18-án elfogott számvevő vallomását ld. MOL Görgey lt. b/4. fasc. Szabadonbocsátására ld. Móga és Csány leveleit uo. b/6. és b/12/3. fasc.

23 Görgei október 15-i levelét ld. MOL Görgey lt. b/8. fasc. Csapatai összetételére ld. *Cserző Bence* cikket a Marcius Tizenötödike okt. 21. és 26. számában és Görgei okt. 15–17. közötti leveleit, MOL Görgey lt. b/1., b/8. fasc. A csapataihoz került alakulatokra ld. uo. és Kollmann okt. 17-i levelét, uo. b/6. fasc.

gó nemzetőrzászlóaljak főparancsnokát, Kosztolányi Móric őrnagyot. Kosztolányi mentegőzését azonban nem találhatta elég alaposnak, mert október 19-én megjelent napiparancsában is elítélőleg említette az esetet. (Az igazsághoz tartozik, hogy amikor Kosztolányi megkapta Móga dorgáló utasítását, s egy másik zászlóalját akarta előőrstre küldeni, a Kun százados vezette zászlóalj ragaszkodott ahhoz, hogy ismét őket küldjék ki.) A zászlóalj csak 19-én állt szolgálatba, ám ebben sem volt sok köszönet. Görgei már október 20-án reggel 4 órakor jelentette a főparancsnokságnak, hogy a zászlóalj olyannyira tudatlan, hogy ellenség előtt, különösen előőrsi szolgálatra használhatatlan. Az egyik század katonái, akiket Görgei megsemmisített, egyetlen alkalommal sem tudták neki megmondani, melyik irányból is várják az ellenséget. A tisztek nem tudják a különbséget jelszó, tábori jel és kiáltás között. Ennek a századnak a parancsnoka ugyanakkor biztosította az ezredet, hogy nem az ő százada a legképzetlenebb a zászlóaljbán. Görgei tehát kérte a zászlóalj mielőbbi felváltását, mondván, hogy egy ilyen alakulat az elővédnél veszélybe döntheti az egész sereget. Kollmann ezredes válaszában közölte, hogy az önkéntes zászlóaljak sajnos rosszul kiképzettek, s így csak egy hasonló tudású zászlóaljjal tudná a Görgei által felváltani kéri kicserélni, ám ezzel nem sokat segítene az elővéd gondján. Ezért azt ajánlotta, hogy Görgei ne küldje előőrsekre az említett zászlóaljat, hanem az elővéd zöménél alkalmasabbra.

Meggyűlt a baja Görgeinek egy másik önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljjal is. A gömöri zászlóaljat október 16-án osztották be az elővédhez, s eleinte nagyon nehezen viselte az előőrsi szolgálat fáradalmait. Amikor Görgei valamilyen szolgálati mulasztásért az egyik tisztet megbüntette, a zászlóalj tisztikara testületileg megjelent az ezrednél, s szónokok közölte vele: „mikepp egyik társukban mindnyájuk becsülete van megsejtve, ők nincsenek ily bánásmóddhoz szokva, ők nem zsoldosok, nem gépek, hanem hazafiak! s ők egymásért ezennel elégtételt követelnek...” Görgei végighallgatta a szónoklatot, majd felkérte a zászlóaljarancsnokot tisztjei bemutatására. Amikor ez megtörtént, közölte: örül annak, hogy a tisztikarban megvan a katonák „egyik nélkülözhetetlen fő erénye: a finom becsületérzés”. Ennek ellenére amit most tettek, azzal súlyosan vétettek azok haditörvények ellen, amelyeknek táborba jövetelükkor alávetették magukat. Békeidőben szívesen megvívna valamennyiükkel, s a háború után örömmel rendelkezésükre áll. Most azonban az ellenséggel kell megverekedni. Így számára két lehetőség maradt: vagy a hadi törvények teljes szigorával lép fel velük szemben, vagy pedig — „amit ezennel megteszek” — a tisztikar tagjait egytől egyig megköveti. Az általános meglepetést s elégedettséget látva Görgei még felhívta a tisztek figyelmét arra: „Gondolják meg azt, hogy a finom becsületérzésen kívül másik fő erénye a katonának: a föltétlen, a gépszerű engedelmisség.” Ha ezt nem képesek elismerni és gyakorolni, „akkor jobb lenne, ha Önök sohasem jöttek volna ide a hazát szolgálni”²⁴

Sok gondja volt Görgeinek csapatai ellátásával is. Október 17-én hiány volt szénából és fából. Másnap Görgei jelentette a főhadiszállásnak, hogy csapatai ellátásában a szállító szekerek hiánya miatt fennakadás mutatkozik. Mivel a csapatok és főhadiszállása között akkora a távolság, hogy a naponta történő ellátásuk megoldhatatlan, kér 50 fogatolt szeket-

24 A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 1. zászlóalja ld. Görgei okt. 18-i és 20-i leveleit MOL Görgey lt. b/4. és b/13/b. fasc. Kollmann és Móga leveleit uo. b/6. és b/12/3. fasc. és Kosztolányi okt. 18-án kelt, 159. számú jelentését MOL Filmtár C 133. doboz: Szlovák Központi Állami Levéltár, Kosztolányi család nemeskosztolányi levéltára. „Kosztolányi Móric Dunántúli mozgó önkéntes nemzetőrsereg vezére levelezési jegyzőkönyve 1848-ki aug. 29-től 1849-ki január 1-ig.”

25 A gömöri zászlóalja ld. *Tompa Mihály* hivatkozott cikkét és levelét (ld. 20. jz.) és *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 116–118. Görgey István szerint a zászlóalj parancsnoka Szentmiklósy Antal alispán volt. Ez az adat téves, mert a Görgey levéltárban lévő iratokból egyértelműen kiderül, hogy a zászlóaljarancsnok Almásy Albert volt. *Görgey A.*: i. m. I. 197–198. említi, hogy egy önkéntes zászlóalj bepanaszolta őt Csányinál, de az elutasította a panaszosokat; valószínűleg a gömöriekről van szó. Egy rimaszombati nemzetőr a Marczius Tizenötödike nov. 18-i számában szintén megemlíti, hogy Görgei agyonlövétessel fenyegette a zászlóalj engedetlen tagjait.

ret. Ugyanezen a napon beküldte csapatainak lőszerszükségleti kimutatását is. Mind Móga, mind Kollmann megígérték a szekerek mielőbbi elküldését, a kért lőszer mennyiségnek azonban csak egy részét tudták fedezni: az elővéd katonái fejénként 20 lőszert kaptak. Október 20-án Görgei azt jelentette, hogy a dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 3. (honti) zászlóalja egy század kivételével nem használható előőrsi szolgálatra, mert nincsenek tölténytáskáik.

Az újabb határátlépés előtt Görgei dandárja a következő erőkből állott: a dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség három zászlóalja (1. pesti, parancsnok Almásy Ernő; 3. honti, parancsnok Heley Ignác [János]; 4. nógrádi, parancsnok Horváth Pál, összesen 2400 fő), a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1. zászlóalja (parancsnok Kun Géza, létszám 1500 fő), a gömöri önkéntes mozgó nemzetőrség zászlóalja (parancsnok Almásy Albert, létszám 1250 fő), egy század a 6. (Württemberg) huszárezredből (parancsnok Albrecht Teszin, létszám 132 fő), a 10. (Vilmos) huszárezred 2. őrnagyi osztálya (parancsnok előbb Kappel Frigyes, majd Ábrahám Károly, létszám 260 fő) és a 3. honvéd gyalogüteg (parancsnok Sztrakonitzky Bazil, létszám 139 fő, 8 löveg). A dandár teljes létszáma 5681 fő, 378 nyerges és 92 fogatos ló, 8 löveg. Görgei október 20-án kérte a főparancsnokságot, hogy a 10. huszárezred két századát két másik, pihentebb századdal váltsák fel. A főparancsnokság meg is tette az erre vonatkozó intézkedéseket.²⁶

Október 18-án a táborban tartózkodó kormánybiztosok jelentették az OHB-nak, hogy az elkövetkezendő napokban „alkalmasint ütközetre kerül a dolog”. Az újabb támadás szándékát két hír magyarázta. Egyrészt Pulszky Ferenc Bécsből olyan értesítést küldött a táborba, hogy a bécsi fegyveres erők parancsnoka, Bem tábornok kitörésre készül. Másrészt hírek érkeztek a Windisch-Grätz herceg, tábornagy vezette csehországi cs. kir. főerők közeledéséről. Ugyanakkor Kossuth, aki október 18-án elindult a táborba, szintén sürgette a mielőbbi aktív fellépést. Október 19-én a kormánybiztosok és Móga közös nyilatkozatot adtak ki, amelyben tudatták, hogy a magyar sereg a bécsiek segítségére siet, üldözi Jellačićot, s ezáltal véli szolgálni Bécs, a szabadság, az uralkodóház és a birodalom érdekeit. Október 20-án a kormánybiztosok már azt jelentették, hogy a sereg másnap megindul Bécs felmentésére.

Az újabb határátlépést az ellenség részéről is megélénkülő tevékenység előzte meg. Az október 18-i éjszakai ütközetet követően a cs. kir. 7. (Kress) könnyűlovas ezred egy járőre behatolt a Lajta balparti Bruckba, s az ottani fogadóban — a fogadós útmutatása nyomán — foglyul ejtette a gömöri zászlóalj 4. századának három közlegényét, egy társuknak sikerült elmenekülni. Másnap aztán Görgei adta vissza a kölcsönt: nagyobb erőkkel megszállta Bruckot, s foglyul ejtett 10–15 vadászt, néhány lovat és az egyik vadász vállomása nyomán nagy mennyiségű posztót és egyéb ruházati szereket sikerült zsákmányolnia.

Október 19-én Wilfleinsdorfnál került sor az előőrsök összeütközésére. A 3. (Szász király) vértesezred ezredesi osztálya megtámadta a faluban állomásozó 10. (Vilmos) huszárezrednek a 2. őrnagyi osztályát, s visszaűzte a Lajta mögé. Az összeütközést követően Jellačić úgy döntött, hogy csatát csak a bécsűjhelyi csatorna mögötti fedett állásban vállal, ezért arra utasította alvezéreit, hogy a magyarok támadása után a gyalogság harc nélkül, a lovasság pedig harcolva adjá fel a Fischa vonalát, s vonuljon vissza a csatorna mögé.

Október 20-án néhány ellenséges követ jelent meg Görgei előőrseinél. Kérték, hogy Görgei küldjön át hozzájuk valakit, akivel üzenetüket kézbesíthetnék. Görgei erre nem volt hajlandó, de biztosította őket bánatatlanságukról. Az ügy folytatását nem ismerjük,

26 A csapatok ellátására ld. Görgei leveleit MOL Görgey lt. b/4. és b/13/b. fasc. Móga és Kollmann válaszi ut. b/6. és b/12/3. fasc. A csapatok összetételére ld. a Móga okt. 19-i „tábori parancsán” és okt. 20-i, 231. számú diszpozícióján szereplő láttamozásokat, ut. b/12/3. fasc. és a feldunai hadtest okt. 20-i harcrendjét, Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár Oct. Hung. 441. Horvát Mihály feljegyzései 16–17. f. A két huszárszázad felváltására ld. MOL Görgey lt. b/13/b. és b/15/1. fasc.

Görgei azonban elrendelte Bruck megerősített őrzését, s az éjszaka folyamán csapatai újabb kilenc vadászt ejtettek foglyul.²⁷

Az október 20-án Móga által kiadott támadási intézkedés szerint a Görgei vezette 5. dandár feladata a következő volt: reggel 3/4 9-kor csatarendben elő kellett nyomulnia Bruckból, úgy, hogy balszárnyát a Stixneusiedlbe, jobbszárnyát a Göttlesbrunnba vezető úton kellett előretolnia. A támadás irányát ennek a dandárnak a mozgása határozta meg. Visszavonulás esetén Görgei és Begg alezredes dandárai fedezték volna azt.

Október 21-én a kijelölt időben a feldunai hadtest dandárai ismét átlépték a Lajtát. A határátlépést megelőzően Móga Lázár György ezredes és Békeffy József alezredes küldte követként Auersperghez és Jellačićhoz azzal a felszólítással: nyilvánítsák ki, hogy továbbra is ragaszkodnak-e azon szándékukhoz, hogy Bécs és Magyarország szabadságát elnyomják, s ezáltal a dinasztia érdekeit is veszélyeztessék.

A Görgei vezette elővéd akadálytalanul érte el Stixneusiedl községet. Stixneusiedl és Gallbrunn között a délutáni órákban egy kisebb ellenséges lovascsapattal találkozott, amelyet rövid ágyúzás után elűzött. A tüzérségi párbajt követően Görgei azt a parancsot kapta Mógától, hogy foglalja el Gallbrunn. Odalovagolt a gömőri zászlóaljhoz, s megkérdezte, „kész volna-e egy falut ostrommal bevenni?” A gömőriek örömmel vállalkoztak a rohamra, mielőtt azonban Görgei megindíthatta volna őket, újabb parancs érkezett Mógától, amely megtiltotta az előnyomulást.

Délután 4-kor ugyanis Stixneusiedlben jelentkezett Mógánál Lázár és Békeffy, s közölték, hogy mind Jellačić, mind Auersperg erői beolvadtak Windisch-Grätz seregébe. Az ellenség erejét — nagyjából reálisán — kb. 80 000 főre becsülték (a támadás előtt Móga 75 000 főről tudott). Móga ezért parancsolt megállást. Este a stixneusiedli főhadiszállásra megérkezett Tallián Ede képviselő Kossuth üzenetével, „hogy az ütközetet seregeink kockáztatásával megkísérelni nem szabad, különben a felelősség reánk súlyul, ha a hazát seregeink elvesztésével veszedelembe hozzuk”. Mógának csak ennyi kellett. Miután Kossuth azt is kikötötte, hogy csak a bécsiek legalább 25 000 fővel történő kitörése esetén folytathatja tovább a támadást, kijelentette: az erőviszonyok jelenlegi állásában a sikerre nem lát esélyt, s ezért legjobb lenne, ha a sereget visszavonnák a Lajta mögé. Mind Móga, mind Kollmann azt állították, hogy a határ osztrák oldalán nincs olyan állás, amelyet ilyen jelentős túlerővel szemben tartani lehetne. Éjjel 11-kor Móga kiadta az újabb rendelkezést — ezúttal a visszavonulásra. A Görgei vezette 5. dandárnak reggel háromnegyed hatkor kellett megkezdnie a visszavonulást Bruck irányába. A Stixneusiedl és Gallbrunn között táborozó Görgei így ismét kénytelen volt elfoglalni megszokott pozícióját. Az est folyamán a legénység amúgy is elégedetlenkedett, mert a kiküldött tiszteknek alig sikerült némi élelmet vételezni a dandár számára. Az elégedetlenség az elrendelt visszavonulás miatt még nagyobbra nőtt.

A visszavonulást a 7. (Kress) könnyűlovas ezred néhány osztaga zavarta, ezért Görgei utóvédként hátrahagyta a 10. (Vilmos) huszárezred néhány járőrét. Az egyik huszárrajőr megtámadta a könnyűlovasokat, s kettőt közülük foglyul ejtett. Görgei ezeket a főhadiszáll-

27 A biztosok okt. 18-i jelentését ld. KLÖM XIII. 242–243. Pulszky leveleit ld. uo. 221–222., 237. Kossuth utasításait ld. uo. 226–228., 245–246. A biztosok nyilatkozatát közli *Karl Obermann*: Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp. 1971. 55. A biztosok okt. 20-i jelentését ld. MOL Csányi-ir. IBA 405. — Az okt. 18–19-i eseményekre ld. *Tompai Mihály* idézett levelét és cikkét (20. jz.), *Cserző Bence* cikkét, *Marczius Tizenötödike*, 1848. okt. 26. No. 192., *Mezősy L.*: i. m. 21., *Hugo Freiherr von Komers-Lindenbach*: Geschichte des k. k. Uhlanen-Regimentes Alexander II., Kaiser von Russland Nr. 11. (vormals 7. Cheveauxlegers-Regiment) von seiner Errichtung 1814 bis Ende 1877. II. Wien, 1877. 56. Az okt. 19-i wülfléinsdorfi összeütközésre és Jellačić elhatározására ld. *Edwin von Sacken*: Geschichte des k. u. k. Dragoner Regimentes Friedrich August König von Sachsen Nr. 3. II. Wien, 1927. 4. és *J. Czeike*: i. m. 278–279. Az okt. 20-i eseményekre ld. *Cserző Bence* hivatkozott cikkét.

lásra küldte, s egyben azt is jelentette, hogy további 23 foglyot őriznek Bruckban, s ez komoly terhet ró az amúgy is túlterhelt legénységre.²⁸

Október 23-án Kossuth is megérkezett Miklósfalvára, s estére összehívta a haditanácsot. Az OHB elnöke viszonylag nagyszámú, de meglehetősen csekély harcértékű katonasággal jött a táborba. Útközben, október 22-én Mosonban találkozott Kollmannal, akitől megtudta, hogy Jellačić és Auersperg csapatai beolvadtak Windisch-Grätz seregébe. A Móga stixneusiedli főhadiszállásáról visszatérő Tallián Edétől arról is értesült, hogy Windisch-Grätz rendeletben szólította fel Mógát és a többi volt cs. kir. tisztet, hogy térjenek vissza csapataikkal együtt a császár hűségére, s jelentkezzenek nála. Kossuth sietett megtiltani a proklamáció közzétételét.

Az este összeült haditanácsról egyetlen forrásból, Görgei emlékirataiból tudunk. Eszerint Kossuth elmondta, hogy Bécs felmentése morális kötelesség, s az általa hozott erősítések birtokában a hadsereg a siker reményében indíthat támadást. A következő felszólaló Móga volt. Emlékeztette a tisztikart a zászlósküre, másrészt felhívta a figyelmet a hadsereg hiányaira, hozzátéve, hogy az előnyomulást ebből a szempontból kellene mérlegelni. Móga ezután felszólította a tiszteket, hogy meggyőződésüket kertelés nélkül mondják ki. Mógát Görgei követte a sorban. Emlékezései szerint elmondta, hogy a támadási parancsnak hajlandó engedelmeskedni, de annak kiadását a hadtest hiányos kiképzettsége és felszereltsége miatt nem javasolja. A csapatok nem elég összeszokottak ahhoz, hogy egy ilyen hadműveletet végrehajtsanak. Úgy vélte, hogy még a hadtest kijelölt időben történő megindítására sem sok remény mutatkozik. Ezt követően Kossuth megkérdezte tőle, mennyire becsüli azt a lelkesedést, „melyet az ő szónoklata a seregben fölkelteni képes”. Görgei válasza meglehetősen kiábrándító volt: „A táborban és közvetlenül a szónoklat után nagyon sokra, a fáradalmak után és az ellenséggel szemben igen kevésre.” Kossuth következő kérdése az volt, hogy Görgei véleménye szerint tehát „egyetlen embert sem hozunk haza seregünkéből?” Görgei azt válaszolta, hogy a nemzetőröket és önkénteseket hazahozhat gyors lábuk, de a sereg megalakításához szükséges kevés számú jó csapat odaveszhet. Kossuth ezután határozathozatal nélkül zárta le a tanácskozást.

Másnap, október 24-én a parndorfi főhadiszállásra újabb követ érkezett Windisch-Grätzről a már említett felszólítás egy újabb példányával. Móga erre egy újabb tisztí tanácskozást hívott össze, de Kossuthot vagy nem értesítette, vagy a táborban szónoklatok sorát tartó elnök nem tartotta fontosnak jelenlétét a megbeszélésen. Móga elmondta, hogy ő senkit sem szólít fel a Windisch-Grätz iránti engedelmségre, s kijelentette, hogy ő sem adja meg magát a tábornagynak. A tisztikar tagjaitól megkérdezte, hogyan vélekednek az újabb előnyomulás esélyeiről, s Görgei — emlékirata szerint — katonai szempontok alapján megint a határátlépés ellen nyilatkozott. A tanácskozás végeredménye az volt, hogy a tisztek egyhangúlag elhatározták, „miszerint Windisch-Grätz utolsó parancsa következtében semmi esetre a határt át nem lépik, mert különben akasztófa vár rájuk”. Móga azonban így is elégedetlen volt e nyilatkozattal, mondván, hogy Kossuth és a kormánybiztosok jelenlétében a tisztek meg fogják szavazni a határ átlépését. Ezt követően — állítólag — Görgeihez fordulva így szólt: „Őn az egyetlen, akiben megbízom! Legyen bátorsága az elnökkel ugyanolyan nyíltan beszélni, mint most beszélt.”

28 Az okt. 20-i diszpozíciót közli *Gyalóky J.*: Egykorú adatok i. m. HK 1929. 219–220. A követküldésre ld. *F. Hauptmann*: i. m. II. 176–177.; *J. Czeike*: i. m. 275.; *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Bevezette és kiadta Josef Karl Mayr.* Wien–Leipzig, 1931. 113.; *Lázár György* haditörvényszéki vallomása (8. jz.); KLÖM XIII. 265–266. Görgei dandárjára ld. *Görgei I. – Katona T.*: i. m. 121–124., *Tompai Mihály* hivatkozott cikke és levele (20. jz.), *Cserző Bence* cikke, *Marczius Tizenötödike*, 1848. okt. 26. No. 192. A visszavonulás okaira ld. Móga és Csány jelentését KLÖM XIII. 264–266. Móga az ellenség erőinek létszámáról a támadás előtt: MOL H 2. OHB 1848:1607. és uo. Kossuth Polizei Akten No. 273. Ld. még Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. Szerk.: *Urbán Aladár*. Bp. 1991. 216. A visszarendelő diszpozíciót és Görgei jelentését a visszavonulásról ld. MOL Görgey lt. b/12/3. és b/4. fasc.

A tanácskozásról Kollmann beszámolt Pulszkyknak, az pedig Csány László kormánybiztosnak, Móga pedig átküldte Kossuthnak Windisch-Grätz nyilatkozatát. Kossuth, aki aggódott az előző esti haditanács és Windisch-Grätz felszólítása miatt, közölte Mógával, hogy immáron meg akar bizonysodni a tisztikar hangulatáról. Ezért minden tisztól nyilatkozatot kért, hogy hajlandó-e engedelmeskedni az országgyűlés és az OHB utasításainak. Október 25-én Móga meghozta a tisztikar nyilatkozatait. A volt cs. kir. alakulatok közül határozott igennel felelt a 34. gyalogezred két zászlóaljának és a 4. és 10. huszárezrednek a tisztikara. A 60. gyalogezred zászlóalj a határátlépés ellen nyilatkozott, a 48. gyalogezred és a székely határőrszászlóalj, illetve a 6. és 9. huszárezredek tisztikara nem nyilvánított határozott véleményt. Kossuth ezután összehívta a tiszteket. Felolvasta nekik a Windisch-Grätz felhívására adott választ, majd beszédet mondott. Hibának tartotta, hogy a magyar sereg nem üldözte a kellő időben Jellačićot, illetve hogy a bécsiek sem fegyverezték le a bánt. Ugyanakkor méltányolta a tisztikar morális szempontjait is. A beszéd hatására több tiszt visszavette a lemondását. A Windisch-Grätzhez intézett memorandum kézbesítésével Kossuth Ivánka Imre frissen kinevezett ezredest bízta meg. Az ezredes indulása előtt Kossuth — Pázmándy és Görgei jelenlétében — értekezett Ivánkával az újabb támadás esélyeiről. Ivánka úgy vélte, hogy a katonai siker csak a bécsiek kirohanása esetén lehetséges, ha azonban menni kell, „tegyük meg ezt teljes erővel, de gondoskodjunk arról is, hogy visszajöhessünk”. Egyébként Ivánka úgy vélte, hogy a Kossuth által megfogalmazott memorandumra Windisch-Grätz nem fog válaszolni. Ugyanakkor javasolta, hogy a sereget tisztítsák meg azoktól a csapatoktól, amelyek nem a háború végéig vállalnak szolgálatot.²⁹

Október 24–25-én Kossuth végiglátogatta a tábornok, s igyekezett megteremteni az előnyomulás hangulati feltételeit. A legénység egy része azonban húzódozott, részben azért, mert már elege volt a mindig visszavonulással végződő vállalkozásokból, részben pedig azért, mert tudta, hogy „a hadvezérek egyenlően azt állítják, hogy Windisch-Grätz 80 ezerét nekünk idegen földön, ősszel, gyakorlatlan néppel megtámadni nagy vakmerőség”. Így okoskodott a gömöri önkéntes zászlóalj egy része is, de mikor Görgei kijelentette, „hogy ha 3 ember összejön okoskodni mer a menetel vagy nem menetel felett, agyonlöveti az Isten fiát is, lón nagy csendesség”.

Október 26-án újabb haditanács ült össze. Ezen Móga és Kollmann a sereg állapotára és a tisztikar bizonytalanságára hivatkozva ellenezték a bevonulást. Kossuth felszólította őket, hogy írásban is adják be ellenérveiket. A fővezér és vezérkari főnöke ezt meg is tették. Memorandumukban élénk színekkel ecsetelték a magyar sereg hiányos kiképzettségét, fegyverzetét, ruházatát, ugyanakkor felhívták a figyelmet az ellenség számbeli és minőségi fölényére s lovasságának nagy számára. Az október 27-én összeült újabb haditanács előtt azonban egy olyan hír érkezett, amely — valószínűleg — döntő hatással volt a tisztikar hangulatára. A Windisch-Grätzről eredménytelenül visszatérő Ivánkát ugyanis Jellačić határőrei elfogták. Windisch-Grätz válasza — amelyet Dobay nemzetőrszázados hozott — nem ígért semmi jót: „Lázadókkal nem tárgyalok” — üzent a herceg.

Az újabb haditanácsn Kossuth három érveléssel indokolta a támadás szükségességét. Külpolitikai jellegű érve az volt, hogy „ügyünk Bécs ügyéhez kötve európai ügy — attól elválasztva senki által nem fog figyelembe vétetni”. Praktikus érve az volt, hogy ha most nem használják a sereget, akkor azt téli szállásokra kell vinni, s ezáltal annak létszáma a nemzetőralakulatok távozása miatt a felére csökkenhet. A morális érvelés pedig Ivánka elfogatá-

29 Kossuth útjára és érkezésére ld. KLÖM XIII. 261., 268–269. és KLÖM XV. 868–869.; *Hermann R.*: Csány László i. m. 150–151. Az okt. 23-i miklósfalvi haditanácsra ld. *Görgey A.*: i. m. I. 203–209. Az okt. 24-i tanácskozássra ld. KLÖM XIII. 275.; Pulszky levele Csányhoz MOL Csány-ir. IBA No. 248. és *Görgey A.*: i. m. I. 202–203. (Görgei itt téved, mert a miklósfalvi haditanács előtte teszi ezt a tanácskozást.) Az okt. 25-én történtekre ld. KLÖM XIII. 275–277. és 282.; *Ivánka I.*: i. m. 34.; *Görgey A.*: i. m. I. 210.; *Görgey I. – Katona T.*: i. m. 126–128.; *Pulszky Terézia*: Egy magyar hölgy emlékiratai. Ford.: *Hortobágyi Tibor*. Szerk.: *Egyed Ilona*. Bp. 1986. 203–204. Ivánka és Kossuth beszélgetésére ld. *Ivánka I.*: i. m. 34–36.

sa szolgáltatta. Kossuth úgy vélte, már maga ez elegendő érv lenne a támadás mellett. Ezt követően hozzátette: „ha mindezek mellett seregünk vezérei mind azt mondják, hogy előnyomulás esetében ármádiánk elvész, én stratégiai lehetetlenséget parancsolni nem fogok...” Ha azonban akad olyan törzstiszt és tábornoki tiszt, akik nem osztják Mógaék aggodalmait, „s ha nem is győzelmet, de legalább azt valószínűnek hiszik, hogy csatavesztés esetében seregünket el nem veszítjük, hanem jó részben Pozsonyba hazahozhatjuk”, akkor ő kész azokra bízni a vezényletet s „a roppant fontosságú politikai okokat a stratégiai lehetőséghez mérlegbe vetve” kiadni a támadási parancsot.

Ezt követően Móga és Kollmann szóban megismételték ellenérveiket. Kollmann kijelentette, hogy olyat még soha nem olvasott vagy hallott, „hogy csupán morális kötelességből valamely hadjárat a megveretés biztos kilátásával indítottatott volna”, s úgy vélte, Kossuth kikötése a sereg visszahozataláról teljesíthetetlen. Pulszky Ferencné — valószínűleg Pulszky Ferenc elbeszélésén alapuló — beszámolója szerint Móga és Kollmann azt javasolták, hogy a hadtestet inkább egy realisabb katonai célra, a Morvaországból betört Simnich-hadosztály elfogására használják.

Őket követte Pustelnik Henrik tábornoki őrnagy. Elmondta, hogy a terepadottságok megfelelő kihasználásával meg lehet akadályozni, hogy az ellenség érvényesítse lovassági fölényét, s előadta tervét, amely mellett — véleménye szerint — a sereget vissza lehet hozni vereség esetén is. Pustelnik után Görgei szólalt fel. A jelenlevők megdöbbenésére — hiszen az eddigi haditanácsokon ellene nyilatkozott — helyeselte a határátlépést s kijelentette: „nincs választás, előre kell menni, mert ha nem megyünk, többet veszítettünk, mintha három csatát vesztenénk”. A Pulszky házaspár visszaemlékezései szerint Görgei azt is kifejtette, hogy a sereget olyan embernek kell vezetnie, aki már minden hidat felégett maga mögött, mert Móga volt bajtársai a másik oldalon találhatók, „így a csapatoknak nincs bizodalma iránta”. Ezt az epizódot azonban cáfolja Kossuthnak a haditanácsról írott beszámolója. Eszerint ugyanis ő felszólította Görgeit a fővezérség átvételére, Pustelnikot pedig a terv végrehajtására, a két tiszt azonban szerénykedni kezdett. Pustelnik arra hivatkozott, hogy nem elég ismert a tisztikar körében, így utasításai iránt nem lesznek bizalommal, Görgei pedig arra, hogy a rangban idősebb tisztnek nem fognak neki valami nagy örömmel engedelmeskedni. A helyzet megoldására Kossuth azt a kompromisszumos megoldást választotta, hogy Móga a csata idejére fővezér marad, Görgei vezeti az elővédet, Pustelnik és Kollmann pedig együtt dolgozzák ki a támadás haditervét.

A haditanács leírásából és néhány más tényezőtől úgy tűnik, hogy október 27-ét megelőzően — bár erről egyikük sem szól — Kossuth és Görgei négy szemközt is tárgyalhatott egymással. Kossuth már október 26-i jelentésében utalt arra, hogy „ha generálisok nélkül nem akarom az ütközet percében hagyni ezen hadsereget, kénytelen leszek Görgeynek tábornoki diplomáját (...) kézbesíteni”. Október 27-i beszéde pedig egyértelmű felhívás volt Görgeihez: itt az alkalom, amire október 11-én már utalt. Az sem lehet véletlen, hogy a haditanácson Pustelnik kész haditervvel állt elő. Az őrnagy a Karger-dandárral ugyanis csak az elmúlt napokban, a második határátlépés után érkezett meg Párdorffba, s nem valószínű, hogy három nap alatt a saját elhatározásából már támadó haditervet dolgozott volna ki, ha erre nem kap valamilyen biztatást.

Érdekes Görgei magatartása is. Az ifjú ezredes — ha emlékiratainak hinni lehet — a második határátlépés kudarca után egyszerre csak fogékony lett Móga aggodalmai iránt. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy Windisch-Grätz megérkezése után a siker legcsekélyebb reménye is eltűnt. Görgei számára nem jelenthetett morális akadályt a Lajta. De mint volt cs. kir. tiszt tudhatta, hogy két és félszeres túlerő elleni támadásnál a siker nem éppen valószínű, a megsemmisülés annál inkább. Ezért szavazott az első haditanácsokon Kossuth támadási indítványa ellen. Október 27-re azonban ismét megváltoztatta véleményét. Katonai jellegű aggályai aligha múltak el. Kossuth személyes varázsa, az elnök rábeszélése vagy a Magyarország külpolitikai érdekeire történő hivatkozás győzte meg? Vagy csupán az ambíció munkált benne? A kérdésekre válaszolni nehéz. Valószínűleg mindegyik tényezőnek szerepe lehetett választásában. A Görgeivel nem éppen rokon-

szervező Perczel Miklós szerint „bizonyosan Kossuthnal történt titkos megállapodás folytán ő inszenizálta azt az esztelen hadjáratot”. Tény, hogy mind Kossuth, mind Görgei úgy érezhették, a hadtest eddigi felső vezetésével a beállott új helyzetben nem lehet végigharcolni a háborút, a megegyezésre pedig egyelőre — Windisch-Grätz válasza ismeretében — nem sok esély van. A támadást tehát nem annyira a katonai ésszerűség, mint inkább a hadseregen belüli viszonyok tisztázásának igénye indokolta.³⁰

Az ütközet előtt Móga át kívánta szervezni a sereget. Intézkedése szerint Görgei 7. számú dandára a IV. hadosztályba került volna. E hadosztály másik felét Perczel muraközi erői alkották, ezért hadosztályparancsnokot nem neveztek ki élére. A hadosztályba a székelly határőrszázlőaljon kívül Szász János őrnagy pesti önkéntesei, a Hajdú-kerületi és a Gömör megyei önkéntes mozgó nemzetőrzsázlőaljak tartoztak volna. A lovasságot a 10. (Vilmos) huszárezred egy osztálya, a tüzérséget a 3. honvéd gyalogüteg alkotta volna. Az átszervezést azonban nem hajtották végre, mert az ütközetben Görgei továbbra is a dunán-inneni önkéntes mozgó nemzetőrség három zászlőalját (1. pesti, 3. honti és 4. nógrádi), a gömöri önkéntes zászlőaljat, másfél század Vilmos-huszárt és a 3. honvéd gyalogüteget vezényelte. Az oly sok gondot okozó 1. dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrzsázlőaljat Kosztolányi Móric dandárába osztották (vissza). Az október 27-én kiadott diszpozíció szerint Görgei 7., Schweidel 1., Kiss Miklós őrnagy 4. és Karger őrnagy 10. dandárai alkották a támadó hadsereg centrumát. A 26 890 főnyi, 82 löveggel rendelkező hadtest közel fele, 12 810 fő és 42 löveg a harcrend ezen részéhez tartozott. A centrum feladata az volt, hogy Brucktól északnyugati irányba, Arbesthalig nyomuljon elő. Ezt követően az 1. dandár a Schiringer-erdő mellett nyomul előre, annak nyugati végétől a Mitterberg hosszában a Königsbergig húzódó úton, s az utóbbin található vízeséseknél megállva, arccal Klein-Neusiedl felé vesz állást. Görgei 7. dandárának az 1. dandártól le kellett maradnia a Mitterberg és a Ludwigshöhe között húzódó útnál, majd ezt követve meg kellett szállnia Kellesdorft. A két dandár mögött helyezkedett el a 4. dandár. A jobbszárnyat alkotó 6. dandár Fischamendnél, a 2. és 3. dandár a 6. dandár és a centrum dandárai között vett volna állást. A bal-

30 Kossuth agitációjára ld. Hermann R.: Csány László i. m. 152.; Mezősy L.: i. m. 25. A gömöri zászlőaljra ld. Tompa Mihály hivatkozott levelét (20. jz.). Az okt. 26-i haditanácsról csak Móga és Kollmann okt. 27-i memorandumából tudunk, közli KLÖM XIII. 296–298. Ivánka elfogatására ld. Ivánka I.: i. m. 36–44.; KLÖM XIII. 302–303. Az elfogatás hírének hatására ld. uo. 299.; Görgey A.: i. m. I. 210.; Pulszky T.: i. m. 205. Az okt. 27-i haditanácsra ld. Kossuth beszámolóját, KLÖM XIII. 298–300., 379.; Perczel M.: i. m. I. 70–71.; Pulszky T.: i. m. 205–207.; Pulszky Ferenc: Életem és korom. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 1958. I. 443. Kossuth okt. 26-i levelét ld. KLÖM XIII. 290. Perczel Miklós véleménye: i. m. I. 73. — Barta István, majd az ő nyomán több más történész is úgy vélte, hogy Görgei „szépiteni akarva utólag saját szerepét — emlékirataiban úgy ír, hogy ő ellene volt a támadásnak”. Barta szerint Kossuth beszámolója éppen az ellenkezőt bizonyítja. Csakholgy Görgei az október 23-i miklósfalvi, Kossuth pedig az okt. 27-i pamdorfi haditanácsról beszél. Görgei elhallgatja, hogy megváltoztatva véleményét, Kossuth pedig nem szól az első haditanács számára kedvezőtlen eredményéről. A két haditanácsot jól választotta szét Kéry Gyula: A magyar szabadságharc története napi-krónikákban (1848). Bp. 1898. 581., 590. Az ellentmondás feloldására tett kísérletet Pusztaféri László: Görgey Artúr a szabadságharcban. Bp. 1984. 47–52. és Wolfgang Häusler: Das Gefecht bei Schwechat am 30. Oktober 1848. Militärliterarische Schriftenreihe, Heft 34. Wien, 1977. 21–23., de Pulszky emlékirataitól némileg félrevezetve, nem jutottak megnyugtató megoldásra. A kronológiát tisztázta Hermann R.: Csány László i. m. 153–154. — Görgeiről barátja, Leiningen-Westenburg Károly is úgy tudta, hogy a határátlépés kérdésében „jellemző éles logikájával ellene mondott e tervnek”. Gróf Leiningen-Westenburg Károly honvédtábornok levelei és naplója. In: Az aradi vértanúk. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1979. I. 119. Jókai szintén úgy tudja, hogy „a schwechati csata előtt már ellenzék volt Görgey Kossuth irányában, a haditanácsban rosszallta az Ausztriába átmenetelt, s mégis a csata alatt őt nevezte ki a sereg vezéréül...” Jókai M.: Elbeszélések i. m. 2/B. 177. A kissé maliciózus Mészáros Lázár emlékirataiban szintén úgy véli, hogy Görgei „alattomban szintén a határoni átlépést ellenző majoritással tartott”, s csupán Kossuth támadási tervének végrehajtására ajánkozott fel Pusztelnikkel együtt. Mészáros L.: i. m. I. 262. (Mészároson azonban emlékiratai írása közben már befolyásolhatták Perczel Miklós adatai, akivel hosszú időt töltöttek együtt a törökországi emigrációban.)

szárnyat alkotó dandárok közül az 5. a Neubergig, a 9. a Reinberg és Margarethen am Moos közötti síkságon állt volna fel. A tartalékot alkotó 10. dandár a Mitter- és Königsberg közötti erdőben, fedett állásban állomásozott volna. Visszavonulás esetén Görgei dandárának kellett védenie a Lajta vonalát.³¹

Október 28-án minden a tervek szerint történt. Október 29-én déltájban a balszárny Schwandorfnál, a közép Enzensdorfnál, a jobbszárny Fischamendnél átkelt a Fischán, s megindult Schwechat felé. A főhadiszállás Enzensdorfon maradt. Görgei aznap levélben figyelmeztette Pusztelnikot, hogy a 7., 3., 2. és 6. dandárok egy vonalban állnak, az 1. lemaradt, az 5. és 9., a balszárny-dandárok viszont túlzottan előre mentek. Az éj folyamán némi zavart okozott, hogy Nemegey Bódog százados, a balszárny vezérkari főnöke olyan hírt kapott, miszerint az ellenség megkerülni készül a balszárnyat. Ezért a tartalékból egy zászlóalj népfelkelőt (állítólag a győrieket) küldtek a balszárny erősítésére. A zászlóalj azonban eltévedt a sötétben, s fel-alá metelésével a centrum baloldalán álló 7. dandár éjszakai nyugalmát is alaposan megzavarta.

A másnapi támadásnál Görgei dandára alkotta az elővédet. Reggel 7 órakor a jobbszárnyon a dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 2. (pesti) zászlóalja és a székelly határőrzászlóalj Guyon Richárd őrnagy vezetésével megostromolta és bevette Mannswörth községet. A támadással egyidőben Görgei azt az utasítást kapta Mógától, hogy várja be a centrum többi dandárát. Az ezredes a parancs vétele előtt ellenséges vonalakat látott felbukkanni a Schwechat előtti magaslatokon. Támadni akart, de Móga parancsa ezt megakadályozta. Amikor a centrum dandárai végre megérkeztek, Móga utasította Görgeit, hogy foglalja el az említett magaslatokat. Mivel az ellenség vonalai közben Schwechatra húzódtak vissza, Görgei minden további nélkül eleget tehetett az utasításnak. Ezt követően — mivel a mellette álló dandárt a község északkeleti részéről ágyútűz érte — Görgei elkezdte lövetni Schwechatot. Már éppen meg akarta támadni a községet, amikor Mógától azt az utasítást kapta, hogy a balszárny túlzott hátramaradása miatt álljon meg. A Répásy Mihály ezredes vezette, hét század huszárból, két ágyúütegből, egy frissen szerzett honvéd- és két nemzetőrzászlóaljból álló balszárny ugyanis annyira elmaradt a jobbszárnytól, hogy félő volt, az arcvonalon így támadt résbe benyomuló ellenség oldalba és hátbatámadhatja a magyar centrumot. Görgei célszerűbbnek tartotta volna, ha Móga vagy előre parancsolja a balszárnyat, vagy pedig Schwechatról legalább négy ágyúlövésnyi távolságra hátrarendeli a centrum és a jobbszárny erőit. A Schwechat előtti tétlen várakozás ugyanis csak arra volt jó, hogy az ellenségnek alkalmat adjon a nyílt terepen lévő magyar csapatok elleni összpontosított tűzcsepásra. Görgei erre személyesen figyelmeztette Mógát, de a fővezér meglehetősen durván letorkolta az okvetetlenkedő ezredest. Görgei ezt követően visszasietett dandárához, amelynek oldalában időközben ellenséges bekerítő oszlop mutatkozott. Görgei, a bekerítést kivédendő, négy zászlóalját csákány alakban állította fel, lovasságát a dandáránál maradt félüteg fedezetére rendelte. (Másik négy lövegét Pusztelnik már korábban elkérte, hogy Schwechat délkeleti utcavégének meghosszabbítását tűz alatt tudja tartani.)

Délután 2 óra tájban Jellačić vezérkari főnöke, Zeisberg vezérőrnagy megunta a tétlenséget, s egy hét és egy tizenkétfontos üteg bevetésével támadást kezdett Neukettenhofnál. Az ágyútűz következtében a Görgei balszárnyát alkotó gömri és honti önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljak megintogtak, majd megfutottak. Görgei ezt követően az 1. pesti önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljhoz vágatott, mert úgy vélte, hogy velük még megkísérelhet egy rohamot a túlzottan előremerészkedő cs. kir. ütegek ellen. Azonban csakhamar ez a zászlóalj is követte a hontiak és gömriek példáját; hiába próbálta meg Gózon Lajos százados a következő szavakkal rohamra vezetni a legénységet: „Ide, magyar! Itt a zászlód, itt dögölj meg!” Görgei már csak a nógrádi önkéntes zászlóaljból bízhatott. A zászlóaljat viszonylag jó rendben, fedett állásban találta, ám amint az alakulat az ellenség ágyúinak hatókörébe került, követte ez is a többiek példáját. Görgei számára ezután nem maradt más, mint a visszavonulás. A visszavonulás fedezésében csupán

31 A hadtest új beosztására ld. az okt. 27-i harcrendet, MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok, 1848:9276. (Nem a helyén, hanem a 40. dobozban.) A tényleges helyzetre ld. *Görgey A.*: i. m. I. 216–217. és *Görgey I.–Katona T.*: i. m. 128–129. (utóbbi tévedésből hat század Vilmos-huszárról ír). A diszpozíciót ld. a hivatkozott harcrend mellett. A centrum létszámát a harcrend helyesbített adatai alapján adtam meg.

a dandáránál található másfél század huszárra és a Strakonitzky Bazil vezette félütegére, pontosabban ennek a csatatéren maradt két lövegére számíthatott.

Nem alakult jobban a helyzet a többi ponton sem. A centrum első harcvonala mögött álló csapatok, amelyek tekintélyes részét népfelkelők és mozgósított nemzetőrök alkották, részben a gömöriek futása, részben a közójük csapódó ágyúgolyók hatására szintén rendetlen visszavonulásban kerestek menedéket. A sorozredi csapatok közül a 34. (Porosz herceg) gyalogezred 1. zászlóalja tűnt ki gyávaságával. A centrum csapatainak visszavonulását csakhamar követte a jobbszárny és a balszárny csapatainak viszonylag rendezettebb hátrálása. A csapatokat csak a Fischa mögött sikerült rendezni.

Móga és Kollmann Répásy hátramaradásának pillanatában erősítéseket küldtek a magyar balszárnyra, majd úgy vélték, hogy legjobb lenne a csapatokat a Fischa mögé visszavonni. Kossuth — az eddigi sikerektől, Mannswörth bevételétől és a Görgei vezette jobbszárny gyors előretörésétől fellelkesülve — úgy vélte, hogy a támadást folytatni kell, s ezért Görgeihez futatást küldött, „hogy azon határozottsággal, melynek hiánya seregünk vezérlete körül hetek óta tapasztalható, a parancsnokságot általvegye”. Görgei azonban nem kapta meg ezt az utasítást, s a megkezdett visszavonulás miatt már úgysem nagyon tehetett volna semmit.³²

Görgei és kísérete október 30-án este Fischamendben éjszakázott. Másnap reggel megindította nagyjából összeszedett dandárát Bruckba, ám menet közben azt az utasítást vette, hogy ne oda, hanem Köpcsénybe vezesse csapatait. Itt, Köpcsényben kapta Kossuth utasítását, hogy Németóvárt és Hainburgot is szállja meg, „mert ez inkább kulcsa Pozsonnak, mint Köpcsén”, s arra is alkalmas helyen fekszik, hogy a morvamezei ellenséges mozdulatokat figyelemmel lehessen tartani. Kossuth utasításában kérte Görgeit, hogy a hadtest más dandárparancsnokaival, Mógával és a vezérkar főnökével együtt jelenjen meg nála. Ezzel egy időben Görgei Mógától is utasítást kapott, hogy jelentkezzen a köpcsényi kastélyban lévő főhadiszálláson.

Görgei éjjel után érkezett a főhadiszállásra, ahol Móga segédtisztjétől megtudta, hogy az altábornagy a visszavonulás közben leesett lováról, s ezért beadta lemondását. Utódjául Görgeit ajánlotta. Másnap korán reggel Görgei Pozsonyba érkezett, s jelentkezett az elmúlt napok megpróbáltatásai miatt szintén betegeskedő Kossuthnál. Kossuth egyrészt beszámolt neki schwechati tapasztalatairól, az ütközet menetéről, Móga és Kollmann — szerinte — nem egészen egyértelmű magatartásáról. Majd néhány szóban összefoglalta a Simunich altábornagy hadtestének elfogására tett intézkedéseit, s ezt követően meglehetősen furcsa indoklással felajánlotta Görgeinek a hadsereg főparancsnokságát. Görgei először szabódott, mondván, hogy ezt a rangban idősebb bajtársai bizonyonnyal mellőzként érzékelik majd. De Kossuth biztosította arról, hogy nem csupán Móga javasolta őt e posztra, hanem a többi, magas beosztású tiszt is, s hogy ez utóbbiak ugyanúgy megkapják a tábornoki kinevezést, mint Görgei. Görgei tehát igent mondott. Kossuth ezek után átadta neki az október 11-én kiállított tábornoki diplomát, s hivatalos formában, írásban is közölte vele kinevezetését. Ugyanakkor arra kérte, tegye meg intézkedéseit annak érdekében, hogy a Simunich elfogására Guyon ezredes parancsnoksága alatt kiküldendő csapatok minél hamarabb útnak indulhassanak.

Görgei kinevezéséről Kossuth még aznap értesítette az OHB-t is. A kinevezést egyrészt Görgei schwechati érdemeivel és a visszavonulás közben játszott szerepével magyarázta, s nem mulasztotta el hozzátenni, hogy „Görgey tábornok úrnak fővezérré kinevezetése fölött az egész sereg osztatlan öröme találkozott az enyimmel”. Még lelkesebb hangon számolt be Görgei kinevezéséről 1848. november 9-én, a képviselőházban. „Bizodalmam Görgey ezredes, most pedig tábornokra esett, egy oly férfiúra, ki iránt akár a honvédelmi bizottmány, kinek kezében van a kormány, akár a tisztelt Ház nem osztoznék azon bizodalomban, mellyel iránta vagyok lelkesülve, azért becsületemmel állok jól a képviselőháznak, hogy ma tessék mondani neki, az úr nem lesz fővezér, hanem közlegény, híven fogja így is a hazát szolgálni ... mert ő úgy van lelkesülve, mint Magyarország minden igaz tagja, hogy nem azt kérdi, magas polcra állíttatik-e,

32 Az előnyomulásra ld. *Görgey A.*: i. m. I. 211–212.; *Görgey I.–Katona T.*: i. m. 128–129.; KLÖM XIII. 306.; Marcius Tizenötödike, 1848. okt. 31. No. 196.; Kossuth Hírlapja, 1848. nov. 2. No. 107. Görgei levelét Pusztelnikhez ld. MOL. *Görgey lt.* b/4 fasc. Az ütközetre ld. *Görgey A.*: i. m. I. 212–222.; *Görgey I.–Katona T.*: i. m. 129–136.; KLÖM XIII. 312–314.; 379.; *Perczel M.*: i. m. I. 71–72. Az ütközet legjobb leírását ld. *W. Häusler*: i. m. 26–32.

hanem azt, mit parancsol a hazafiú kötelesség. Azt jövődölém a tábornok úrnak, ha egy kis szerencséje járul hozzá, neki az isteni gondviselés nagy és fényes pályát jelelt ki, és azon meggyőződéssel jövődölém, miképp tudom, hogy akármik legyenek is a körülmények, ő a szabadság hű szolgálja marad mindig.”

Görgei reagálását öccse, István jegyezte fel: „Mily különös is a végzet. Ád olyat, amire nem vágytam, és megtagadta legkedvesebb két óhaját: egykor régen egy nőt — és most a zászlóaljparancsnokságot... Szerettem volna egy gyalogzászlóalj parancsnoka lenni; megmutatni: egy zászlóaljból mit lehet csinálni — mit egy zászlóaljjal, egy zászlóaljnak élén. Azzá nem lehettem, aminek, tudom, meg bírtam volna felelni. Most hadsereget bíztak rám! Ennek meg bírok-e felelni, nem tudom. De megpróbálom!” Barátjának, gróf Leiningen-Westerburg Károlynak pedig így beszélt elhatározásáról: „Nincs bennem annyi nagyravágyás, hogy előretolakodjam, de a legnagyobb mértékben megvan bennem az a nagyravágyás, hogy vállaljam, amire másnak nincs bátorsága. Ha más lép föl elszántan, nem keltem volna versenyre vele.”

Görgei fővezéri kinevezésének visszhangjáról meglehetősen keveset tudunk. A jelentősebb napilapok közül sem a Közlöny, sem a Kossuth Hírlapja, sem a Pesti Hírlap, sem a Nemzeti nem foglalkozott külön cikkben az eseménnyel. Csernátoni Lajos, a Marczius Tizenötödike szerkesztője a schwechati csatáról szóló beszámolójában úgy vélte, hogy a seregnek csak vezére lett volna szüksége, „hogy ma tán Bécs falai közt legyen; ily vezére tegnapig nem volt, ily vezére tegnap reggel óta Görgei tábornagy és fővezér. Az Isten tartsa meg őt soká nekünk, mert szívében magyar érzelem és becsületesség, agyában pedig ritka áttekintő tehetség és éles értelem lakozik; emellett van fővezéri kinézése, van sas tekintete és méltóságos férfiassága, és van bátorsága, e tulajdonok szeretté [sic!] és tiszteltté teszik őt a sereg előtt, melynek már eddig is kedveltje.” Valamivel visszafogottabb hangon írt Görgeiről Jókai az Életképek hasábjain: „...magos, daliás tekintetű; lelkében a legtisztább érzésű hazafi s roppant hadászati tehetségei mellett él-hal a szabadságért. Mindig a szabad ég alatt hál, mindenütt van, gondja mindenre kiterjed.”

A csapatok reagálását sem nagyon ismerjük. Karsa Endre zempléni önkéntes mozgó nemzetőr a visszavonulás körül kifejtett gondoskodásának tulajdonította, hogy „a sereg bizodalját megnyerte, sőt közkívánat szerint fővezérré történt elválasztását eredményezé”. Egy másik zempléni önkéntes, Mezős László — utólag betoldottnak tűnő — naplójegyzetében a régi tisztek, így Bárczay János és Répásy Mihály nehezteléséről ír. A Görgei által kissé megfegyvelmezett gömöri önkéntesek egyike pedig a Marczius Tizenötödike hasábjain jegyezte meg, hogy „Görgei ezredes vagy talán már tábornok” olyan „sebesen halad a hivatalok fokozatain, mint a kaki kurátor, ki midőn kiesett, sem tudta, hogy lett kurátor”. A feldunai hadtest közelében tartózkodó kormánybiztosok közül Újházi László pozsonyi kormánybiztos Wesselényi Miklóshoz írott levelében úgy fogalmazott, hogy „végre megszabadultunk azon fekete sárga fonaltól, mely a fővezértől kezdve még több törzstiszteken átvonult ... most Görgei a fővezér.” Degré Alajos — igaz, jóval az események után írott — emlékiratában idézi Bónis Samu véleményét, aki szerint forradalmi sereg parancsnokál nem olyan ember kell, mint Móga, hanem olyan, mint Görgei, „aki mer cselekedni, s nem tartja szükségesnek gondolkodni arról, hogy ebben vagy abban az esetben eljárásáért így meg amúgy fedezve legyen.”³³

33 Az ütközet után történetekre ld. *Görgei A.*: i. m. I. 224–231.; *Görgei I.–Katona T.*: i. m. 136–140. Kossuth utasításait közli *Hermann R.*: Kossuth-ir. i. m. 229. Kossuth tudósítását Görgei fővezéri kinevezéséről ld. KLÖM XIII. 321–322.; nov. 9-i beszéde uo. 380. Görgei Leiningennek: *Katona T.*: Az aradi vértanúk i. m. I. 119. Csernátoni cikkét ld. Marczius Tizenötödike, 1848. nov. 2. No. 198.; uo. nov. 3. No. 199.; Jókai cikkét közli: *Jókai Mór*: Cikkek és beszédek. 2. Szerk.: *Szekeres László*. Bp. 1967. 405. A csapatok reagálására ld. *Karsa Ferenc*: Karsa Endre zempléni önkéntes nemzetőr levelei a feldunai táborból és a táborozást megelőző eseményekről. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1905. 209.; *Mezős L.*: i. m. 32–33.; Marczius Tizenötödike, 1848. nov. 18. No. 212. Újházy levelét közli *Deák Imre*: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Bp. 1942. 264. Bónis véleményére ld. *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. Szerk.: *Ugrin Aranka*. Bp. 1983. 241. Kossuth fővezérségére ld. *Hermann R.*: Csány László i. m. 157–158.

Véleményem szerint a politikai vezetés Kossuthhoz közelálló körei némileg felfokozott, a többiek jóindulatú várakozással fogadták Görgei kineveztetését. A hadtest tisztikara és legénysége nem reagált különösebben a beállott változásokra. Mógát és környezetét kevesen sajnálták, az új fővezérlet hatását pedig egy ideig nem nagyon érezték, mert amíg Kossuth a táborban volt, gyakorlatilag ő diszpónált a hadtest egységeivel.

Az újdonsült tábornokra meglehetősen nehéz és kinos feladat várt. Egységesítenie kellett a keze alá adott csapatokat, meg kellett tisztítania a hadtestet az oda nem illő, csupán rövid ideig szolgálatot vállaló alakulatoktól, s közben fenn kellett tartania a feldunai hadtest harcképességét is. Meg kellett mutatnia, hogy nem csupán egy dandár, hanem egy hadtest élén is megállja a helyét; hogy nem csupán a mindenkori fővezért (joggal) opponáló beosztott parancsnokként, hanem az engedelmisséget megkövetelő fővezérként is képes érvényt szerezni akarátának. Végül, de nem utolsósorban, hadseregszervezői és hadvezéri tevékenységével kellett megszolgálnia a politikai vezetés jórészt Görgei eddigi politikai állásfoglalásai miatt megelőlegezett bizalmát.³⁴

34 Itt kell röviden szólnunk Görgei rangjáról és a rangidősség kérdéséről. Mint már említettük, Kossuth és Madarász október 11-én állították ki Görgei első tábornoki (vezérőrmagyi) kinevezését. Eszerint Görgei rangjával járó illetménye október 15-től kezdődött volna (ld. 8. jz.). Ezt az okmányt Görgei nem kapta meg, hanem Kossuth még október 17. előtt elküldte Pázmándynak a táborba. Erre mutat az, hogy Kossuth egy dátum nélküli, de október 21-re datált levélben arra hivatkozik, miszerint azt Nyáry Pál hozzájárulásával küldte el a táborba (KLÖM XIII. 256, 290.). Október 26-án Kossuth azt írta az OHB-nak, hogy ha nem akarja az ütközet percében tábornokok nélkül hagyni a sereget, kénytelen lesz Görgei említett kinevezését kézbesíteni, s a rangidősségre való tekintettel Lázár Györgyöt és Schweidel Józsefet is tábornoki kinevezésre javasolni, „s nehogy emiatt másutt kellemetlenségek támadjanak”, kérte az OHB-tól Vetter Antal, Apponyi (tollhíba Bakonyi Sándor helyett) és Perczel Mór ezredek tábornoki kinevezését is. Kossuth tehát érvényesnek tekintette Görgei első kinevezési oklevelét, s csupán a többiek oklevelének kiállítását ítélte szükségesnek. Az OHB ezzel szemben nemcsak Lázár, Schweidel, Vetter, Perczel és Bakonyi, hanem Görgei tábornoki kinevezését is kiállította, október 28-i kelettel. Vetter és Görgei rangja október 20-tól, a többieké november 1-jétől szól (MOL H 2. OHB 1848:1840., H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1848:8998. Görgei kinevezését közli *Hermann R.: Kossuth-ír. i. m. 228.*) A dolgot tovább bonyolította az, hogy az OHB október 22-én egyszer már elrendelte Lázár és Bakonyi tábornoki kinevezését, mindkettőjükét október 16-tól számítandó ranggal és illetménnyel. E két kinevezést a Hadügyminisztérium és az Országos Nemzetőrségi Haditanács október 30-i dátummal a Közlöny november 3-i számában közzé is tette (MOL H 92. ONöHt 6656., H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1848:8760. és 8769.). A Hadügyminisztérium Görgei tábornoki oklevelét október 20-tól, Lázárét október 16-tól, Schweidelét október 26-tól számítandó ranggal és illetménnyel állította ki. A mellékelt, Kossuthnak szóló kinevezési tudósításban viszont mindhármójuk rangja és illetménye november 1-jétől kezdődött. Kossuth november 2-án Pozsonyból mindhárom oklevelet s a kinevezési tudósítást is visszaküldte, hozzátéve, hogy „eszerint Lázár régibb tábornok volna, mint Görgey, ez tehát nem lehetne főparancsnok”, s kérte, hogy az OHB intézkedjen a Hadügyminisztériumnál az okmányok kijavításáról. Egyben közölte, hogy ő maga továbbra is Görgei október 11-én kelt, október 15-től szóló kinevezési oklevelét tekinti érvényesnek, s kérte e dátum meghagyását a kinevezéshez. Az OHB november 6-án át is írt a Hadügyminisztériumnak e tárgyban, de — talán nem egészen véletlenül — némileg félreértelmezve Kossuth kérését, a szövegben az szerepelt, hogy Görgei rangja és illetménye október 20-tól kezdődjön, mert ez Kossuth kívánsága. A Hadügyminisztérium így állította ki november 7-én az újabb okmányt, október 28-i dátummal, október 20-tól szóló ranggal és illetménnyel. Talán e hercehurcának tudható be, hogy Bakonyi és Lázár november 3-án közzétett kinevezései után a Közlöny december végéig egyetlen tábornoki kinevezést sem közölt. Görgeiét sem! A Hadügyminisztérium katonai osztálya által vezetett tábornoki rangjegyzék szerint Görgei, Perczel és Répásy Mihály rangja november 1-től, Vetteré október 1-jétől számítandó; Bakonyinál csak a rang kelte, október 24. szerepel; Lázár neve nincs e rangjegyzékben feltüntetve (KLÖM XIII. 331., MOL H 2. OHB 1848:2297., H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1848:9412., H 79. Katonai osztály. 4. kötet., Görgey lt. b/14. fasc.).

FÜGEDI ERIK (1916–1992) MŰVEINEK ÖSSZEGYŰJTÖTT BIBLIOGRÁFIÁJA (1937–1992)

A személyi bibliográfiákban alkalmazott elvnek megfelelően időrendben soroljuk fel a szerző munkáit, mégpedig úgy, hogy minden éven belül először a tudományos munkák (könyvek, tanulmányok, cikkek) következnek, majd ezt követik a recenziók, ismertetések, beszámolók, jelentések, hozzászólások, beszélgetések, interjúk, elő- és utószók, szerkesztések stb.

1937

Ethey Gyula: A Zoborvidék Múltjából. Nyitra, 1936. Századok, 71 (1937) 386. (Recenzió.)

Ethey Gyula: Vágvölgyi Krónika. Komárno-Komárom, 1936. Századok, 71 (1937) 386. (Rec.)

Nitra. Dejiny a umenie nitrianského zámku. Na pamiatku knieža Pribinu. Trnava, 1933. Századok, 71 (1937) 166–117. (Rec.)

1938

Nyitra megye betelepülése. Bp. 1938. 70 (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 1. sz.). Ua.: Századok, 72 (1938) 273–319. és 488–509.

Eisner, Jan: Slovensko v pravéku. Bratislava, 1933. Századok, 72 (1938) 106–107. (Rec.)

Frankenberger, Zdenko: Anthropologie starého Slovenska. Bratislava, 1933. Századok, 72 (1938) 106–107. (Rec.)

1939

A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette és bevezette *Lukinich Imre*. I. 1361–1510. Bp. 1937. Századok, 73 (1939) 82–84. (Rec.)

Belitzky János: Sopron vármegye története. I. Bp. 1938. Századok, 73 (1939) 360–362. (Rec.)

Janšák, Štefan: Prayeké sidliská s obsidiánovou industriou na Vychodnom Slovensku. Bratislava, 1936. Századok, 73 (1939) 232. (Rec.)

1941

A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. Századok, 75 (1941) 405–421. (Rec.)

1942

A nyugati szláv néphatár története. In: A magyarság és a szlávok. Szerk. *Szekfű Gyula*. Bp. 1942. 58–74.

1945–46

Joó Tibor (1901–1945). Századok, 79–80 (1945–46) 312. (Nekrológ.)
Magánlevéltáraink háborús veszteségei. Századok, 79–80 (1945–46) 315–316.
Šikura, Jan St.: Miestopisné dejiny Turca. Bratislava, 1944. Századok, 79–80 (1945–46) 247. (Rec.)

1946–1948

Avarok és morva szlávok. Archeológiai Értesítő, 1946–48. (3. sor. 7–9. köt.) 312–327., franciául (Avars et slaves moraves.) Uo. 328–338.

1947

Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 6 (1944–46) Bp. 1947. 115–138.

Karpat, Josef: Zákonodarná moc v Uhorsku v rokoch 1525–1604. Bratislava, 1944. Századok, 81 (1947) 308–309. (Rec.)

Markov, Josef: Prehľad literatúry právnych dejín na území Československej republiky z rokov 1939–1945. Právny ožbor, 1947. Századok, 81 (1947) 267. (Rec.)

1948

The war losses of Hungarian Private Archives. Journal of Central European Affairs, Vol. 8. No. 3. oct. 1948. (USA)

1951

Levéltáraink sorsa a felszabadulás után. Levéltári Híradó 1 (1951. okt.–dec.) 34–37.

1952

Stredoveké české listiny. — Középkori cseh oklevelek. Publikovali a historickamy poznamkami opatrili *Béla Bottló* — *Erik Fügedi*. Redigovali a jazykovednymi poznamkami opatrili *Stefan Kniezsa* — *Péter Király*. Bp. 1952. 207

A levéltári anyag védelme. Bp. 1952. 10 (Kiad. a Levéltárak Országos Központja, Levéltári szakmai továbbképző tanfolyam előadásai.)

1953

„Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *Székely György*. Bp. 1953. 225–239.

1955

K otázke užívania slovenského jazyka na panstvách v. 17. storočí. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1 (1955) 179–226.

1956

Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2 (1956) 185–213. (megjelent 1957-ben)

Pelikán, Josef: Rozmberské dluhopisy z let 1457–1481. Praha, 1953. Századok, 90 (1956) 805–807. (Rec.)

1957

Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1 (1957) 1: 43–58.; 2–4: 16–75.

A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. Tanulmányok Budapest múltjából 12. Bp. 1957. 521–547. (Rec.)

Historical Statistics of the United States 1789–1945. A Supplement to the Statistical Abstract of the United States. U. S. Department of Commerce. Bureau of the Census. 1949. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1 (1957) 99–101. (Rec.)

1958

Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 2 (1958) 1–2: 33–46.

Blaschke, Karlheinz: Zur Statistik der sächsischen Städte im 16. Jh. Uo. 166–167. (Rec.)

1959

Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5 (1959) 363–400.

Majtényi Mártonné szóbeli végrendelet 1517-ből. *Magyar Nyelv*, 55 (1959) 425–426.

Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából 13. Bp. 1959. 7–56.

A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban. Tanulmányok Budapest múltjából 13. Bp. 1959. 570–607. (Rec.)

1960

Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 94 (1960) 82–124.; 505–555.

Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhunderts. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7 (1960) 3–4: 253–295. (megjelent 1961-ben)

Balogh István: Debrecen. Bp. 1958. *Dercsényi Dezső-Zolnay László*: Esztergom. Bp. 1956. *Fitz Jenő*: Székesfehérvár. Bp. 1957. *Gerő László*: Eger. Bp. 1957. Századok, 94 (1960) 430–432. (Rec.)

1961

Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából 14. Bp. 1961. 17–107.

Bastian, F.–Wideman, J.: Regensburger Urkundenbuch. Urkunden der Stadt 1351–1378. München, 1956. Tanulmányok Budapest múltjából 14. Bp. 1961. 654–655. (Rec.)

Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve 19. Bp. 1959. Tanulmányok Budapest múltjából 14. Bp. 1961. 640–643. (Rec.)

Lehotská, D.—Handzová, S.—Horváth, V.—Hrabuššay, Z.—Merglová, N.: Archiv mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. Archivná správa ministerstva vnútra. Praha, 1956. Tanulmányok Budapest múltjából 14. Bp. 1961. 655–658. (Rec.)

Két könyv a cseh és morva parasztság XVI. század eleji helyzetéről. (*Alois Miha:* Poddany lid v Cechach v první polovině 16. století, Praha, 1960. és *František Matejek:* Feudální velkostatek a poddany na Morava s přihlednutím k přílehlému území Šlezska a Polska. Praha, 1959.) Agrártörténeti Szemle, 3 (1961) 583–591. (Rec.)

Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie. Praha, 1959. Századok, 95 (1961) 414–415. (Rec.)

Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von *K. Mollay*. Bp. 1959. Századok, 95 (1961) 398–400. (Rec.)

Külföldi várostörténeti bibliográfia. Tanulmányok Budapest múltjából 14. Bp. 1961. 693–714. (Összeállítás)

1962

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet, 2–3. füzet. 1272–1290. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette *Borsa Iván*. Bp. 1961. Századok, 96 (1962) 255–257. (Rec.)

Hamilton, E. J.: The History of Prices before 1750. (XIe Cong. Int. Sc. Hist. Stockholm 21–28. Août 1960.) Századok, 96 (1962) 654–658. (Rec.)

Henry, L.: Développements récents de l'étude de la démographie. (XIe Congr. Int. Sc. Hist. Stockholm, 21–28. Août, 1960.) Századok, 96 (1962) 300–301. (Rec.)

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése. Századok, 96 (1962) 353–360.

A renaissance és a reformáció kérdéseiről tartott magyar–lengyel konferencia. Századok, 96 (1962) 858–875.

1963

Az európai város keletkezésének újabb irodalmából. Tanulmányok Budapest múltjából 15. Bp. 1963. 715–723. (Rec.)

Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie II. Praha, 1960. Századok, 97 (1963) 207–209. (Rec.)

Külföldi várostörténeti bibliográfia 1957–1958. Tanulmányok Budapest múltjából 15. Bp. 1963. 745–791. (Összeállítás)

La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450–1650). Red. Gy. *Székel* et *E. Fügedi*. Bp. 1963. 562 (Studia Historica Ac. Sc. Hung. 53.) (Szerkesztés)

1964

Megjegyzések a budai vitáról. Századok, 98 (1964) 771–781.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. Agrártörténeti Szemle, (1964) 568–572. (Rec.)

Újabb történeti demográfiai irodalmunkról. Századok, 98 (1964) 1252–1264. (Rec.)

Jelentés a II. Várostörténeti Konferenciáról. Arrabona, 6 (1964) 249–308.

1965

Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jahrhundert auf dem Gebiet des heutigen Ungarns. Studia Slavica Acad. Sc. Hung. 11. (1965) 289–329.

Fehérvár középkori alaprajza. Fejér megyei Szemle, 2 (1965) 1: 3–14.

Hungarian Bishops in the Fifteenth Century (Some Statistical Observations). *Acta Historica Acad. Sc. Hung.* 11 (1965) 375–391.

A XV. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964.* Bp. 1965. 35–71.

A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle*, 8 (1965) 477–498.

1966

Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. *Agrártörténelmi Szemle*, 8 (1966) 313–331.

Zur demographischen Entwicklung vier slowakischer Dörfer im Pilis-Gebirge im 18. und 19. Jahrhundert. *Studia Slavica Acad. Sc. Hung.* 12 (1966) 139–145.

A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 9 (1966) 366–380.

A lengyel és cseh városok kialakulásának irodalma. *Világtörténet*, 1966 9–10. sz. 1–38. (Rec.)

Lettrich Edit: Esztergom, a dorogi iparvidék városa. Bp. 1964. Századok, 100 (1966) 536–538. (Rec.)

Vita Lengyelország XIV. századi népességéről. *Világtörténet*, 1966. 9–10. sz. 225–228.

1967

Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. In: *Jubileumi Tanulmányok I. „A pécsi egyetem történetéből.” Szerk. Csizmadia Andor.* Pécs, 1967. 97–109.

Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: *Székesfehérvár évszázadai 1. (Az államalapítás kora.)* Székesfehérvár, 1967. 27–34.

Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények*, (1967) 20: 31–45.

Problémy slovenského obšídlenia na území dnešného Madarska. *Historicky Časopis (Bratislava)*, 15 (1967) 1: 36–45.

Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk. *Kenyeres Ágnes*, Bp. I. köt. 1967. II. köt. 1969. (Munkatárs és szerkesztő)

1968

Eperjes város hetipiacjövedelme 1497–1526. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966.* Bp. 1968. 3–26.

A telekkatonaság kérdése a középkorban. In: *A magyar hivatalos statisztika történetéből.* Bp. 1968. 293–298.

Történeti demográfiánk kérdései. *Századok*, 102 (1968) 364–367.

1969

Békéscsaba újratelepítése. *Békési Élet* 4 (1969) 56–65.

Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. In: *Alba Regia (Annales Musei Stephani Regis)* 10. Székesfehérvár, 1969. 101–118.

A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. *Demográfia*, 12 (1969) 500–507.

Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. *Agrártörténelmi Szemle*, 11 (1969) 1–19.

Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale. *Annales ESC* 1969. 6. (nov.-déc.) 1299–1312.

Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. *Acta Historica Ac. Sc. Hung.*, 15 (1969) 103–136.

1970.

Beiträge zur Geschichte der Aristokratie in Ungarn im 15. Jahrhundert. Archiv für Sippenforschung, 36 (1970) Mai 421–442. (Wiesbaden)

A budai káptalan jegyzőkönyve. (*Kubinyi András*sall közösen.) In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968. Bp. 1970. 9–59.

La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie. Annales, 1970. 4. (juil.–août.) 966–987.

A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. 234. (Történeti Statisztikai Kötetek.) (Recenzió: *Chlapowski, K.*: Przegląd Historyczny, 62. (1971) 744–745.; *Kubinyi A.*: Századok, 107 (1973) 753–757.; *Kurcz Á.*: Irodalomtörténeti Közlemények (1971) 653–654.)

1971

Der Aussenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650 (Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa). Herausgegeben von *Ingomar Bog*. Köln–Wien, 1971. 55–85.

Győr városának 1271. évi kiváltságlevele. In: Győr. Várostörténeti Tanulmányok. Győr, 1971. 109–117.

Die Verfechtung des Bürgertums und Adels in Ungarn am Ende des 14. Jahrhunderts. (Die Familie Vincze von Szentgyörgy). In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vayay. Braga, 1971. 231–246.

Struzek, B.: Historia rolnictwa na ziemiach polskich na tle rozwoju rolnictwa w swiecie. czesc I. okres do roku 1914. Warszawa, 1966. Agrártörténeti Szemle, 13 (1971) 550–553. (Rec.)

1972

Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns oppida im 14. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen. Herausgegeben *Wilhelm Rausch*. Linz–Donau, 1972. 165–192.

A bátfai XVI. század eleji bor- és lókvitel néhány kérdése. Agrártörténeti Szemle, 14 (1972) 41–89.

Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 106 (1972) 69–94.

Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. Történelmi Szemle, 15 (1972) 321–342.

Die Mobilität der ungarischen Aristokratie im XV. Jahrhundert. In: Genealogica et heraldica. Wien, 1972. 229–234.

A Szentgyörgyi Vincze-család. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 11 (1972) 261–269.

Magyarország története és gépi adatfeldolgozás. Történelmi Szemle, 15 (1972) 527–532. (A számítógépek és a történettudomány című, 1972. okt. 25-én rendezett kerekasztal-konferencián elhangzott problémafelvételi referátum.)

1973

A hivatalos statisztika Magyarországon a XVIII. század végén. Statisztikai Szemle, 51 (1973) 873–879.

Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. Századok, 107 (1973) 1239–1242. (Rec.)

Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. Századok, 107 (1973) 983–987. (Rec.)

Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Köln-Wien, 1971. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 81 (1973) 163–164. (Rec.)

Az együtműködés problémái. In: A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. Összeáll.: *Éri István*, Veszprém, 1973. 127–136. (Véleménye a honfoglalás vitás kérdéseiről, Uo. 7., 10., 13.)

Számok és történelem. (1–2–3.) Szerk. *Dányi Dezső és Fügedi Erik* Bp. 1973. (Szerkesztés)

1974

Középkori váraink. Élet és Tudomány, 47 (1974) 11: 2242–2246.

Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hrsg. *Walter Schlesinger*. Sigmaringen, 1974. 471–507.

Uram, királyom ... (A XV. századi Magyarország hatalmasai). Bp. 1974. 253. (Recenzió: *Lázár István*: Új Írás, 1974. 8. 122–123.; *Le Livre Hongrois*, 1974. 2.; *Bücher aus Ungarn*, 1974. 2.; *Péter Ádám*: Hungarian Book Review, 1974. 2.; *A. Baran*: Slavie Reviews 1975. dec. 853.; *Mészáros László*: Valóság, 1975. 7. 111–112.; *Uő.*: Acta Historica, 1975. 3–4. 469–470.; *Barta Gábor*: Századok, 1975. 1138–1140.; *Márton Lajos*: Új Kelet (Tel-Aviv), 1975. 1. 10.)

Hozzászólás Müller Róbert referátumához. In: A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok. Összeáll.: *Müller Róbert*. Veszprém, 1974. 61–64.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. Századok, 108 (1974) 1254–1258. (Rec.)

Medieval topography of Fehérvár. Alba Regia, 13 (1972) Székesfehérvár, 1974. 303–304. (Rec.)

1975

Középkori várak — középkori társadalom. In: Váráépítéstudomány. Szerk. *Gerő László*. Bp. 1975. 63–86.

Bak, János, M.: Königtum und Städte in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. Zeitschrift für Historische Forschung, 1975. 114–116. (Rec.)

Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973. Századok, 109 (1975) 195–197. (Rec.)

Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. Századok, 109 (1975) 421–425. (Rec.)

Püspöki Nagy Péter: Rozsnyó város címere. Heraldikai tanulmány a történelmi címer felújításához. Bratislava, 1973. Századok, 109 (1975) 195–197. (Rec.)

Történeti Statisztikai Tanulmányok 1–2. Bp. 1975. (Szerk. Biz. titkára)

1976

Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Fordította, az utószót írta, jegyzetekkel ellátta *Fügedi Erik*. Bp. 1976. 264. (Recenzió: *Bozóky Éva*: Könyvvilág, 1977.; *Kelemen János*: Élet és Irodalom, 1976. 24. 10.; Élet és Tudomány, 1975. 2293.)

Medieval Topography of Fehérvár. Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine, 20 (1975) (Megjelent Buxelles, 1976.)

Bak, J. M.: Königtum und Städte in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. Századok, 110 (1976) 571–572. (Rec.)

Beszámoló a 14. Statisztikatörténeti Vándorgyűlésről. Statisztikai Szemle, 54 (1976) 892–897.

Gabonaárak a 19. sz. eleji sajtóban (Megjegyzések Ny. Staub Éva közleményéhez). Agrártörténeti Szemle, 18 (1976) 550.

Magyar műemlékvédelem 1971–72. Bp. 1974. Századok, 110 (1976) 149–150. (Rec.)

Megjegyzések Balogh István tanulmányához. (Tugurium-szállástanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez). Etnographia, 87 (1976) 27–29.

Pataki, József: Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente. București, 1973. Agrártörténeti Szemle, 18 (1976) 565–567. (Rec.)

Tájékoztató a KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutató Csoportjának agrártörténeti irányú munkálatairól. Agrártörténeti Szemle, 18 (1976) 140–147.

Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1976. (Szerk. Biz. titkára)

1977

A dunántúli városok fejlődése 1767–1848 között. In: A MTA Pécsi és Veszprémi Akad. Bizottságának Értesítője (PAB-VEAB). II/1. A Dunántúl településtörténete. Pécs, 1977. 125–134.

Kapisztrán János csodái (Találkozás a középkori népi vallásossággal). Etnographia, 88 (1977) 555–564.

Kapisztrán János csodái (A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai). Századok, 111 (1977) 847–898.

Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 218 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) (Recenzió: *Réti Rózsa*: Magyar Tudomány, 1977. 12. 959.; *Ormos Mária*: Magyar Hírlap, 1978. jan. 29. 10.; *Uő*: Magyar Nemzet, 1978. 25. sz. 10.; *Solymosi László*: Népszabadság, 1978. márc. 2. 7.; *Gerő László*: Műemlékvédelem 22. (1978) 283–284.; *Gerelyes Ibolya*: Honismeret 3 (1979) 60.; *Kőhegyi Mihály*: Archeológiai Értesítő 105 (1978) 303–304.; *Csorba Csaba*: Századok, 116 (1982) 153–157.; *Kávássy Sándor*: Agrártörténeti Szemle, 25 (1983) 292–294.)

Bonfinius, Antonius: De Rerum Ungaricarum Decades. Tom. IV. Pars. II. Bp. 1976. Századok, 111 (1977) 603. (Rec.)

Dőry, Franciscus-Bónis, Georgius-Bácskai, Vera: Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Bp. 1976. Századok, 111. (1977) 1049–1052. (Rec.)

Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszéprém. Sajtó alá rendezte: *Kredics László*. Veszprém, 1977. 244–246. (Utószó)

Jakó Zsigmondról, legfrissebb könyve nyomán. Századok 111 (1977) 1231–1240.

Kovács, Martin L.: Esterhazy and the Early Hungarian Immigration to Canada. Regina, Saskatchewan, 1974. Etnographia, 88 (1977) 500–501. (Rec.)

Szekcióvezetői beszámoló. In: PAB–VEAB Értesítő 1977. II/2. Pécs, 1977. 247–248.

Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. Bp. 1977. (Szerk. Biz. titkára)

1978

Korona és hit. Confessio, 2 (1978) 2:79–85.

A török fogságában. In: Iskolarádió 1978. Forráselemzés-szöveggyűjtemény. Bp. 1978. 123–128.

Beszámoló a XVIII–XIX. századi háztartás- és családszerkezettel foglalkozó két tanulmány vitájáról. (*Andorka Rudolf*: Paraszti családszerkezet a XVIII–XIX. században; *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828.) Agrártörténeti Szemle, 20 (1978) 292–300.

Győrffy György: István király és műve. Valóság, 1978. 6:94–96. (Rec.)

Igazságos volt-e Mátyás király? Beszélgetés *Benda Kálmán*nal és *Makkai László*val. (szerk. *Kerekes István*.) Élet és Tudomány, 33 (1978) 1: 12–14.

1979

The avus in the Medieval Conceptual Framework of Kinship in Hungary. *Studia Slavica Ac. Sc. Hun.*, 25 (1979) 137–142.

A befogadó: a középkori magyar királyság. *Történelmi Szemle*, 22. (1979) 355–376.

A ferencesek letelepedése Szécsényben. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából 2.* Szerk. *Praznovszky Mihály*. Szécsény, 1979. 7–16.

A magyar korona regénye. (*Benda Kálmárral közösen.*) Bp. 1979. 254

Die Städte Transdanubiens 1767–1848. In: *Wirtschafts- und socialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag.* Hrsg. *Herbert Knittler*. Wien, 1979. 94–101.

Burgen in deutschen Sprachraum. Hrsg. *Hans Patze*. I–II. Sigmaringen, 1976. Századok, 113 (1979) 1113. (Rec.)

A Csáky család szepesmindszenti levéltára. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 93–131.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. *Acta Historica*, 26 (1979) 376–378. (Rec.)

Hozzászólása „Sárvár monográfiája” középkori részéről. *Vasi Szemle*, 33 (1979) 589–591.

Ransanus, Petrus: *Epithome Rerum Hungaricarum*. Curam gerebat *Petrus Kulcsár*. Bp. 1977. Századok, 113 (1979) 151–152. (Rec.)

1980

Beiträge zur Siedlungsgeschichte einiger slowakischer Dörfer auf dem Gebiet des heutigen Ungarns. *Studia Slavica Ac. Sc. Hun.*, 26 (1980) 245–305.

Coronation in Medieval Hungary. In: *Studies in Medieval and Renaissance History. New series III. (XIII.)* Vancouver, 1980. 159–189.

Ein Zeuge der ungarisch-bulgarischen Politik im XIII. Jh. In: *Das mittelalterliche Bulgarien, Byzanz, die slawische Welt und Europa während des Zeitraums vom VII. bis XIV. Jahrhundert*. Wien, 1980. 93–99.

Középkori magyar értelmiség. (Az ELTE Bölcsészettudományi Kara, a MTA, valamint a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales közös rendezésében Mátrafüreden, 1980. októberében tartott konferenciáról.) *Magyar Hírlap*, 13 (1980) 269:11.

Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez. *Etnographia*, 91. (1980) 361–371.

Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok 4.* Bp. 1980. 217–228.

Roman catholic parish registers in Hungary before 1895. In: *Populatie si societate 3.* Cluj-Napoca, 1980. 189–198.

Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: *Städtische Gesellschaft und Reformation.* Hrsg. *I. Báthori*. Stuttgart, 1980. 57–96. (Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung 12.)

A magyar reneszánszról (című beszélgetésben résztvevő). In: *Hogyan éltek elődeink?* Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. *Hanák Péter*. Bp. 1980. 33–47.

1981

An der Wende eines Wirtschaftssystems (Einige Fragen des ungarischen Aussenhandels im XV. und XVI. Jahrhundert). In: *Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis Ende des XVIII. Jahrhunderts*. Wien, 1981. 69–80.

Kolduló barátok, polgárok, nemesek. *Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp. 1981. 564 Tartalom: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai

7–56. (1977); Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, 57–88. (1972).; A XV. századi magyar püspökök, 89–113. (1965).; Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén, 114–237. (1960).; Középkori magyar városprivilegiumok, 238–310. (1961).; Városok kialakulása Magyarországon, 311–335. (1970).; Mezővárosaink kialakulása a XIV. században, 336–363. (1972).; Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején, 364–386. (1969) és (1971).; A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása, 387–397. (1969).; A befogadó: a középkori magyar királyság, 398–418. (1974) és (1979).; Mátyás király, 419–436.; Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás, 437–462. (1984). (Rencenzió: *Bata Imre*: Népszabadság, 1981. dec. 1. 7.; *Vikol Katalin*: Magyar Nemzet, 1982. febr. 21. 8.)

Nováki Gyula—Sándorfi György—Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. Századok, 1981. (115) 219–221. (Rec.)

Lexikon des Mittelalters II. München und Zürich, 1981–83. (Több szócikk szerzője.)

1982

Királyi tisztség vagy hűbér? Történelmi Szemle, 25 (1982) 483–509.

Das Königreich Ungarn (1458–1541) In: Schallaburg '82: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. 8. Mai — 1. Nov. 1982. Wien, 1982. 17–32.

Mátyás király jövedelme 1475-ben. Századok, 116 (1982) 484–506.

Medieval Hungarian castles in existence at the start of the Ottoman advance. In: From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. J. M. Bak and B. K. Király. Brooklyn—New York, 1982. 59–62.

Some characteristics of the medieval Hungarian noble family. Journal of Family History, 7 (1982) 27–39.

O Stredovekej Uhorskej Šľachte Slovenského Pôvodu. Historicky Časopis (Bratislava), 30 (1982) 395–403.

Demográfia, etnikum, politika. Vita a nemzetiségi kérdékről. (Beszélgetésben résztvevő.) Alföld, 33. (1982) 8:41–54. és Látóhatár, (1982) 9:119–142.

Nagy Lajos és kora. Beszélgetés Vikol Katalinnal. Magyar Nemzet, 38 (1982) 231:9.

Simon Proxenus a Sudetis: Commentarii de itinere Francogallico. Bp. 1979. Századok, 116 (1982) 164. (Rec.)

Európai fővárosok. Építészeti források. Főszerk. *Ságvári Ágnes*. Bp. 1982. Levéltári Közlemények 53 (1982) 131–133. (Rec.)

1983

Das Baumkirchnerbild in der ungarischen Geschichtsschreibung. Andreas Baumkirchner und seine Zeit: Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche.“ Hrsg. R. Kropf, W. Meyer. Eisenstadt, 1983. 257–262.

A magyar királyság gazdasága Mátyás korában. História 5 (1983) 1:10–11.

A nemesség szerepe a középkori megyében. In: Tanulmányok Kisvárdai történetéhez. Szerk. Ács Z. Kisvárdai, 1983. 23–29.

Johannes Vitez de Zredna opera quae supersunt. Edidit *Iván Boronkai*. Bp. 1980. Századok, 117 (1983) 462–464. (Rec.)

Steinmann, Judit: Die Benediktinerabtei zu Fraumünster und ihre Verhältnis zur Stadt Zürich, 853–1524. H.n. 1980. Századok, 117 (1983) 667–668. (Rec.)

1984

A középkori magyar nemesség rokonsági rendszerének két kérdése. In: Történeti Antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés szak előadásai. Szerk. *Hofer Tamás*. Bp. 1984. 217–226.

Középkori pontifikális pecsétek Magyarországon. In: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pe-csétmátsolat-gyűjteménye alapján. Szerk. *Bodor Imre*. Bp. 1984. 11–20.

A köznemesi klán szolidaritása a 13–14. században. *Századok*, 118 (1984) 950–973.

A nemesek országa. 1–2. rész. In: Gólyavári esték. Előadások a magyar történelemről. Szerk. *Hanák Gábor*. Bp. 1984. 29–49.

Verba volant ... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok, Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Bp. 1984. 107–130. (Szerkesztés is)

Emlékezés Paulinyi Oszkára. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve. 3 (1983) Bp. 1984. 335–337.

Lexikon des Mittelalters III. München und Zürich, 1984–1986. (Több szócikk szerzője.)

1985

The demographic landscape of East-Central Europe. In: East-Central Europe in transition from the fourteenth to the seventeenth century. Ed. by *A. Mączak, H. Samsonowicz* and *P. Burke*. Cambridge, 1985. 47–58.

Mátyás Király. In: Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Főszerk. *Pozsgay Imre*. Bp. 1985. 51–58.

Tarnai Andor könyvének margójára. *Századok*, 119 (1985) 232–243.

Mit mondtam volna? — Bibó István tanulmányához. *Kortárs*, 29 (1985) 9: 88–93.

Harsányi Zsolt: Mathias rex. Hunyadi Mátyás életének regénye. (Bev. *Hegedűs G.*, Utószó: *Fügedi Erik*.) Bp. 1985.

1986

Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Translated by *J. M. Bak*. Bp. 1986. 162 (*Studia Historica* 187.) (Recenzió: *M. L.*: *Nytfra Historien*, Aarhus, 35/2. 1986.; *Michael Slivka*: *Pamiatky Priroda* 15. Rocnik 1986. 6.; *M. P.*: *Československy historicky časopis*, 35 (1987) 270.; *P. W. Knoll*: *Choice* (Middletown), 1987. jan. 445–446.; *Martyn Rady*: *The Slavonic and East-European Review*, 65/2. (1987) ápr. 280–281.; *Robert Bartlett*: *Annales*, 1987. 3. 728–729.)

Castels and Castellans in Angevin Hungary. In: *Louis the Great King of Hungary and Poland*. Ed. *S. B. Vardy, G. Guorschmid, L. S. Domonkos*. New York 1986. 49–65.

Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986. 421 (Recenzió: *Kelecsényi Gábor*. *Magyar Hírlap*, 1986. szept. 10. 5.; *Józsa [György Gábor]*: *Magyar Nemzet*, 1986. jún. 19. 6.)

Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary. Ed. by *J. M. Bak*. (Variorum Reprints.) London, 1986. 346. Contents: I. Coronation in Medieval Hungary (1980); II. Hungarian Bishops in the fifteenth Century (1965); III. Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhunderts (1960); IV. The Aristocracy in Medieval Hungary. Theses (Unpublished manuscript); V. The *avus* in the Medieval Conceptual Framework of Kinship in Hungary. (1979); VI. „Verba volant ...” Oral Culture and Literacy among the Medieval Hungarian Nobility (1981); VII. Les intellectuels et la société dans la Hongrie médiévale. (Communication présentée au Colloque Franco-hongrois sur l’histoire des intellectuels, Mátrafüred, octobre 1980.); VIII. Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland (1974); IX. Die Entstehung des Stadtwesens in Ungarn (1970); X. Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn (1969); XI. Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts (1956); XII. La formation des villes et les ordres mediants en Hongrie (1970); XIII. Die Ausbreitung des städtischen

Lebensform: Ungarns *oppida* im 14. Jahrhundert (1972); Bibliography of the Writings of Erik Fügedi 1937–1984.

„Könyörülj, bánom, könyörülj...” Bp. 1986. 143.

Les intellectuels et la société dans la Hongrie médiévale. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois — XIIIe — XXe siècles*. Red. par B. Köpeczi. Bp. 1986. 41–51.

Paléodémographie. In: *Dictionnaire des sciences historiques*. Publ. de A. Burguière. Paris, 1986. 499–500.

Turniere im mittelalterlichen Ungarn. In: *Das Ritterliche Turnier im Mittelalter*. Hrsg. Josef Fleckenstein. Göttingen, 1986. 390–400.

Ab Urbe condita. Budapest, 24 (1986) 1–2:50–53.

Művelődéstörténeti Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1986. (Szerkesztés és előszó. 11–14.)

1987

Das Leinenweben in Bartfeld am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Festschrift Othmar Pickl zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von H. Ebner, W. Höflechner, H. J. Mezler—Andelberg, P. W. Roth und H. Wiesflecker. Graz–Wien, 1987. 121–133.

Magyar nevek szlovák átírásban. (Király Péterrel és Gregor Ferenccel) Kortárs, 31 (1987) 5:114–130.

A ránk maradt uralkodó. Magyar Hírek, 15 (1987) 20:24–25.

Az 1526. előtti korszakra vonatkozó magyar történeti kutatásról. Századok, 121 (1987) 660–672.

F. Smahel: La Revolution Hussite, une anomalie historique. Paris, 1985. Századok 121 (1987) 737–739. Ua. *Danubian Historical Studies*, 1987/2. 77–80. (Rec.)

10 kérdés Fügedi Erikhez. Nádor Tamás interjúja. Magyar Ifjúság, 31 (1987) 5:36–37.

Lexicon latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. Szerk. biz. elnök: Harmatta János. Kiadásra előkészítette: Boronkai Iván. I. kötet (1–3. füzet) Bp. 1987–1988–1989. II. kötet Bp. 1991. III. kötet Bp. 1992. (Szerk. biz. tag és lektor)

Lexikon des Mittelalters IV. München und Zürich, 1987–1989. (Több szócikk szerzője.)

1988

Ein berufsmäßiger Fälscher: Der Fall Johann von Madácsháza, 1391. In: *Fälschungen im Mittelalter. Teil IV. Diplomatische Fälschungen (II)*. Hannover, 1988. 639–651. (Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica. München 16–19. Sept. 1986. MGH. Schrift. Band 33, IV.)

(Négy cseh nyelvű irat kivonata.) In: A Szent-Ivány család levéltára 1230–1525. Mátyusz Elemér kézirata alapján sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Borsa Iván Bp. 1988. 126. 136. 139. és 140. Kivonat.

On the standards of transcribing historical family names. In: *Dialogue of Hungarian and Czechoslovak historians on the Writing of old Hungarian family, personal and place names*. Szerk. Szarka László Bp. 1988. 68–77.

Tausend Jahre Stephanskron. (Benda Kálmánnal közösen) Bp. 1988. 239 (Recenzió: Thomas von Bogyay: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 12. (83) Jahrgang, Heft 1/89.)

Die Verhandlungen der Königin Elisabeth in Požega 1385. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. I–II. Hrsg. Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1988. II. 149–158.

Gustav Gündisch: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Köln–Wien, 1987. Századok, 122 (1988) 723–727. (Rec.)

Johannes de Turocz: Chronica Hungarorum. 1. Textus. Ed. E. Galántai, J. Kristó. Bp. 1985. Századok, 122 (1981) 254–256. (Rec.)

Felszólalás a mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumon. (Graz, 1987. jún. 30–júl. 4.) *F. Font Márta* ismertetője: *Századok*, 122 (1988) 229.

(Beszélgetés a magyar zászló történetéről) *Ruffy Péterrel: Piros-fehér-zöld. In: Ruffy Péter: Magyar ereklyék, magyar jelképek. Bp. 1988. 1990.*² 156–158.

1989

Die Herrschaft der Güssinger in sozialgeschichtlicher Sicht. In: *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 79. Sigel WAB 79, 1989. Die Herren von Güns-Güssing „Schlaininger Gespräche 1986/87.” Eisenstadt, 1989. 23–36.*

Hogyan fogadta Magyarországot Európa 1000-ben — István király. *Hitel*, 2 (1989) 11:55–57.

(Hozzászólás a címer-vitához.) A korona nélküli címer mellett szólnak az érvek. *Magyar Nemzet*, 1989. nov. 2. 8.

A Szent-István jubileum. *BUKSZ. 1 (1989) 1:4–10.*

1990

Hunyadi Mátyás. A király pályafutása. *Magyar Tudomány*, 35 (1990) 1401–1408.

A king for his season. *The New Hungarian Quarterly*, 31 (1990) 118. 75–82.

László, a kunmagyar király. *Magyar Hírek*, 43 (1990) 16:58–61.

Mátyás király jövedelme 1475-ben. In: *Mátyás király 1458–1490. Bp. 1990. 41–61. (Ua. Századok, 116 (1982) 484–506.)*

Mátyás királyról, halálának 500. évfordulóján. *Korunk*, 49 (1990) 4:416–425.

Quelques questions concernant les monastères des grandes familles en Hongrie. (XIe–XIVe siècle) In: *L'Église et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du centre-est et du nord (XIVe–XVe siècles). École Française de Rome, Palais Farnese, 1990. 202–209. (Coll. Rome 27–29 janvier 1986.)*

Rittertum im mittelalterlichen Ungarn. In: *Die Ritter. Burgenländische Landesausstellung. (Burg Güssing, 4. Mai–28. October 1990.) Eisenstadt, 1990. 32–40. (Recenzió: Veszprémy László: Hadtörténeti Közlemények, 104 (1991) 4:165.)*

Die Ungarische Adelsnation in Siebenbürgen. In: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Hrsg. von Wolfgang Kessler. Köln–Wien, 1990. 145–160.*

„Az európai politika tényezője.” Interjú a „Mátyás-ünneplés”-ről. *Vas Népe*, 1990. április 1.

Marsina, Richard: A XIII. század derekán kelt oklevelek diplomatikai és írástani vizsgálata. Levéltári Közlemények, 64 (1990) 43–62. (Fordítás szlovák eredetiből)

Mátyás a reneszánsz ember. *Kronstein Gábor* interjúja. *RTV Újság*, 1990. ápr. 2–8. 32.

Tudósok, boszorkányok, sámánok. (*Klaniczay Gábor.: A civilizáció peremén. Bp. 1990.) Könyvvilág, 35 (1990) 5:13. (Rec.)*

1991

(Egy cseh nyelvű oklevél kivonata.) In: *A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván, Bp. 1991. 699. kiv.*

Demográfiai fejlődés és sorsközösség. In: *Bibó-Emlékkönyv. Budapest–Bern, 1991. II. 351–364.*

A középkori magyarország történeti demográfiája. In: *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai füzetek 10. Bp. 1991. 7–60.*

A soknyelvű ország. *História*, 13 (1991) 2–3: 3–5.

Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetiégi monostor. Századok, 125 (1991) 35–67.

Szerzetesrendek a középkori Magyarországon. In: A Katolikus Egyház Magyarországon. Szerk. Somorjai Ádám és Zombori István. Bp. 1991. 37–38. (Ecclesia Sancta 2.) (Recenzió: Németh Péter: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 27 (1992) 187–188.)

La Hongrie retrouve sa voix (magyarul és franciául). In: Opera Acta. Répertoire des travaux publiés, conférences et cours donnés et compositions héraldiques établies 1943–1991, par Szabolcs de Vajay rassemblé et présenté à l'occasion de son 70e anniversaire, le 9. octobre 1991, pour 1943 à 1971 par le Comte d'Adhémar de Panat, le Chevalier Xavier de Ghellinck Vaernewick et le Professeur Pierre Brière (+); pour 1971 à 1991 par le Dr. Edgar H. Brunner, le Prof. Erik Fügedi et le Licencié Christian Settiani. 1991. 9–11. (Szerkesztés is)

Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Irta: Dinnyés I., Kővári K., Lovag Zs., Tettamanti S., Topál J., Torma I., Bp. 1986. Századok, 125 (1991) 149–150. (Rec.)

Sabine Wefers: Das politische System Kaiser Sigismunds. Stuttgart, 1989. Századok, 125 (1991) 175–176. (Rec.)

Testamentum a Bátyasétányon. RTV Újság, 1991. júl. 22–28. 16. (Teleki Pálról)
Lexikon des Mittelalters V. München und Zürich, 1991. (Több szócikk szerzője.)

1992

Gli ordini religiosi nel Medioevo. In: Storia religiosa dell' Ungheria. La casa di Matrona. 1992. 103–122.

IV. Béla adományai és a szóbeliség. Levéltári Közlemények, 63 (1992) 39–52.

Az Elefánthyak. (A középkori magyar nemes és klánja.) Bp. 1992. 258.

A nemesi klán a középkori Magyarországon. História 9 (1992) 3–5.

Somogyvár francia monostora... In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár, 1992. 55–60.

Társa az országnak. Rubicon, 3 (1992) 4:26.

Elkésztett emlékezés Balanyi Györgyről. Vigília, 57 (1992) 2:124–128.

Rubicon. Képes történelmi Magazin, 1992. (szerk. biz. tag)

Az emlékezés elnöki megnyitója. In: A Teleki Pál emlékévé előadásai. Szerk. Csicséri-Rónay István és Vigh Károly. Bp. 1992. 9–10.

Fügedi Erikről szóló irodalom

(köszöntések, lexikon-szócikkek, nekrológok)

J. M. Bak: Erik Fügedi Septuagenario: Ad Multos annos! In: Kings, Bishops, Nobles... London, 1986. ix–xii.

Magyar ki kicsoda. Bp. 1990. 177.

Magyar és Nemzetközi Ki kicsoda. Bp. 1992. 288.

Kubinyi András: Igazi kárvallott a magyar tudomány. Magyar Nemzet, 1992. júl. 9.

Petneki Áron: In memoriam Fügedi Erik (1916–1992). Rubicon, 3 (1992) 5:34.

Borsa Iván: Fügedi Erik. Turul. 65 (1951–1992) 48–49.

Vörös Károly: Fügedi Erik (1916–1992). Levéltári Szemle 43 (1992) 1:108–110.

Összeállította: RÁCZ GYÖRGY

E számunk szerzői

ÁGOSTON GÁBOR	kandidátus, tanársegéd (ELTE BTK)
CSUKOVITS ENIKŐ	levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
HERMANN RÓBERT	tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet)
LADÁNYI ERZSÉBET	egyetemi adjunktus (ELTE BTK)
NAGY PÉTER TIBOR	(Oktatáskutató Intézet)
MOLNÁR JUDIT	egyetemi adjunktus (JATE, Szeged)
RÁCZ GYÖRGY	levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
SZABÓ DÁNIEL	kandidátus, főmunkatárs (MTA TTI)

ELTE BTK=Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara (Bp.),

JATE=József Attila Tudományegyetem (Szeged),

MTA TTI=A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

HU ISSN 0040-9634

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézet
számítógépes kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva

9321284 **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Ára: 180,—

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799

pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Űri utca 53., telefon: 175-9011/578)

és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon 118-5881)
és Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti

a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

